

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ; ਸਮਾਂ ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ
BHAI GURDAS ; SAMAN JIWAN TE RACHNA

THESIS

SUBMITTED TO THE PANJAB UNIVERSITY, CHANDIGARH
FOR THE DEGREE OF

Doctor of Philosophy

IN THE FACULTY OF LANGUAGES

1992

Tarsem Kaur

ਸਭ ਦੂ ਨੀਵੀਂ ਧਰਤ ਰੀ ਆਪੁ ਗਵਾਇ ਹੋਈ ਓੜੀਏ ।
ਧੀਰਜੁ ਧਰਮੁ ਸਤਿਖੁ ਦਿੜ ਪੈਰੀ ਰੋਠਿ ਰਹੈ ਨਿਵ ਲੀਏ ।
ਸਾਧ ਜਨਾ ਦੇ ਚਰਣ ਛੁਹਿ ਆਢੀਏ ਹੋਈ ਲਾਖੀਏ ।
ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬੁੰਦ ਸੁਹਾਵਣੀ ਛਹਬਰ ਛਲਕ ਰੇਣੁ ਹੋਇ ਗੀਏ ।
ਮਿਲਿਆ ਮਾਣੁ ਨਿਮਾਣੀਐ ਪਿਰਮ ਪਿਆਲਾ ਪੀਇ ਪਤੀਏ ।
ਜੇ ਬੀਜੈ ਸੋਈ ਨੁਣੈ ਸਭ ਹਸ ਕਸ ਬਹੁ ਰੰਗ ਰੰਗੀਏ ।
ਗੁਰਮੁਖਿ ਸੁਖ ਫਲੁ ਹੈ ਮਸਕੀਏ ॥

(ਵਾਰ ਚੋਥੀ, ਪਉੜੀ 2)

ਕ੍ਰਿਮਿਕਾ
====

ਗੁਰਮੁਖਿ ਹਉਮੈ ਪਰਹਰੈ ਮਨਿ ਭਾਵੈ ਖਸਮੈ ਦਾ ਭਾਣਾ ।
ਪੈਰੀ ਪੈ ਪਾ ਖਾਕ ਹੋਇ ਦਰਗਹ ਪਾਵੈ ਮਾਣੁ ਨਿਆਣਾ ।।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਬਹੁਪੱਖੀ ਗਿਆਨ ਦੇ ਭੰਡਾਰ ਸਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੱਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਠੂੰਠੀ' ਹੋਣ ਵਜੋਂ ਸਤਿਕਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਘਰ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਗਾਇਨ ਵੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਪੱਕੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤਿਤੱਵ ਅਤੇ ਅਨੁਕਰਣਯੋਗ ਚਰਿੱਤਰ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਉੱਚ-ਸੁੱਚਾ ਅਤੇ ਸੁਖਸਾਅਤ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸੀ। ਆਪ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਰਹਿ ਕੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਸੱਤ ਜੁਬਾਨਾਂ 'ਤੇ ਮਾਹਿਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਹਿੰਦੂ ਇਤਿਹਾਸ, ਮਿਥਿਹਾਸ ਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਬਾਰੇ ਝੂੰਝੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਕਲਮ ਦੇ ਧਨੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਪਵਿੱਤਰ 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ' ਦੀ ਬੀੜ ਲਿਖਣ ਦੀ ਮਹਾਨ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਿਭਾਅ ਕੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਨਾਲ ਜੋੜ ਲਿਆ ਹੈ। ਉਹ 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ' ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਉਸ ਵਿਚ ਬਿਹਾਜਮਾਨ ਰਹਨ। ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਝੰਡਉਤ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਅਜਿਹੀ ਮਹਾਨ ਸੁਖਸਾਅਤ ਅੱਗੇ ਸੀਸ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਝੁਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਅਮਰ ਸਾਹਿਤ ਜਿਥੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਸਦਾਵੀ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਰਲ ਅਤੇ ਸੋਖੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਅੱਜ ਘੋਰ ਕਨਿਜ਼ੋਗ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹਰ ਪੱਥੇ ਅਗਵਾਈ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਸੁਚੱਜੀ ਅਗਵਾਈ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖਾਂ ਜਿੰਦਗੀ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਮਨੋਰਥ ਬਿਝਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਰਚਨਾ, ਰਚਨਾ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸੋਤ ਹੈ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵਾਰਾਂ, ਕਬਿੱਤ-ਸਵੱਈਏ ਅਤੇ ਸੁਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਤੇ ਕਲਾ-ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਇਹ ਰਚਨਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਜੀਵਨ, ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਲੋਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੀ ਸੁਯੋਗ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵੱਗੇ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਅਤੇ ਉਸਾਰੂ ਮਿੱਤਰ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੰਦੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਹ ਰਚਨਾ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸਿੱਖ ਬਣ ਕੇ ਨਵੀਨ ਆਰਰਣਕ-ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਤੇ ਸੁਹਜ-ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਨਵੇਂ ਮਿਆਰਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਰਾਹ ਦੱਸਦੀ ਅਤੇ ਸੁਯੋਗ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਬਰ ਹਾਕਮਾਂ, ਮੂਰਖਾਂ, ਨਿੰਦਕਾਂ, ਅਕਿਤਾਬਾਂ ਅਤੇ ਸੀਣਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਡਟਣ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਅਸੂਲਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਧਿਆਉਣ ਦਾ ਰਾਹ ਦੱਸਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਗੁਰਸਿੱਖ ਪਿਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਸ ਵੱਡਮੁੱਲੀ ਦੇਣ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਅੱਖੋਂ ਪਰੋਖੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਵੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਾਨੀ ਕਵੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੇ ਸਮੇਂ, ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੀ ਮੇਰੇ ਇਸ ਸ਼ੋਧ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਸਿੱਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿਚ ਯਤਨ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਏ ਹਨ ਤੇ ਕਈ ਯਤਨ ਵਡਮੁੱਲੇ ਵੀ ਹਨ, ਪਰ ਸੰਖੇਪ ਤੇ ਸੀਮਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਨਿਰਣੇ ਤੇ ਨਾ ਪਹੁੰਚ ਸਕੇ। ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਕਿਸੇ ਨਿਰਣੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਨਿਮਾਣੀ ਜਿਹੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਐਮ.ਏ. ਪਾਸ ਕਰਨ ਪਿਛੋਂ ਟੁੱਝ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਦੀ ਲਾਲਚਾ ਆਪਣੇ ਧਰਮਪਤੀ ਡਾ. ਮੱਖਣ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਦਕਾ ਪੈਦਾ ਤਾਂ ਹੋਈ ਪਰ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਨਈਂ ਸਮਾਂ ਤੇ ਸਥਾਨ ਨਾ ਜੁੜ ਸਕੇ। ਤਕਦੀਰ ਅਜਿਹੇ ਮੌਕੇ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਇੱਧਰ ਉੱਧਰ ਰੱਖ ਪੈਰ ਮਾਰਨ ਲੱਗੀ। ਅਚਾਨਕ ਇਕ ਦਿਨ ਅਜਿਹਾ ਮੌਕਾ ਆਣ ਜੁੜਿਆ ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਧਰਮਪਤੀ ਸ. ਮੱਖਣ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਖੇ ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਘਲ ਜੀ ਪਾਸ ਜਾਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਰ ਹੀ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਇੰਝ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਹੋਵਾਂ। ਮਨ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਗੀਝ ਦੇ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਯਕੀਨ

ਹੋਣਾ ਲੱਗਾ। ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਿੱਘੇ ਵਰਤਾਵ ਤੇ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਮਿੱਠੜੇ ਬੋਲਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਮਨ ਵਿਚ ਅਥਾਹ, ਪਿਆਰ, ਸਤਿਕਾਰ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਆਪਣੇ ਤੇ ਲੈ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਸਰਬਪੱਖੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਡਾ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਚੇਅਰਮੈਨ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਿੱਖ ਸਟੱਡੀਜ਼ ਕੋਲ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਡਾ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬੜੇ ਨਿੱਘੇ ਪਿਆਰ ਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਸ਼ੇਖ-ਪੁਸ਼ਤਕ ਲਿਖਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਬੱਸ, ਇਹੋ ਹੀ ਤਾਂ ਸੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ। ਸ਼ੇਖ-ਪੁਸ਼ਤਕ ਦੀ ਗੱਡੀ ਲੀਹ ਤੇ ਤੁਰ ਪਈ ਤੇ ਆਪਣੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਨਾਲ ਤੁਰਦੀ ਗਈ। ਕਿਉਂਕਿ ਨਾਲ ਦੀ ਨਾਲ ਨੌਕਰੀ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਸਾਂ ਤੇ ਨਵੰਬਰ, 1989 ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲ ਗਈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸ਼ੇਖ-ਪੁਸ਼ਤਕ ਦੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਟੁੱਝ ਧੀਮੀ ਹੋ ਗਈ। ਜਿਵੇਂ ਹਰ ਕਾਰਜ ਲਈ ਸਮਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ ਤੇ ਸਮਾਂ, ਸਬੰਧ ਆਪੇ ਜੋੜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਧੀਮੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਨੂੰ ਵੇਖਦਿਆਂ ਤਾਂ ਰਾਹੀਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਇਹ ਸਬੰਧ ਆਣ ਜੁੜਿਆ, ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਬੋਰਡ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ ਤੇ ਪੱਖਪਾਤੀ ਨੀਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਮਈ, 1990 ਵਿਚ ਦੁਬਾਰਾ ਨੌਕਰੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਨਾ ਹੋਏ। ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਜਿਵੇਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਲਈ ਆਪ ਹੀ ਸੁਨਹਿਰੀ ਮੌਕਾ ਬਖ਼ਸ਼ਿਆ ਹੋਵੇ। 'ਤੇਰਾ ਭਾਣਾ ਮੀਠਾ ਲਾਗੇ'। ਹੁਕਮ ਬਿਨਾਂ ਨਾ ਝੁੱਲੇ ਪਾਤਾ। ਆਦਿ ਤੁਕਾਂ ਤੇ ਅਮਲ ਕਰਦਿਆਂ ਮਨ ਨੂੰ ਧੀਰਜ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਅਮਲ ਕਾਰਜ ਵਲ ਮਨ ਨੂੰ ਸੋੜ ਲਿਆ। ਬੱਸ ਫਿਰ ਕੀ ਸੀ, ਉਹ ਦਿਨ ਤੇ ਆਹ ਦਿਨ, ਰਾਤ ਦਿਨ ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਵਿਚ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਸਮੇਂ ਦੁਹਰਾਨ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰੋ. ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਜੋ ਪਿਆਰ, ਸਤਿਕਾਰ ਅਤੇ ਸੁਰੱਜੀ ਅਗਵਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਹ ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਭੁੱਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ।

ਬਾਣੀ ਨਿੱਘੇ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸੀ ਪਰ ਪੀ. ਐਚ. ਡੀ. ਵਿਚ ਨਾਂ ਦਰਜ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਗੁਰਦਾਸ ਬਾਣੀ ਲਈ ਵੀ ਪਿਆਰ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਅਰਸੇ ਵਿਚਕਾਰ ਮੈਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਨਿਹਾਰਨ ਦੀ ਵੀ ਪੂਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਂਝ ਤਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਿਹਾਰਧਾਰਾ ਤੇ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਬਹੁਤ ਦੂਰ

ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗੀ ਉੱਚੀ ਆਤਮਕ ਅਵਸਥਾ ਤੇ ਸੌਚੀ-ਸੁੱਚੀ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਸੀਂ ਕਲਜੁੱਗੀ ਜੀਵਾਂ ਲਈ ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਤੱਕ ਅਪੜਨਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਸਾਡੇ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਖੋਜ ਅਤੇ ਪੜਚੋਲ ਕਰਨੀ ਬੜੀ ਔਖੀ ਗੱਲ ਤੇ ਅਸੀਮਤ ਖੇਤਰ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ, ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਛੇ ਅਧਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਅਧਿਆਵਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ, ਕਠਿਬੱਤ, ਸਵੱਈਏ ਆਦਿ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਲੋੜ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਸ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਟੁਕਾਂ ਤੇ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੋਂ ਵੀ ਥੋੜ੍ਹਾ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਘੋਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਦਸਵੀਂ ਛਾਂਦੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਤੱਕ ਸਰਸਰੀ ਝਾਤ ਮਾਰਦਿਆਂ ਇਹ ਗੱਲ ਨਿਸ਼ਚੇ ਨਾਲ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਮਾਂ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਬਾਹਰਲੇ ਧਾੜਵੀਆਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਕਾਰਨ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਦੀ ਨਿੱਜਤਾ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਦਿਲ ਹਾਰ ਚੁੱਕੇ ਲੋਕ ਨਿਆਸਰਿਆਂ ਵਾਂਗ ਆਸਰੇ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਸਨ। ਸੱਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਾੜਵੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ। ਜਿਸ ਦਾ ਪੜੱਖ ਸਬੂਤ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਚਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਰਾਜਕਾਲ ਵੇਖਿਆ ਵੀ ਤੇ ਹੰਢਾਇਆ ਵੀ। ਕਿਉਂ ਕਿ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਜ਼ਰੂਰ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਵੀ ਅਸਰ ਪਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਹੰਢਾ ਕੇ ਹੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸੋ ਇਹ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਰਾਜਸੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪਹਿਲੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੁੰਦਾ।

ਦੂਜੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਜਨਮ, ਜਨਮਅਸਥਾਨ, ਕੁਲ ਪਰੰਪਰਾ, ਮੁੱਢਲਾ ਜੀਵਨ ਤੇ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਆਦਿ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ

ਦੇ ਜਿੱਥੀ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਗਲਤ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੇ ਝਾਤ ਪਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਪਿਛੀ ਚੰਦ ਦਾ ਵਿਹੋਧ, ਦਸਵੰਧ ਦੀ ਪਿਰਤ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਪਾਦਨ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਦੀ ਰਚਾਰਾ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਘਰ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਉਘਾੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਰਨੀ ਅਤੇ ਕਥਨੀ ਵਿਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਅੱਕਤਿਤੱਵ ਨੂੰ ਨਿਖਾਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਤੀਜੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ— ਵਾਰਾਂ, ਕੀਰਤੋ-ਸਵੱਈਏ ਅਤੇ ਸੁਲੋਕ ਆਦਿ ਦੀ ਕਿਣਤੀ ਅਤੇ ਰਚਨਾ-ਕਾਲ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਚੌਥੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਹੜੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹਰਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਹਲ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸਫਲ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸਿਕ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਨੂੰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਹੀ 'ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦਾ ਅਸਲ ਸਰੂਪ' ਉਘਾੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਪੰਜਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵੀਂਦਕ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹੀ ਰਚਾਰਾ ਕਰਕੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਬਾਰੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਛੇਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੇ ਸਰਸਰੀ ਝਾਤ ਪਾਉਣ ਪਿਛੋਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਨਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸਰੂਪ, ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ

ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੀਵ, ਜਗਤ, ਮਾਇਆ ਅਤੇ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਹੋਈ ਹੈ।

ਇਸ ਨਿਮਾਣੇ ਜਿਹੇ ਯਤਨ ਸਮੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਤੋਂ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਮੌਲਿਕ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਕੇ ਨਿਮਰਤਾ ਸਹਿਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਕਈ ਨਵੇਂ ਤੱਥ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਸ ਕੁੱਝ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਤੁਕਾਂ ਅਤੇ ਪਉੜੀਆਂ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਉਣਾ ਪਿਆ ਹੈ।

ਅੰਤ ਵਿਚ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਸਤਿਕਾਰ ਯੋਗ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਤਿਲੋਂ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮਹਾਨ ਖੋਜਾਂ ਤੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਨੂੰ ਕੇ ਮੈਂ ਇਹ ਸ਼ੋਘ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੰਪੂਰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਬੋਰਡ ਦੇ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਨੂੰ ਮੈਂ ਕਦੇ ਭੁਲਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਜਾਂ ਅਜਿਹੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਸ਼ੋਘ-ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਠੀਕਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਲਈ ਹੱਲ-ਢੰਗ ਅਤੇ ਸਮਾਂ ਦਿੱਤਾ। ਆਪਣੇ ਧਰਮਪਤੀ ਸ:ਮੱਖਣ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਵੀ ਰਿਜ਼ਾ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੁਹਰਾਨ ਮੇਰੀ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਡਾ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਤੇ ਧੰਨਵਾਦ ਦੇ ਪਾਤਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਸੁਲੱਭ ਅਤੇ ਅਯੋਗ ਸਮਾਂ ਬਖਸ਼ਿਆ ਹੈ। ਪਿਤਾ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਰਚਨ ਕੰਵਲਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਫੰਡਉਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਜੀਵਨ ਸਫ਼ਰ ਨੂੰ ਸਫ਼ਲ ਤੇ ਸਾਰਥਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਸਰਬਪੱਖੀ ਤੇ ਪ੍ਰਜਨੀਕ ਸੁਖਸ਼ੀਅਤ ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ, ਸੁਯੋਗ ਤੇ ਵਿਦਵਤਾ ਭਰਪੂਰ ਅਗਵਾਈ ਅਤੇ ਹਰ ਸਮੇਂ ਹਮਦਰਦੀ ਭਰੀ ਅਗਾਹਵਧੂ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਹੇਠ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਭੁੱਲਿਆ ਵਿਸਰਿਆ ਸੁਨਹਿਰੀ ਸੋਕਾ ਬਖਸ਼ਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਮਾਣੇ ਜਿਹੇ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਪਾਰ ਕਿਰਪਾ ਦਾ ਹੀ ਫਲ ਹੈ। ਜੋ ਅਰਪਿਤ ਹੈ:—

ਜਿਸ ਨੇ ਦਇਆਲੂ ਹੋਵੇ ਮੇਰਾ ਸੁਆਮੀ ਤਿਸੁ ਗੁਰਸਿਖ ਗੁਰੂ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੁਣਾਵੈ।।

ਜਨੁ ਨਾਨਕੁ ਧੂੜਿ ਮੰਗੈ ਤਿਸੁ ਗੁਰਸਿਖ ਕੀ ਜੋ ਆਪਿ ਜਪੈ ਅਵਰਹ ਨਾਮੁ ਜਪਾਵੈ।।

(ਗੁਰੂਗੀ ਕੀ ਵਾਹ ਮ: 4, ਪੰਨਾ-305-6)

ਤਿਆਗ ਸੇਵ

ਤਰਸੇਮ ਕੌਰ

ਤ ਤ ਕ ਹਾ

ਪੰਨਾ ਨੰਬਰ

ਕ੍ਰਮਿਕਾ

ੳ - ਕ

ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ: ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾ ਸਮਾਂ--ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ

1-50

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਸਮਾਂ

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਸਮਾਂ

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਸਮਾਂ

ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਸਮਾਂ

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਸਮਾਂ

ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਸਮਾਂ

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾ ਸਮਾਂ

ਅਧਿਆਇ ਦੂਜਾ: ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤਿਤੱਤਵ

51-111

(ੳ) ਜੀਵਨ:--

ਜਨਮ ਤਿਥੀ

ਜਨਮ ਅਸਥਾਨ

ਕੁੱਲ ਪਰੰਪਰਾ

ਮੁੱਢਲਾ ਜੀਵਨ ਤੇ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ

ਸਿੱਖੀ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਗਲਤ ਧਾਰਨਾ

ਪਿਥੀ ਚੰਦ ਦਾ ਵਿਰੋਧ

ਦਸਵੰਧ ਦੀ ਪਿਰਤ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਪਾਦਨ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ

ਦੇਸ਼ਾਤ

(ਅ) ਵਿਅਕਤਿਤੱਤਵ:--

ਸਰੀਰਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਸੁਭਾਅ

ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਬਹੁਪੱਖੀ ਗਿਆਨਵਾਨ

ਮਹਾਨ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗ ਅਤੇ ਤੀਖਣ ਸੋਚਵਾਨ

ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ:	<u>ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ</u>	<u>112 -131</u>
	ਪੰਜਾਬੀ ਰਚਨਾ— ਵਾਰਾਂ , ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ	
	ਬ੍ਰਜ ਰਚਨਾ — ਕੀਰਤੀ ਸਵੱਈਏ, ਰਚਨਾ ਕਾਲ	
	ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰਚਨਾ— ਸੁਲੋਕ	
ਅਧਿਆਇ ਚੌਥਾ:	<u>ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾ ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ</u>	<u>132 -150</u>
	<u>ਵਿਆਖਿਆ</u>	
	ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ	
	ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦਾ ਸਰੂਪ	
ਅਧਿਆਇ ਪੰਜਵਾਂ:	<u>ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ</u>	<u>151 -173</u>
	ਵੈਦਕ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਉਤਪਤੀ(ਖਟ ਸ਼ਾਸਤਰ)	
	ਨਿਅੰ ਸ਼ਾਸਤਰ.	
	ਮੀਮਾਂਸਾ ਸ਼ਾਸਤਰ.	
	ਵੇਦਾਂਤ ਸ਼ਾਸਤਰ.	
	ਸਾਖਯ ਸ਼ਾਸਤਰ.	
	ਵੈਸ਼ੇਸ਼ਿਕ ਸ਼ਾਸਤਰ.	
	ਨਾਗ ਸ਼ਾਸਤਰ. ਜਾਂ ਪਾਤੰਜਲ ਸ਼ਾਸਤਰ.	
	ਖਟ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ(ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ)	
ਅਧਿਆਇ ਛੇਵਾਂ:	<u>ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦਿਸ਼ਟੀਕੋਣ</u>	<u>174 -307</u>
	(ੳ) <u>ਬ੍ਰਹਮ ਦਰਸ਼ਨ— ਪਰੰਪਰਾ</u>	
	<u>ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਭ੍ਰਿੰਨ ਭ੍ਰਿੰਨ ਨਾਮ</u>	

ਅਵਿਅਕਤ ਬ੍ਰਹਮ

ਅਵਿਅਕਤ ਨਿਰਗੁਣ — ਚੰਕਾਰ ਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ, ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ, ਸੂਨਯ ਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ, ਨਿਰੰਜਨ ਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ, ਅਨਿਰਵਚਨੀਯ ਤੱਤ ਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ।

ਅਵਿਅਕਤ ਸਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ—ਇਕ ਈਸ਼ਵਰਵਾਦ, ਜੋਤਿ-ਸਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ, ਜਤਿ ਸਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ, ਸੈਭੰ ਸਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ ।

ਵਿਅਕਤ ਸਗੁਣ ਸਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ

ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ

ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ— ਗੁਰੂ, ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ, ਹਉਮੈ

ਦਾ ਤਿਆਗ, ਭਾਉ-ਭਾਤੀ, ਸੰਗਤ-ਗੁਰ ਸੰਗਤ
ਜਾਂ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਚਰਨ ਸੁਰਨ, ਹੁਕਮ
ਮੰਨਣਾ, ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ, ਸ਼ਬਦ

(ਅ) ਜੀਵ ਦਾ ਸੰਕਲਪ — ਆਤਮ ਨਿਰੂਪਣ, ਜੀਵ ਨਿਰੂਪਣ,
ਜੀਵ ਸੰਖਿਆ।

(ੲ) ਜਗਤ ਤੇ ਸਾਇਆ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ — ਜਗਤ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ,
ਸਾਇਆ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ।

(ਸ) ਸੋਕਸ਼ ਧਾਰਨਾ— ਮੁਕਤੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤੀ ।

ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼

308 -316

ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ- ਸੂਚੀ

317 -328

* * * * *

ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ
=====

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾ ਸਮਾਂ - ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾ ਸਮਾ-ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਿਰੋਮਣੀ ਕਵੀ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਸਮੇਂ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀ, ਪਰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਨਿਮਰਤਾ ਸਹਿਤ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਇੰਨਾ ਸਤਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ।¹ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਨਿਰਮਾਣਤਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਵੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਉਸਨੂੰ ਆਤਮਿਕ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗਾ।²

ਡਾ. ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ।³ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਹਿਤ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ 'ਵਾਰਾਂ' ਆਪਣੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਯਤਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੁਆਰਾ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਪਵਿੱਤਰ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਰਾਂ ਨੂੰ 'ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਕੁੰਜੀ' ਵੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।⁴ ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, " ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਆਤਮਿਕ ਖਜ਼ਾਨੇ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਇਕ ਸੁੱਧ ਤੇ ਅਸਲੀ ਰਹਿਤਲਾਮਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਮੱਧ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੱਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਵੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"⁵

ਉੱਛੇ ਵੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਨਾਲ ਬੜਾ ਨਿਕਟ-ਵਰਤੀ ਸੰਬੰਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਤਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਾਲੀ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਘਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਵੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਮਾ, ਜੀਵਨ

ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਜ਼ਰੂਰ ਘੋਖ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ

10ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 17ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੱਕ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਬਹੁਤ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਰਹੀ। ਅਰਬਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਤੇ ਛੇਵੀਂ ਸ਼ਤਵੀਂ ਬਿ. ਸੰਮਤ ਤੋਂ ਹੀ ਹਮਲੇ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਬਹੁਤ ਬੁਰੀ ਹਾਲਤ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਕਨਿਫ਼ਿਮ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਨ ਈਸਵੀ ਤੋਂ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਪਿਛੋਂ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਮਾੜੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਸਾਧਾਰਣ ਲੋਕਾਂ ਨਈਂ ਜਿਹੜਾ ਅਸਲ ਧਰਮ ਗਲੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਨਸਲੀ ਵਖੇਪਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਨਾਲ ਬੜੀ ਹਾਨੀ ਪੁੱਜੀ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਿਧਾਹੀਆਂ (ਕਸ਼ਤੀਆਂ) ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੋਂ ਅੱਡ ਕਰ ਲਿਆ - - - ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਮੰਤਰ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੀ ਪੁਰੋਹਿਤਾਂ ਅਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਪੂਜਾ-ਪਾਠ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਬੇਅੰਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ-ਸ਼ੁਭੇ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਮੱਤ-ਭੇਦ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਪੁਰੋਹਿਤਾਂ ਦੀ ਸਚਾਈ ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਉਡ ਗਿਆ।⁶ ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ ਨੇ ਭਾਰਤ ਤੇ 17 ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਰੁਣਾ ਮਈ ਅਵਸਥਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੋਈ ਜਦੋਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਮੰਦਰ ਸਿੱਟੀ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਦੇਵ-ਮੂਰਤੀਆਂ ਬੁੱਤ-ਸ਼ਿਕਨੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਧੀਨ ਤੋੜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ 1025 ਈ. ਵਿਚ ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ ਨੇ ਸੋਮਨਾਥ ਦੇ ਮੰਦਰ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਝਜ਼ੜ ਦਿੱਤਾ।⁷

ਭਗਤੀ-ਭਾਵ ਨਾਲ ਉਤਪੇਤ ਹਿਰਦਿਆਂ ਲਈ ਧਨ-ਮਾਲ ਦੀ ਲੁੱਟ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰੱਖਦੀ, ਪੰਤੂ ਭਗਵਾਨ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੀ ਭੰਨ ਤੋੜ ਅਤੇ ਲੁੱਟ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਪੱਕੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ

ਹਿੰਦ ਦਾ ਧਨ ਲੁੱਟਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਜਲੀਲ ਕਰਨਾ
 ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਮਨੋਰਥ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਉਸਨੇ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਭਰੀ ਧਨ ਏਲਤ ਨੂੰ
 ਲੁੱਟਿਆ ਅਤੇ ਬੁੱਤ ਤੋੜ ਦਿੱਤੇ। ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨਾਰੰਗ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਹਾਸੀ ਭਰਦੇ
 ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੋਮਨਾਥ ਮੰਦਰ ਦਾ ਬੁੱਤ ਸੱਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਦੇਵਤਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ
 ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਆਮ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਕਨੇਜ, ਮਥਰਾ ਤੇ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਬੁੱਤਾਂ ਦੇ ਤਬਾਹ
 ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸੋਮਨਾਥ ਦਾ ਮਹਾਂ ਦੇਵਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ।
 ਮਹਿਮੂਦ ਨੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜੇ ਸੋਮਨਾਥ ਮੰਦਰ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ
 ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਬਿਲਕੁਲ ਫੇਕਾ ਹੈ। - - - - ਮੰਦਰ
 ਦਾ ਖਾਸ ਗੁਣ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸੋਮਨਾਥ ਦਾ ਬੁੱਤ ਹਵਾ ਵਿਚ ਲਟਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਨਾ ਤਾਂ
 ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਹੇਠੋਂ ਇਸਨੂੰ ਆਸਰਾ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਉਪਰੋਂ ਇਸਨੂੰ
 ਖਿੱਚਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਬੁੱਤ ਦੇ ਗਿਰਦ ਸੋਨੇ ਦੀ ਕੁਰਸੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ ਜੋ ਦੋ ਸੌ
 ਮਣ ਭਾਰੀ ਸੀ। ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਕੇ ਮਹਿਮੂਦ ਨੇ ਬੁੱਤ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਸ ਦੇ
 ਦੋ ਟੁਕੜੇ ਗਜ਼ਨੀ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ। ਮੰਦਰ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਲੁੱਟ ਲਏ ਗਏ। ਹੀਰੇ, ਜਵਾਹਰਾਤ,
 ਮੋਤੀ ਆਦਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਲੁੱਟ ਦਾ ਮਾਲ ਮਹਿਮੂਦ ਦੇ ਹੱਥ ਲੱਗਾ।⁸ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ
 ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਉਣਾ ਕਠਨ ਹੈ ਕਿ ਗਜ਼ਨਵੀ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ
 ਹਮਲਿਆਂ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਲੁੱਟ ਮਾਰ ਤੋਂ ਤਾਂ ਉਹ ਇਕ ਧਾੜਵੀ ਤੇ ਏਲਤ
 ਦਾ ਭੁੱਖਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਸਾੜੇ, ਆਦਮੀ ਮਾਰੇ ਅਤੇ ਲੁੱਟ ਮਾਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾ
 ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਉਸ ਰਾਹੀਂ ਬੁੱਤਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਨਾ, ਬੁੱਤ ਪ੍ਰਸਤੀ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨਾ
 ਤੇ ਤਲਵਾਰ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਵੀ ਉਸਦਾ ਆਸ਼ਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।
 ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨਾਰੰਗ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਹਬੀਬ ਅਤੇ ਡਾਕਟਰ ਨਾਜ਼ਿਮ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅੰਕਿਤ
 ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਮਹਿਮੂਦ ਨੇ ਜੇ ਤੁਅੱਸਬ ਭਰੇ ਕੰਮ ਕੀਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ
 ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਦੇ ਇਹ ਕੰਮ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਇਕ ਵੱਡਾ
 ਧੱਬਾ ਹਨ। ਮਹਿਮੂਦ ਤਾਂ ਇਕ ਜੇਤੂ ਤੇ ਜ਼ਾਲਿਮ ਜੰਗਜੂ ਸੀ। ਜਦ ਮਹਿਮੂਦ ਮੰਦਰਾਂ
 ਨੂੰ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਇਹ ਕੰਮ ਕਿਸੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜਜ਼ਬੇ ਹੇਠ
 ਕਰਦਾ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਭਰੀ ਏਲਤ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਸਕੇ।
 ਇੱਕ ਜੇਤੂ ਲਈ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਕੋਈ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ
 ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਦੀਆਂ ਸਕੀਮਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਨਹੀਂ ਸੀ।⁹

ਸੋ ਜੇ ਇਹ ਕਹਿ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਮਹਿਮੂਦ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਦੀ ਥਾਂ ਇਕ ਚੰਗਾ ਜੇਤੂ ਸੀ ਤਾਂ ਵੀ ਕੋਈ ਅਤਿ ਕਥਨੀ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਕੇਵਲ ਹਿੰਦੂਆਂ ਉਪਰ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਬਾਰ ਬਾਰ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ ਤੇ ਗਲਤ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਤੌਰ ਤੇ ਝੂਠ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਆਸ਼ਾ ਨਾ ਤਾਂ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ। ਉਹ ਤਾਂ ਰਾਜਸੀ ਤਾਕਤ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਦੋਲਤ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਕਟ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸੀ। ਰਾਜ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸੂਬਿਆਂ ਦੇ ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਮਲਿਕ ਰਾਜੇ ਬੜੀ ਬੰਨੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸੂਬਿਆਂ ਦੀ ਆਮਦਨ ਆਪਣੀ-ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਖਰਚ ਕਰਦੇ ਸਨ।¹⁰ ਜਿਸ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਸਬੂਤ ਕੁਤਬਦੀਨ ਐਬਕ (1206-1210) ਦੁਆਰਾ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੀ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਬੜਾ ਕੱਟੜ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੀ। ਮੇਰਟ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਨੇ 700 ਮੰਦਰਾਂ ਨੂੰ ਢਾਹ ਕੇ ਮਸਜੀਦਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ। ਬਨਾਰਸ ਵਿਖੇ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਮੰਦਰਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਕੇ ਮਸਜਿਦਾਂ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ। ਕਾਲਿੰਜਰ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ 13200 ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਕੇ 50 ਹਜ਼ਾਰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਬੰਦੀ ਬਣਾ ਕੇ ਗਜ਼ਨੀ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ।¹¹

ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਕਤਲ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਤਮੂਰ (1398) ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਹੈ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮੁੱਖ ਮਕਸਦ ਆਪਣੇ ਧੋਤਰੇ ਪੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਲ ਕੂਚ ਕਰਕੇ ਉੱਚ ਅਤੇ ਦੀਪਾਲਪੁਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਕਰਕੇ ਮੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਮਹਾਨ ਜੇਤੂ ਦੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਉਦੇਸ਼ ਵੀ ਸਨ।¹² ਤਮੂਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਕਰਸ਼ਣ ਕਰਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਮੇਰਾ ਮਨੋਰਥ ਕਾਫ਼ਰਾਂ ਨੂੰ ਦੰਡ ਦੇਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਹੁਦੇਵਵਾਦ ਅਤੇ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਅੰਤ

ਕਰਕੇ ਗਾਜ਼ੀ ਅਤੇ ਮੁਜਾਹਿਦ ਆਦਿ ਉੱਚ ਪਦਵੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ।¹³ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨਾਰੰਗ 'ਮਲਕੂਜ਼ਾਤਿ ਤੈਮੂਰੀ' ਤੇ ਜੜ੍ਹਨਾਮੇ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦਿਆਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤੈਮੂਰ ਦਾ ਹਿੰਦ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਨਾ ਤਾਂ ਹਿੰਦ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਫਤਹਿ ਕਰਨਾ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਥੋਂ ਦੀ ਏਲਤ ਲੁੱਟਣਾ, ਸਗੋਂ ਇਥੋਂ ਦੇ ਕਾਫ਼ਰਾਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨਾ ਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸਨੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰਾ ਹਿੰਦ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਮੰਤਵ ਇਥੋਂ ਦੇ ਕਾਫ਼ਰਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਜੰਗ ਛੇੜਨਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਜੁ ਇੱਥੇ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਏ ਤੇ ਇਥੋਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਕੁਫ਼ਰ, ਬੇਦੀਨੀ ਦੀ ਗੰਦਗੀ ਤੋਂ ਪਾਕ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੰਦਰ ਢਾਹ ਕੇ ਤੇ ਬੁੱਤ ਤੋੜ ਕੇ ਔਲ੍ਹ ਦੀਆਂ ਔਖਾਂ ਵਿਚ ਗਾਜ਼ੀ ਤੇ ਮੁਜਾਹਿਦ ਬਣਿਆ ਜਾਏ।¹⁴ ਤੈਮੂਰ ਦੇ ਭਾਰਤ ਤੇ ਕੀਤੇ ਹਮਲੇ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਵਜੋਂ ਜੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਏ ਕਿ ਉਹ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਜਲੀਲ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਥੋਂ ਦਾ ਧਨ ਲੁੱਟਣ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਵੀ ਕੋਈ ਅਤਿਕਥਨੀ ਨਹੀਂ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕ੍ਰੌਨਿਕ ਸਥਿਤੀ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੂਬਾ ਸਦੀਆਂ ਤੱਕ ਭਾਰਤ ਲਈ ਮੁੱਖ ਦਵਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਇਸ ਛੋਟੇ ਮਹਾਂਦੀਪ ਸਮੂਹ ਤੱਕ ਸਮੁੰਦਰੀ ਰਸਤੇ ਰਾਹੀਂ ਆਵਾਜਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਜੀਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦਿੱਲੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦੱਖਣ ਪੂਰਬੀ ਕੋਨੇ ਤੇ ਸਥਿੱਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਬਾਹਰਲੇ ਪਾੜਵੀਆਂ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸੋ ਇਹ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਤੈਮੂਰ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਤੇ ਮਾਰਧਾੜ ਕਰਨ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਦਾ।¹⁵

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਗੁਲਾਮੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜਾਨਮਾਲ ਦੀ ਕੋਈ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਕਾਲਿਫ਼ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫਿਰੋਜ਼ ਤੁਗਲਕ ਨੇ ਮਾਲਵਾ ਨਗਰ ਨੂੰ ਦੋ ਵਾਰੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੁੱਟਿਆ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰ ਮਿੱਟੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁੱਝ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਮਤ ਭੇਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਗੁਲਾਮੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਲਈ ਅਭਿਸ਼ਾਪ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਲੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾਇਆ ਜਾਣ

ਲੱਗਾ। ਡਿਰੋਜ਼ ਤੁਗਲਕ ਦੇ ਗੁਲਾਮਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਦੇ ਲੱਖ ਸੀ। ਇਸਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।¹⁶ ਤੁਗਲਕਾਂ ਵਾਂਗ ਖਿਲਜੀ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਕੱਲੇ ਖੰਡਾਤ ਨਗਰ ਤੋਂ 20 ਹਜ਼ਾਰ ਐਰਤਾਂ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾਇਆ। ਅਲਾਉਦੀਨ ਖਿਲਜੀ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਲੋਕ ਤਦ ਤੱਕ ਨਿਮਰਤਾ ਵਾਲੇ ਆਗਿਆਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੇ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਦਲਿੱਦਰਤਾ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ।¹⁷ ਇਹ ਕਹਿਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹਰਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਿ ਤੰਮੂਰ ਦੇ ਭਾਰਤ ਤੇ ਕੀਤੇ ਹਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਪੰਜ ਦਹਾਕੇ ਬੀਤ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਾ ਤਾਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸੀ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਤੇ ਸਥਾਈ ਸਰਕਾਰ। ਪੰਜਾਬ ਲਗਾਤਾਰ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਰਾਜਕਤਾ ਅਤੇ ਬਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਦੂਰ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਵੀ ਨੇੜੇ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਤਾਂ ਖੜੀਆਂ ਰੱਖੀਆਂ ਪਰ ਇਹ ਤੰਗ ਪੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਰਹੇ ਸੂਬੇ ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਯੋਗ ਮੱਦਦ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੇ ਕਾਬਲ ਨਹੀਂ ਸੀ।¹⁸

ਚੌਧਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਲੋਧੀ ਆਏ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਤਾਗ਼ ਕੁਟਿਬ ਜੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਆਏ ਤਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਲੋਧੀ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਬਹਿਲੋਲ ਖਾਂ ਲੋਧੀ (1451-89) ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸੀ। ਲੋਧੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਦੀ ਨੀਤੀ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ। ਬਹਿਲੋਲ ਖਾਂ ਲੋਧੀ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿਛੋਂ ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ (1489-1517) ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਤਖਤ ਤੇ ਬੈਠਾ। ਸਿਕੰਦਰ ਨੇ ਕੱਟੜ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦੇਣ ਦਾ ਬੀੜਾ ਉਠਾਇਆ। ਮੰਦਰ ਵਾਂਗ ਕੇ ਉਥੇ ਸਰਾਵਾਂ ਜਾਂ ਮਕਤਬਾਂ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਬੁੱਤ ਗਿਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਕੋਈ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਆਪਣੀ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਜੇ ਵੀ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਨੂੰ ਨਿੰਦਦਾ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਸੀ। 1517 ਈ. ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਇਬਰਾਹੀਮ ਖਾਂ ਲੋਧੀ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਤਖਤ ਤੇ ਬੈਠਾ। ਉਹ ਵੀ ਜਾਲਮ ਤੇ ਕੱਟੜ ਸੀ। 1525 ਈ. ਵਿਚ ਬਾਬਰ ਨੇ ਪਾਣੀਪਤ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਿਆ। ਬਾਬਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੂਫੀ-ਜੀਵਨੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, " ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਪੈਰ ਦਿੜ੍ਹਤਾ ਦੀ ਰਕਾਬ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ। ਰੱਬ ਵਿਚ ਖੁਦਾ ਉੱਤੇ ਭਰੋਸੇ ਦੀ ਵਾਂਗ ਫੜੀ ਅਤੇ ਸੁਲਤਾਨ ਇਬਰਾਹੀਮ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੂਚ ਕੀਤਾ - ਉਸ

ਸੁਲਤਾਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜਿਸ ਦੀ ਫੌਜ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਇਕ ਲੱਖ ਦੱਸੀ ਜਾਈ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਕੋਲ ਉਸ ਦੇ ਅਮੀਰਾਂ ਸਮੇਤ ਲਗਭਗ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਹਾਥੀ ਸਨ।¹⁹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਹੁਕਮਰਾਨਾਂ ਦੇ 13ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਮੁਗਲਾਂ ਅਤੇ 15ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਾਂ ਦੀ ਆਮਦ ਨੇ ਹੋਲੀ ਹੋਲੀ ਪਰਜਾ ਦੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਖਿਆਲਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਖਿਲਜੀ, ਤੁਗਲਕ ਅਤੇ ਲੋਧੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਤੁਅੱਸਬੀ ਸਨ। ਉਹ ਕਾਨੂੰਨ ਮੁਤਾਬਕ ਖਰਾਜ ਵਸੂਲ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦੀਨ ਫ਼ੈਲਾਉਣ ਨਾਲੋਂ ਟੈਕਸ ਵਸੂਲ ਕਰਨਾ ਵਧੇਰੇ ਲਾਹੇਵੰਦ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਜਿੱਤੇ ਹੋਏ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਦੇਸ਼ ਥਾਪ ਲਿਆ। ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਮਸ਼ੀਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਾਰਸਾਈ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹਨ।²⁰ ਜੇ ਜੇ ਵੀਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਧਨ ਲੁੱਟਣ, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਤਿੰਨ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਤੇ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਜਾਬ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਭਾਰਤ ਦਾ ਮੁੱਖ ਦਵਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜੇ ਵੀ ਧਾੜਵੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਆਉਂਦਾ, ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਹਸਤੀ ਹੀ ਆਉਂਦਾ। ਜਿਸ ਦੇ ਜਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸੱਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੰਜਾਬ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਾਸੀਆਂ ਉੱਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਹੀ 1000 ਈ. ਤੋਂ 1526 ਈ. ਤੱਕ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹਾਲ ਉਸ ਘਰ ਵਰਗਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਬੂਰੇ ਬਾਗੀਆਂ ਔਖ-ਪਰੱਧੇ ਖੁਲ੍ਹੇ, ਰਹਿ ਗਏ ਹੋਣ ਤੇ ਬਾਹਰੋਂ ਤੂਫ਼ਾਨ ਆ ਕੇ ਘਰ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਉੱਕ ਉੱਕ ਮਾਰਦੇ ਹੋਣ। ਫਿਰ ਇਕ ਨਹੀਂ ਕਈ ਵੱਖੜ ਆਏ, ਬਚ ਉਹ ਹੀ ਸਕੇ, ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੂਫ਼ਾਨਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਹੇਠ ਨਾ ਆਏ।²¹

ਇਹ ਸਾਰਾ ਪਿਛੋਕੜ ਸਾਡੀ ਅਧਿਗਤੀ, ਸਾਹਸਗੀਣਤਾ, ਬਲਹੀਣਤਾ ਅਤੇ ਮਰਦਉਹੀਣਤਾ ਦੀ ਮੂੰਹ ਬੋਲਦੀ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਅੰਦਰ ਇਸ ਲੀਮੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਇੱਕ ਵੀ ਸੁਖਸ਼ੀਅਤ ਉਘੜਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਰਾਦਰੀ, ਭਾਈਚਾਰੇ ਟੱਬਰ ਜਾਂ ਕਬੀਲੇ ਲਈ ਹਾਅ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਮਾਰਿਆ ਹੋਵੇ। ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਡੀ.ਐਸ. ਸ਼ਰਮਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਜਨਮ ਨੈਣ ਤੋਂ ਲਗਭਗ ਸਾਢੇ ਚਾਰ ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ

ਕਾਬਲ ਦੇ ਰਸਤਿਉਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਢੇ ਚਾਰ ਸਦੀਆਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੰਚ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਜੰਮ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜੇਤੂਆਂ ਦੇ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਤੁਅੱਸਬ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕਸ਼ਟ ਉਠਾਣੇ ਪਏ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੰਦਰਾਂ ਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਅਸਥਾਨਾਂ ਨੂੰ ਢਾਹ ਢੇਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।²²

ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਅਸਰ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹਰ ਪੱਖ ਉੱਤੇ ਪਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਾਣ ਪੀਣ, ਪਹਿਰਾਵਾ, ਬੋਲੀ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਹੀ ਬਦਲ ਗਿਆ। ਗਿਆਨੀ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਧੋੜਤਾ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ 'ਜ਼ਾਬਰ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਅਠਿਆਂ ਤੇ ਜੁਲਮ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੋਈ ਬੋਲਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕੁਸਕਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਗੂ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਨਿੱਘਰ ਗਏ ਕਿ ਹਕੂਮਤ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਖਾਣ ਪੀਣ, ਪਹਿਰਾਵਾ, ਬੋਲੀ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦੀ ਰਹੂ ਰੀਤ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਈ - - - ਪੰਜਾਬੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉੱਤੇ ਚੋਕਸ ਪਹਿਰੇ-ਸੈਦਾਰ ਤੇ ਡੋਲਾਦੀ ਕੰਧ ਬਣਕੇ ਖਲੋਤੇ ਸਨ, ਜਦ ਉਹ ਕੰਧ ਡਿੱਗ ਪਈ ਤਾਂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ੀ ਧਾੜਵੀਆਂ ਦਾ ਰਾਹ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਉੱਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਾਮਰਾਜ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਿਆ।²³

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਸਮਾਂ (1469 ਈ.-1538 ਈ.)

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਸੱਤਵੇਂ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਆਗਮਨ ਤੱਕ ਕਈ ਖਾਨਦਾਨ ਰਾਜ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਜਿਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਜੰਮਪਲ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿੱਥੇ ਆਪ ਮੈਦੀ ਦੀ ਕਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ, ਇਹ ਸੱਭ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਇਲਾਕੇ ਸਨ।

ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਭਰ ਜਵਾਨ ਸਨ ਤਾਂ ਸਿੱਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਤਖ਼ਤ ਤੇ ਬੈਠਿਆ। ਇਹ ਸਮਾਂ ਵਖੋਵਿਆਂ, ਫੁੱਟ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਲੋਧੀਆਂ ਦੇ ਰਾਜ ਕਾਰਣ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਟਿਕਾਉ ਆਇਆ। 'ਤਾਰੀਖੇ ਦਾਉਦੀ' ਦਾ

ਲੇਖਕ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿਕੰਦਰ ਸ਼ਹਿਨ-ਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਦਾ ਪੁਤਲਾ ਸੀ। ਪੰਤੂ ਬਹੁਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਕੰਦਰ ਤੇ ਇਬਰਾਹੀਮ ਖਾਂ ਲੋਧੀ ਕੋਰੋਰ ਸ਼ਾਸਕ ਸਨ। ਹਿੰਦੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਅਸ਼ਹਿਨ-ਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਰੋਰਤਾ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਸਨ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਏਲਤ ਖਾਂ ਲੋਧੀ ਅਤੇ ਰਾਣਾ ਸਾਗਾ ਨੇ ਵੀ ਮੁਗਲ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪੈਰ ਪਾਉਣ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ 1521 ਈ. ਵਿਚ ਬਾਬਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਸੈਦਪੁਰ ਕਸਬੇ ਦੀ ਬੁਰੀ ਹਾਲਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਤਲ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਜਲਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਨਾਲ ਦੁਰਵਿਵਹਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਬਹੁਤੇ ਬੰਦੀ ਬਣ ਕੇ ਵਗ਼ਾਰ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਲਿਜਾਏ ਗਏ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਖੁਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੰਦੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸਨ। ਦੁਖੀ ਲੋਕ ਮੱਦਦ ਲਈ ਪੁਕਾਰਨ ਲੱਭੇ। ਹਿੰਦੂ ਜਨਤਾ ਦੀ ਬਹੁਤ ਬੇਪੱਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਧਰਮ ਨਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਾ ਰਹੀ। ਕੋਈ ਹਿੰਦੂ ਨੇਤਾ ਨਾ ਰਿਹਾ। ਅਠਿਠ ਚੰਦਰ ਬੰਨਰਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਹਿਲੋਲ ਲੋਧੀ ਅਤੇ ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਭਾਵੇਂ ਕਾਫ਼ੀ ਸੁਧਾਰ ਹੋਇਆ ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸਾਲਾਂ ਤਕ ਪਿਛਲੇ ਪੰਜਾਹ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਕੋੜਾ ਤਜਰਬਾ ਅਜੇ ਤੱਕ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਭੁੱਲਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਢੱਠੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਅਜੇ ਵੀ ਤੰਮੂਰ ਦਾ ਭੈ ਮੋਜੂਦ ਸੀ ਅਤੇ ਬੇਖਰ, ਮੁਗਲ ਅਤੇ ਤੁਰਕ-ਬੁੱਚਾ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਲੁੱਟ ਮਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਜਨਮ (1469 ਈ.) ਤੱਕ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਾ ਸੀ।²⁴ ਅਸਲ ਵਿਚ ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਦੂਜਾ ਅੱਧ ਅਤੇ ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਦਾ ਸਮਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸਾਮੰਤ ਵਿਰੋਧੀ ਘੋਲਾਂ ਦੇ ਬੇਹੱਦ ਤੀਖਣ, ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਘੜਵਾਂ ਹੈ। ਇਸ ਘੋਲ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਮਾਜਕ ਵਰਗ ਖਿੱਚੇ ਗਏ। ਵਿਸ਼ਾਲ ਜਨਤਾ, ਕਿਸਾਨ, ਵਪਾਰੀ, ਕਾਰੀਗਰ, ਸ਼ਹਿਰੀ ਲੋਕ, ਭਾਵ ਉਹ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਅੰਨ੍ਹਿਆਂ ਤੇ ਬੁਰਾਈ ਹੱਥੋਂ ਜਿਸ ਦਾ ਸਾਮੰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਏਰ-ਏਰਾ ਸੀ, ਸਾਮੰਤਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਜ਼ਬਰ ਤੇ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਆਰਥਕ ਜੂਲੇ ਤੇ ਵਰਗ-ਜਾਤ ਵੰਡ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਕਸ਼ਟ ਭੋਗ ਰਹੇ ਸਨ।²⁵ ਭਾਰਤ ਲਈ ਖਾਸ ਕਰ ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਉਹ ਸਮਾਂ ਬੜਾ ਹੁੱਲੜਬਾਜ਼ੀ ਤੇ ਦੀਰੀ ਫ਼ਸਾਦਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। - - - - - ਸਾਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰੁਚੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਾਨੂੰਨ, ਇਨਸਾਫ਼ ਅਤੇ ਰਹਿਮ ਨਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜ ਦੀ

ਹੋਏ ਸਾਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਰਹਿਮੋਕਰਮ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਸੀ। - - - - ਪੰਜਾਬ ਜੰਗ-ਯੁੱਧਾਂ ਦਾ ਅਖਾੜਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜਾਨ, ਮਾਲ ਤੇ ਇੱਜਤ ਅਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸੀ।²⁶ ਡਾ. ਗੋਕਲ ਚੰਦ ਨਾਰੀਗ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਹੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਜਨਕ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਉੱਤਰੀ-ਪੱਛਮੀ ਸੀਮਾ ਉੱਤੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਜਿੱਤਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਾਂਤ ਸੀ। ਇਹ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰਾਜਧਾਨੀਆਂ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਕਾਬਲ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਾਜ ਇਥੇ ਪੱਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਲਹਿਰ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਇਥੇ ਡੰਡ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧੀਕ ਸੀ। - - - - ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦੇ ਸੱਭ ਚਿੰਨ੍ਹ ਮਿਟਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਅਠੀਗ ਪਾਲ ਦੇ ਰਾਜ ਖੁਸ ਜਾਣ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਜਨਮ ਵਿਚਾਲੇ ਦੀਆਂ ਸਾਂਝੇ ਚਾਰ ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹਿੰਦੂ ਦਾ ਵੀ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ।²⁷

ਬਾਬਰ ਦੇ ਹੱਲੇ ਮਗਰੋਂ ਭਾਰਤੀ ਹਿੰਮਤ ਹਾਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਵੈ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਭਰ ਦੇਣਾ ਕੋਈ ਆਸਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਕਵੀ ਵੀ ਇਸ ਅਦਲਾ ਬਦਲੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਰਾਜਸੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਉਦਾਸੀਨ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਤੁਲਸੀਦਾਸ ਨੇ 'ਕੇਊ ਨਿਯੁ ਹੋਇ ਹਮੇਂ ਕਾ ਹਾਨੀ' ਲਿਖ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਸੀ।

ਭਾਰਤ ਦੀ ਇਸ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਲਈ ਪਠਾਣ ਘਰਾਣਾ ਵੀ ਕੋਈ ਘੱਟ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿਉਂ ਕਿ ਪਠਾਣ ਐਸ਼ ਪ੍ਰਸਤ, ਭੋਗੀ, ਡਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤ ਤੇ ਮਾਇਆ-ਵਾਦੀ, ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਵੀ ਬਾਬਰ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰਾ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਹੇਠ ਆ ਗਿਆ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸਥਾਰ ਦੀ ਨੀਤੀ ਸੀ। ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨਾਰੀਗ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ 1526 ਈ. ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਉੱਤੇ ਪਠਾਣ ਰਾਜ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਇਹਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਬਲਵਾਨ ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਹੋਇਆ। ਮੁਗਲ ਸ਼ਾਹਨਸ਼ਾਹਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਫਤਹਿ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਉਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਏਕਤਾ

ਦਿੱਤੀ, ਜੋ ਇਸਨੇ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਮਾਣੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੁਗਲ ਸ਼ਹਿਨ-ਸ਼ਾਹਾਂ ਨੇ ਲਾਭਦਾਇਕ ਕਾਨੂੰਨਾਂ, ਮੇਲ ਮਿਲਾਪ ਤੇ ਸਹਿਨਸ਼ਾਲਤਾ ਵਾਲੇ ਵਤੀਰੇ ਅਤੇ ਹੁਨਰ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹੇ-ਛੁੱਲ੍ਹੀ ਸਰਪਰੱਸਤੀ ਨਾਲ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਚੋਖਾ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ।²⁸ ਭਾਵੇਂ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਕੁੱਝ ਮੁਗਲ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਨਾਲ ਦੀ ਨਾਲ ਜਬਰ, ਜੁਲਮ ਅਤੇ ਤੁਅੱਸਬ ਦੀ ਠੀਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਜਾਰੀ ਰਖਿਆ। ਗੁਰੂ ਘਰ ਨਾਲ ਮੁਗਲ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੁਆਰਾ ਪਠਾਣ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਆਖਰੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਅਵਧ ਦੇ ਨਵਾਬ ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਅਤੇ ਬਾਬਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਅੰਦੋਲਨ ਕਾਰਨ ਗਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸ ਕੰਦ ਖਾਨੇ ਦੇ ਮੁਗਲ ਦਰੋਗੇ ਮੀਰ ਖਾਂ ਨੇ ਬਾਬਰ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਨਾਨਕ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਦਰਵੇਸ਼ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਰਿਹਾ ਕਰ ਦੇਣਾ ਹੀ ਢੇਗ ਹੈ। ਬਾਬਰ ਆਪ ਦੀਨਦਾਰ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਸਿਆਣਕੀ ਆਖ ਨੇ ਫ਼ੋਰਨ ਪਛਾਣ ਲਿਆ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਇਕ ਰੱਬੀ ਜੋਤ ਹੈ ਤੇ ਉਸਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਦਾ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪੰਤੂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਕੰਦਖਾਨੇ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਦ ਤੱਕ ਉਸਦੇ ਹੋਰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੇਸ਼-ਵਾਸੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਝੜਕੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਉੱਤੇ ਬਾਬਰ ਨੇ ਸੱਭ ਕੰਦੀ ਰਿਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।²⁹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬਾਬਰ ਬਾਈ ਵਿਚ ਦਰਜ ਆਪਣੇ ਚਾਰ ਗੀਤਾਂ ਰਹੀਂ ਬਾਬਰ ਦੇ ਰਾਜ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕੀਮਤ ਬਹੁਤ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਦੇਸ਼ ਭਰਤੀ ਬਾਰੇ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸਰਗਰਮੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਮੁਗਲ ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਜਸੀ ਮੰਤਵਾਂ ਲਈ ਵਰਤਣ ਦੀ ਆਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਾਫੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਵਾਲੇ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ। ਮੁਗਲ ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਬਾਨੀ ਬਾਬਰ ਨੇ ਨਾਨਕ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ, ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ।³⁰

ਸੋ ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਜਦੋਂ ਹਾਕਮ ਤੇ ਮਹਿਕੂਮ ਦਾ ਪਾੜਾ ਨਿਤ ਪੁੜੀ ਵਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਿਆਰ ਦੀ ਥਾਂ ਨਫ਼ਰਤ, ਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਥਾਂ ਸ਼ੋਸ਼ਣ, ਨਿਆਏ ਦੀ

ਥਾਂ ਏ-ਇਨਸਾਫ਼ੀ, ਜੁਲਮ ਤੇ ਕਾਣੀ ਵੰਡ ਨੇ ਇਥੋਂ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਪਿੜ ਮੱਠਿਆ ਹੋਇਆ
 ਸੀ। ਸੱਚੇ ਧਰਮ ਦੇ ਸੁੱਤੇਆਂ ਵਿਚ ਨਿਰਾਰਥਕ ਰਸਮਾਂ, ਕੋਝੇ ਵਹਿਮਾਂ, ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਦੇ
 ਸੁਆਰਥ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਲਸ ਦੇ ਕੱਖਾਂ-ਕੀੜਿਆਂ ਨੇ ਰੋਕ ਪਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਭੇਖਾਂ ਨੇ
 ਸੱਭ ਦੀ ਥਾਂ ਮੱਲ ਕੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਉੱਚੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਮੱਤਾਂ
 ਦੇ ਵਿਖਾਵੇ ਭਰੇ ਅਫ਼ੈਬਰ ਹੇਠ ਦਬਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਸਤੀਆਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ, ਬਦੇਸ਼ੀ,
 ਕੁਸਾਸ਼ਨ ਅਤੇ ਔਤਿਆਚਾਰ ਨੇ ਸਾਹਸਗੋਣਤਾ ਫੈਲਾਈ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਅਧੀਨਤਾ ਅਤੇ
 ਸਕੂਦ ਨੇ ਇਸ ਗਿਰਾਵਟ ਵਿਚ ਬੇਅੰਤ ਵਾਧਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।³¹ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਅੱਖੇ ਵੇਲੇ
 ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸੱਚੇ ਸੁੱਚੇ ਰਹਿਬਰ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਸੀ। ਜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਕੁੱਚਕਰਾਂ
 ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ ਸੱਚ ਮਾਰਗ ਵੱਲ ਪ੍ਰਵਰਤ ਕਰਦਾ। ਇਹ ਕੰਮ ਸੰਤ ਸਮਾਜ ਨੇ
 ਕੀਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਾਮਦੇਵ, ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ, ਸੰਤ ਕਬੀਰ, ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ
 ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਨਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਜਨਮ
 15ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਪਰ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਉਦੋਂ ਕਈ
 ਸਦੀਆਂ ਤੱਕ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਦੁਖਾਂ ਤੇ ਦੁਬਿਧਾ ਭਰਿਆ ਰਿਹਾ। ਧਾਰਮਿਕ,
 ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਉਬਲ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ 14ਵੀਂ ਤੇ 15ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਅੰਤਰ
 ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਨੇ ਭਾਰਤ
 ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮੀ, ਖੇਪੱਤੀ ਤੇ ਨਿਰਾਦਰੀ ਭਰਿਆ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ
 ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਨਿਆਇ, ਔਤਿਆਚਾਰ ਤੇ ਜੋਰ ਜੁਲਮ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ। ਸੱਚ ਤੇ
 ਇਨਸਾਫ਼ ਖੰਭ ਲਾ ਕੇ ਉੱਡ ਗਿਆ ਸੀ। ਯਾਰਮਕਾਫ਼, ਵਰਣ ਵੰਡ ਤੇ ਜਾਤ ਪਾਤ ਜੋਰਾਂ
 ਤੇ ਸੀ। ਉਚ-ਨੀਚ, ਛੂਤ-ਛਾਤ ਤੇ ਵੈਰ-ਵਿਰੋਧ ਵਧ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੱਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਛੂਤ
 ਛਾਤ ਖਾਣ ਪੀਣ ਵਿਚ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ
 ਅਜਿਹੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਵੇਖਿਆ ਅਜੇ ਉਹ ਬਾਲਕ ਹੀ ਸਨ ਕਿ, ਉਨ੍ਹਾਂ
 ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਸਰੇ ਦੰਭ, ਨਿਸ਼ੇਧ ਨੇ ਖਿੜਾ ਭਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ
 ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਸਮਰਪਣ ਕਰਕੇ ਸਿਧਾਂਤ
 ਅਤੇ ਅਮਲ ਦੁਆਰਾ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਾਦੀ ਅਤੇ ਸੱਚੇ ਧਰਮ ਵਲ ਮੋੜਨ ਦਾ, ਹਰੇਕ ਚੀਜ਼

ਅਤੇ ਜਣੇ ਖਣੇ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵਰਜਣ ਦਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁਸ਼ੀਨ-ਪੂਰਵਜਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧ ਪੂਜਾ ਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਾਉਣ ਦਾ ਅਤੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਮੁੜਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਖੜੇ ਕਰਨ ਦਾ ਤੁਰੰਤ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰ ਲਿਆ।³² ਇਸ ਬਿਮਾਰੀ ਨੂੰ ਦੂਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਅਤੇ ਪਿਆਰ, ਸਾਂਝ ਉਪਜਾਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਸਾਂਝਾ ਲੰਗਰ ਵੀ ਚਲਾਇਆ।³³

ਇਸ ਜਾਤ ਪਾਤ ਤੇ ਫੂਤ ਛਾਤ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਆਵਾਜ਼ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਉਠਾਈ, ਪਰ ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਅਵਾਜ਼ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਨਾ ਧਾਰਨ ਕਰ ਸਕੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਨਿਰਾ ਦਿਲ ਤੇ ਦਿਮਾਗ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਦਲਿਆ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਵਿਵਹਾਰ ਵੀ ਦਿੱਤਾ।³⁴

ਰਾਮਾਨੰਦ ਅਤੇ ਗੋਰਖ ਨੇ ਵੀ ਧਾਰਮਿਕ ਏਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਚੇਤੰਨਯ ਨੇ ਜਾਤੀ ਬਰਾਬਰਤਾ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਵੱਲਭ ਨੇ ਵੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਂ ਪੁਰਖਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਦੀ ਨੇਸਤੀ ਤੇ ਇੰਨਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਸੋਚਣ ਗੋਚਰੇ ਲਿਆਉਣ ਵੀ ਠੀਕ ਨਾ ਸਮਝਿਆ। - - - ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਤਿਆਂ ਤੇ ਉੱਪ ਸਾਧਕਾਂ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਹੀ ਬਣਾਈ, ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਆਨੰਦ ਦੀ ਆਸ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਬਜਾਏ ਇਸ ਦੇ ਕਿ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰ ਪਾਉਂਦੇ। ਹਰ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਨੂੰ ਪਰੇ ਸੁੱਟਣ ਅਤੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਸਮਾਜ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਜੁੱਗਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਅਤੇ ਥੋਟ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਵਿਰੋਧ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਰਹੇ ਅਤੇ ਅਜੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਛੱਡ ਗਏ ਸਨ। ਇਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਹੀ ਆਇਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਅਸਲ ਅਸੂਲਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸੋਫੀਆਂ ਉਨਿਆਦਾਂ ਰੱਖੀਆਂ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਕੌਮੀਅਤ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਜਾਮਾ ਪਹਿਨਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੌਮ ਅਤੇ ਨਸਲ ਵਿਚ, ਰਾਜਸਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਲਈ ਸੱਭ ਬਰਾਬਰ ਹਨ, ਕੋਈ ਉੱਚਾ ਤੇ ਨੀਵਾਂ ਨਹੀਂ।³⁵

ੜਾ. ਝੋਜਾ ਸਿੰਘ ਨਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਰਸਮ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਤੇ ਭਾਬੜ-ਭੋੜ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਨਈਂ ਖਤਰਨਾਕ ਸਮਝਦਿਆਂ ਸਰਾਈ ਨੇਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਖਤਰਨਾਕ ਆਧਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਿਆਂ ਉੱਚੇ ਅਤੇ ਨੀਵੇਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਦਰਜਾ ਦੁਆਉਣ ਨਈਂ ਘੋਲ ਕੀਤਾ। - - - - - ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰੇ ਜਦੋਂ ਸੂਫੀਆਂ ਅਤੇ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਦਾ ਬੀੜਾ ਚੁੱਕਿਆ। ਫਿਰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਾਂ ਨਈਂ ਇੱਕ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਅਗੇਰੇ ਸਨ।^{੭6}

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੱਧ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਪਰਮ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਪੇਸ਼ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਵਡਿਆਇਆ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਇਹਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਉੱਤੇ ਇੰਨਾ ਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ, ਜਿੰਨਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਪੱਕਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਰਿਵਾਜ ਜਾਂ ਸੰਸਥਾ ਰੱਬੀ ਪੇਸ਼ ਉੱਤੇ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਨੂੰ ਜੜ੍ਹੇ ਪੁੱਟ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਾਤ-ਪਾਤ ਜੋ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਫੋਲਾਦੀ ਦਾਰਾ ਸੀ, ਪੇਸ਼ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਉਲਟ ਸੀ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਭਾਵ ਸਾਰੀ ਸਿਸ਼ਟੀ ਜਾਂ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਤੀ ਦਾ ਪਿਆਰ ਹੈ, ਜੋ ਅਸਿੱਧੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਧੋੜ੍ਹਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਵੇਖਿਆਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਅਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਅਸੂਲਾਂ ਉੱਤੇ ਕਾਇਮ ਸੀ। ਇਸੇ ਨਈਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਉੱਤੇ ਕਰੜੀ ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਤੁਰਮਾਇਆ:-

ਡਕੜੁ ਜਾਤੀ ਡਕੜੁ ਨਾਉ। ਸਭਨਾ ਜੀਆ ਇਕਾ ਛਾਉ।।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਜਾਤ ਪਾਤ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਸਗੋਂ ਫਿਰਕੂਪੁਣੇ ਨੂੰ ਵੀ ਭੀੜਿਆ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਉਲਟ ਸੀ। ਆਪੇ ਦੀ ਪਛਾਣ ਜਾਂ ਘਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੱਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੋ ਸ਼ਬਦ

ਆਖੇ, ਉਹ ਸਨ 'ਨਾ ਕੋਈ ਹਿੰਦੂ ਨਾ ਮੁਸਲਮਾਨ।' ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਈਨੀ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮਨੋ-ਪਹਸੀਨੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਹ ਕਦੀ ਨਾ ਭੁੱਲਣ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪੋ ਵਿਚ ਭਰਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਹ ਨੜਨਗੇ ਝਗੜਨਗੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਪਿਤਾ ਦੇ ਪਿਆਰ ਤੇ ਮਿਹਰ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਰਹਿ ਜਾਣਗੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਡਿਰਕੇ ਦੀ ਬਦਨਾਮੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੋਣਗੇ।³⁷ ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਇਸੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਆਪਣਾ ਬਹੁਤਾ ਜੀਵਨ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੋਹਾਂ ਹੀ ਡਿਰਕਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸਤਿਕਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਰੱਬੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸਮਝਕੇ ਪੀਰ ਕਹਿ ਕੇ ਸਤਿਕਾਰਿਆ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਵੀ ਸੱਚ ਦੇ ਰਾਹ ਤੇ ਟੋਰਨ ਵਾਲਾ ਗੁਰੂ ਸਵੀਕਾਰਿਆ।³⁸

ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ।³⁹ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਦਲੇਰੀ ਭਰਿਆ ਕਦਮ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਰਗਾ ਨਿਰਭੈ ਪੁਰਖ ਹੀ ਪੁੱਟ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਦੋਹਾਂ ਡਿਰਕਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵਖਰੇਵਾਂ ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਵਧ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਦੋਨੋਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਖੂਨ ਦੇ ਪਿਆਸੇ ਸਨ। ਸੱਚ ਪਰ ਲਾ ਕੇ ਉੱਠ ਗਿਆ ਸੀ। ਕ੍ਰੌੜਕੁਸ਼ੱਤ ਦੀ ਪਧਾਨਤਾ ਸੀ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਚਾਰ ਵਰਣ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਚਾਰ ਮਜ਼ਹਬ ਖਰੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ ਖੁਦਗਰਜ਼ੀ, ਈਰਖਾ, ਬਖੀਲੀ ਤੇ ਹੰਕਾਰ ਵਿਚ ਫਸੀਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:—

1. ਚਾਰਿ ਵਰਨਿ ਚਾਰਿ ਮਜ਼ਹਬਾਂ ਜਗਿ ਵਿਚਿ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਣੇ।
ਖੁਦੀ ਬਖੀਲੀ ਤਕਬਰੀ ਖਿਚੋਤਾਣਿ ਕਰੋਨਿ ਧਿੜਾਣੇ।⁴⁰
2. ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨ ਸਚੁ ਸਿਵਾਇਆ।⁴¹

ਟੀ. ਐਲ. ਵਾਸਵਾਨੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਧੌੜ੍ਹਤਾ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜਨ ਸਾਧਾਰਣ ਲਈ ਦੋ ਨਾਂ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਪਿੱਛੇ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪਵਿਰਤੀ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਏਕਤਾ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੀ ਏਕਤਾ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਧਰਮ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਧਰਮ ਸੀ।⁴²

ਦੇਵੇਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਹਿੰਦੂ ਨੇਤਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕੁਦਰਤੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਬਾਂ ਵਹਿਮੀ-ਭਰਮੀ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥਵਾਦ ਵਿਚ ਲੀਨ ਸਨ। ਜਾਤੀ ਭੇਦ, ਐਸ਼ ਪ੍ਰਸਤੀ ਅਤੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਕਾਰਨ ਧਰਮ ਗੰਧਿਲਾ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਵਹਿਮੀ-ਭਰਮੀ ਅਤੇ ਹਨ ਧਰਮੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਅਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਨਾਲ ਰੁਸ਼ੀ ਹੋਏ ਸਨ।⁴³

ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਹਾਜ਼ੀਆਂ ਦੇ ਪਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਨੇਕ ਅਮਲਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਵੇਈ ਨਹੀਂ ਮਿਲਣੀ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:—

ਪੁਛਿਨਿ ਬੋਲਿ ਕਿਤਾਬ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਵਡਾ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨੋਈ?

ਬਾਬਾ ਆਖੇ ਹਾਜੀਆ ਸੁੰਭ ਅਮਲਾਂ ਬਾਝਹੁ ਦੇਵੇਂ ਰੋਈ।

ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੋਇ ਦਰਗਹ ਅੰਦਰਿ ਨਹਿਨਿ ਨ ਵੋਈ।।⁴⁴

ਇਸ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਤੇ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਤੇ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਬਾਹਰਲੇ ਧਾੜਵੀਆਂ ਨੇ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ। ਧਨ ਲੁੱਟਿਆ, ਬਹੁ ਬੇਟੀਆਂ ਦੀ ਵਿੱਜਤ ਲੁੱਟੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸੱਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੰਜਾਬ ਵਾਸੀ ਹੋਏ। ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਰਤ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਾਸੀ ਬਹਾਦਰ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਕਿਹਾ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੀਸਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿੱਤ ਮੁਹਿੰਸਾ।"

ਅਜਿਹੇ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਭਰੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਰਾਜਿਆਂ ਦਿਆਂ ਜੂਲਮਾਂ ਅਤੇ ਘਰ ਅਠਿਆਂ ਨਾਲ ਤਰਲੇ ਮੱਛੀ ਹੋ ਰਹੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਧਰਵਾਸ ਦੇਣ ਲਈ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਰਖਿਆ ਲਈ ਤੇ ਅਧਰਮ ਦੀ ਖਿਰਤੀ ਨੂੰ ਬਦਲਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਸਰਬ ਸਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਦਾ ਕੋਈ ਧਰਮ ਨਹੀਂ। ਉਹ 'ਅਧਰਮ' ਹੈ। ਮੂਲ ਤੌਰ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਧਰਮ ਮਨੁੱਖਤਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਧਰਮ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦੇਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ 15ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਅਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਖੂਨ ਦੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਵਹਿੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਔਤਿਆਚਾਰ ਵੱਧਣ ਲੱਗੇ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਖਾਦਸ਼ਾਹ ਲੋਭੀ ਬਣ ਗਏ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਪਰ ਲਗਾ ਕੇ ਉੱਭਰ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਇਸ ਭਿਆਨਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਰਿਆ ਤੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ। ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਖਰੀਆ ਖਰੀਆ ਸੁਣਾਉਣ ਤੇ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੱਬੀ ਕੁਚਲੀ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋਈ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਪਤੀ ਸੁਰੇਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਨਵਾਂ ਜੋਸ਼ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਆਪ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਸੁਖਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਰੀਕ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤੇ ਸੱਚੀ ਜੀਵਨ ਜਾਂਚ ਦੱਸੀ।⁴⁵

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੋਂ ਨੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਤੱਕ ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੇ ਕਈ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕੀਤੇ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਇਕ ਜਥੇਬੰਦੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ, ਅਤੇ ਔਤਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਮਈ ਘੋਲ ਕੀਤਾ। ਡਾ. ਗੋਕਲ ਚੰਦ ਨਾਰੰਗ ਵੀ ਇਸੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਸ਼ਾਹਦੀ ਭਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, " ਅਨੰਗਪਾਲ ਦੀ ਹਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨੇਤਾ ਨਾ ਉੱਭਰ ਸਕਿਆ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਹੋਸਲੇ ਬੁਲੰਦ ਕਰਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਥੇਬੰਦ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਹੰਭਲਾ ਮਾਰਿਆ।⁴⁶ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ:—

1. ਰਾਜੇ ਸ਼ੀਹੇ ਸੁਕੱਦਮ ਕੁੱਤੇ
ਜਾਇ ਜਗਾਇਨ ਬੈਠੇ ਸੁੱਤੇ।⁴⁷
2. ਕੰਠ ਕਾਤੀ ਰਾਜੇ ਕਾਈ, ਧਰਮ ਪੰਥ ਕਰ ਉਡਰਿਆ।
ਕੂੜੁ ਅਮਾਵਸੁ ਸੁਰੁ ਚੰਦਰਮਾ ਦੀਸੈ ਨਾਹੀ ਕੈ ਚੰਦ੍ਰਿਆ।⁴⁸

3. ਮੰਦਾ ਮੂਲ ਨਾ ਕੀਰਈ
ਤੇ ਲੰਮੀ ਨਦਰਿ ਨਿਹਾਲੀਐ।⁴⁹
4. ਅੰਧੀ ਰਯਤਿ ਗਿਆਨ ਵਿਹੂਣਾ ਭਾਹਿ ਭਰੇ ਮੁਰਦਾਰੁ।⁵⁰
5. ਬੱਤਰੀਆਂ ਤਾਂ ਧਰਮ ਛੋੜਿਆ
ਮਲੇਛ ਭਾਖਿਆ ਗਈ।⁵¹
6. ਨੀਚਾ ਅੰਦਰਿ ਨੀਚੁ ਜਾਤਿ, ਨੀਚੀ ਹੂ ਅਤਿ ਨੀਚ।
ਨਾਨਕ ਤਿਨ ਕੈ ਸੀਗ ਸਾਥਿ ਵਾਡਿਆ ਸਿਉ ਕਿਆ ਰੀਸ।⁵²
7. ਅੰਤਰਿ ਪੂਜਾ ਪੜਹਿ ਕਤੇਬਾ, ਸੰਜਮੁ ਤੁਰਕਾ ਭਾਈ।⁵³

ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਸਮਾਂ (1469 - 1539 ਈ.)
ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਅਰਾਜਕਤਾ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕਹਿਣੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੋਰ
ਕੋਈ ਵੀ ਸਚਾਈ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।

ਇਹ ਸਮਾਂ ਖਿੱਚੀ ਤਲਵਾਰ ਦੇ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਰਾਜੇ ਬੁੱਝ ਰਹੇ। ਸੱਚ ਪਰ ਲਾ
ਕੇ ਉੱਡ ਗਿਆ ਹੈ।⁵⁴ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਉਦੋਂ ਪਸ਼ਟ
ਕੀਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ ਤੇ ਸਿੱਧਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਸਿੱਧਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ
ਕਿ ਉਹ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਛੱਡਕੇ, ਇੱਥੇ ਕਿਉਂ ਆਏ ਹਨ।⁵⁵

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰਾਜਸੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਖਿੱਚਦੇ ਲਿਖਦੇ
ਹਨ:—

ਰਾਜੇ ਪਾਪ ਕਮਾਵਦੇ, ਉਲਟੀ ਵਾੜ ਖੇਤ ਕਉ ਖਾਇ।।

ਪਰਜਾ ਅੰਧੀ ਗਯਾਨ ਬਿਨੁ ਕੁੜੁ ਕੁੱਸਤਾ ਮੁਖਹੁ ਆਲਾਇ।।⁵⁶

ਬੌਸ ਇਹੋ ਕਾਰਣ ਸੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਵਲੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਇਸ ਧਰਤੀ ਤੇ
ਭੇਜਣ ਦਾ, ਤਾਂ ਕਿ ਤਪਦੀ ਲੋਕਾਈ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਨਾਮ ਰਸ ਰਾਗੀਂ ਠਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕੇ।
ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਰਵਾਸ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਵਧਦੇ ਪਾੜੇ ਨੂੰ ਮਿਟਾਇਆ
ਜਾ ਸਕੇ।

ਕਿਉਂ ਕਿ ਪੁਰਾਣੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀਆਂ ਲੀਰਾਂ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸੀਰਿਆਂ ਦੇ ਠੱਪਿਆਂ ਦੇ ਸੋਹ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਮੂੜ੍ਹ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਬਾਹਮਣ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਭੰਡਾਰ ਦੇ ਰਾਖੇ ਸੱਪ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਸ ਗਿਆਨ ਸੂਰਨ ਤੋਂ ਨਾ ਆਪ ਨਾਭ ਉਠਾ ਸਕਦੇ ਸਨ ਨਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਫੈਜ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇਂਦੇ ਸਨ। ਵਿਦਵਾਨ ਆਖੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਖੰਏ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਤੋਤੇ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ। - - - - - ਦਿਮਾਗੀ ਗੁਨਾਮੀ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ-ਹਾਰ, ਸੜਾਂਦ ਤੇ ਬੁਜ਼ਦਿਲੀ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਮੰਦਰ ਨੂੰ ਬੇਹ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।⁵⁷

ਪੰਡਤਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਵੇਦ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਨੂੰ ਕੰਠ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਪਰੰਪਰਾ ਬਣਾਈ ਤਾਂ ਰੱਖਿਆ ਸੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੇਦ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਬਿੱਲਕੁੱਲ ਸੱਖਣੇ ਸਨ।⁵⁸

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕ ਆਦਮੀ ਹੀ ਕਿਹਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਾ ਹਿੰਦੂ ਆਖਿਆ, ਨਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਤੇ ਨਾ ਕੁੱਝ ਹੋਰ:-

ਹਮ ਆਦਮੀ ਹਾਂ ਇਕ ਦਮੀ
ਮੁਹਲੀਤ ਮੁਹਤੁ ਨ ਜਾਣਾ।।⁵⁹

ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਅਜਿਹੀ ਗੁਰੂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਮਾਨਵ-ਪਿਆਰ ਦੇ ਧਾਗੇ ਵਿਚ ਪਰੇ ਦਿੱਤਾ। ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਨੇਕਰਾਂ ਖਾਂਦਿਆਂ ਨੂੰ ਬਾਹੋਂ ਪਕੜ ਕੇ ਰਾਹੀਂ ਧਾ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦਾ ਹਸੂਲ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਤਮਾ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਨਹੀਂ ਆਖਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕ ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ।⁶⁰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸੱਚੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿੰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:-

ਨਾਨਕ ਸਤਿਗੁਰੂ ਐਸਾ ਜਾਣੀਐ, ਜੋ ਸਭਸੈ ਲਏ ਸਿਲਾਇ ਜੀਉ।⁶¹

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਵੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:-

ਸਤਿਗੁਰ ਆਗੂ ਜਾਣੀਐ ਬਾਹ ਪਕੜ ਅੰਪਲੀ ਖੁਧਾਰੇ।।⁶²

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਵੀ ਕੋਈ ਸੰਸਾਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਫਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਬਾਬਰ ਦੇ 17ਵੇਂ ਹਮਲੇ ਵੇਲੇ ਜਦੋਂ ਬਾਬਰ ਨੇ ਏਮਨਾਬਾਦ ਨੂੰ ਸਾੜ ਫੂਕ ਦੇਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਨਾ ਕੇਵਲ ਬਾਬਰ ਨੂੰ ਹੀ ਲਲਕਾਰਿਆ ਸਗੋਂ ਇਸ ਦਾ ਉਲਾਭਾ ਕਿਸੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਦੇਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉਦ ਉਸ ਯਮਾਤਸਾ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ:—

1. ਏਤੀ ਮਾਰ ਪਈ ਕੁਰਲਾਣੀ, ਤਾਂ ਕੀ ਦਰਦ ਨਾ ਆਇਆ।⁶³
2. ਜੇ ਸਕਤਾ ਸਕਤੇ ਕਉ ਮਾਰੇ, ਤਾਂ ਸਨ ਰੋਸ ਨਾ ਹੋਈ।
ਸਕਤਾ ਗ੍ਰਿਹ ਮਾਰੇ ਪੈ ਵੱਡੀ, ਖਾਸੀ ਸਾ ਪੁਰਸਾਈ।।⁶⁴

ਇਹ ਸੱਭ ਕੁੱਝ ਵੇਖ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਰੁੱਪ ਨਹੀਂ ਬੈਠੇ। ਇੱਕ ਸੱਚੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਵਾਂਗੂੰ ਉਹ ਆਪਣਾ ਸੁਖ-ਕੋਝ ਕਰਤੇ ਪਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਇੱਕ ਨੇਕ ਪੁੱਤਰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਦੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਜਰ ਕੇ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਰੋਹ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇ ਸੱਭ-ਕੁੱਝ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਰੱਬ ਹੈ ਤੇ ਬਾਬਰ ਗ਼ੈਬੀ ਤਾਕਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕਠਪੁੱਤਲੀ ਸੀ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਉਸ ਗ਼ੈਬੀ ਤਾਕਤ ਦੇ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਯੋਗਿਕ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਖਿਆਲ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਸਾਡੇ ਦੇ ਫਲਸਫ਼ੇ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ। ਹਰ ਨੇਕੀ ਬਦੀ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦੇ ਨਾਂ ਮੜ੍ਹ ਕੇ ਆਪ ਕਿਸਮਤ ਉੱਤੇ ਸ਼ਾਕਾਰ ਰਹਿ ਕੇ ਨਿਰ ਉੱਦਮ ਬਣ ਜਾਣ ਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਮੁਰਦੇ ਦਾ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣਾ ਸਮਝਦੇ ਸਨ।⁶⁵

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਲੋਧੀਆਂ ਦੇ ਜੁਲਮ ਨੂੰ ਕੋਸਿਆ। ਪਾਪ ਦਾ ਰਾਜ ਕਿਹਾ, ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਬਾਬਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗਲਤੀ ਮੰਨ ਕੇ ਜੁਲਮਾਂ ਤੋਂ ਤੋਬਾ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਣ ਕੀਤਾ, ਉੱਥੇ ਮਾਨਵ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਮਾਨਵ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਲਈ ਲੜਨ ਲਈ ਵੀ ਆਪ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਲਿਆਈ।

ਤਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਵੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦੀ ਸਤਾਈਵੀਂ ਧੋੜੀ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਹਨ:—

ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਧਰਮਿਆ, ਸਿਟੀ ਪੁੰਦ ਜਗ ਚਾਨਣ ਹੋਆ।
ਜਿਉਂ ਕਰਿ ਸੂਰਜ ਠਿਕਲਿਆ, ਤਾਰੇ ਛਪਿ ਅੰਧਰ ਪਠੋਆ।।

ਗੁਰਮੁਖਿ ਕਲਿ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਆ।।⁶⁶

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਨ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੱਸਦੇ ਹਨ:—

ਸੁਣਿ ਪੁਕਾਰਿ ਦਾਤਾਰ ਪੜ੍ਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜਗ ਮਾਹਿ ਪਠਾਇਆ।
ਚਰਨ ਧੋਇ ਚਹਹਾਸਿ ਕਹਿ ਚਰਣਸਿਤੁ ਸਿੱਖਾ ਪੀਲਾਇਆ।।

ਚਾਰੇ ਪੈਰ ਧਰਮ ਦੇ ਗਾਂਠਿ ਵਹਿਨਿ ਇਕ ਵਰਨੁ ਕਰਾਇਆ।
ਰਾਣਾ ਰੰਕ ਬਰਾਬਰੀ ਪੈਰੀ ਪਵਣਾ ਜਗਿ ਵਰਤਾਇਆ।।

ਕਲਿਜੁਗ ਬਾਬੇ ਤਾਰਿਆ ਸਤਿਨਾਮੁ ਪੀੜੁ ਮਿਤੁ ਸੁਣਾਇਆ।
ਕਲਿ ਝਾਰਣਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਆਇਆ।।⁶⁷

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਇਸ ਸਾਰੀ ਰਾਜਸੀ, ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਹਾਲਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਬੜੇ ਸੁਚੱਜੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਇਸ ਸਾਰੀ ਭੈੜੀ ਦਸ਼ਾ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਹੀ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਆਗਮਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਾਨ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਪਾਪ ਨਾਲ ਪਠ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਬਣੇ ਅਮੀਰਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਦੇ ਆਚਾਰ ਕਰਕੇ ਝਾੜਾ ਪਾਈਆਂ। ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ:—

ਰਾਣਾ ਰੰਕ ਬਰਾਬਰੀ ਪੈਰੀ ਪਵਣਾ ਜਗ ਵਰਤਾਯਾ।।⁶⁸

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਪੂਜਾ-ਪਾਠ, ਜਾਪ, ਪੁੰਨਦਾਨ ਆਦਿ ਕੋਈ ਕਿੰਨਾ ਹੀ ਕਰ ਲਵੇ ਜੇ ਸ਼ੁੱਧ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚੋਂ ਸੱਚ ਤੇ ਸੁੱਚਮਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਉਹ ਧਰਮੀ ਨਹੀਂ ਅਖਵਾ ਸਕਦਾ। ਸੱਚੇ ਅਮਲ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਨਾ ਤਾਂ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਆਤਮ ਸਿੱਖੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਤਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।⁶⁹

ਇਹੋ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਲਈ ਚਲਾਇਆ ਗਾੜੀ ਰਾਹ ਸੀ। ਇਸੇ ਰਾਹ ਤੇ ਚੱਲ ਕੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਫਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਧਰਮ ਜਾਂ ਗਾੜੀ ਰਾਹ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਕਿਸੇ ਇਕ ਨੂੰ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਸਮੁੱਚੀ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸੰਕੋਚ, ਕੋਈ ਝਿਜਕ ਜਾਂ ਦੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, " ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਏ ਧਰਮ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਾਤੀ, ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਫਿਲਾਸਫਰ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਤਾਂ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜਨ ਸਾਧਾਰਣ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਸੰਪਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਘੋਸ਼ ਸੱਭ ਲਈ ਸੀ। ਜਨ ਸਾਧਾਰਣ ਦੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕ ਸਾਧਨ ਸੀ।⁷⁰ ਆਪਣੇ ਇਸੇ ਮਨੋਰਥ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਅਤੇ ਚਲਾਏ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਅਸੂਲਾਂ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਜਾਮਾ ਪਹਿਨਾਉਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਉਮਰ ਦੇ ਆਖਰੀ ਦਿਨ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿਖੇ ਖੇਤੀ ਕਰਦਿਆਂ ਬਿਤਾਏ। ਪ੍ਰੋ. ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪਣੇ ਆਸੂ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਕਈ ਸਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਜਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸ ਪੁਰ ਵਿਚ, ਰਾਵੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਵਸਾਏ ਨਗਰ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰੇ। ਉਥੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਦੀਵਾਨ ਸਜਦਾ ਜੀ ਤੇ ਸੇਵਕ, ਰਹਿਰਾਸ ਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਜਾਂ ਪਿਛੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਉੱਤਰ ਕੀਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਜਗਿਆਸੂਆਂ ਦੇ ਸ਼ੰਕੇ ਨਿਵਰਤ ਕਰਦੇ ਸਨ।⁷¹

ਮੈਕਾਲਿਫ਼ ਸਾਹਿਬ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਤਿਗੁਰੂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।⁷² ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ:--

ਬਾਬਾ ਆਇਆ ਕਰਤਾਰਪੁਰ, ਭੇਖ ਉਦਾਸੀ ਸਕਲ ਉਤਾਰਾ।

ਬਾਈ ਮੁਖਹੁ ਉਤਾਰੀਐ, ਹੋਇ ਰੁਸਨਾਈ ਸਿਟੈ ਅੰਧਾਰਾ।
ਗਯਾਨ ਗੋਸ਼ਟ ਚਰਚਾ ਸਦਾ ਅਨਰਦ ਸੁਬਦ ਉਠੇ ਧੁਨਕਾਰਾ।।⁷³

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਤਾਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਮਾਰਗਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਿਆਂ ਕਰਕੇ ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਲਈ ਇਕ ਸੋਖਾ ਰਾਹ ਚਲਾਇਆ:-

ਬਾਰਹ ਪੰਥ ਇਕੱਠ ਕਰ, ਗੁਰਮੁਖ ਗਾਵਾਂ ਰਾਹ ਚਲਾਇਆ।।⁷⁴

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਸਮਾਂ (1504 ਈ.- 1552 ਈ.)

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਨਾਲ ਭਾਵੇਂ ਹਥਿਆਰ ਬੰਦ ਟੱਕਰ ਨਹੀਂ ਲਈ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਰੋਹਬ, ਝਰ ਅਤੇ ਭੈ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਗੋਣਤਾ ਤੇ ਦਾਸ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕੱਢਕੇ ਪੱਕੇਸ਼ਾਹੀ ਤੇ ਅੰਨਿਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਨ ਲਈ ਜੋਸ਼ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਨੋਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮੇਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ। ਇਹ ਕਾਰਜ ਇਕੱਠੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਝਰ ਅਤੇ ਦਬਦਬਾ ਅਜੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਸੋ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜਿਉਂਦੇ ਜੀਅ ਇਕ ਕਰੜੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਪਿਛੋਂ ਆਪਣਾ ਇਕ ਐਸਾ ਜਾਨਸ਼ਾਨ ਨਿਬੁਕਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਜੋਤ ਧਰ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਿਆ ਤੇ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਦੇਣੀ ਇਕ ਦੀਵੇ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਦੀਵੇ ਨੂੰ ਬਾਲਣਾ ਹੈ। ਗੀਰੇ ੂੰ ਗੀਰੇ ਨੇ ਬੰਧਿਆ ਹੈ:-

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਗੁਰੂ ਅੰਗ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਿਰਖੁ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਫਲ ਡਾਲਿਆ।

ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਜਗਾਈਅਨੁ ਦੀਵੇ ਤੇ ਜਿਉਂ ਦੀਵਾ ਬਲਿਆ।।

ਗੀਰੇ ਗੀਰਾ ਬੰਧਿਆ, ਛਲੁ ਕਰਿ ਅਛਲੀ ਅਛਲੁ ਛਲਿਆ।।

ਕੋਇ ਬੁਝਿ ਨ ਰੀਘਈ ਪਾਣੀ ਅੰਦਰਿ ਪਾਣੀ ਰਲਿਆ।।⁷⁵

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਤਸੱਲੀ ਖਬਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਬਰਾਹੀਮ ਖਾਨ ਨੇਪੀ ਦਾ ਰਾਜ ਵੀ ਵੇਖਿਆ ਅਤੇ ਬਾਬਰ ਦੇ ਹਮਲੇ ਵੀ ਵੇਖੇ। ਬਾਬਰ ਦੁਆਰਾ 1521 ਈ. ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਸੈਦਪੁਰ ਦਾ ਕਤਲੇਆਮ ਅਤੇ 1526 ਈ. ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਹਮਲੇ ਵੇਲੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਜੋ ਉਸ ਵੇਲੇ ਭਾਈ ਲਾਹੜਾ ਸਨ, ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਸਨ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਗੱਦੀ ਸੰਭਾਲੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਹਮਾਯੂੰ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਗਲ ਸਮਰਾਟ ਹਮਾਯੂੰ ਦੀ 1540 ਈ. ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨਾਲ ਭੇਟ ਹੋਈ। 1540 ਈ. ਵਿਚ ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਸੂਰੀ ਨੇ ਹਮਾਯੂੰ ਨੂੰ ਕਨੌਜ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਹਰਾਇਆ ਤਾਂ ਉਹ ਏੜ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਲ ਚਲਿਆ ਗਿਆ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਭਵਿੱਖ ਬਾਣੀ ਯਾਦ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮੁਗਲ ਸੱਤ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤੱਕ ਭਾਰਤ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰਨਗੇ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਮਾਯੂੰ ਵਲ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਹਮਾਯੂੰ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਤਲਵਾਰ ਕੱਢ ਲਈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਔਖ ਖੁਲ੍ਹੀ, ਹਮਾਯੂੰ ਦੀ ਨੰਗੀ ਤਲਵਾਰ ਵੇਖਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਤਲਵਾਰ ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹਮਲੇ ਵੇਲੇ ਕਿੱਥੇ ਸੀ। ਤਾਂ ਹਮਾਯੂੰ ਬਹੁਤ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੋਇਆ। ਕਿਰਪਾਲ ਸ਼ਿੰਘ ਨਾਰੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਮਾਯੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਆਪਣਾ ਤਖਤ ਮੁੜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਠਹਿਰਨ ਲਈ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ ਸੀ।⁷⁶ ਵ.ਇ ਕੋਚਨੇਵ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਹਾਸੀ ਭਰਦੇ ਹਨ।⁷⁷ ਸਤਿਗੁਰ ਸ਼ਿੰਘ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਸਾਡਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ 'ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ' ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦ ਹਮਾਯੂੰ ਖੜ੍ਹ ਪੁੱਜਾ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਪਰ ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਹੋਰ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ 'ਮੱਲ ਅਖਾੜਾ' ਵਿਚ ਬੈਠਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕੁਸੁਤੀਆਂ ਵੇਖ ਰਹੇ ਸਨ। 'ਲੜਕਿਓਂ ਮੈਂ ਪਰਚੇ ਰਹੇ'। ਹਮਾਯੂੰ ਨੇ ਆਪਣਾ ਨਿਰਾਦਾਰ ਹੁੰਦਾ ਵੇਖ ਕੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆਕੇ ਤਲਵਾਰ ਕੱਢੀ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਮੁਸਕਰਾਏ ਫੁਰਮਾਇਆ, 'ਚੱਲਣ ਵੇਲੇ ਤਾਂ ਚੱਲੀ ਨਹੀਂ, ਰਹਿਣ ਦੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿਆਨ ਵਿਚ ਹੀ। ਫਕੀਰਾਂ ਤੇ ਉੱਠਣਾ ਇਸ ਦਾ ਧਰਮ ਨਹੀਂ। ਹਮਾਯੂੰ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਨਿਆਜ ਹਾਸਲ ਕਰਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ।⁷⁸

ਜੀ. ਐਸ. ਛਾਬੜਾ ਵੀ ਇਸ ਘਟਨਾ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦੇ ਹਨ।⁷⁹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਵੀ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਨਾਲ-2 ਧਾਰਮਿਕ ਪਖੰਡੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਵੀ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਕਾਰਜ ਕਰਮ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਨ ਵਿਚ ਜੁਟੇ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਸੰਪਰਦਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਖੇਬੰਦ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਖੇਰ-ਖੇਰੂੰ ਹੋ ਜਾਣ ਅਤੇ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਖਤਰਾ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਸਮਾਂ (1479 ਈ.— 1574 ਈ.)

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਮੁਗਲ ਸਮਰਾਟ ਅਕਬਰ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ 1479 ਈ. ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਬਾਸਰਕੇ ਨਾਂ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਹੋਇਆ। ਮੁਗਲ ਸਮਰਾਟ ਅਕਬਰ ਦੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਬੜੇ ਸੁਖਾਵੇਂ ਸੰਬੰਧ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸਮਾਂ ਉੱਥੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਪਰ ਜਨਤਾ ਅਜੇ ਵੀ ਵਹਿਮਿਆਂ ਭਰਮਾਂ ਤੇ ਸ਼ਕੂਲ ਦੇ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜਾਂ ਵਿਚ ਲੀਨ ਸੀ। ਅਕਬਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸੀ। ਉਹ ਮੇਵਾੜ ਜਿੱਤ ਕੇ ਵਾਪਿਸ ਮੁੜਦਿਆਂ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਗਿਆ, ਉਥੇ ਉਸ ਨੇ ਲੰਗਰ ਵਿਚ ਘੁਸ਼ਾਦ ਛੱਕਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ। ਲੰਗਰ ਦਾ ਖਰਚਾ ਚਲਾਉਣ ਲਈ 12 ਪਿੰਡ ਦਿੱਤੇ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਨੌਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਕਬਰ ਨੇ ਉਹ ਪਿੰਡ ਬੀਬੀ ਭਾਨੀ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੇ। ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਧੌੜ੍ਹਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧਦੀ ਗਈ। ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਕਬਰ ਵੀ ਸੀ। ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ ਦੇ ਢੰਗ ਤੋਂ ਇੰਨਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਬੀਬੀ ਭਾਨੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਤੇ ਤੁਹਫ਼ੇ ਵਜੋਂ ਕਈ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਮਾਲੀਆ ਨਾ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ।⁸⁰

ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ, " ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਸ਼ਾਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਿੱਖ ਸੀ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਬੜਾ ਪਿਆਰ

ਸੀ। ਆਪ ਦੀ ਕਥਨੀ ਜਾਂ ਰਚਨਾ ਉਸ ਲਈ ਇਕ ਮੁੱਢਲੀ ਸੀ। ਉਹ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਜਾਂ ਆਗਰੇ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰ ਜੀ ਕੋਲੋਂ ਮੰਗਵਾ ਲਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਉੱਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਤੇ ਸਤਿਗੁਰ ਜੀ ਦਾ ਬੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। ਅਕਬਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਕਦਰਦਾਨ ਸੀ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਮੌਲ-ਸਿਲਾਪ ਵਿਚ ਤਿਲਰਸਪੀ ਰੱਖਦਾ ਸੀ।⁸¹

ਕਨੀਯਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸੁਹਿਨਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਆਪ ਦੀ ਗੱਲ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣਦਾ ਸੀ।⁸² ਜੀ.ਐਸ. ਛਾਬੜਾ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਕਬਰ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾਈ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਜਿੰਨਾ ਸਮਾਂ ਭਾਰਤ ਤੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ ਉੰਨਾ ਚਿਰ ਸੁਰਲਾਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਨਾਲ ਬੜੇ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਅਤੇ ਮਿੱਤਰਤਾ ਭਰੇ ਸੰਬੰਧ ਰਹੇ। ਅਕਬਰ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਚੜ੍ਹਾਈ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਜਿੱਤ ਲਈ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਲਾਹੌਰ ਯਾਤਰਾ ਸਮੇਂ ਅਕਬਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵੀ ਆਇਆ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸਨੇ ਲੰਗਰ ਵਿਚ ਪਸ਼ਾਦਾ ਵੀ ਛਕਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਲੰਗਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਅਕਬਰ ਨੇ ਕੁਝ ਪਿੰਡ ਸਹਾਇਤਾ ਵਜੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਦੇਣੇ ਵਾਰੇ ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਨਾਂਹ ਕਰਨ ਤੇ ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਉਹ ਪਿੰਡ ਬੰਬੀ ਭਾਨੀ ਨੂੰ ਤੋਹਫੇ ਵਜੋਂ ਦੇ ਦਿੱਤੇ।⁸³ ਗੋਕਲ ਚੰਦ ਨਾਰੰਗ ਵੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਅਤੇ ਅਕਬਰ ਦੇ ਮਿੱਤਰਤਾ ਭਰੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਕਬਰ ਨੇ ਇਕ ਭੌਸੇਯੋਗ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਭਗਵਾਨ ਦਾਸ ਖੱਤਰੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕੋਲ ਇਹ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਉਹ ਅਕਬਰ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਦੁਆ ਕਰਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਬਾਉਲੀ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਿਉਂ ਹੀ ਬਾਉਲੀ ਦਾ ਚੱਕ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਤੇ ਟਿਕੇਗਾ। ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਕਿਲਾ ਫੁੱਟਿਹ ਹੋ ਜਾਏਗਾ।⁸⁴

ਅਕਬਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਕਬਰ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਨੀਤੀ ਕਾਰਨ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਕੱਟੜਤਾ ਸਿਖ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਇੰਨੀ ਛੇਤੀ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਨਾ

ਪਹੁੰਚਾ ਸਕੇ। ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਨੇ ਮੁੱਠਾਂ ਅਤੇ ਕਾਜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਵੱਲ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟੁੱਟ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਸਗੋਂ ਉਹ ਕੁੱਝ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਮੱਦਦ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵਨਾ ਪਸ਼ਟ ਕੀਤੀ। ਮੌਜੂਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੜਕੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਤੇ ਜਦੋਂ ਅਕਬਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਖੇ ਮਿਲਿਆ ਸੀ, ਭੇਟ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ।⁸⁵ ਅਕਬਰ ਦੇ ਆਪ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਆਉਣ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨਾਲ ਭੇਟ ਕਰਨ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਾਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਜਨ ਸਾਧਾਰਣ ਉੱਤੇ ਇਸ ਦਾ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਵਧ ਗਈ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਸਾਹਮਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਪਰ ਗੱਦੀ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਈਰਖਾਲੂਆਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾਤੂ ਤੇ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਨੇ ਗੁਰਗੱਦੀ ਲਈ ਝਗੜਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬੜੇ ਠਰਮੇ ਤੇ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਵੀ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ, ਬੀਰਤਾ ਦੀ ਘਾਟ, ਕੌਮਾਂ ਤੇ ਜਾਤਾਂ ਦੀ ਡੁੱਟ ਤੇ ਪਰਸਪਰ ਨਫ਼ਰਤ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਅਲੋਕਾਂ ਉਪਰਾਲੇ ਕੀਤੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੰਗਰ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ। ਮੈਕਾਲਫ਼ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਲਈ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਭੋਜਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਭੋਜਨ ਖਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਯਾਤਰੀ, ਭਿਖਾਰੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਸਾਰੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਲੰਗਰ ਰਾਤ ਪੰਨ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਘੰਟੇ ਬਾਅਦ ਤੀਕ ਚੱਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਭੋਜਨ ਕਰ ਲੈਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੇ ਕੁੱਝ ਬਚ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਉਹ ਪਸ਼ੂ ਪੰਛੀਆਂ ਨੂੰ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕੁੱਝ ਵੀ ਜਾਇਦਾਦ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।⁸⁶

ਇੰਝ ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਨੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਉਮਰ ਤੇ ਫੁੱਲ-ਛਾਤ ਦਾ ਭਰਮ ਮਿਟਾ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਏਕਤਾ, ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਇਹ ਸੰਸਥਾ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬੀਰਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣੀ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਤੇਜ਼ ਕਰਨ ਲਈ 22 ਕੇਂਦਰ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ ਤੇ ਹਰੇਕ ਕੇਂਦਰ ਇਕ ਮੁੱਖੀ ਸਿੱਖ ਦੀ ਸਪੁਰਦਗੀ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖੀ ਹਰੇਕ ਜਾਤ ਵਿਚੋਂ ਸਨ। - - - - ਇਸ ਸਿਸਟਮ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇਜ਼ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬੜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ।⁸⁷

ਗੋਕਲ ਚੰਦ ਨਾਰੰਗ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਧੁੰਦਲਾ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ 22 ਪਰਗਣਿਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੰਜੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ। ਇਕ ਨੇਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦਾ ਮੁੱਖੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜੋ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਰਗਣੇ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਕੰਮ ਤੋਰਦਾ ਸੀ।⁸⁸

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਢੇਰਾਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਇਲਾਕਾਈ, ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੰਗਠਨ ਰੂਪ ਧਾਰ ਉੱਕਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ 22 ਧਰਮਾਰਥ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਰ ਇਕ ਦਾ ਮੁੱਖੀ ਮਸੰਦ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਦਾ ਪੂਰਨ ਅਧਿਕਾਰੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਦਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਫੈਲਾਏ ਅਤੇ ਪੌਕਿਆਂ ਕਰੇ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹਰ ਸਿੱਖ ਕੋਲੋਂ ਉਸ ਦੀ ਸਾਲਾਨਾ ਆਮਦਨ ਦਾ ਕੁੱਝ ਹਿੱਸਾ ਗੁਰੂ ਲਈ ਇਕੱਠਾ ਕਰੇ।⁸⁹ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜਬੇਬੰਦ ਕਰਨ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਇਕ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਗੁਰੂ ਤੱਕ ਲਗਾਤਾਰ ਚਲਦੀ ਰਹੀ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਸ ਕਾਰਜ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ 22 ਮੰਜੀਆਂ ਅਤੇ 52 ਪੀੜ੍ਹੇ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਜੋ ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਸਾਰੇ ਬੜੇ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਕੇਂਦਰ ਸਨ।⁹⁰ ਇਸ ਮੰਜੀ ਸਿਸਟਮ ਬੱਲੇ ਇਕ ਹੋਰ ਗੱਲ ਵੀ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆਈ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਰਾਜਨੀਤਕ ਬੀਜ ਵਾਲੀ। ਅਕਬਰ ਦੀ ਹਕੂਮਤ 22 ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਇਹ 22 ਮੰਜੀਆਂ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਇਹ ਧਰਮ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਹੋਂਦ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।⁹¹

ਇਹ ਮੰਜੀਆਂ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਉੱਦਮ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਮੰਦਰ ਦੀਆਂ ਨੀਹਾਂ ਬਹੁਤ ਪੱਕੀਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਸਿਸਟਮ ਨੇ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ।

ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਜਮਾਂ — (1534 ਈ.— 1581 ਈ.)

ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋਏ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਅਕਬਰ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ। ਅਕਬਰ ਬੜਾ ਦਿਆਲੂ, ਦੁਰ-ਦਿਸ਼ਟ, ਸਹਿਨਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਕ੍ਰੁਣ-ਰਾਜਨੀਤੀ ਹੋਣ ਕਾਰਕੇ ਉਸਦੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਨਾਲ ਬੜੇ ਸੁਖਾਵੇਂ ਸੰਬੰਧ ਬਣੇ ਰਹੇ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਵਾਂਗ ਉਹ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਦਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਆਦਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨਾਰੰਗ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਕਬਰ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਚੰਗੇ ਮਿੱਤਰਤਾ ਵਾਲੇ ਰਹੇ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਹੀ ਅਕਬਰ ਨੇ ਨਾਮ-ਮਾਤਰ ਕੀਮਤ ਉੱਤੇ ਸੋਜੂਦਾ ਅੰਮਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੀ 500 ਵਿੰਘੇ ਭੁੰਇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭੇਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਖਣ ਤੇ ਹੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਕ ਸਾਲ ਵਾਸਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੇ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰਾਂ ਦਾ ਮਾਲੀਆ ਸੁਆਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਇਸ ਸਰਪੱਕਤੀ ਵਾਲੇ ਵਤੀਰੇ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਬੜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ।⁹² ਵ. ਈ. ਕੋਚਨੇਵ ਵੀ ਇਸ ਗਲ ਦੀ ਧੋੜ੍ਹਾ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੁਗਲ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰਾਜ ਵਿਚ ਅੰਦਰੂਨੀ ਵਿਭੇਦਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਪਰਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ ਕਰਦਿਆਂ, ਗੈਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵੱਲ ਪਾਰਮਿਕ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਨੀਤੀ ਚਲਾਈ। 1577 ਈ. ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਚੋਖੇ ਗੁਰੂ, ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਨੂੰ 500 ਵਿੰਘੇ ਜਮੀਨ ਭੇਟ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਜਲਦੀ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਸ਼ਹਿਰ ਅੰਮਿਤਸਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਉਸਨੇ ਲੰਗਰਾਂ ਨੂੰ ਰਸਦ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦਾ ਜ਼ਿੰਮਾ ਵੀ ਆਪਣੇ ਉੱਤੇ ਲੈ ਲਿਆ।⁹³ ਜਦ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਵਿਰੁੱਧ ਅਕਬਰ ਪਾਸ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜੇਠਾ ਜੀ (ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ) ਨੂੰ ਹੀ ਉਥੇ ਭੇਜਿਆ ਸੀ:—

ਤੁਮ ਜਾਇ ਕਰੋ ਤਾਂ ਸੋ ਸੰਬਾਬ।

ਜੇ ਪੁਛੈ ਤਿਸ ਦੇਹੁ ਜਬਾਬੁ।⁹⁴

ਭਾਈ ਜੇਠਾ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਸੁਣ ਕੇ ਅਕਬਰ ਨੇ ਕਿਹਾ:—

ਸਹ ਫਕਰ ਮੋਲਾ ਜਾਤ। ਨਹੀਂ ਚਲੇ ਸੇ ਬਾਤ।

ਮੋਲਾ ਵਲੀ ਨਹੀਂ ਭੇਦ।⁹⁵

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇਠਾ ਜੀ (ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ) ਨੇ ਇਸ ਸਾਰੇ ਮਾਮਲੇ ਨੂੰ ਦਿੰਨੀ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਸੁਲਝਾਇਆ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਮੁਗਲਾਂ ਨਾਲ ਭਾਵ ਸਮੇਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਮਿੱਤਰਤਾ ਭਰੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸੁਧਰਨ ਵਿਚ ਲਾ ਦਿੱਤਾ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ —(1563—1606 ਈ.)

ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਸਿੱਖੀ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੱਕ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਵੱਡਾ ਤੀਰਥ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਲਈ ਰਾਹ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮਾਨ ਗੁਰ-ਦਰਬਾਰ ਵਲ ਝੁਕਣ ਲੱਗੇ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਾਲ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੀ ਕੱਟੜਤਾ ਘੱਟ ਹੋਈ ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਸਾਂਝ ਵਧੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਪਾਰ ਤੇ ਦਸਤਕਾਰੀ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਨਵੀਂ ਜਥੇਬੰਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ, ਦਿਲ ਖਿੱਚਵੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ, ਮਿੱਠੇ ਤੇ ਸੁਰੀਲੇ ਵਾਕ, ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਭਰੇ ਸੁਭਾਅ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਹਿਣੀ-ਬਹਿਣੀ ਨਿਮੜਾ ਤੇ ਕਰਨੀ ਤੇ ਅਕਬਰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਕਦਰ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਸਤਿਬੀਰ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, " ਕਿ ਜਦੋਂ ਆਪ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਹੀ ਸਨ, ਅਕਬਰ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਆਇਆ। ਅਕਬਰ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਅਜਮਤ ਦੀਆਂ ਵਾਰਤਾਵਾਂ ਸੁਣ ਲਈਆਂ ਸਨ। 24 ਨਵੰਬਰ, 1598 ਈ. ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਾਪਸ ਜਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਜੀ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਹੀ ਹਨ। ਸੋ ਅਕਬਰ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਸ਼ਰਧਾ ਦਿੜ੍ਹਾਈ, ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਿਆ ਲੰਗਰ ਵਿਚ ਪਸ਼ਾਦਾ ਛਕਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਤੋਂ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜਾਗੀਰ ਲਗਾਉਣੀ ਚਾਹੀ।⁹⁶ ਅਕਬਰ ਬੜਾ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸੀ। ਇਸ ਨਈ ਉਹ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਬੜਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਸਮਕਾਲੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਬਦਾਉਣੀ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦਿਆਂ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਅਕਬਰ ਨੇ ਜਾਤੀ ਤੋਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਡੁੱਲ ਭੇਟ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਪੰਤੂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਇਸ ਮਿੱਤਰ-ਭਾਵ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਸ ਦੇ ਕੁੱਝ ਵਜ਼ੀਰ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਉਹ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨਾਲ ਸੀ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਧਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ ਤੇਜ-ਪਰਤਾਪ ਨੂੰ ਈਰਖਾ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੇਖਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਅਕਬਰ ਦਾ ਬੜਾ ਨਾਫਲਾ ਦਰਬਾਰੀ ਬੀਰਬੱਲ ਸੀ।⁹⁷

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਅਕਬਰ ਨੇ ਵਧਾਇਆ ਹੋਇਆ ਮਾਲੀਆ ਘਟਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਨਾਲ ਬੜੇ ਸੁਖਾਵੇਂ ਸੰਬੰਧ ਸਨ। ਅਤੇ ਇਹ ਸਮਾਂ ਕੁੱਝ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਪਿਠੀ ਚੰਦ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਜਦੋਂ ਅਕਬਰ ਆਗਰੇ ਨੂੰ ਜਾਣ ਸਮੇਂ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਖੇ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਤੇ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਸਾਰੇ ਸਾਲ ਦਾ ਮਾਲੀਆ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਅਕਬਰ ਕੋਲ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਹੋਈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਬਾਨੀ ਵਿਰੁੱਧ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਾਜੇ ਨੇ ਆਪ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਝੂਠੀ ਜਾਣ ਕੇ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।⁹⁸

ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ੌਕ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ 51 ਸੋਹਰਾਂ ਰਬਿ ਦੀ ਭੇਟਾ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਵਜੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦੁਸ਼ਾਲੇ ਅਤੇ ਇੱਕ ਗੁਰੂ ਜੀ ਲਈ ਵੀ ਭੇਜਿਆ।⁹⁹

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਕਬਰ ਦੇ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਵਾਲੇ ਵਤੀਰੇ ਨੇ ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਮੁਸਲਿਮ ਕੱਟੜਤਾ ਦੀ ਮਾਰ ਤੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਚਾਇਆ ਸਗੋਂ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਰਾਖੀ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਦੇ ਛੇਤੀ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਢੁੱਕਵੇਂ ਹਾਲਾਤ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ। ਅਕਬਰ ਦੇ ਤਕੜੇ ਤੇ ਕੁਸ਼ਲ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਕਾਰਨ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸਥਾਈ ਸ਼ਾਂਤੀ ਰਹੀ। ਜਿਸਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਵਿਦਰੋਹ ਅਤੇ ਬਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲੇ ਦੇ ਔਗੇ ਵਧਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮਾਲੀਆ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦੇਣ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਅਕਬਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਸਿੱਤਰਤਾਨਾ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਅਸਰ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਵਲ ਖਿੱਚੇ ਗਏ।

ਅਕਬਰ ਦੀ ਸੋਤ ਪਿੱਛੋਂ ਜਹਾਂਗੀਰ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਾ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਬੜਾ ਤੁਅੱਸਬੀ ਤੇ ਤੰਗ ਦਿਲ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਵਧਦੀ ਸਰਬ-ਪ੍ਰਿਅਤਾ ਤੇ ਜਬੇਬੰਦੀ ਉਹ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਕੰਢੇ ਵਾਂਗ ਰੜਕਦੀ ਸੀ। ਸ਼ੇਖ ਅੰਹਮਦ ਸਿਰਹਿੰਦੀ ਜੋ ਸਿਰਹਿੰਦ ਦਾ ਕਠੋਰ ਅਤੇ ਹਠ ਧਰਮੀ ਸੁੰਨੀ ਨੇਤਾ ਸੀ, ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਵਧਦੇ ਪੜਾਵ (ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੇ) ਦੀਆਂ ਖੁਬਰਾਂ ਜਹਾਂਗੀਰ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਸ਼ੇਖ ਨੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਅਤੇ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ।¹⁰⁰ ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਤਾਈਦ ਕਰਦੇ ਹਨ।¹⁰¹ ਜਹਾਂਗੀਰ (੫੦) ਆਪਣੀ ਸਵੈ ਜੀਵਨੀ 'ਤੁਜਕ-ਇ-ਜਹਾਂਗੀਰੀ' ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਚ ਜੋ ਬਿਆਸ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਹੈ, ਪੀਰ, ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੇ ਭੇਸ ਵਿਚ ਅਰਜਨ ਨਾਮੀ ਇੱਕ ਹਿੰਦੂ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭੋਲੇ ਭਾਲੇ ਲੋਕਾਂ, ਸਗੋਂ ਮੂਰਖ ਤੇ ਬੇਮਸਝ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਰਕੂ-ਗੀਤੀ ਦਾ ਅਨੁਯਾਈ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਪੀਰੀ ਤੇ ਵਲੀ ਪੁਣੇ ਦਾ ਢੋਲ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਵਜਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਲੋਕ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਸੱਭ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਫਰੇਬ ਤੇ ਫਰੇਬ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਪੂਰੀ ਸ਼ਰਧਾ ਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਤਿੰਨ-ਚਾਰ

ਆਤਮਿਕ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਦੁਕਾਨ ਗਰਮ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਖਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ ਇਸ ਦੂਠ ਤੇ ਪਖੰਡ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਮੱਤ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।¹⁰²

ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਹਾਂਗੀਰ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਢੁਕਵੇਂ ਸਮੇਂ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਤੰਗ ਦਿਲੀ ਅਤੇ ਤੁਅੱਸਬ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸ ਵਧਦੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਸਕੇ। ਸਬੰਬ ਨਾਲ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੂੰ ਇਹ ਸੋਚਾ ਮਿਲ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੀ ਗੱਦੀ ਨਸ਼ੀਨੀ ਉੱਤੇ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਖੁਸਰੋ ਨੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਬਗ਼ਾਵਤ ਅਸਫ਼ਲ ਰਹੀ ਤੇ ਘਬਰਾਇਆ ਹੋਇਆ ਖੁਸਰੋ ਪੰਜਾਬ ਪੁੱਜਾ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵਾਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਮੰਗੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਹਨਸੀਬ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਦਾ ਆਦਰ ਮਾਣ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਹ ਦੇ ਖਰਚੇ ਲਈ ਕੁੱਝ ਰਕਮ ਦਿੱਤੀ। ਰੋਕਲ ਚੰਦ ਨਾਰੰਗ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਖੁਸਰੋ ਜਿਸਨੇ ਆਪਣੇ ਬਾਪ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਦਰੋਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਪੰਜਾਬ ਭੱਜ ਕੇ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਲਈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਜੇ ਤੱਕ ਸੈਨਿਕ ਸੰਰਠਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਚਾਲੂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਰਕਮ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਗ੍ਰਿਹ ਸ਼ੁੱਧ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਨੈਤਕ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ।¹⁰³ ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਦੋਖੀਆਂ ਨੇ ਵਧਾ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਰਿਪੋਟਾਂ ਭੇਜੀਆਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਖੁਸਰੋ ਦੀ ਮੱਦਦ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਲਈ ਇਸ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਸੋਚਾ ਹੋਰ ਕਿਹੜਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਸੋ ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਸੋਚੀ। ਡਾ. ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ 'ਚੋ' ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, " ਜਦ ਖੁਸਰੋ ਇਸ ਰਸਤਿਓਂ ਲੰਘਿਆ ਤਾਂ ਇਸ ਅਪ੍ਰਿਸ਼ੱਧ ਪੁਰਸ਼ ਨੇ ਉਸਦੇ ਕੋਲ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਕੀਤੀ। ਸਬੰਬ ਨਾਲ ਖੁਸਰੋ ਉਸਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਉਤਰਿਆ, ਉਸ ਦੇ ਪਾਸ ਆਇਆ ਤੇ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਅੱਗੋਂ ਉਸ ਨੇ ਖੁਸਰੋ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਤਾਓ

ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮੱਥੇ ਪੁਰ ਕੇਸਰ ਦਾ ਤਿਲਕ ਲਾਇਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਲੋਕ ਬੜਾ ਸ਼ੁੱਭ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਜਦ ਅਸਾਂ ਇਹ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸੁਣਿਆ, ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਮੂਰਖਤਾ ਸਮਝੀ, ਤਦ ਅਸਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹਾਜ਼ਰ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਘਰ-ਬਾਰ ਤੇ ਸੰਤਾਨ ਨੂੰ ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਖਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦੀ ਕੁੱਲ ਜਾਇਦਾਦ ਜਬਤ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਮਾਰ ਸੁੱਟਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।¹⁰⁴

ਜਿਵੇਂ ਉਪਰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਹਾਂਗੀਰ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਨ ਲਈ ਮੌਕੇ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਮੌਕਾ ਉਸ ਲਈ ਵਧੀਆ ਸੀ। ਵਰਨਾ ਕੇਸਰ ਦਾ ਟਿੱਕਾ ਲਾਉਣ ਦਾ ਇਹ ਭਾਵ ਬਿੱਲਕੁੱਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਲਈ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਸਹਿਜ਼ਾਦਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਤੇ ਆ ਡਿੱਗਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸਮਝਦਿਆਂ ਤੇ ਉਸਦੀ ਉੱਘੀ ਸੁਖਸ਼ੀਅਤ ਦਾ ਖਿਆਲ ਕਰਕੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਿੰਨ੍ਹ ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪੰਤੂ ਰਧੇਟਾਂ ਦੇਣ ਵਾਲਿਆਂ ਜਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਗੁਮਨਗੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਇਸ ਦੇ ਅਪਖ ਕੱਢ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਇਤਲਾਹ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ। ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਰਜਨ ਨੇ ਖੁਸਰੋ ਨੂੰ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸਹਾਇਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ।¹⁰⁵ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਖੁਸਰੋ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਰਾਜਸੀ ਕਾਰਨ ਕਰਕੇ ਸ਼ਰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤੀ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਸੰਤ-ਮਹਾਤਮਾ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਨਿੱਤ ਦਾ ਸਾਧਾਰਨ ਮਾਮਲਾ ਸੀ, ਕਿਉਂ ਜੁ ਜੇ ਸਰਨਿ ਆਵੈ, ਤਿਸੁ ਕੀਠਿ ਨਾਵੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਸੀ। ਪੰਤੂ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਇਸ ਮਾਮੂਲੀ ਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਬਹਾਨਾ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਚੰਦੂ ਸ਼ਾਹ, ਜੋ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਥੱਲੇ ਇਕ ਉੱਚ ਪਦਵੀ ਉਤੇ ਸਥਾਪਤ ਸੀ, ਨੇ ਬਲਦੀ ਤੇ ਤੇਲ ਪਾਇਆ ਅਤੇ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੂੰ ਚੁੱਕਿਆ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਜਾਨੋਂ ਮਾਰ ਦੇਵੇ।¹⁰⁶

ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਆ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪੇਸ਼ੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਖੁਸਰੋ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਬਦਲੇ ਦੇ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੀ ਰੱਟੀ ਭਰਨ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਦਰਜ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ

ਦੁਆਰਾ ਸਾਡਾ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦੇਣ ਤੇ ਜਹਾਗੀਰ ਹੋਰ ਵੀ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨਾਰੀਗ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਦੋ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦਾ ਭਾਰੀ ਜੁਰਮਾਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹੁਕਮ ਸੁਣਾਇਆ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰੂ ਰੱਬ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚੋਂ ਉਹ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ ਕੱਟ ਦੇਣ, ਜੇ ਹਿੰਦੂ ਜਾਂ ਇਸਲਾਮੀ ਨਿਸ਼ਚਿਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, " ਅਸੀਂ ਫ਼ਕੀਰ ਆਦਮੀ ਹਾਂ। ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਜੋ ਮਸ਼ੀਆ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਉਹ ਗਰੀਬਾਂ, ਲੋੜਵੰਦਾਂ, ਨਿਆਸ਼ਚਿਨਾਂ ਤੇ ਪਰਦੇਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਵਾਸਤੇ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਚੱਟੀਆਂ ਖਰਨ ਵਾਸਤੇ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਰੱਬ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚੋਂ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਅੱਖਰ ਵੀ ਕੱਢਣ ਜਾਂ ਬਦਲਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂ ਜੁ ਅਸੀਂ ਇਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਦਾ ਦਿਲ ਦੁਖਾਉਣ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ। ਇਸ ਉੱਤੇ ਜਹਾਗੀਰ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜਾਇਦਾਦ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਈ ਜਾਵੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਸੀਹੇ ਦੇ ਕੇ ਸੋਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰਿਆ ਜਾਵੇ। ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਕਾਨ, ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ, ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਬਾਲ-ਬੱਚੇ ਵੀ ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਖਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ।¹⁰⁷ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਖਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਤਸੀਹੇ ਦੇ ਕੇ ਮਾਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਖਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨਿਰਦਈ ਕੰਮ ਲਈ ਦੀਵਾਨ ਚੰਦੂ ਮੱਲ ਨੂੰ ਲਗਾਇਆ ਤਾਂ ਜੋ ਘੋਰੀ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਕਾਰਨ ਚੰਦੂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਤਸੀਹੇ ਦੇਣ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਪੈਦਾ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਅੰਤ 30 ਮਈ, 1606 ਈ. ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਤਸੀਹੇ ਦੇ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਖੁਸ਼ਰੋ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਜਹਾਗੀਰ ਵਲੋਂ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਜੁਰਮਾਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਲੋਂ ਜੁਰਮਾਨਾ ਨਾ ਭਰਨ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਧੋਹੀ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਨ ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰਕੇ ਸੋਤ ਦੀ ਸਜਾ ਸੁਣਾਈ ਗਈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦੇਖੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਲੜਕੀ ਦਾ ਸਾਕ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਲਈ ਲੈਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।¹⁰⁸ ਮੈਕਾਲਿਫ਼ ਵੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚੰਦੂ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਵਿਆਹ ਬਾਰੇ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰ ਰਹੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਕੋਲ ਮੰਦਾ ਚੰਗਾ ਬੋਲਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ

ਬੇਇਜ਼ਤੀ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਖਬਰ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਕ ਲੈਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਿੱਠੇ ਵਜੋਂ ਚੰਦੂ ਸ਼ਾਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿਚ ਸੜਨ ਹੋ ਗਿਆ।¹⁰⁹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਅਮਨ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਜ਼ਾਬਰ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਖੁਸਰੋ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰੱਖ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੀ ਤੰਗ-ਦਿਲੀ, ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਪੁਣੇ ਤੇ ਪੱਖ-ਪਾਤ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਏ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਿਦਕ, ਸਿੱਖੀ ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਨਹੀਂ ਹਾਰਿਆ। ਉਹ ਬਾਣੀ ਵੀ ਰਚਦੇ ਰਹੇ, ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਹਕੂਮਤ ਵਿਰੁੱਧ ਨਫ਼ਰਤ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਦਾ ਸਮਾਂ (1595 ਈ.- 1644 ਈ.)

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਅੰਦਰ ਨਵੀਂ ਰੂਹ ਤੇ ਜੋਸ਼ ਭਰਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਥੇਬੰਦੀ ਤੇ ਸ਼ਸਤਰਧਾਰੀ ਹੋ ਕੇ ਮੁਗਲ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਝਟਕੇ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਿੱਤਾ। ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਮੌਤ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮੇਂ ਲਈ ਦੱਬੇ ਰਹਿਣਗੇ। ਪਰ ਨਤੀਜਾ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਨਿਕਲਿਆ। ਸਿੱਖ 11 ਸਾਲਾ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਦੋ ਤਜਰਬਾਕਾਰ ਸਿੱਖ ਭਾਈ ਬੁੱਢਾ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ।¹¹⁰ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਹੁਣ ਜ਼ਾਬਰ ਮੁਗਲ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਝੱਟਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਰਸਤਾ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਅੰਤਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਸਤਰਧਾਰੀ ਹੋਣ ਅਤੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਫੌਜ ਰੱਖਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਗੁਰਿਆਈ ਦੀ ਰਸਮ ਸਮੇਂ ਮੀਰੀ ਤੇ ਪੀਰੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਤਲਵਾਰਾਂ ਪਹਿਨੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਨਿੱਤ ਦੇ ਪੋਸ਼ਰਾਮ ਵਿਚ ਸਵੇਰੇ-ਸ਼ਾਮ ਕਥਾ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪਿਛਲੇ ਪਹਿਰ ਖੁਲ੍ਹੇ ਮੰਦਾਨ ਵਿਚ ਕੁਸ਼ਤੀਆਂ ਹੋਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਹੋਲੀ ਹੋਲੀ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਫੌਜ ਰੱਖਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਮੁਕੱਦਮੇ, ਦੰਡ, ਤਸੀਹੇ ਤੇ ਮੌਤ ਜਿਹੜੇ ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ
 ਵੱਲੋਂ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਤੰਤਰ ਦੀ ਫੌਜੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ
 ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਅਹਿਮ ਸੱਦਾ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਜਿਹੜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਿਛੋਂ
 11 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠੇ, ਦੇ ਤਲਵਾਰਾਂ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਮੰਦਾਨ ਵਿਚ
 ਨਿਤਰੇ, " ਇਕ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਬਦਲੇ ਲਈ ਦੂਜੀ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀਆਂ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ
 ਕਰਨ ਲਈ।¹¹¹ ਤਿਆਗ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸ਼ਾਹੀ ਨਾ-ਨਸ਼ਕਰ, ਤਲਵਾਰ,
 ਛਤਰ ਤੇ ਕਲਗੀ ਆਦਿ ਅਪਣਾਏ ਗਏ। ਮੈਕਾਲਿਫ਼ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀਆਂ
 ਅੰਤਮ ਰਸਮਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਪਿਛੋਂ ਜਦੋਂ ਭਾਈ ਬੁੱਢਾ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰਿਆਈ ਦਾ
 ਤਿਲਕ ਲਾਉਣ ਵੇਲੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੱਗੇ ਸੇਲੀ ਅਤੇ ਦਸਤਾਰ ਆਦਿ
 ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸੇਲੀ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਰਖ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ
 ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਬਦਲੀਆਂ ਹਾਲਾਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਠੀਕੇ ਨਹੀਂ।
 ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਈ ਬੁੱਢਾ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਸੇਲੀ ਤਲਵਾਰ ਦੀ ਬੈਲਟ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਮੈਂ
 ਆਪਣੀ ਦਸਤਾਰ ਤੇ ਬਦਾਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਕਲਗੀ ਨਾਵਾਂਗਾ।¹¹² ਜਿਹੜੇ ਤੋਹੜੇ ਹੁਣ ਹਰ ਪਾਸੇ
 ਤੋਂ ਲਗਾਤਾਰ ਆਉਣ ਲੱਗੀ ਪਏ ਸਨ ਉਹ ਘੋੜਿਆਂ, ਹਥਿਆਰਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਜੰਗੀ ਸਮਾਨ
 ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਸਨ - - - - - ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਨ ਕੁਸ਼ਤੀਆਂ, ਘੋੜ ਸਵਾਰੀ,
 ਤੀਬੂ ਗੱਡਣ, ਸ਼ੇਰ ਤੇ ਜੰਗਲੀ ਸੂਰ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਣ ਵਿਚ ਲਾਉਣਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ
 ਸੀ। ਉਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਆਉਣ ਨਾਲ ਕੰਮ ਦਾ ਸਰੂਪ ਬਦਲ ਗਿਆ। ਤੇ ਕਿੱਤੇ
 ਵਿਚ ਬਦਲੀ ਆਉਣ ਨਾਲ ਰੁਚੀਆਂ ਵੀ ਬਦਲ ਗਈਆਂ।¹¹³

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੋਧੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮੁੱਖ ਰੁਚੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾ-ਨਸ਼ਕਰ ਦੀ ਸੰਗਤ
 ਵਿਚ, ਜੰਗ ਦੇ ਖਤਰੇ ਵਿਚ ਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਦੀ ਉਕਸਾਹਟ ਵਿਚ ਅਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਾਇਆ।
 ਇਹ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰਕ ਆਗੂ ਦੀ ਨੀਤੀ ਇਕ ਦੁਖੀ ਪੁੱਤਰ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ
 ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂ ਦਿਆਂ ਕਰਤੱਵਾਂ ਨਾਲ ਰਚ ਸਿੱਚ ਗਈ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਮ
 ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰੀਝਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਢਲ ਜਾਣ, ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਕਬਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ
 ਨਰਮ ਜਿਹੀ ਸੱਤਾ ਦੇ ਅਧੀਨ, ਉਸੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੋਂ ਵੱਧ ਟੀਚਾ ਨਾ ਵੀ ਸਿੱਧਿਆ ਹੋਵੇ।¹¹⁴

ਸਤਿਬੀਰ ਸ਼ਿਖ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, " ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਜੀ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਜਾਣ ਤੋਂ
 ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੱਦੀ ਬਖਸ਼ਣ ਵੇਲੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪਰਖ ਕੀਤੀ।
 ਆਪਣੀ ਹੱਥੀਂ ਤਲਵਾਰ ਦੇ ਕੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਇਕ

ਉਗ੍ਰੇਲੀ ਕੱਟਣ। ਬਾਲਕ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਨੇ ਬਗੈਰ ਸੰਕਿਰ ਅਤੇ ਝਿਜਕ ਦੇ ਤਲਵਾਰ ਉਗ੍ਰੇਲ ਵਲ ਵਧਾਈ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਮਾਲਕ ਨੇ ਰੱਬ ਪਕੜ ਕੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਹੋਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ। ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਕਹੇ, " ਬੱਚਾ ਹੁਣ ਸ਼ਸਤਰ ਪਹਿਨਣੇ ਹਨ ਅਤੇ ਤਦ ਤੱਕ ਡਟੇ ਰਹਿਣਾ ਜਦ ਤੱਕ ਇਹ ਜਾਲਮ ਜੁਲਮ ਨਾ ਛੱਡ ਦੇਣ ਜਾਂ ਖਤਮ ਨਾ ਹੋ ਜਾਣ। " ¹¹⁵ ਸਿੱਖ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਤਮ ਸੰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਬਾਰੇ ਆਖ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਨੌਜਵਾਨ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਇਸੇ ਨੀਹ ਉੱਤੇ ਚੱਲੇਗਾ। ਮੈਕਾਲਫ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸੰਗਤ ਤੋਂ ਵਿਛੜਨ ਸਮੇਂ ਆਖਿਆ, " ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਪੁੱਤਰ, ਪੂਜ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਪਾਸ ਜਾਓ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਚੇਖਾ ਧਾਰਜ ਦਿਓ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰਾ ਸੋਗ ਨਾ ਮਨਾਣ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਾਇਰਾਂ ਵਾਂਗ ਰੋਣ ਪਿੱਟਣ ਤੇ ਵਿਰਲਾਪ ਕਰਨ, ਸਗੋਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾਉਣ। ਉਹ ਪੂਰੇ ਸ਼ਸਤਰ-ਧਾਰੀ ਹੋ ਕੇ ਗੱਦੀਤੇਬੰਠਣ ਅਤੇ ਜਿੰਨੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਝੋਜ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਹੋਣ, ਰੱਖਣ। ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸ਼ਸਤਰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬਾਕੀ ਸਾਰੀਆਂ ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਹੀ ਰੱਖਣ। ¹¹⁶

ਸੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਸਮਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਸਿੱਖ ਆਤਮਕ ਅੰਦਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜਾਬਰ ਮੁਗਲਾਂ ਪਾਸੋਂ ਘਰ-ਘਾਟ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਵੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਆਪਣੇ ਬੇਗੁਨਾਹ ਤੇ ਪਿਆ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿੜ੍ਹ ਕਰਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਆਤਮਕ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ। ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦਾ ਖੂਨ ਅਜਾਈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਸੇ ਹੋਰ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਵਾਂਗ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਕ ਨਵੀਂ ਰੂਹ ਫੂਕ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਥੇਬੰਦ ਅਤੇ ਸ਼ਸਤਰਧਾਰੀ ਹੋਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ¹¹⁷

ਆਰਚਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਨੇ, "ਸਮਝੋ ਤੇ ਦੀ ਸਾਝ ਨੂੰ ਫੋਜੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ।"¹¹⁸

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਨੋਰਥ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਬਣਾਇਆ, ਲੋਹ ਗੜ੍ਹ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਫੋਜ ਵਿਚ ਨਾਮ ਕੀਟਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ, ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਕਰਹਿਰੀ ਲਗਾ ਕੇ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਜ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਇਹ ਸੱਭ ਗੱਲਾਂ ਮੁਗਲ ਹਕੂਮਤ ਲਈ ਵੰਗਾਰ ਸਨ ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਗਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰਕੇ ਗਵਾਲੀਅਰ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਅੰਤ 52 ਰਾਜਿਆਂ ਸਮੇਤ ਰਿਹਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਪੇਸ਼ ਨਾ ਜਾਂਦੀ ਵੇਖ ਕੇ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਨਾਲ ਸੁਲਾਹ ਕਰ ਲਈ। ਕਨੀਯਮ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ਅੰਤ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਕਿਸੇ ਕਰਾਮਾਤ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਯਾ ਦਿਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਰਸ ਆ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਤੋਂ ਰਿਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।¹¹⁹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁੱਝ ਸਮਾਂ ਅਮਨ ਹੋ ਚੰਨ ਰਿਹਾ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵਧਣ ਡੁੱਲਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਮਿਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਸਿੱਖ ਜਥੇਬੰਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਖੜੀ ਹੋ ਗਈ।

ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੀ ਮੌਤ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੋਸਤੀ ਦੇ ਈਰਖਾਨੂਆਂ ਨੇ ਖੁਰਮ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਭੜਕਾਇਆ। ਪਿਛੀ ਚੰਦ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਮਿਹਰਬਾਨ ਅਤੇ ਚੰਦੂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕਰਮ ਚੰਦ ਨੇ ਵੀ ਖੁਰਮ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਿਰੁੱਧ ਚੁੱਕਿਆ। ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੀ ਫੋਜਾਂ ਨਾਲ ਕਈ ਲੜਾਈਆਂ ਲੜਨੀਆਂ ਪਈਆਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਕੀ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਜੰਗਾਂ ਯੁੱਧਾਂ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਰਿਆ। ਕੁੱਝ ਸਮਾਂ ਅਮਨ ਚੰਨ ਰਹਿਣ ਪਿੱਛੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਮੁੜ ਜਬਰ ਜੁਲਮ ਦਾ ਦੌਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਦੱਤ ਵਰਗੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਕੁੱਝ ਚਿਰ ਲਈ ਹੀ ਲਾਭਦਾਇਕ ਰਿਹਾ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੁਗਲਾਂ ਨੇ ਮੁੜ ਕੇ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਅੰਤਿਆਚਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਨੀਤੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।¹²⁰

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾ ਸਮਾਂ

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ 16ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਦੇ ਲਗਪਗ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਇਸ ਸਮੇਂ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ

ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਗੱਦੀ ਸੰਭਾਲੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਤੱਕ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਭਰ ਜਵਾਨ ਹੋਏ। ਕਿਉਂ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਦੁਰਸਿੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੁਰਬਾਜ਼ੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਵੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਚਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਰਾਜ ਕਾਲ ਵੇਖਿਆ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੇ ਆਰਥਕ ਹਾਲਤ ਦਾ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਜ਼ਰੂਰ ਅਸਰ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਪਤੱਖ ਸਬੂਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਹਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸੱਭ ਟੁੱਝ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਡਾ. ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਚੌਲੇ ਪੱਤਰੀ ਦਾ ਤੀਜੇ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਨੇੜਲਾ ਸੰਬੰਧ ਸੀ ਅਤੇ 1579 ਈ. ਵਿਚ ਚੌਥੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਉਹ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦਾ ਕਵੀ ਅਤੇ ਪਰਸੀਅਨ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਗਿਆਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ 40 ਵਾਰਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਬਿਜ਼ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਕਵਿੱਤ ਅਤੇ ਸਵੱਧੇ। ਆਪਣੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਗੁਰਬਾਜ਼ੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ।¹²¹

ਭਾਵੇਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਤੀਜੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਤੋਂ ਨੀ ਕੇ ਛੇਵੇਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਨਾਲ ਬੜੇ ਨੇੜਲੇ ਸੰਬੰਧ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਘਰ ਵਿਚ ਬੜਾ ਆਦਰ ਤੇ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਨੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਲਈ ਵਧੀਆ ਤੇ ਵਧੀਆ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਹੋਈ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਕੇਸੇ ਗੁਪਾਲ ਪੀਂਡਤ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਮਨਾ ਲਾਇਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਭਵਨ ਉਸਾਰੀ ਤੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਭੇਜਿਆ।

ਭਾਈ ਜੇਠਾ ਜੀ (ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ) ਨਾਲ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਚਲਿਆ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਏਵੇਂ ਹੀ ਭਾਉਲੀ ਤੀ ਸੇਵਾ

ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਚੱਕ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਸਮੇਂ ਰੁਕੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਿੱਖੀ ਜੀਵਨ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਚੋਖੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਪਾਸੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਅਨੁਸਾਰ, " ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚੋਖੇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਤੋਂ 1636 ਈ. ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰਾਂ ਪਾਸੋਂ ਸਮਝਿਆ।¹²²

ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਤੋਂ ਅਸ਼ੋਰਵਾਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਆਗਰਾ, ਹਰਿਦੁਆਰ, ਦਿੱਲੀ, ਮਥਰਾ ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਗਏ ਤੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸਰਗਰਮ ਰਹੇ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦੇ ਕੰਮ ਅਕਸਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਹੀ ਸੌਂਪੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ 30 ਸਤੰਬਰ, 1578 ਈ. ਨੂੰ ਅਕਬਰ ਬਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਰਾਜਧਾਨੀ ਆਗਰਾ ਵਿਚ ਸਰਬ ਧਰਮ ਸੰਮੇਲਨ ਕਰਨ ਦਾ ਉੱਦਮ ਕੀਤਾ ——— ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਬਖਸ਼ ਕੇ ਵਡਿਆਇਆ ਤੇ ਆਗਰੇ ਘੱਲਿਆ।¹²³

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨਾਲ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਅਥਾਹ ਪ੍ਰੇਮ ਸੀ। ਪਿਛੀ ਚੰਦ ਵਲੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਬੜੀ ਸੂਝ-ਬੂਝ, ਨਾਲ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਇਆ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਿਛੀ ਚੰਦ ਦੀਆਂ ਭੈੜੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਬੜੀ ਦੂਰ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਿਆ। ਪਿਛੀ ਚੰਦ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤਫ਼ੀਲੀ ਵਾਹ ਵਿਚ ਬੜੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਚਿੱਤਿਆ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਵਿਚ ਦਸਵੰਧ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰਨ ਵਾਲਾ ਵੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਹੀ ਸੀ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸੱਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਮਹਾਨ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦਾ ਮਾਣ ਵੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ਿਆ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਨਾਲ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਰਚਦੇ ਰਹੇ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਅਕਬਰ ਕੋਲ ਸਿਕਾਇਤ ਕਰਨ ਤੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ, ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਤੇ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਕੇ ਸਿਕਾਇਤ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਅਕਬਰ ਕੋਲ ਭੇਜਿਆ। ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨਾਰੰਗ ਜੀ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਹਮੀ ਭਰਦੇ

ਹੋਏ ਨਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ— ਚੰਦੂ, ਪਿਥੀਏ, ਸੁਲਹੀ— ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਦਾ ਸੋਕਾ ਮਿਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਤੋਂ ਅਯੋਗ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ। — ਪਿਥੀਏ ਤੇ ਸੁਲਹੀ ਨੇ ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਚੁੱਕਿਆ ਕਿ ਇਸ ਅਧਾਰ ਉੱਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਉੱਤੇ ਅਕਬਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਂ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਉਸਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਕੇ ਸੜਾਈ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਤੇ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਨੂੰ ਅਕਬਰ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਏ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਰਵਾਦਾਰੀ ਤੇ ਉਦਾਰਤਾ ਵਾਲੇ ਭਾਵ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਇਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ਇਹ ਤਾਂ ਸੱਚੀ-ਮੁੱਚੀ ਸਤਿਕਾਰ ਯੋਗ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ।¹²⁴ ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਕਾਬਲ, ਕੰਧਾਰ ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਗਏ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਵੇਲੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਪਾਠ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਤੇ ਅਰਦਾਸਾ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸੋਧਿਆ।¹²⁵

ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਇਤਨੇ ਉਦਾਸ ਹੋ ਗਏ ਕਿ ਆਪ ਸੰਸਾਰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ ਤੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜੋਰ ਪਾ ਕੇ ਵਾਪਿਸ ਮੰਗਵਾਇਆ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ 24ਵੀਂ ਵਾਰ ਦੀ 23ਵੀਂ ਧੌੜੀ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸਾਖੀ ਭਰਦੀ ਹੈ।

ਰਹਿੰਦੇ ਗੁਰ ਦਰਿਆਉ ਵਿਚਿ ਮੀਨ ਕੁਲੀਨ ਹੇਤੁ ਨਿਰਬਾਣੀ।

ਦਰਸਨੁ ਏਥਿ ਪਤੰਗ ਜਿਉ ਜੋਤੀ ਅੰਦਰਿ ਜੋਤਿ ਸਮਾਣੀ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਵਿਟਹੁ ਕੁਰਬਾਣੀ।¹²⁶

ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦਾ ਬਰਪਨ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਤੇ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਦੀ ਦੇਖ ਰੇਖ ਹੇਠ ਖੀਤਿਆ। ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੇ ਗੁਰਗੱਦੀ ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋਣ

ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਭਾਵੇਂ ਕਾਫੀ ਬਿਰਧ ਸਨ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ
 ਕਿਆਸ਼ੀਲ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਮੀਰੀ ਪੀਰੀ ਦੀਆਂ ਤਲਵਾਰਾਂ ਪਹਿਨਣ ਪਿਛੋਂ ਭਾਈ
 ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹਿਬ ਵਿਦਿਆ ਸਿਖਾਉਣ ਵਾਲੇ ਉਸਤਾਦਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾ
 ਥਾਂ ਨਿਯਤ ਕੀਤੇ। ਚੰਗੇ ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ। ਜਦ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ
 ਦਿੱਲੀ ਬੁਲਾਇਆ ਤਾਂ ਉਹ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਤੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰਾ
 ਕਰਕੇ ਦਿੱਲੀ ਜਾਣ ਲੱਗੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਕਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਤੇ
 ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਗਵਾਲੀਅਰ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਵਾਪਸ ਆਏ
 ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਆਏ। ਇਥੇ ਅਰਦਾਸ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤੀ ਫਿਰ
 ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਗਏ ਤਾਂ ਅਰਦਾਸ ਭਾਈ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤੀ।¹²⁷

ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਮਿਹਰਬਾਨ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਮਝਣ
 ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਯਾਤਰਾ ਤੇ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਪਿਛਲਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਆਮ
 ਕਰਕੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਤੇ ਭਾਈ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਦੇ
 ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੁਧਾਰਨ ਪਿਛੋਂ ਹਰਿ ਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵੀ ਨਿਭਾਈ।

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਿੱਖੀ
 ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਆਇਆ। ਆਪਣੀ ਬਿਧ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ
 ਤੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਨੈ ਕੇ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਪੁੱਜ ਗਏ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ ਭਜਨ ਬੰਦਗੀ
 ਵਿਚ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਪ੍ਰਭਾਤ ਵੇਲੇ ਉੱਠ ਕੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ
 ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਲਈ ਸਮਾਧ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਣੀ ਇਸ ਸਗੀਰ ਦੀ
 ਭਸਮ ਬਿਆਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕਰ ਦੇਣੀ। ਆਪ ਦੇ ਨੈਣਾਂ ਹੇਠ ਰੋੜ੍ਹੀ ਗਈ ਇਹ ਸੁਆਹ
 ਵੀ ਪਾਵਨ ਹੁੰਦੀ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।¹²⁸

ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਕੇ ਜਪੁਜੀ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਸੁਖਮਨੀ ਦਾ ਪਾਠ
 ਆਰੰਭਿਆ ਤੇ ਭੋਗ ਪਾਉਂਦਿਆਂ ਸਾਰ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੀਸ ਗੁਰੂ ਚਰਨਾਂ ਤੇ ਢਿੱਗ ਪਿਆ
 ਤੇ ਪ੍ਰਭਾ ਉਡਾਰੀ ਮਾਰ ਗਏ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੁਰਾਤਨਤਾ
 ਕਰਕੇ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਪੁੱਲਤਾ ਵਿਚ ਪਾਏ ਯੋਗਦਾਨ ਕਰਕੇ
 ਵੀ । ਸੋ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ, ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ
 ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਰਹੇ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ
 ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਤਾਂ ਦਾ
 ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਸਰ ਹੋਇਆ ਉਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲ ਜਾਂ ਜੁੜਦਾ ਹੈ।

ਪੈਰ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਤੇ ਹਵਾਲੇ

1. ਅਨਿਲ ਚੰਦਰ ਬੈਨਰਜੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਐਂਡ ਹਿਜ਼ ਟਾਇਮਜ਼, ਪੰਨਾ- 102.
2. ਮੈਕਾਲਿਫ਼, ਦੀ ਸਿੱਖ ਰਿਲਿਜ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 63-64.
3. ਡਾ. ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਏ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿੱਖ ਪੀਪਲ, ਪੰਨਾ- 209.
4. ਡਾ. ਫੋਜਾ ਸਿੰਘ, ਪੇਪਰਜ਼ ਆਠ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਪੰਨਾ- 68.
5. ਡਾ. ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ, ਏ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਟਰੇਚਰ, ਪੰਨਾ-79.
6. ਕਾਨੀਯਮ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ- 35.
7. ਇਨਿਅਟ ਐਂਡ ਡਾਇਸਨ, ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ, ਭਾਗ -4, ਪੰਨਾ- 191.
8. ਤੇ 9. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨਾਰੰਗ, ਭਾਰਤ ਦਾ ਮੁਸਲਿਮ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ- 38, 39, 40.
10. ਭਾਰਤ ਦਾ ਮੁਸਲਿਮ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ-55
11. ਜੀ.ਐਸ. ਛਾਬੜਾ, ਐਡਵਾਂਸਡ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਨਾ- 2.
12. ਅਨਿਲ ਚੰਦਰ ਬੈਨਰਜੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਐਂਡ ਹਿਜ਼ ਟਾਇਮਜ਼, ਪੰਨਾ- 2.
13. ਡਾ. ਏ.ਐਲ. ਸ਼੍ਰੀ ਵਾਸਤਵ, ਸਲਤਨਤ ਆਫ਼ ਦੇਹਲੀ, ਪੰਨਾ- 497.
14. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨਾਰੰਗ, ਭਾਰਤ ਦਾ ਮੁਸਲਿਮ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ- 132.
15. ਅਨਿਲ ਚੰਦਰ ਬੈਨਰਜੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਐਂਡ ਹਿਜ਼ ਟਾਇਮਜ਼, ਪੰਨਾ- 2.
16. ਮੈਕਾਲਿਫ਼, ਦੀ ਸਿੱਖ ਰਿਲਿਜ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 42.
17. ਐਸ. ਆਰ. ਸ਼ਰਮਾ, ਭਾਰਤ ਮੇਂ ਮੁਸਲਿਮ ਸਾਸ਼ਨ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ- 115.
18. ਅਨਿਲ ਚੰਦਰ ਬੈਨਰਜੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਐਂਡ ਹਿਜ਼ ਟਾਇਮਜ਼, ਪੰਨਾ- 8.
19. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨਾਰੰਗ, ਭਾਰਤ ਦਾ ਮੁਸਲਿਮ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ- 197.
20. ਕਾਨੀਯਮ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ- 37.
21. ਸਤਿਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਸਾਡਾ ਇਤਿਹਾਸ(ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ), ਪੰਨਾ- 13.
22. ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ- 117.
23. ਨਾਲ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੀਰ ਪਰੰਪਰਾ, ਪੰਨਾ- 45.
24. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਐਂਡ ਹਿਜ਼ ਟਾਇਮਜ਼, ਪੰਨਾ- 9.
25. ਕ.ਜ. ਅਸ਼ਰਫ਼ੀਫ਼ਾਨ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਪੰਨਾ- 7.

26. ਡਾ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਦਿ ਰਿਲੀਜ਼ਨ ਆਫ਼ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਪੰਨਾ-3.
27. ਡਾ. ਗੋਕਲ ਚੰਦ ਨਾਰੰਗ, ਟਰਾਂਸਫਰਮੇਸ਼ਨ ਆਫ਼ ਸਿਖਇਜ਼ਮ, ਪੰਨਾ- 19.
28. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨਾਰੰਗ, ਭਾਰਤ ਦਾ ਮੁਸਲਿਮ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ- 188-89.
29. -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ- 560-51.
30. ਵ.ਇ. ਕੋਰਨੇਵ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਪੰਨਾ- 103.
31. ਅਤੇ 32. ਡਾ. ਗੋਕਲ ਚੰਦ ਨਾਰੰਗ, ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ, ਪੰਨਾ- 5.
33. ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ, ਸਿਖਇਜ਼ਮ ਅੱਡ ਇੰਡੀਅਨ ਸੁਸਾਇਟੀ, ਪੰਨਾ- 35.
34. ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਏ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਸਿਖਸ, ਪੰਨਾ- 47.
35. ਕਨਿੰਘਮ, ਏ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਸਿਖਸ, ਪੰਨਾ- 34.
36. ਡਾ. ਫੇਜਾ ਸਿੰਘ, ਪੇਪਰਜ਼ ਆਠ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਪੰਨਾ- 3-4.
37. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਰਤ ਦਾ ਮੁਸਲਿਮ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ-566-67.
38. ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਦੀ ਸਿਖਸ, ਪੰਨਾ- 25.
39. ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ, ਸਿਖਇਜ਼ਮ ਅੱਡ ਇੰਡੀਅਨ ਸੁਸਾਇਟੀ, ਪੰਨਾ- 28.
- 40 ਅਤੇ 41. ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਇੱਕੋਵੀਂ,-ਪਉੜੀ 21,4.
42. ਡਾ. ਐਲ. ਵਾਸਵਾਨੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਰਾਫਿਟ ਆਫ਼ ਲਾਈਟ, ਪੰਨਾ- 9.
43. ਡਾ. ਰਾਧਾ ਕਿਸ਼ਨਨ, ਸੇਕਰਡ ਰਾਈਟਿੰਗਜ਼ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿਖਸ, ਪੰਨਾ- 18.
44. ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ 33.
45. ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਦੀ ਸਿਖਸ, ਪੰਨਾ- 4.
46. ਡਾ. ਗੋਕਲ ਚੰਦ ਨਾਰੰਗ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ 300 ਵਾਂ ਬਰਥਡੇ ਸੇਵਿਕੀਰ।
47. ਵਾਰ ਮਲਾਹ ਮ: 1, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ- 1288.
48. ਵਾਰ ਮਾਝ ਮ: 1, -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ- 145.
49. ਵਾਰ ਆਸਾ ਮ: 1, -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ- 474.
50. ਵਾਰ ਆਸਾ ਮ: 1, -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ- 469.
51. ਧਨਾਸਰੀ ਮ: 1, -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ- 662.
52. ਸ੍ਰੀ ਰਾਗੁ ਮ: 1, -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ- 15.
53. ਵਾਰ ਆਸਾ ਮ: 1, -ਉਹੀ- ਪੰਨਾ- 474.

54. ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਹਾਇਮਨਜ਼ ਆਫ਼ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਪੰਨਾ- 99.
55. ਮੈਕਾਲਿਫ਼, ਦੀ ਸਿੱਖ ਰਿਲਿਜ਼ਨ, ਭਾਗ-1, ਪੰਨਾ- 170.
56. ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ 30.
57. ਡਾ. ਸ਼ੀਤਾ ਰਾਮ ਬਾਹਰੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ (ਬੇਜ ਪੱਤਰ), ਪੰਨਾ- 5.
58. ਡਾ. ਗੋਕਲ ਚੰਦ ਨਾਰੰਗ, ਟਰਾਂਸਫਰਮੇਸ਼ਨ ਆਫ਼ ਸਿਖਇਜ਼ਮ, ਪੰਨਾ- 20.
59. ਧਨਾਸਰੀ ਮ: 1, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ- 660.
60. ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਏ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿਖਸ, ਪੰਨਾ- 41.
61. ਰਾਗੁ ਸਿਰੀ ਅਸਟਪਦੀਆ ਮ: 1, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ- 72.
62. ਵਾਰ ਛੱਬੀਵੀਂ (25), ਪਉੜੀ-19.
63. ਅਤੇ 64. ਰਾਗ ਆਸਾ ਮ: 1, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ- 360.
65. ਯੋ. ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ, ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 25.
- 66 ਤੋਂ 68. ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ 27, 23, 23.
69. ਡਾ. ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ: ਵਰਲਡ ਟੀਚਰ, ਪੰਨਾ- 7.
70. ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਦੀ ਸਿਖਸ ਐਂਡ ਸਿਖਇਜ਼ਮ, ਪੰਨਾ- 19.
71. ਯੋ. ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ, ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 3.
72. ਮੈਕਾਲਿਫ਼, ਸਿੱਖ ਰਿਲਿਜ਼ਨ, ਭਾਗ-1, ਪੰਨਾ- 181.
73. ਤੋਂ 75. ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਆਠਾਰਾਂ, ਚੋਵੀਵੀਂ (1, 18, 24) ਪਉੜੀ 33, 14, 8.
76. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨਾਰੰਗ, ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੁਸ਼ੀਲਿਸ਼ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ- 569.
77. ਵ.ਇ.ਕੋਰਨੇਵ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਪੰਨਾ- 103.
78. ਸਤਿਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਸਾਡਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ- 134.
79. ਜੀ.ਐਸ. ਛਾਂਬੜਾ, ਐਡਵਾਂਸਡ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਨਾ- 121.
80. ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਏ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿਖਸ, ਪੰਨਾ- 53.
81. ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਪੰਨਾ- 8-9.
82. ਕਨੰਘਮ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ- 59.
83. ਜੀ.ਐਸ. ਛਾਂਬੜਾ, ਐਡਵਾਂਸਡ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਨਾ- 547-48.

84. ਡਾ. ਗੋਕਲ ਚੰਦ ਨਾਰੰਗ, ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ, ਪੰਨਾ- 26.
85. ਡਾ. ਡੇਜਾ ਸਿੰਘ (ਸਿਖਇਜ਼ਮ), ਡਿਵੈਲਪਮੈਂਟ ਆਫ਼ ਸਿਖਇਜ਼ਮ ਅੰਡਰ ਦੀ ਗੁਰੂਜ, ਪੰਨਾ-11.
86. ਮੈਕਮਿਲਡ, ਦੀ ਸਿੱਖ ਰਿਲੀਜ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 189.
87. ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੀਰ ਪਰੰਪਰਾ, ਪੰਨਾ- 51.
88. ਡਾ. ਗੋਕਲ ਚੰਦ ਨਾਰੰਗ, ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ, ਪੰਨਾ- 22.
89. ਵ.ਇ.ਕੋਚਨੇਵ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਪੰਨਾ- 102.
90. ਡਾ. ਡੇਜਾ ਸਿੰਘ, ਡਿਵੈਲਪਮੈਂਟ ਆਫ਼ ਸਿਖਇਜ਼ਮ ਅੰਡਰ ਦੀ ਗੁਰੂਜ, ਪੰਨਾ-8.
91. ਸਤਿਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਸਾਡਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ- 155.
92. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਠਾਕਰ, ਭਾਰਤ ਦਾ ਮੁਸਲਿਮ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ- 571.
93. ਵ.ਇ. ਕੋਚਨੇਵ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਪੰਨਾ- 103.
94. ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਸਾਖੀਆਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਤੀਜੀ ਦੀਆਂ
95. -ਉਹੀ- , ਸਾਖੀ 12.
96. ਸਤਿਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਸਾਡਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ- 195.
97. ਭਾਰਤ ਦਾ ਮੁਸਲਿਮ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ- 574.
98. ਡਾ. ਡੇਜਾ ਸਿੰਘ, ਡਿਵੈਲਪਮੈਂਟ ਆਫ਼ ਸਿਖਇਜ਼ਮ ਅੰਡਰ ਦੀ ਗੁਰੂਜ, ਪੰਨਾ- 11.
99. ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਏ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿਖਸ, ਪੰਨਾ- 58.
100. ਡਾ. ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਏ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿੱਖ ਪੀਪਲ, ਪੰਨਾ- 191.
101. ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਏ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿਖਸ, ਪੰਨਾ- 59.
102. ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੀਰ ਪਰੰਪਰਾ(ਚੋ.) ਪੰਨਾ- 52-53.
103. ਡਾ. ਗੋਕਲ ਚੰਦ ਨਾਰੰਗ, ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ, ਪੰਨਾ- 36-37.
104. ਡਾ. ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਏ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿੱਖ ਪੀਪਲ, ਪੰਨਾ- 191-92.
105. ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਏ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿਖਸ, ਪੰਨਾ- 60.
106. ਭਾਰਤ ਦਾ ਮੁਸਲਿਮ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ- 575-76.
107. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ- 576.
108. ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਏ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿਖਸ, ਪੰਨਾ- 60.

109. ਮੈਕਾਲਿਫ਼, ਦੀ ਸਿੱਖ ਰਿਲਿਜ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 72--75.
110. ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਏ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿਖਸ, ਪੰਨਾ- 63.
111. ਮੈਲਕਮ, ਸਕੌਚਰਜ਼ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿਖਸ, ਪੰਨਾ- 70.
112. ਦੀ ਸਿੱਖ ਰਿਲਿਜ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 2.
113. ਡਾ. ਗੋਕਲ ਚੰਦ ਨਾਰੰਗ, ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ, ਪੰਨਾ- 56.
114. ਕੰਨੀਯਮ, ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿਖਸ, ਪੰਨਾ- 53.
115. ਸੰਤਬੋਰ ਸਿੰਘ, ਸਾਡਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ- 237.
116. ਦੀ ਸਿੱਖ ਰਿਲਿਜ਼ਨ, ਭਾਗ-3, ਪੰਨਾ- 99.
117. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨਾਰੰਗ, ਭਾਰਤ ਦਾ ਮੁਸਲਿਮ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ- 577.
118. ਦੀ ਸਿਖਸ, ਪੰਨਾ- 171. (ਦੇਖੋ : ਭਾਰਤ ਦਾ ਮੁਸਲਿਮ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ- 578)
119. ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ- 69.
120. ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਦੱਤ, ਮਾਫ਼ਰਨ ਇੰਡੀਅਨ ਹਿਸਟਰੀ ਭਾਗ 1, ਪੰਨਾ- 8.
121. ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿੱਖ ਪੀਪਲ, ਪੰਨਾ- 209.
122. ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਜਵੀਂ ਵਾਰ, ਪੰਨਾ- 416.
123. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਭੱਲੇ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਜੀਵਨ, ਪੰਨਾ- 5.
124. ਭਾਰਤ ਦਾ ਮੁਸਲਿਮ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ- 573-74.
125. ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਪੰਨਾ- 24.
125. ਵਾਰ ਚੋਵੀਵੀ(24), ਪਉੜੀ, 23.
127. ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਕਬਿੱਤ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ (ਦੁਸਹਾ ਸੰਖੇਪ), ਪੰਨਾ- 52.
128. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ- 83.

ਅਧਿਆਇ ਦੂਜਾ

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤਿਤੱਤਵ

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤਿਤੱਵ

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਪਹਿਲੇ ਮਹਾਨ ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨ, ਪਰਚਾਰਕ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਕਵੀ ਹੋਏ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਨਿਕਟ ਰਹਿ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਚਲਾਈ ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਦੀ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤਾ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਬੜੇ ਦੁੱਖ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਮੁੱਢਲੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਭਰੋਸੇ ਯੋਗ ਸਮੱਗਰੀ ਕਿਧਰੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਖਾਸ ਚਾਨਣ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦੀਆਂ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਨਮ ਬਾਰੇ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਹੀ ਲਗਾਏ ਹਨ। ਡਿਫਰ ਵੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਜਿੱਟੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮੱਠੇ ਨਜ਼ਰ ਜਰੂਰ ਰੱਖਣਾ ਪਵੇਗਾ।

(ੳ) ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾ ਜੀਵਨ

ਜਨਮ ਤਿਥੀ

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਜਨਮ ਤਿਥੀ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਮੱਤ ਭੇਦ ਹਨ। ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ 1615 ਬਿਕਮੀ (1558 ਈ.) ਮੰਨਦੇ ਹਨ।¹ ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ 1540 ਈ. ਤੋਂ 1560 ਈ. ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਮੰਨਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬਹੁਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ ਦੂਜੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਹੋਰਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ ਤੀਜੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦੀ ਗੱਦੀ ਨਸ਼ੀਲੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਬਾਅਦ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਂ ਤੀਜੇ ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਨਾਂ ਰੱਖਣ ਦੀ ਗੱਲ ਜਨਮ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਬਾਅਦ ਨਿਭਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਜਨਮ 1540 ਈ. ਤੋਂ 1560 ਈ. ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੀ ਹੋਇਆ।² ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ 1540 ਈ. ਤੋਂ 1560 ਈ. ਤੱਕ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦਾ ਵੀਹ ਸਾਲ ਦਾ ਸਮਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਠੋਸ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਠੋਸ ਜਾਂ ਕਿਹਾ ਇਕ ਮਨ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਡਾ. ਡੇਜਾ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੇ ਜਨਮ ਬਾਰੇ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਤਾਂ ਕੁੱਝ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਪਰ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ 1558 ਈ. ਦੇ ਨੇੜੇ

ਤੇਰੇ ਹੋਇਆ।³

ਭਾਈ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਲੇਖ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਭੁੱਲੇ ਦਾ ਜੀਵਨ⁵³ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜਨਮ ਭੁੱਲਾ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਸਿੱਖੀ ਧਾਰਨ ਉਪਰੰਤ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਆ ਕੇ ਵਸਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਮਤ 1608 ਬਿਕਰਮੀ (1551 ਈ.) ਵਿਚ ਅਰਥਾਤ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਦੋ ਕੁ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਇਆ।⁴ ਡਾ. ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀਪ ਵੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ 1608 ਬਿ. (1551 ਈ.) ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।⁵ ਪਰ ਉਹ ਵੀ ਇਸ ਲਈ ਕੋਈ ਠੋਸ ਸਬੂਤ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਵੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ 1608 ਬਿ. (1551 ਈ.) ਹੀ ਮੰਨਣ ਯੋਗ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।⁶ ਡਾ. ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਨ⁷, ਮੇਲਾ ਬਖਸ਼ ਰੁਸਤਾ⁸, ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੈਬ⁹ ਆਦਿ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ 1551 ਈ. (1608 ਬਿਕਰਮੀ) ਨੂੰ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਕੋਈ ਠੋਸ ਸਬੂਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਕੋਈ ਠੋਸ ਨਤੀਜਾ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਵੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ 1600 ਤੋਂ 1610 ਬਿ. ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਣ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਬੀਬੀ ਭਾਨੀ ਨੂੰ (ਜਿਸ ਦਾ ਜਨਮ 1590-91 ਬਿਕਰਮੀ) (1533 - 34 ਈ.) ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ) ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦੀ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਦਲੀਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਗੱਦੀ ਨਸ਼ੀਲੀ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਆਪ ਜਦ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਏ ਤਾਂ ਉਹ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਮਾਤਾ ਭਾਨੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਦੇ ਹਨ। "ਯਥਾ-ਦੇਖੀ ਸੁਸਾ ਪੁਣਾਮ ਸੁ ਕਯੋ।"¹⁰ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮੱਥਾ ਵੀਡਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਟੇਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ ਬੀਬੀ ਭਾਨੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਰਥਾਤ 1590-91 ਬਿਕਰਮੀ (1533-34 ਈ.) ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੂਜੀ ਦਲੀਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੇ ਵੱਡੇ ਗੁਰੂ ਭਗਤ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ 1597 ਬਿਕਰਮੀ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਆਏ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਿੱਖੀ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਤੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਬੱਚੇ ਦਾ ਨਾਂ 'ਗੁਰਦਾਸ' ਰੱਖਿਆ ਜਾਣਾ ਸੰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦੇਵ ਜੀ ਖੜਕ ਸਾਹਿਬ ਆ ਕੇ ਕਈ ਸਾਲ ਘਰ ਨਹੀਂ ਗਏ।

ਇਸ ਅਰਜੇ ਵਿਚ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਖੜੂਰ ਸਾਹਿਬ ਮਿਲਣ ਆਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਘਟਨਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਦੈਵੀ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਤੇ ਉਹ ਸਿੱਖ ਸਜੇ। ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਰਧਾ ਮਈ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ ਗੁਰਦਾਸ (ਗੁਰੂ ਦਾ ਦਾਸ) ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।¹¹ ਇਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ 1600 ਤੋਂ 1610 ਬਿਕਰਮੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਣ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਸਿਰਫ਼ ਬੀਬੀ ਭਾਨੀ ਨੂੰ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ ਬੀਬੀ ਭਾਨੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋਣ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਉਣਾ ਦਲੀਲ ਦੀ ਕਮੀ ਤੇ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਉਤਰਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ 1597 ਅਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦਾ ਸਿੱਖ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਦੈਵੀ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖ ਬਣਿਆ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਪਰਿਵਾਰ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦਾ ਪੱਕਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਬਣ ਗਿਆ। ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਛੋਟੇ ਦਾ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਉਂਜ ਵੀ ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਵਨਾ ਅਧੀਨ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਹਰ ਜੀਅ ਨੂੰ ਛੋਟ ਵਾਂਝਿਆਈ ਤੇ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਕੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੀਬੀ ਭਾਨੀ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਪੜੀ ਅਖਾਹ ਸ਼ਰਧਾ ਅਧੀਨ ਸਿਰ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਬੀਬੀ ਭਾਨੀ ਨੂੰ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਛੋਟ ਵਾਂਝਿਆਈ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਉਣਾ ਜਚਦਾ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਮਰਦੇਵ 1597 ਬਿਕਰਮੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ-ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਆਏ ਤੇ ਫਿਰ ਕਈ ਸਾਲ ਘਰ ਨਹੀਂ ਗਏ। ਜੇ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਉਹ 5-6 ਸਾਲ ਘਰ ਨਹੀਂ ਗਏ ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਹ 1602-03 ਬਿਕਰਮੀ ਤੱਕ ਘਰ ਨਹੀਂ ਗਏ। ਪੰਜ-ਛੇ ਸਾਲ ਉਡੀਕਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੜੂਰ ਸਾਹਿਬ ਆਉਣਾ ਕੁੱਝ ਠੀਕ ਵੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ 1602-03 ਬਿਕਰਮੀ ਵਿਚ ਖੜੂਰ ਸਾਹਿਬ ਆ ਕੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਦੈਵੀ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਉਪਰੰਤ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦਾ ਪੱਕਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਬਣ ਗਿਆ। ਪੰਜ-ਛੇ ਸਾਲ

ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਮਿਹਨ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਬੱਚੇ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਤੇ ਬੱਚੇ ਦਾ ਨਾਂ ਗੁਰਦਾਸ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਨਮ ਦਾ ਸਮਾਂ 1609-10 ਬਿਕਰਮੀ ਦੇ ਨਸ਼ਟੀਕ ਜਾਂ ਪੁੱਜਦਾ ਹੈ।

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੇ ਜਨਮ ਵਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਆਸ ਅਰਾਈਆਂ ਹੀ ਹਨ, ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਦਵਾਨ ਕਿਸੇ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਸਕਿਆ। ਕਿਉਂ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਬੀਬੀ ਭਾਨੀ ਦੇ ਚੌਠੇ ਭਾਈ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਸੰਬੰਧ ਪੇਸ਼ ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ 1552 ਈ. (1609 ਬਿਕਰਮੀ) ਨੂੰ ਗੁਰਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠੇ। ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਭਾਵਨਾ ਅਧੀਨ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨੂੰ ਕੇ ਹੀ ਬੱਚੇ ਦਾ ਨਾਮ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਅੱਖਰ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮਿਲਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਤੇ ਬੱਚੇ ਦਾ ਨਾਮ ਗੁਰਦਾਸ ਰੱਖ ਲਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਦੋਂ ਵੀ ਨਾਮ-ਕਰਤ ਦੀ ਰਸਮ ਜਨਮ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਬਾਅਦ ਹੀ ਨਿਭਾ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਗੱਦੀ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਛੇਤੀ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜਨਮ 1552 ਈ. (1609 ਬਿ.) ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਮੰਕੋਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਤੀਜੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਗੱਦੀ ਨਸ਼ੀਨੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਬਾਅਦ ਹੋਇਆ ਵੀ ਇਸੇ ਗੱਲ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ 1600 ਤੋਂ 1610 ਬਿਕਰਮੀ ਵਿਚਕਾਰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦਾ ਹੈ।

ਜਨਮ ਅਸਥਾਨ

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੇ ਜਨਮ ਅਸਥਾਨ ਬਾਰੇ ਵੀ ਵਿਦਵਾਨ ਇਕ ਸੱਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ¹² ਰਝੀਰ ਸਿੰਘ¹³, ਮੋਨਾ ਬਖਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ¹⁴, ਡਾ. ਗੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ¹⁵, ਡਾ. ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸ਼ੀਤਲ¹⁶ ਆਦਿ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਖੇ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ ਬਾਸਰਕੇ ਜਾਂ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।¹⁷ ਡਾ. ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਾਦਕੇ ਬਾਸਰਕੇ

ਹੋਇਆ ਜਾਂ ਗੋਇੰਦਵਾਲ।¹⁸ ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਨੇ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਸਾਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮੇਤ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਸਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਜ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਬਾਸਰਕੇ ਛੱਡ ਕੇ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਆ ਵਸੇ ਸਨ।¹⁹ ਅਸੀਂ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਗੱਦੀ ਨਸ਼ੀਲੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਬਾਅਦ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਖੇ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।²⁰

ਕੁੱਲ ਪਰੰਪਰਾ

ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਦਤਾਰ ਚੰਦ ਲਿਖਦੇ ਹਨ।¹ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਪਿਛੇ ਜਿਹੇ ਦਾਤਾਰ ਚੰਦ ਛਪਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਸਰਕੇ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਤੇਜੋ ਨਾਮ ਦਾ ਇਕ ਸੁਹਿਰਦ ਪੁਰਖ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਆਪਣੀ ਬਿਧ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਸਮਾਂ ਭਜਨ ਬੰਦਗੀ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਾਰ ਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਵੱਡੇ ਦਾ ਨਾਉਂ 'ਸ੍ਰੀ ਅਮਰਦਾਸ' ਸੀ ਜੋ 'ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ' ਜੀ ਕਹਾਏ ਤੇ ਗੁਰੂ ਬਣੇ। ਬਾਕੀ ਤਿੰਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦਾ ਨਾਮ ਪਿਛੇ ਜਿਹੇ 'ਦਤਾਰ ਚੰਦ' ਛਪਿਆ ਸੀ। ਜਿਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਸਨ।²² ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੂਪ ਨੇ ਵੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ 'ਦਾਤਾਰ ਚੰਦ' ਮੰਨਿਆ ਹੈ।²³ ਪ੍ਰੋ. ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸੂਰਯ ਬੰਸੀ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਜੀ ਦੇ ਭਰਾ ਭਰਤ ਦੇ ਬੰਸ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹੋਏ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾਤਾਰ ਚੰਦ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਤੇਜ ਭਾਨ ਦੇ ਪੋਤਰੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਜੀਵਨੀ ਸੀ।²⁴

ਭਾਈ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੇ ਬੰਸ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੂਰਜ ਬੰਸੀ ਛੱਤਰੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਰਾਜਾ ਦਸਰਥ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਭਰਤ, ਕਿਸ਼ਤਵਾੜ ਦੀ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਕੈਕਈ ਦੇ ਉਦਰੋਂ ਜਨਮਿਆ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਸੰਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਖੱਤਰੀ 'ਕੁੱਲੇ'

ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਬਿਕਰਮੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਸਮੇਂ ਬਿਸ਼ਨ ਦਾਸ ਨਾਮ ਦਾ ਭੱਲਾ ਖੱਤਰੀ ਮਾਝੇ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪਿੰਡ ਬਾਸਰਕੇ ਗਿੱਲਾਂ ਵਿਚ ਵਸਦਾ ਤੇ ਇਕੱਠਾ ਹੀ ਹੱਟੀ ਦੀ ਕਾਰ ਕਮਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਘਰ ਸੰਮਤ 1520 ਬਿ.(1463 ਈ.) ਵਿਚ ਹਰਿ ਜੀ ਨੇਵੇਂ ਪੁੱਤਰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਸੰਮਤ 1538 ਬਿ.(1481 ਈ.) ਵਿਚ ਹਰਿ ਜੀ ਮਰਵਾਰੇ ਖੱਤਰੀਆਂ ਦੇ ਘਰ ਪਰਣਾਏ ਗਏ। ਸੰਮਤ 1545 ਬਿ.(1488 ਈ.) ਵਿਖੇ ਬਿਸ਼ਨਦਾਸ ਹੋਰ ਪਰਿਵਾਰ ਸਣੇ ਪਿੰਡ ਗਿੱਲ ਵਾਲੀ ਆ ਵਸੇ। ਇਸੇ ਸਾਲ ਇਸੇ ਬਸਤੀ ਵਿਚ ਹਰਿ ਜੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਦਾਤ ਮਿਲੀ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਤੇਜ ਭਾਨ ਰਖਿਆ ਗਿਆ। - - ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਹਰਿ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਚੰਦਰ ਭਾਨ ਤੇ ਭਾਨ ਚੰਦ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। - - - ਤੇਜ ਭਾਨ ਜੀ ਨੂੰ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਦਾਤ ਮਿਲੀ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਅਮਰ ਚੰਦ ਰਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਹੋ ਨਾਲ ਬਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਤੀਜੇ ਸਤਿਗੁਰੂ 'ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ' ਬਣੇ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਚਾਰੇ ਭਾਨ ਚੰਦ ਦੇ ਘਰ ਦੋ ਬਾਲਕ ਦਤਾਰ ਚੰਦ ਤੇ ਈਸ਼ਰਦਾਸ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਇਸ ਈਸ਼ਰਦਾਸ ਦੇ ਇਕੱਠੇ ਸਪੁੱਤਰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਸਨ।²⁵ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਭਾਵੇਂ ਸੂਰਜ ਬੰਸੀ ਰਾਜਾ ਦਸਰਥ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭਰਤ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ ਤੇ ਭੁੱਲੇ ਖੱਤਰੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਈਸ਼ਰਦਾਸ ਅਤੇ ਬਾਬੇ ਦਾ ਨਾਂ ਭਾਨ ਚੰਦ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ 1551 ਈ. ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਈਸ਼ਰਦਾਸ ਭੱਲਾ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ।²⁶ ਪਰ ਡਾ. ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਲਈ ਕੋਈ ਸਬੂਤ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਡਾ. ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਨ ਨੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਸ੍ਰੀ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਭੁੱਲੇ ਦਾ ਸਪੁੱਤਰ ਕਿਹਾ ਹੈ।²⁷ ਭਾਈ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ 'ਬੰਸਾਵਲੀਨਾਮੇ' ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਈਸ਼ਰਦਾਸ ਹੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:—

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਈਸ਼ਰ ਭੁੱਲੇ ਕਾ ਬੇਟਾ।

ਈਸ਼ਰ ਵਿਸ਼ਨ ਦਾਸ ਭੁੱਲੇ ਦੇ ਪਰਵਾਰ ਵਿਚੋਂ ਆਹਾ ਖਤਰੇਟਾ।²⁸

ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਨੇ ਵੀ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ ਦੇ ਬੰਸਾਵਲੀ ਨਾਮੇ ਅਤੇ ਭਾਈ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲਿਖਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ

ਈਸ਼ਰਦਾਸ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।²⁹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਈਸ਼ਰਦਾਸ ਨਾਂ ਵਧੇਰੇ ਮੰਨਣਯੋਗ ਹੈ। ਇਕ ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਈਸ਼ਰਦਾਸ ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦੇ ਚਰੇਰੇ ਭਰਾ ਸਨ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਭਰਾ, ਪਰ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਛੋਟੇ। ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਹ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦਾ ਦਾਸ ਮੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਹੀ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦਾ ਦਾਸ ਬਣਾਇਆ। 'ਦਾਸ' ਤੋਂ ਅੱਗੇ 'ਦਾਸ' ਦੀ ਪਿਰਤ ਪਾਈ। ਉਂਜ ਵੀ ਭਾਈ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਖਾਨਦਾਨ ਵਿਚੋਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਨਾਂ ਦੇਣ ਨੀਂਗਿਆ ਜ਼ਰੂਰ ਘੋਖ ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਈਸ਼ਰਦਾਸ ਤੇ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਜੀਵਨੀ ਸੀ। ਉਹ ਸੂਰਜ ਬੰਸੀ ਰਾਜਾ ਦਸ਼ਰਥ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭਰਤ ਦੇ ਖੱਤਰੀ ਭੱਲੇ ਖਾਨਦਾਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਬਾ ਦਾ ਨਾਂ ਤੇਜ ਭਾਨ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਤੇ ਬੀਬੀ ਭਾਨੀ ਦੇ ਚਰੇਰੇ ਭਰਾ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਮਾਮਾ ਸਨ।

ਮੁੱਢਲਾ ਜੀਵਨ ਤੇ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ

ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾ ਬਚਪਨ ਤੇ ਮੁੱਢਲਾ ਜੀਵਨ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਬੀਤਿਆ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਸਾਇਆ ਸੀ। ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸ਼ਾਹ ਰਾਹ ਤੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਛੋਟੀ ਹੀ ਵਿੱਦਿਅਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਅਤੇ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਮਹਾਂ ਪੁਰਖਾਂ ਦਾ ਵੀ ਇਥੇ ਆਉਣਾ ਜਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੀ ਇਕਲੋਤੀ ਸੰਤਾਨ ਸਨ। ਪਿਤਾ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਉਦੋਂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਅਜੇ ਉਹ

ਕੇਵਲ ਤਿੰਨ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਰਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਕੱਚੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਛੱਡ ਕੇ ਸਦੀਵੀਂ ਵਿਛੋੜਾ ਦੇ ਗਏ।³⁰ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਤੇ ਆ ਪਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਨਿਰਮਲ ਬੁੱਧ ਵਾਲੇ ਬਾਲਕ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਗੁਰਦੇਵ ਨੇ ਆਪ ਸੰਭਾਲ ਲਈ। ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਗੁਰਦਾਸ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਦਤਾਰ ਚੰਦ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਬੱਚੇ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ। ਉਹ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਤੇਜ਼ ਸੀ ਅਤੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪੜ੍ਹਾਈ ਬਣ ਗਿਆ।³¹ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਬਾਹਰ ਭੇਜਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਾ ਰਹੀ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਪੁਸਤਕੀ ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਉਥੇ ਰਹਿ ਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦੇ ਚੋਣਵੇਂ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।³²

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਪੰਜਾਬੀ, ਹਿੰਦੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਬ੍ਰਿਜ ਦੇ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਹਿੰਦੂ-ਇਤਿਹਾਸ-ਸਿਥਿਹਾਸ ਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੋਖਿਆ ਤੇ ਵਿਚਾਰਿਆ। ਮੁਸਲਮਾਨੀ, ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮੱਤਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਆਪ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ।

ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸ਼ਾਹ ਰਾਹ ਤੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਡਿਤ, ਸਾਧੂ ਅਤੇ ਅਲਿਮ ਆ ਕੇ ਇਥੇ ਆਮ ਟਿੱਕਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਰਾਤ ਸਮੇਂ ਜਦੋਂ ਇਹ ਸਾਧੂ ਸੰਤ ਅਤੇ ਪੰਡਿਤ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਨੂੰ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣਕੇ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਗੁਰਦੇਵ ਆਪ ਵੀ ਬਹੁਮ ਗਿਆਨ ਦੇ ਤੰਤਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਵਿਦਿਅਕ ਅਤੇ ਰੂਹਾਨੀ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਰਤ ਸੰਭਾਲਣ ਉਪਰੰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ-ਵੈਸ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਬਾਲਕਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਜਿਥੇ ਟਾਕਰੀ ਤੇ ਦੇਵ-ਨਾਗਰੀ, ਗੁਰਮੁਖੀ ਆਦਿ ਅੱਖਰਾਂ

ਦੀ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਕਰਾਈ ਗਈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤ ਵੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਗਈ।³³ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਅੱਗੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, 'ਇਥੇ ਇਹ ਹੋਣਹਾਰ ਬਿਰਵਾ ਫੁਟਾਈ ਮਸੂ ਭੇਦੀ ਉਮਰੇ ਗੁਰਮੁਖੀ, ਹਿੰਦੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਫਾਰਸੀ ਆਦਿ ਵਿਦਿਆ ਨਾਲ ਹਰਿਆਵਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ, ਉਪਨਿਸ਼ਦਾ, ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੀ ਚੋਖੀ ਵਾਕਫ਼ੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹੇਲਤ ਹੋ ਗਿਆ।'³⁴

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਖੇਤਰ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਾਸ਼ੀ ਵੀ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਚੋਟੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਕੇਸ਼ੋ ਗੁਪਾਲ ਪੀਂਡੜਾ ਜਿਸ ਦੇ ਖਿਆਲ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਵਾਲੇ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਦਿੱਤਾ। ਆਪ ਦੀ ਬੁੱਧ ਉਜੁਲ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਦਿਆ ਬਹੁਤ ਜਲਦੀ ਹੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ।³⁵ ਪਰ ਕਾਸ਼ੀ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਫੁਰਮਾਨ ਹੈ:—

ਨਾ ਕਾਸ਼ੀ ਮਤਿ ਉਪਜੈ ਨਾ ਕਾਸ਼ੀ ਮਤਿ ਜਾਇ॥

ਸਤਿਗੁਰ ਮਿਲਿਐ ਮਤਿ ਉਪਜੈ ਤਾ ਇਹ ਸੋਈ ਪਾਇ॥³⁶

ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੂਪ ਵੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਚ ਹੋਈ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਬਿਕਰਮੀ ਸੰਮਤ 1609 (1552 ਈ.) ਵਿਚ ਤੀਜੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਗੱਦੀ ਸੰਭਾਲੀ ਤੇ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਨਿਵਾਸ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਕਤ ਪਿਆਰੇ ਬਾਲਕ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਵਲ ਧਿਆਨ ਗਿਆ। ਸ੍ਰੀ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਚ ਹਰ ਮੱਤ ਦੇ ਆਲਮਾਂ ਤੇ ਪੀਂਡੜਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜਾਈ ਰਹਿੰਦੀ। ਬਾਲਕ ਬਹਿਸਾਂ ਤੇ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਸੁਣਦਾ, ਵਿਉਂਤ ਨਾਲ ਪੁਰਾਣੇ ਇਲਮ ਪੜ੍ਹਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ। ਤਿੱਖੀ ਬੁੱਧ ਨੇ ਵੇਦ, ਪੁਰਾਣ, ਸ਼ਾਸਤਰ ਪੜ੍ਹੇ ਹਾਂ ਨਾ ਸਗੋਂ ਗੀਤ ਪਿਆਜ਼ ਟੋਹ ਲਿਆ। ਵੇਲੇ ਦੀ ਜੁਬਾਨ, ਫਾਰਸੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ।³⁷ ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਕਾਸ਼ੀ ਜਾ ਕੇ ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਹਾਂ, ਇਹ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਉੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ

ਨਾ ਭੋਜਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦਾ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਵਾਯੂ ਮੰਡਲ ਕਿਉਂ
ਕਿ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਰਿਦੁਆਰ ਅਤੇ ਹੋਰ
ਤੀਰਥਾਂ ਤੇ ਅਕਸਰ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਾਮੀ ਸਿੱਖਾਂ
ਨੂੰ ਕਾਸ਼ੀ ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿੱਦਿਆ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਭੇਜਣ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਦੀ ਵੀ ਸੰਕੋਚ
ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਂਜ ਵੀ ਤਾਂ ਵਿਦਵਾਨ, ਪੰਡਿਤ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਆਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ
ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ
ਅਕਬਰ ਨਾਲ ਬੜੇ ਸੁਖਾਵੇਂ ਸੰਬੰਧ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਅਕਬਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ
ਨੂੰ ਵੇਖਦਿਆਂ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਪਸਾਰ ਲਈ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ
ਹੋਵੇਗੀ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਤਾਂ ਬੜੀ ਤੀਖਣ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੇੜੀ
ਜਿਹੀ ਅਗਵਾਈ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ। ਪੇ, ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, " ਹੁਣ ਜਦ ਅਕਬਰ
ਨੇ ਆਪਣੀ 'ਅੱਖੀਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਲੋਕ-ਸੇਵਾ ਤੇ ਆਮ ਜਨਤਾ ਦੇ ਖਿਆਲਾਂ
ਨੂੰ ਉੱਚਿਆ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਖੁਦਗਰਜ਼ੀ ਲਿਬੜਿਆ ਮੰਤਵ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਸਨੇ
ਗੁਰਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਹੋਰ ਨੇੜੇ ਹੋਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਵਿਦਿਆਲੇ, ਲੰਗਰ ਤੇ ਰੋਗੀਆਂ ਲਈ
ਚਕਿਤਸ਼ਾਲੇ ਤੇ ਆਸ਼ਪਾਲੇ ਡਿੱਠੇ ਤਾਂ ਆਪਣਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਣ ਤੇ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਲਈ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ
ਕੀਤੀ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਵਿਦਿਆਲੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧ ਵਧੇਰੇ ਜੋੜਿਆਂ ਤੇ ਖਿਆਲ
ਦਿੱਤਾ। ਇਹੋ ਕਾਰਣ ਸੀ ਕਿ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਦੇ ਮਹਾਂਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿਚ ਚੰਗੇ ਠਾਂਠਕ, ਤਜਰਬਾਕਾਰ
ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਦਿਲੀਉਂ ਤੇ ਆਗਰਿਉਂ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਭੇਜਦਾ ਸੀ। - - - - ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ
ਨਾਮੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵਿੱਦਿਆ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਕਾਸ਼ੀ ਭੇਜਦੇ ਸਨ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਵਿਦਵਾਨ ਪੰਡਤਾਂ
ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਰੱਖ ਲੈਂਦੇ ਸਨ।³⁸

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਅਰਬੀ ਫਾਰਸੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਇਸ
ਸੰਬੰਧੀ ਭਾਈ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, " ਕਿ ਉਸ ਵਕਤ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ
ਬਿਆਸ ਨਦੀਉਂ ਪਾਰ 'ਸੁਲਤਾਨ ਪੁਰ ਲੋਧੀ' ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਭੀ ਕਾਇਮ
ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੇ, ਖਾਨਜ਼ਾਦੇ ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਵੀ ਉੱਚ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ

ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਪੁੱਤਰ-ਪੋਤਰੇ ਇਸੇ ਹੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਸੁੰਮਿਖਿਅਤ ਹੋਏ ਸਨ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਮਤ 1622(1565 ਈ.) ਤੱਕ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੀ ਅਰਬੀ-ਫਾਰਸੀ ਇਸੇ ਵਿਚ ਸਿੱਖੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਇਸਲਾਮ ਸੰਬੰਧੀ ਮੁੱਢਲੀ ਵਾਕਫ਼ੀਅਤ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ।³⁹

ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਪੰਜਾਬੀ, ਹਿੰਦੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਅਰਬੀ ਤੇ ਫਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਡਾ. ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਪਰਸ਼ੀਅਨ ਅਤੇ ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ ਧਰਮ ਦਾ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਸੀ।⁴⁰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ, ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ, ਪੁਰਾਣਾਂ ਤੇ ਇਸਲਾਮ ਸੰਬੰਧੀ ਗਿਆਨ ਜ਼ਰੂਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਗੋਇੰਦਵਾਲ, ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਧੀ ਆਦਿ ਮੁੱਖ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸਾਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਚਪਨ ਤੇ ਮੁੱਢਲਾ ਜੀਵਨ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਬੀਤਿਆ। ਇਤਨਾ ਜ਼ਰੂਰ ਜ਼ਿਕਰ ਜਾਏਗਾ ਕਿ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੁੱਝ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਸੰਮਤ 1614-15 (1557-58 ਈ.) ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਕੁਰਕਛੇਤ ਆਦਿ ਤੀਰਥਾਂ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮੇਤ ਗਏ ਸਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋਣਗੇ।⁴¹ ਉਂਜ ਵੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਗੱਦੀ ਤੇ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਤੇਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ 22 ਮੰਜੀਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿਆਣੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਚਾਰ ਏਰਿਆਂ ਤੇ ਠੇਕੇ ਤੇਕੇ ਜਾਂਦੇ ਹੋਣ ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਿੰਨੀ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸੇਵਾ ਸੰਪੰਨੀ ਗਈ ਸੀ। ਅਰਬਾਤ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੇਂਦਰ ਦਾ ਮੁਖੀ ਬਣ ਕੇ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ- ਅਜਿਹੀ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਏ ਹੋਏ ਗੁਰਸਿੱਖ ਦੇ ਜਿੰਮੇ ਹੀ ਆਈ ਹੋਣੀ ਹੈ।⁴² ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪ (ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ) ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਕਿੜ ਕਿੜ ਹੋ ਗਏ ਸੀ ਤੇ ਚੰਬੇ, ਜੰਮੂ ਆਦਿ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਵੀ ਘੱਲੇ ਗਏ।⁴³ ਕਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਵੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੂੰ ਚੰਬੇ, ਜੰਮੂ ਆਦਿ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰਸਿੱਖੀ

540809

ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਘੱਲੇ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।⁴⁴ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦੀ ਅਗਿਆਨ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੌਰਿਆਂ ਤੇ ਗਏ ਹੋਏ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵੀ ਇਹ ਦਿਲੀ ਚਿੰਤਾ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਬਰਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਇਕ ਮੁਖੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧ ਵਜੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਬਰਪਨ ਤੇ ਮੁੱਢਲਾ ਸਮਾਂ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬੀਤਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਹੀ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਰਬੋਤਮ ਵਿਦਵਾਨ ਸਿੱਖ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੜ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਸਮਝਿਆ। ਹਰ ਪੱਖ ਦੇ ਗਿਆਨ ਬਾਰੇ ਉਹ ਸਪਸ਼ਟ ਸਨ।

ਸਿੱਖੀ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਗਲਤ ਧਾਰਨਾ

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੇ ਸਿੱਖੀ ਧਾਰਨ ਬਾਰੇ ਵੀ ਵਿਦਵਾਨ ਇੱਕ ਮੱਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਬਹੁਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਖੋਏ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਇਕ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਤੀਜੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦੇ ਵੇਲੇ ਹੀ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਬਾਹਰ ਜਾਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਖੋਏ ਸਤਗੁਰਾਂ ਤੋਂ 1580 ਈ. (1636 ਬਿ.) ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰਾਂ ਤੋਂ ਸਮਝਿਆ।⁴⁵ ਡਾ. ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੇ ਸਿੱਖੀ ਧਾਰਨ ਦਾ ਸੰਨ 1579 ਈ. ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੂੰ ਖੋਏ ਗੁਰਾਂ ਵਲੋਂ ਹੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਧਾਰਨ ਕਰਾਇਆ ਗਿਆ।⁴⁵ ਅਨਿਲ ਚੰਦਰ ਬੰਨਰਜੀ ਵੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾ ਖੋਏ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਤੋਂ 1579 ਈ. ਵਿਚ ਸਿੱਖੀ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਇਸ ਬਾਰੇ ਯਕੀਨਨ ਤੌਰ ਤੇ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੇ।⁴⁷ ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਯਵਾਨਾ ਵੀ ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਧਾਰਨ 1579 ਈ. ਮੰਨਦੇ ਹਨ।⁴⁷

ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਆਸ ਅਰਾਈਆਂ ਹੀ ਹਨ। ਭਾਈ ਸਿੱਖ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਥਨਾ ਮੋਕਉ ਸਿੱਖੀ ਦੇਹੁ ਮੁਹਾਨੀ ਤੋਂ ਹੀ ਲਾਈਆਂ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ

ਇਥੇ ਸਿੱਖੀ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੇ ਗੁਣ ਅਰਥ ਲਏ ਗਏ ਹਨ। ਜੇ ਸਿੰਘ ਸੱਜਣ ਜਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਫੜਣ ਤੋਂ ਹੈ। ਉਹ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸਿੱਖ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਸਨ ਜੋ ਸਹਿਜ ਧਾਰੀ ਸਿੱਖ ਸਨ। ਸਿੱਖੀ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਜਾਂ 'ਸਿੰਘ ਸਜਣ' ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਹੀ ਚਾਲੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਥੇ ਸਿੱਖੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਘਰ ਦਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ, ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਕੋਈ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਿਭਾਉਣ ਵਾਲਾ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਏ ਰਾਹ ਜਾਂ ਧਰਮ ਤੇ ਚੱਲਣ ਵਾਲਾ। ਇਹ ਤਾਂ ਇਕ 'ਹੁਕਮ ਨਾਮਾ' ਸੀ ਜੋ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੱਦੀ ਦਾ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਬਦਲਣ ਪਿਛੋਂ ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸੀ। ਜੇ ਇੱਕ ਸੱਚੇ ਸਿੱਖ (ਸ਼ਰਧਾਲੂ, ਭਗਤ, ਸਿੱਖਿਅਕ) ਦਾ ਫਰਜ਼ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਠੇਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਸਹਿਜਧਾਰੀ ਸਿੱਖ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਗੱਦੀ ਦੇ ਨਵੇਂ ਵਾਰਸ ਤੋਂ ਹੁਕਮਨਾਮਾ, ਉਪਦੇਸ਼, ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਲੈਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ, ਜੋ ਉਹ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਸੰਨ 1631 ਬਿ. ਵਿਚ ਜਦ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠੇ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਗੋਬਿੰਦਵਾਲ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਪ੍ਰਥਮ ਲਈ ਜਿਸ ਵਲ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸੇਵਾ ਲਈ ਬਾਹਰ ਗਏ ਹੋਏ ਸਨ।⁴³ ਇਸ ਲਈ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਤੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਦੇ ਗੱਦੀ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦੀ ਪਰਾਵਸ਼ੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਚੋਖੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਦਾ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਲੈਣ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਨਿਮਰਤਾ ਤੇ ਨਿਰਮਾਣਤਾ ਸਹਿਤ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਗਏ ਸਨ। 'ਸੋਕਉ ਸਿੱਖੀ ਦੇਹੁ ਮੁਹਾਨੀ' ਤੋਂ ਭਾਵ ਮਹਾਨ ਉਪਦੇਸ਼ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜੋ ਉਚਾਰਿਆ:

ਜਿਮਰਹੁ ਵਹਿਗੁਰੂ ਸਤਿਨਾਮ ॥

ਜਾ ਤੇ ਪਵਹੁ ਸੁਖ ਬਿਸਰਾਮ ॥

ਅਬ ਤੁਮ ਆਗੈ ਮਾਹਿ ਸਿਪਾਵਹੁ ॥

ਇਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਸਿੱਖਿਆ, ਉਪਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਨਿਮਰਤਾ ਤੇ ਨਿਰਮਾਣਤਾ ਸਹਿਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਚੋਖੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਪਿਛੋਂ ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਤੋਂ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਲੈਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੱਗੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦੀ ਸ਼ੇਰ ਪਿਛੋਂ ਚੋਖੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਨੇ ਗੁਰਦਾਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਅਤੇ ਇਕ ਪ੍ਰਹਾਰਕ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਆਗਰੇ

ਭੋਜਿਆ। ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਦੀ ਸੇਤ ਪਿਛੋਂ ਗੁਰਦਾਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਾਪਸ ਆਇਆ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਔਗੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ।⁴⁹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਪ੍ਰਚਾਰ ਏਰਿਯਾ ਤੇ ਰਹੇ ਪਰ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਅਸ਼ੁਰਵਾਦ ਲੈਣ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਸਿੱਖੀ (ਉਪਦੇਸ਼, ਸਿੱਖਿਆ) ਦੀ ਦਾਤ ਤਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦੇ ਵੇਲੇ ਹੀ ਮਿਲ ਗਈ ਸੀ। ਉਸ ਵੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਬਾਹਰ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਸਨ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਿੰਨੀ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸੇਵਾ ਸੋਧੀ ਗਈ ਅਰਥਾਤ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੇਂਦਰ ਦਾ ਮੁਖੀ ਬਣਾ ਕੇ ਭੋਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਜਿਹੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਾਬੇ ਹੋਏ ਗੁਰਸਿੱਖ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਹੀ ਲਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦਮ ਗੁਰਸਿੱਖ (ਉਪਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਕੇ) ਬਣਾ ਕੇ ਇਕ ਦਮ ਇੰਨੀ ਵੱਡੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੌਂਪ ਦੇਣ ਦੀ ਗੱਲ ਅਸੰਭਵ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਵੀ ਤਾਂ ਸਿੱਖੀ (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਏ ਗਏ ਰਾਹ ਜਾਂ ਧਰਮ) ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸੀ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਪਾਰਨ (ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣ) ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਭੇਜਣਾ ਵੀ ਅਸੰਭਵ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਇਹ ਤਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਪਰ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਦੀ ਗੱਦੀ ਨਸ਼ੀਨੀ ਸਮੇਂ ਉਹ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਗਏ ਹੋਏ ਸਨ।

ਸੇ ਇਥੇ ਮੇਕਉ ਸਿੱਖੀ ਦੇਹੁ ਮੁਹਾਨੀ। ਦੇ ਇਹ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਲੈਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਤਾਂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਜਾਪਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਅਰਦਾਸ ਸਮੇਂ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸਿੱਖ, 'ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਦਾਨ ਦੀ' ਅਰਦਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਜੇਕਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਹੁਣੇ ਹੀ ਸਿੱਖੀ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਆਏ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਆਗਰੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਭੇਜ ਦੇਣਾ ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ ਮੰਭਵ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੜੇ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕਹਿਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, "ਬਹੁਤੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਮਝਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ

ਹੁਣ ਤੱਕ ਸਿੱਖ ਨਹੀਂ ਤੇ ਹੁਣ ਸਿੱਖ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਦੇਖੋ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਤਤਕਾਲ ਹੀ ਆਗਰੇ ਵੱਲ ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ (ਸਿਮਰਹੁ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਸਤਿਨਾਮ ॥ ਜਾਤੇ ਪਾਵਹੁ ਸੁਖ ਬਿਸਰਾਮ ॥ ਅਬ ਤੁਮ ਆਗੇ ਮਾਹਿ ਸਿਧਾਵਹੁ ॥) ਸੇ ਦਰੁਸਤ ਭਾਵ ਇਹ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਜੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦੇਵ ਵੇਲੇ ਸਿੱਖੀ ਧਾਰਨ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸੀ। ਹੁਣ ਆ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਵਿਚ ਉਹੋ ਜੇਹੇ ਦੇਖੀ ਤੇ ਸਿੱਖੀ ਨਵੇਂ ਹੁਕਮਨਾਮੇ, ਸਿੱਖਿਆ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੀ ਯਾਜਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਸਤਿਗੁਰ ਜੀ ਔਗੇ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਵਾਂਗੂੰ ਸਿੱਖ ਮੰਨ ਲੈਣ ਦੀ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਲੋਂ 'ਸਤਿਨਾਮ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਸਿਮਰ' 'ਕਿਹਾ ਜਾਣਾ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਸੀ। ਜੇ ਹੁਣ ਤਕ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਸਿੱਖ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣੇ ਦੀਖਿਅਤ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸੇ ਦਮ 'ਸਿੱਖਿਆ ਦਾਤਾ' 'ਉਪਦੇਸ਼ਕ, ਗੁਰਮੁਖ ਹੋ ਕੇ ਆਗੂ ਬਾਪ ਕੇ ਟੋਰ ਦੇਣਾ ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਔਗੇ ਅਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਅਕਸਰ ਗੁਰਮਤ ਵਿਚ ਪੱਕ ਗਏ ਪ੍ਰਿਤ ਹੀ ਔਗੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਪਦਵੀ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਸਗੋਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਹੋਇਆ ਜਾਣਾ ਦਲੀਲ ਹੈ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖੀ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਬੰਠਤਾ ਮੰਨੀ ਪ੍ਰਮਾਣੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਤਦੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉਸੇ ਦਮ ਭਾਈ ਨੂੰ ਆਗਰੇ ਤੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।⁵⁰

ਜੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਬਿੱਲਕੁੱਲ ਸਹੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਸਿੱਖੀ (ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਿਹਰ) ਤਾਂ ਤੀਜੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਈ ਸੀ ਹੁਣ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਨਿਮਰਤਾ ਤੇ ਨਿਰਮਾਣਤਾ ਅਧੀਨ ਚੌਥੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਤੋਂ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ, ਨਵੇਂ ਹੁਕਮਨਾਮੇ, ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਚੰਗੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਰਦਾਨ ਮੰਗਦੇ ਹਨ।

ਪਿਸ਼ੀ ਚੰਦ ਦਾ ਵਿਰੋਧ

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਪਿਛੋਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਦਾ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਤੇ ਆਗਿਆ ਲੈ ਕੇ ਆਗਰੇ ਵਲ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਚਲੇ ਗਏ। ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਗਰਾ, ਅਵਧ, ਮਧ ਭਾਰਤ ਤੇ ਹੋਰ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸਿੱਖੀ ਦਾ

ਪ੍ਰਾਰ ਬਹੁਤ ਸਫਲਤਾ ਪੂਰਬਕ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਫਤਹਿਪੁਰ ਸ਼ੀਕਰੀ, ਗਵਾਲੀਅਰ, ਉਜੀਨ, ਬੁਰਹਾਨ ਪੁਰ, ਲਖਨਊ ਅਤੇ ਜੋਨਪੁਰ ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ।⁵¹ ਸੰਮਤ 1638 ਬਿ (1581 ਈ.) ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਦਾ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਗਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਸੰਗਤਾਂ ਸਮੇਤ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਏ। ਮਹਾਂਕਵੀ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਚਲਾਣੇ ਦੀ ਖਬਰ ਸੁਣਕੇ ਹੀ, ਆਗਰੇ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਪਰਤੇ ਸਨ:—

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਗੁਰਦਾਸ।। ਪਠਯੋ ਆਗਰੇ ਸੰਗਤਿ ਪਾਸ।।

ਸੋ ਭੀ ਤਯਾਰ ਹੋਇ ਚੰਲਿ ਪਰਯੋ।। ਸੁਨਿ ਪਰਲੋਕ ਪਿਆਨਾ ਕਰਿਯੋ।।⁵²

ਪਰਚਾਵਣੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਰਾਮਦਾਸ ਪੁਰ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਆਏ। ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਘੋੜ੍ਹਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।⁵³ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾਇਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਸ ਗਾਇਣ ਕੀਤਾ:—

ਅਲਖ ਨਿਰੰਜਨ ਆਖੀਐ, ਅਕਲ ਅਜੋਨਿ ਅਕਾਲ ਅਪਾਰਾ।।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਚ ਸਿਰਜਣਹਾਰਾ।⁵⁴

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਕਾਰਨ ਬਦਲੇ ਹਾਲਾਤ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਜੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਫਿਰ ਉਹ ਬਾਹਰ ਪ੍ਰਾਰ ਲਈ ਨਾ ਗਏ। ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:—

ਤੁਮ ਅਭੇਦ ਜਾਨਾ ਮੁਝੇ ਅਬ ਰਹੋ ਹਮਾਰੇ ਪਾਸ।।

ਬੜੇ ਭਾਗ ਅਪਨੇ ਸਮਝ ਗੁਰ ਚਰਨਨ ਕਰਾ ਨਿਵਾਸ।।⁵⁵

ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਗੁਰੂ ਘਰ ਵਿਚ ਸੰਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਅਮਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਂ ਇਸ ਲਹਿਰ ਲਈ ਬਹੁਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਭਰਪੂਰ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੇ ਬਾਹਰੀ ਵਿਰੋਧਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਸਮੇਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਵਲੋਂ ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੇ ਮਨਸੂਬੇ ਘੜੇ ਗਏ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ

ਨੇ ਬੜੀ ਸੁਝ ਬੁਝ ਤੇ ਸਿਆਣਪ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਸਲਿਆਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਿਆ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਿਆਂ ਅਜੇ ਬੇੜਾ ਹੀ ਸਮਾਂ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਪਿਥੀ ਚੰਦ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਿਰੁਧ ਸਾਜਿਸ਼ਾਂ ਤਰਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਪਿਥੀਏ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਾਜ਼ੀ ਕਪਟੀ, ਪੇਈਮਾਨ ਤੇ ਨਿਮਕ ਹਰਾਮ ਸੀ।⁵⁶ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਪੁਰਲਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਗੱਦੀ ਦਾ ਅਸਲ ਹੱਕਦਾਰ ਉਹ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੀ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਪਾਸੋਂ ਚੜ੍ਹਾਵਾ ਲੈਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮੇਵੜੇ ਭੇਜ ਕੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਨ ਲੱਗਾ। ਪਰ ਮੱਠਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਪਿਥੀ ਚੰਦ ਨੇ ਗੱਦੀ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਆਪਣੇ ਭਾਈ ਦੀ ਮੌਤ ਮਗਰੋਂ ਕੀਤਾ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।⁵⁷ ਪਰ ਅਸੀਂ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ, ਪਿਥੀਏ ਤਾਂ ਵੱਡਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਗੁਰਗੱਦੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਨੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿਛੋਂ ਗੁਰੂ ਹੋਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਪਿਥੀਏ ਨੇ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਕਿ ਵੱਡਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਿਥੀਏ ਨੇ ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਤੋਂ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਕਸਮ ਖਾਧੀ ਅਤੇ ਕਈ ਮੌਕਿਆਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਮੀਣਾ ਆਖਿਆ ਅਤੇ ਘਰੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਪਿਛੋਂ ਪਿਥੀਏ ਨੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਲਈ ਸਿਰਤੋੜ ਝਰਨ ਕੀਤੇ।⁵⁸ ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਿਥੀ ਚੰਦ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਵਲ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸਨ ਦਿੰਦੇ ਪਰ ਪਿਥੀ ਚੰਦ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰੋਧੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਵਿਚ ਅੰਠ ਤੇ ਧਨ ਦੀ ਘਾਟ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇਰੇ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਪਰਤੇ ਤਾਂ ਉਸਾਰੀ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚੇ ਠਹਿਰੇ ਅਤੇ ਲੰਗਰ ਮਸਤਾਨਾ ਵੇਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਮਾਤਾ ਤੋਂ ਕਾਰਣ ਪੁੱਛਿਆ। ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਹਾਲਤ ਤੋਂ ਜਾਣੂੰ ਕਰਵਾਇਆ। ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਭਾਈ ਜੀ ਨੇ ਬਾਬੇ ਬੁੱਢੇ ਨਾਲ ਵਿਹਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਹੋਰ ਪਤਵੰਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕਰਕੇ ਪਿਥੀ ਚੰਦ ਦੇ ਮਨਮੂਬਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਸਫ਼ਲ ਕਰਨ ਲਈ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਸਾਰੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਾਇਆ। ਨਾਲੇ ਗੁਰੂ ਦਰ ਤੋਂ ਉਖੜੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਫਿਰ

ਗੁਰੂ ਚਰਨਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ।⁵⁹ ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਉਂ ਹੀ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਦਾ ਵਾਰਸ ਐਲਾਨਿਆ ਗਿਆ, ਉਸਦੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਪਿਥੀ ਚੰਦ ਨੇ ਤਕੜੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਪਰ ਅਰਜਨ ਖੁਸ਼ ਕਿਸਮਤ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਵਡਾਦਾਰ ਬਜ਼ੁਰਗ ਬੁੱਢਾ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਪਿਥੀ ਚੰਦ ਦੀਆਂ ਸਾਜਿਸ਼ਾਂ ਤੇ ਫਿਰਕੇ ਵਿਚ ਧੜੇ ਬੰਦੀ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਏ।⁶⁰ ਸੰਗਤਾਂ ਵਿਚ ਪਿਥੀ ਚੰਦ ਦੇ ਧੋਖੇ ਦਾ ਪਾਜ ਖੁਲ੍ਹ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਸਿੱਖੀਆਂ ਗੁਰ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਆਉਣ ਲੱਗੇ।

ਪਿਥੀ ਚੰਦ ਫਿਰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਈਰਖਾ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਛੱਡ ਨਾ ਸਕਿਆ । ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਿਥੀ ਚੰਦ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ-ਬੁਝਾਉਣ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਸੁਲ੍ਹਾ ਦੀ ਪੂਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਿਥੀ ਚੰਦ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦਾ ਨਿੰਦਕ ਨਾ ਬਣੇ। ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਇਸ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ:—

ਸੁਨਿ ਕੈ ਪੁਨ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਕਰ ਜੋਰ ਬਖਾਨਾ।।
 ਰਾਮਦਾਸ ਗੁਰ ਏਕ ਕੇ ਨੰਦਨ ਸਤਵਾਨਾ।।
 ਤੀਨਹੁ ਭ੍ਰਾਤਾ ਮਿਲਹੁ ਅੰਬ ਸੁਖ ਸਭ ਹੀ ਲੰਹੇ।।
 ਨਹੀਂ ਪਦਾਰਥ ਕੀ ਕਮੀ ਰਲ ਮਿਲ ਕੇ ਖੀ ਹੋ।।
 ਤੀਨਹੁ ਮਹਿ ਕਿਹ ਕਸਟ ਹੋਇ ਸਭ ਹੋਹੁ ਦੁਖਾਰੇ।।
 ਭਰਾਦਪਨੇ ਕੇ ਮੋਹ ਤੰਬਿ ਬਿਦ ਤਾਏ ਤੁਮਾਰੇ।।

 ਸ੍ਰੀ ਅਰਜਨ ਨਿਤ ਨੀਮ ਹੀ, ਫਲ ਝੂਠ ਬਿਹੀਨਾ।।
 ਦਯਾ ਛਮਾ ਜਤ, ਗਿਆਨ ਨਿਧ ਸਭ ਗੁਨੀਸ ਪਬੀਨਾ।।⁶¹

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਪਿਥੀ ਚੰਦ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਰਹਿਣ ਲਈ ਪਰਵਾਨੇ ਲਿਖੇ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਭਾਈ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਤੇ ਹੋਰ ਮੁਖੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਵੀ ਦਸਖਤ ਕੀਤੇ। ਇਹ ਪਰਵਾਨੇ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੱਕ ਭੇਜੇ ਗਏ।⁶² ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਸ ਸੁਚੇਤੀ ਵਿਉਂਤ ਕਾਰਨ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੀ ਆਮਦਨ ਫਿਰ ਵਧ ਗਈ ਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਵੀ ਹੁੰਮ ਹੁਮਾ ਕੇ ਪੁੱਜਣ ਲੱਗੇ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਦਾ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਾਣ-ਇੱਜ਼ਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਦੀ ਦਵੈਸ਼ ਦੀ ਅੱਗ ਨਾ ਬੁਝੀ। ਉਸ ਦੀ ਦਵੈਸ਼ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਠਾਠ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਜ਼ਾਰ ਦੇ ਕਿਰਾਏ ਅਤੇ ਜਾਗਾਤ ਦੀ ਆਮਦਨ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ 'ਚੌਕ ਪਾਸੀਆਂ' ਵਾਲਾ ਬਜ਼ਾਰ ਮਹਾਦੇਵ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ:—

ਤਬ ਗੁਰਦਾਸ ਆਇ ਹੋ ਜੈਈ। ਕਛੁ ਇਠ ਦਿਹੁ ਸਮਝਾਵਹੀਂ ਤੇਈ।
 ਦੁਇ ਦਿਸ ਮਾਹਿੰ ਡਿਠ ਕਰ ਬਹੁ ਬਾਰ।। ਰਾਹਤ ਭਏ ਮਿਟਾਵਨ ਹਾਰ।। 29।
 ਕਛਕ ਦੁਕਾਨਨ ਕੇ ਤਹਿ ਭਾਹ। ਅਹੁ ਜਗਾਤ ਜੋ ਆਇ ਬਜ਼ਾਰ।।
 ਸੇ ਸਭ ਪ੍ਰਿਥੀਏ ਕੇ ਤਬ ਦੀਨ। ਚੌਕ ਪਾਸੀਆਂ ਕੇ ਜਾਹਿ ਗੰਨ।। 30।।
 ਮਹਾ ਦੇਵ ਕੇ ਸੇ ਥਲੁ ਦਯੋ। ਧਨ ਜਗਾਤ ਕੇ ਤਿਸ ਨੇ ਲਯੋ।
 ਇਸ ਦੇਨੋਂ ਕੇ ਹਿਤ ਗੁਜਾਰਨ। ਲੋਕਿਰ ਕਰਹਿੰ ਨਿਬਾਹਨ ਖਾਨ।। 31।।⁶³

ਇਸ ਠਾਲ ਵੀ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਨਾ ਹੋਈ। ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਲਿਖਣ ਅਨੁਸਾਰ, " ਜਦ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਿਥੀਏ ਦੀ ਨਿਰਾਦਰੀ ਹੋਈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੁਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਠੋਕ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁੱਲ-ਘਾਤੀ, ਪਾਪੀ, ਨਿੰਦਕ, ਮੀਣਾ, ਬਾਲ ਧੋਗੀ ਦੱਸਣ ਲਗੇ ਤੇ ਮਹਾਦੇਵ ਦੇ ਦਿਲੋਂ ਵੀ ਲਹਿ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਹੁਰੇ ਪਿੰਡ ਹੇਹਰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਇਥੇ ਉਸ ਨੇ ਸੁਲਹੀ ਠਾਲ ਮਿਲਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦਾ ਤੌਰਥ ਰਚਣਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸਦਾ ਹੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਕੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਹੇਹਰ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਲੈ ਆਉਣ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਮਝਾਇਆ ਪਰ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਨੇ ਕੋਧਵਾਨ ਹੋ ਕੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਵੀ ਮੰਦਾ ਚੰਗਾ ਬੋਲਿਆ।⁶⁴

ਸੁਨਿ ਜਸ ਕੇ ਪ੍ਰਿਥੀਆ ਜਰਯੋ ਬਚ ਉਚੈ ਭਾਖਾ।
 ਚਲਯੋ ਜਾਹੋ ਬੋਲਹੁ ਨਾਹੀਂ, ਮੈਂ ਆਦਰ ਰਾਖਾ।
 ਨਤੁ ਐਸੀ ਕਰਵਾਇ ਹੋਂ, ਜਤਤੇ ਕਹੁ ਜਾਰੈ।
 ਤਰਯੋ ਖੁਦਾਈ ਸੇਂ ਸਦਾ ਸੁਭ ਸ਼ੀਲ ਉਤਾਰੈ।⁶⁵

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਦੋਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਪਿਥੀਏ ਤੇ ਪਿਆਰ ਭਾਵਨਾ ਦਾ
ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਜਰਾ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਬੋਲੇ :—

ਤਿਬ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਕਰ ਕੋਧ ਬਖਾਨਯੋਂ।

ਸ੍ਰੀ ਅਰਜਨ ਰਵ ਜਗ ਦਿਖਤ ਖਲ ਪਿਚਕ ਨ ਜਾਨਯੋਂ।

ਸਤ ਤਾਮਰਸ ਬਿਕਸਤੈ ਸਭ ਨਰ ਸੁਖ ਪਾਵੈਂ ।।

ਤਸ ਕਰ ਨਿੰਦਕ ਦੁਖਤ ਕਹਿੰ ਨਹਿ ਸੋ ਘਟ ਜਾਵੈਂ।⁶⁶

ਭਾਈ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਿਥੀ ਚੰਦ ਸੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਲਾਨਗੇ, ਈਰਖਾਨੂ
ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਜੇਠਾ ਪੁੱਤਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰਗੱਦੀ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ
ਸ਼ਾਣ ਕੇ ਹੰਕਾਰੀ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਵਲੋਂ 'ਮੀਣਾ' ਕਹਿ
ਕੇ ਤਿਸਕਾਰਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ।⁶⁷ ਪਰ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘਨਾਭਾ ਅਨੁਸਾਰ 'ਮੀਣਾ' ਉਪਾਧੀ
ਪਿਥੀ ਚੰਦ ਨੂੰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ
ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਪਿਥੀ ਚੰਦ ਨੂੰ ਉਪਾਧਿ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਦਾ ਕਪਟ ਵਿਹਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ।⁶⁸
ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੀਣਿਆਂ ਦੀਆਂ ਗੁਰੂ ਘਰ ਵਿਰੋਧੀ ਸਾਜਿਸ਼ਾਂ
ਦਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਜ ਉਘਾੜਿਆ:—

ਤੀਰਥ ਮੀਂਝ ਨਿਵਾਸੁ ਹੈ ਬਗੁਲਾ ਅਪਤੀਣਾ।

ਸਤਿਗੁਰ ਜਰਾ ਪਾਤਿਸਾਹੁ ਮੁਹੁ ਕਾਨੈ ਮੀਣਾ।।

ਬੋਲੀਣ ਪਾਜ ਉਘਾੜਿਆ ਜਿਉ ਮੂਣੈ ਪਤਾ।

ਤਿਉਂ ਦਰਗਾਹਿ ਮੀਣਾ ਮਾਰੀਐ ਕਹਿ ਕੂੜੁ ਕੁਪਤਾ।।24।।

ਤੇਰ ਕਤੇ ਨਿਤ ਚੋਰੀਆ ਓੜਕਿ ਦੁਖ ਭਾਰੀ।

ਵਗ ਨ ਹੋਵਨਿ ਕੁੱਤੀਆ ਮੀਣੈ ਮੁਰਦਾਰੀ।।3।।

ਬਾਧਿਕ ਨਾਦੁ ਸੁਖਾਇ ਕੈ ਜਿਉ ਮਿਰਗੁ ਵਿਸਾਰੈ।

ਝੀਵਰੁ ਕੁੰਡੀ ਮਾਸੁ ਲਾਇ ਜਿਉ ਮਛੀ ਫਾਰੈ।

ਕਵਲੁ ਦਿਖਾਨੈ ਮੁਹੁ ਖਿੜਾਇ ਭਵਰੈ ਵੇਸਾਰੈ।
 ਦੀਪਕ ਜੋਤਿ ਪਤੰਗ ਨੇ ਦੁਰਜਨ ਜਿਉ ਦਾਰੈ।
 ਕਾਨਬੂਤ ਹੋਇ ਹਸਤਨੀ ਮੰਗਲੁ ਓਮਾਰੈ।
 ਤਿਉ ਨਰਕ ਪੰਬੁ ਹੈ ਮੀਣਿਆ ਮਿਲਿ ਨਰਕਿ ਨਿਬਾਰੈ॥੬॥⁶⁹

ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਮੀਣੇ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਪਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਮੀਣਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਰਾਰਤ ਦਾ ਧੋਲ ਖੁਲ੍ਹ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਸੰਗਤਾਂ ਹੁੰਮ-ਹੁੰਮਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਆਉਣ ਲੱਗੀਆਂ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਫੈਲਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਉਸਾਰੀ ਦੇ ਅਧੂਰੇ ਕੰਮ ਮੁੜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਰੋਵਰ ਨੂੰ ਪੱਕਿਆ ਕਰਵਾਇਆ ਤੇ ਗੰਗਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਨੂੰ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰਵਾਇਆ।

ਦਸਵੰਧ ਦੀ ਪਿਰਤ

ਮੀਣਿਆਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧ ਕਾਰਨ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਦਸ਼ਾ ਪਤਲੀ ਪੈ ਜਾਣੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ। ਲੰਗਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖੇ ਪੜ੍ਹਾਏ ਪੱਕਣ ਲੱਗੇ। ਉਸਾਰੀ ਦੇ ਕੰਮ ਵੀ ਥਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਰੁਕ ਗਏ। ਪੁਰਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਗੁਰ ਗੱਦੀ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਬਖਸ਼ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਲੈ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਦਸਵੰਧ ਦੀ ਪਿਰਤ ਤੋਰੀ। ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਮਸੰਦਾਂ ਦੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤੇ ਦਸਵੰਧ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਲਗਾਈ ਗਈ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ 'ਦਸੇਧ' ਤੋਂ ਹਾਵ ਹੈ, ਦਸਮਾਂਸ-ਦਸਵਾਂ ਭਾਗ- ਕਮਾਈ ਵਿਚੋਂ ਦਸਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਕਰਤਾਰ ਅਰਥ ਦੇਣਾ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਵਿਧਾਨ ਹੈ, " ਦਸਨਖ ਕਰਿ ਜੇ ਕਾਰ ਕਮਾਵੈ। ਤਾਂ ਕਰ ਜੇ ਧਨ ਘਰ ਮਹਿ ਆਵੈ। ਤਿਸਤੇ ਗੁਰੂ ਦਸੇਧ ਜੇ ਦੇਈ। ਸਿੰਘ ਸੁਯਸ ਬਹੁ ਜਗ ਮੇਂ ਲੇਈ।" (ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ)। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਪਰਾਸ਼ਰ

ਰਿਖੀ ਦੇ ਲੇਖ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਗਿਰਸਬੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁੱਲ ਆਮਦਨ ਵਿਚੋਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਅਰਥ ਇਕੋਹਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਏ, ਪਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗਿਰਸਬੀ ਤੋਹਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਦੇਵੇ।⁷⁰ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਨੇਕ ਕਮਾਈ ਵਿਚੋਂ ਕੁੱਝ ਹਿੱਸਾ ਕਰਤਾਰ ਅਰਥ ਦੇਣਾ ਹਰ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਨਿਤ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਵੇਗਾ ਪਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਵੇਲੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਅਵਸਥਾ ਪਤਲੀ ਹੋ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ। ਭਾਈ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਇਸ ਅੰਬੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸੁਝਾਅ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਵਲੋਂ ਦਸਵੰਧ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਬੰਨ੍ਹਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਗੋਲਕਾਂ ਮਸੀਦਾਂ ਦੇ ਫੌਰਿਆਂ ਤੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਅਤੇ ਹਰ ਵਿਸਾਖੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕੱਠਾ ਹੋਇਆ ਧਨ ਗੁਰੂ ਦੇ ਖਜਾਨੇ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਚੱਲ ਪੈਣ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਮਾਇਕ ਸੰਕਟ ਦੂਰ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਬੇਅੰਤ ਮਾਇਆ ਇਕੱਠੀ ਹੋਣ ਲੱਗੀ।⁷¹ ਪਰ ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਮੰਦਰ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਮਾਇਆ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਮਦਨ ਵਿਚੋਂ ਦਸਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਗੁਰੂ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਮਸੀਦਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਿਸਾਖ ਨੂੰ ਆਮਦਨ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਦੇਣ ਅਤੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜਿੰਨੇ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲਿਆ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਚੱਕ ਰਾਮ ਦਾਸ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਹਦਾਇਤਾਂ ਸਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੰਦਰਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਝੇ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਇਕ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿੱਤੀ ਸਾਝੇ ਫੰਡ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋ ਗਈ।⁷² ਦਸਵੰਧ ਪ੍ਰਥਾ ਪਿਥੀ ਚੰਦ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗੁਮਰਾਹ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮਾਇਆ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦੇ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ 'ਮੰਜੀ ਸਿਸਟਮ' ਕੁਝ ਪਤਲਾ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਿਥੀ ਚੰਦ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਮੰਜੀਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਨਿੱਜੀ ਸੰਬੰਧ ਸਨ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਫੰਡ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪਣੀ ਵਿਚੋਂ ਦਸਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਗੁਰੂ ਫੰਡ ਲਈ ਭੇਜਣ। ਹਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਿਥੇ ਸਿੱਖ ਇਹ ਫੰਡ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਹਰ ਵੈਸਾਖੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਦਾ ਸੀ ਲਿਆਏ ਸਨ।⁷³ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਧੁੰਦਲਾ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

" ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਦਸਵੀਂ ਅਖਵਾ ਗੁਰੂ ਦੀ ਗੋਲਕ ਲਈ ਆਪਣੀ ਆਮਦਨੀ ਦਾ ਦਸਵਾਂ ਭਾਗ ਦੇਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਰਲਾਈ।⁷⁴ ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਗੁਰੂਆਂ (ਮਹਲ) ਸਮੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਭੇਂਟਾ ਇਕੱਠੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਜੋ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਰਜਨ ਮਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਕੋਲੋਂ ਤੋਹਫ਼ੇ ਅਤੇ ਭੇਂਟਾ ਇਕੱਠੀ ਕਰ ਸਕੇ।⁷⁵ ਕਨਿੰਘਮ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਤਕ ਸਿੱਖਾਂ ਵਲੋਂ ਜੇ ਕਾਰ ਭੇਟ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਜਿਹਾ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ ਉਸਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬਾਕਾਇਦਾ ਟੈਕਸ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਕਰ (ਟੈਕਸ) ਹਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਪਾਸੋਂ ਉਗ੍ਰਾਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਇਹ ਫਰਜ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਲਈ ਸ਼ਰਧਾ ਵਜੋਂ ਕੁੱਝ ਨਾ ਕੁੱਝ ਭੇਂਟ ਜਰੂਰ ਚੜ੍ਹਾਉਣ। ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਏਜੰਟ (ਮਸੰਦ) ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਫੈਲ ਗਏ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਪਾਸੋਂ ਕਾਰ ਭੇਟ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਸਾਲ ਪਿਛੋਂ ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਲਿਆ ਹਾਜ਼ਰ ਕਰਦੇ ਸਨ।⁷⁶ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੋਹਫ਼ੇ, ਭੇਂਟਾ ਜਾਂ ਕਮਾਈ ਵਿਚੋਂ ਕੁੱਝ ਨਾ ਕੁੱਝ ਅਰਥ ਦੇਣ ਦੀ ਪਿਰਤ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਸੀ ਪਰ ਦਸਵੀਂ ਭਾਵ ਦਸਵਾਂ ਗਿੱਸਾ ਦੇਣ ਦੀ ਪਿਰਤ ਭਾਵੇਂ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨਾਰੰਗ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, " ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਅੱਗੇ ਲਈ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਆਮਦਨ ਦਾ ਦਸਵੀਂ ਗੁਰੂ ਗੋਲਕ ਲਈ ਦਿਆ ਕਰਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਖ ਆਪਣੀ ਮਲ-ਮਤੜੀ ਨਾਲ ਭੇਂਟਾ ਦਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਾਰ ਭੇਂਟ ਦੀ ਰਕਮ ਨਿਸ਼ਚਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਹਰੇਕ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧ ਨੀਅਤ ਕੀਤੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਮਸੰਦ' ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮਸੰਦ ਸਿੱਖਾਂ ਪਾਸੋਂ ਚੜ੍ਹਾਵੇ ਦੀ ਰਕਮ ਇਕੱਤਰ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਮਸੰਦਾਂ ਦੀ ਰਾਹੀਂ ਭੇਟ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ।⁷⁷ ਅਸਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਧਰਮ-ਅਰਥ ਜਾਂ ਕਰਤਾਰ ਅਰਥ ਗੁਰੂ ਲਈ ਕਮਾਈ ਵਿਚੋਂ ਦੇਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਪਿਛੀ ਚੰਦ ਦੇ ਦਵੈਸ਼ ਦੇ ਕਾਰਨ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਆਮਦਨ ਕਾਫ਼ੀ ਘਟ ਗਈ ਸੀ। ਲੰਕਰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਮਸਤਾਨਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸਾਰੀ ਦੇ ਕੰਮ ਵੀ ਵਿਚ ਹੀ ਰੁਕ ਗਏ ਸਨ। ਮਸੰਦ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨੇ ਵੀ ਇਸੇ ਲਈ ਜਰੂਰੀ

ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਪਿਥੀ ਚੰਦ ਰਾਹ ਵਿਚ ਹੀ ਪੇੜਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਕੋਲੋਂ ਮਾਇਆ
ਆਦਿ ਇਕੱਠੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਅਵਸਥਾ ਸੁਧਾਰਨ
ਲਈ ਸਿੱਖਾਂ ਨਈਂ ਕਮਾਈ ਵਿਚੋਂ ਦਸਵੀਂ ਕੱਢਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਬਣਾਉਣਾ ਜਾਂ ਪੇੜਨਾ ਅਤੇ
ਪਿਥੀ ਚੰਦ ਦੁਆਰਾ ਪਾਏ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਭੁਲੇਖੇ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣਾ ਲਈ ਮਸੰਦ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ
ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਵੀ ਗੁਰੂ ਘਰ
ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਅਵਸਥਾ ਪਤਲੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਦੋਂ ਹੀ ਸੰਗਤਾਂ ਤੱਕ ਦਸਵੀਂ ਕੱਢਣ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ
ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਠੀਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਦੋਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਦਸਵੀਂ
ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਜੇ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਕਮਾਈ ਵਿਚੋਂ
ਕੁਝ ਗਿੱਸਾ ਕੱਢਣ ਦੀ ਪਿਰਤ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਾਂ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਵੇਲੇ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ
ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਮੂਹਿਕ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਪੈਸੇ ਦੀ ਲੋੜ ਵਧ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ
ਅਰਜਨ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਮਾਈ ਵਿਚੋਂ ਦਸਵੀਂ ਗਿੱਸਾ ਕੱਢਣ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ।⁷⁸

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਪਾਦਨ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ

ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਅਵਸਥਾ ਸੁਧਰ ਜਾਣ ਅਤੇ ਮੀਣਿਆਂ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀਆਂ
ਵਿਰੋਧ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਅਸਫਲ ਹੋ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਕੁੱਝ ਸਾਂਤ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਹੁਣ
ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਪਾਸੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦਾ ਸੋਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਇਸ ਲਈ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ' ਦੀ ਬੀੜ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਕਾਰਜ
ਨੂੰ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਕੰਮ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ
ਇਕੱਠਰ ਕਰਨ ਦਾ ਸੀ। ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਬਾਣੀ ਆਪ ਜੀ ਕੋਲ ਪਹਿਲਾਂ
ਹੀ ਸੀ। ਕੁੱਝ ਬਾਣੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੌਰਿਆਂ ਸਮੇਂ ਇਕੱਠੀ ਕਰਕੇ
ਲੈ ਆਏ ਸਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਆਰੰਭ
ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਆਸਾ ਰਾਗ ਵਿਚ 'ਪੱਤੀ' ਲਿਖੇ ਉਕਤੀ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ
ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਆਪ ਨਾਲ ਨਾਲ ਲਿਖਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਨੂੰ
ਗੱਦੀ ਮਿਲਣ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੀ ਧੋਬੀ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ — "ਜੇ ਧੋਬੀ
ਜੁਝਾਨਿ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਜੋਗ ਸਿਲੈ।"⁷⁹ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਖਾਬਾ ਮੋਹਨ ਪਾਸ

ਵੀ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਧੋਬੀਆਂ ਸਨ। ਜੀ.ਐਸ.ਛਾਬੜਾ ਵੀ ਇਸੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਧੋੜਤਾ
 ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੰਥ ਲਈ ਸਮੱਗਰੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ
 ਇੱਕਤਾ ਪੇਸ਼ ਆਈਆਂ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ
 ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਿੱਸਾ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਖੇ ਬਾਬਾ ਮੋਹਨ ਪਾਸ ਪਿਆ ਸੀ।⁸⁰ ਮੈਕਾਲਿਫ਼ ਅਨੁਸਾਰ
 ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਮੋਹਨ ਪਾਸ ਪਈ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ
 ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਜਿਲਦਾਂ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਤਾਰਾ ਕੀਤਾ
 ਜਾ ਸਕੇ। ਪਰ ਬਾਬਾ ਮੋਹਨ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਅੰਦਰ ਤਾਲਾ ਲਾਈ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਜੁੜਿਆ
 ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੜਕਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ
 ਨੂੰ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਮਿਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਕਹਾਣੀ
 ਦੱਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਪਰ ਉਹ ਵੀ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ
 ਧੋਬੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਸਫ਼ਲ ਰਿਹਾ। ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪ ਫ਼ਾਟੇ ਪਰ ਜਦੋਂ
 ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਮੋਹਨ ਪਾਸੋਂ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰਿਆ।
 ਬਾਬਾ ਮੋਹਨ ਨੇ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਤੇ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ
 ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।⁸¹ ਉਹ ਬਾਣੀ ਲੈਣ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਫਿਰ ਬਾਬਾ
 ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਣੀ ਨਾ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪ ਜਾ ਕੇ
 ਲਿਆਏ। ਗੋਕਲ ਚੰਦ ਨਾਰੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ
 ਦੀਆਂ ਨਕਲਾਂ ਤੀਸਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਮੋਹਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਗੁਰੂ
 ਰਾਮਦਾਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਕੋਲ ਮੌਜੂਦ ਸੀ।⁸² ਸਰੂਪ ਦਾਸ ਭੱਟਾ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ
 ਕਿ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਭੇਜੇ ਗਏ ਕਿ ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ
 ਦੇ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਉਹ ਲੈ ਆਵਣ।⁸³ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਲਈ
 ਬਾਣੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਵੀ ਕੋਈ ਸੋਖਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਬਾ ਮੋਹਨ ਗੁਰੂ
 ਅਮਰਦਾਸ ਦਾ ਸਪੁੱਤਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਦਾ ਵਾਰਸ ਸਮਝਦਾ ਹੋਵੇਗਾ।
 ਸੋ ਜਦੋਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਭਾਈ ਬੁੱਢਾ, ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਸੰਗਤ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ
 ਇਕੱਤਰ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਲਮ ਦੇ ਧਨੀ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ
 ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲਾਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਕੰਮ ਕਾਫ਼ੀ ਸਿਆਣਪ ਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਮਿਹਨਤ
 ਦਾ ਸੀ। ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਰਾਗਾਂ, ਛੰਦਾਂ ਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਗੁਰੂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ
 ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਰਘ ਕਰਨਾ ਸੀ।⁸⁴

ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਬਾਣੀ ਸੰਕਲਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਦੋ ਕਾਰਨਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕੰਨਿਆਣ ਤੇ ਉਧਾਰ ਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਲਈ ਗ੍ਰੰਥ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ:—

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਮਨ ਐਸੇ ਧਾਰਯੇ।
 ਕਰੇ ਜਤਨ ਜਿਹਿ ਜਗ ਨਿਸਤਾਰਯੇ।⁸⁵
 ਉਕ ਦਿਵਸ ਪੁਭ ਪ੍ਰਤਹ ਕਾਲ।
 ਦਇਆ ਭਰੇ ਪੁਭ ਦੀਹ ਦਿਆਲ।
 ਯਹ ਮਨ ਉਪਜੀ ਪ੍ਰਸਾਦਿਓ ਜਗ ਪੰਥ।
 ਤਿਹ ਕਾਰਨ ਕੀਜੈ ਅਬ ਗ੍ਰੰਥਿ॥੨॥
 ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਕੇ ਆਗਿਆ ਕਰੀ।
 ਸਭ ਕਰੇ ਇਕਤੁ ਬਾਨੀ ਇਹ ਘਰੀ।
 ਅਹੁ ਬਾਨੀ ਭਗਤਨ ਕੀ ਸਭ ਮੇਲੇ।
 ਸਾਚੀ ਰਾਖੇ ਝੁਠੀ ਪੇਲੇ॥੩॥⁸⁶

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪਿਛਾਹ ਖਿੱਚੂ ਰਸਮਾਂ ਪੜ੍ਹੀ ਅਤੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਅਤੇ ਅਗਵਾਈ ਲਈ ਨਿਯਮ ਤਹਿ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਪਵਿੱਤਰ ਬਣੇਗਾ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਅਸੂਲਾਂ ਤੇ ਰਸਮਾਂ ਦੀ ਰੋਕਥਾਮ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਹ ਤਦੇ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜੇਕਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਅਸਲ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸਥਾਈ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਜਿਲਦ ਵਿਚ ਰਿਕਾਰਡ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ।⁸⁷ ਗੋਕਲ ਚੰਦ ਨਾਰੰਗ ਇਸ ਵਿਹਾਰ ਦੀ ਧੋੜਤਾ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਗੱਦੀ ਸੰਭਾਲਦਿਆਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਲਈ ਕਿਸੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵੱਲ ਸੱਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ।⁸⁸ ਦੂਜਾ ਪਿਛੋ ਚੰਦ ਨੇ ਗੁਰੂਗੱਦੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਆਪਣੀ ਗੱਦੀ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਮਿਹਰਬਾਨ ਨੇ 'ਨਾਨਕ' ਕਵੀ ਛਾਪ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਕਵਿਤਾ ਰਚਨਾ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਸਮਾਚਾਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ

ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਰਲਾ ਪਾਉਣ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਰੋਕਣ ਖਾਤਰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ। ਭਾਈ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:-

ਮਿਹਰਬਾਨ ਪੁਤ੍ਰ ਪਿਥੀਏ ਦਾ ਕਬੀਲਰੀ ਕਰੇ।

ਪਾਰਸੀ ਹਿੰਦਵੀ ਸਰਸਿਕਤ ਨਾਲੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਪੜ੍ਹੇ।

ਤਿਨ ਭੀ ਬਾਣੀ ਬਹੁਤ ਬਣਾਈ। ਭੋਗ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦਾ ਗੇ

ਪਾਈ॥87॥

ਕ੍ਰਮ ਲਕੀ ਸਬਦ ਮੀਣਿਆ ਦੇ ਗਾਵੰਨ।

ਦੂਯਾ ਦਰਬਾਰ ਵਡਾ ਗੁਰਿਆਈ ਦਾ ਲਕੀ ਬਣਾਵੰਨ।

ਮੀਣਿਆ ਭੀ ਪੁਸਤਕ ਇਕ ਰਖਿ ਬਣਾਇਆ।

ਚਹੂੰ ਪਾਤਿਸਾਹੀਆ ਦਾ ਸੁਬਦ ਬਾਣੀ ਲਿਖ ਵਿਚਿ ਪਾਇਆ॥88॥

ਬਚਨ ਕੀਤਾ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਗੁਰੂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਜੁਦਾ ਕਰੀਏ।

ਮੀਣੇ ਪਾਦੇ ਨੀ ਰਲਾ ਸੇ ਵਿਚਿ ਰਲਾ ਨਾ ਧਰੀਏ।

ਸੇ ਸਾਹਿਬ ਬਾਣੀ ਉਚਾਰੁ ਅੱਗੇ ਗੇ ਕਰਤ ਸੇ ਭਏ।

ਸੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਸਭ ਇਕੱਤ ਕਰ ਲਏ॥93॥⁸⁹

ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਪਣੇ ਵਿਹਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ 1595 ਈ. ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਾਪਸ ਆਏ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਪਿਥੀ ਚੰਦ ਆਪਣੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਤੋਂ ਖਿੱਛੇ ਨਗਾਂ ਸੀ ਹਟਿਆ ਉਸ ਨੇ 'ਪਵਿੱਤਰ' ਰਚਨਾ ਦਾ ਇੱਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਇਸ ਨਕਲੀ ਪੁਸਤਕ ਰਾਗੀਂ ਪੈਸੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ਰ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ (ਯਮਾਣਿਤ ਪੁਸਤਕ) ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਬਾਕੀ ਰੁਝੇਵੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੇ। ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸੀ। ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਬਾਬਾ ਮੋਹਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ। ਹੋਰ ਬਾਣੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਲਈ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਭੇਜੇ ਗਏ। ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਭੇਦ ਭਾਵ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਦਿ ਵੱਖ ਵੱਖ ਫਿਰਕਿਆਂ

ਦੀ ਬਾਣੀ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਬਾਣੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਪਿਛੋਂ ਰਾਮਸਰ ਤਲਾਅ ਦੇ
 ਕੋਲ ਰਮਣੀਕ ਤੇ ਇਕਾਤ ਥਾਂ ਚੁਣ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਦਾ ਕੰਮ ਆਰੰਭਿਆ ਗਿਆ
 ਗੁਰੂ ਜੀ ਰੋਣ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਲਿਖਦੇ ਰਹੇ।⁹⁰ ਜੀ.ਐਸ. ਛਾਬੜਾ
 ਵੀ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਫੁੱਟ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਿਥੀ ਚੰਦ
 ਨੇ ਸਿੱਖ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦਰਜ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ
 ਕਿ ਉਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਵਾਰਸਾਂ ਦੀ ਲਿਖਤ ਦੱਸ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਜਿਹੀ
 ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਅਸਲ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਪਿਥੀ ਚੰਦ ਵਰਗੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਭੇੜੇ
 ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਅਸਲ ਬਾਣੀ ਨੂੰ
 ਇਕੱਠਿਆਂ ਕਰਕੇ ਇਕ ਸੰਗ੍ਰਿਹ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।⁹¹ ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ
 ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮੀਠਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਰਲਾ ਪਾਉਣ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਜੀ
 ਨੇ ਅਸਲਬਾਣੀ ਜੁਦਾ ਕਰਕੇ ਸੰਗ੍ਰਿਹ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੂੰ ਬਚਨ
 ਕੀਤਾ।⁹² ਸਾਡੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਣੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦੇ ਦੋ ਕਾਰਨ ਸਹੀ ਹਨ।
 ਬਾਣੀ ਰਚੀ ਤਾਂ ਜਨ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇੰਨੀ
 ਛੇਤੀ ਇਹ ਉਦਮ ਨਾ ਕਰਦੇ ਜੇ ਮੀਠੇ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਰਲਾ ਪਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਨਾ ਕਰਦੇ ਤੇ
 ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਪ੍ਰਣ ਸੰਗੀਤੀ ਵਾਂਗ ਬਾਕੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸ਼ੱਕੇ ਖੜੇ
 ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਉਂਜ ਵੀ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸੰਗ੍ਰਿਹ
 ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ 'ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ' ਵਿਚ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਗੀ (ਰਾਵਲ ਪਿੰਡੀ)
 ਵਾਲੀ ਇਕ ਪੁਰਾਣੀ ਬੀੜ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਭਾਈ ਬਖਤ ਨਾਨ ਜੋੜਦੇ ਹੋਇਆਂ ਗਿਆਨੀ
 ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰਕੇ ਸੰਕਲਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਉਦਮ
 ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।⁹³ ਸਾਡੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇੱਕ
 ਹੋਰ ਕਾਰਨ ਵੀ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬਾਣੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਕੇ ਇਕ ਸੰਗ੍ਰਿਹ
 ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ
 ਉਸ ਵੇਲੇ ਜਨ ਸਾਧਾਰਣ ਮੁਗਲ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਜੁਲਮਾਂ ਕਾਰਨ ਦੱਬੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਦਿਲ
 ਹਾਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਲੀਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਨ ਸਾਧਾਰਣ ਗੁਲਾਮੀ ਵਾਲਾ
 ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ
 ਕਿ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਆਜ਼ਾਦ ਸੇਮਾ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮਿਲ

ਸਕੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਲਿੱਪੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਸਾਹਿਤ ਮਿਲੇ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੇ ਤਰੱਕੀ ਲਈ ਇਕ ਤਕੜਾ ਆਧਾਰ ਬਣ ਸਕੇ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਪਹਿਚਾਣ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਜੋ ਅਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਖੜੀ ਹੁੰਦੀ।

ਇੱਕ ਹੋਰ ਕਾਰਨ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਦਿਆਂ ਹੀ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਜ਼ਸ਼ਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਹਾਕਮਾਂ ਦਾ ਰਵੱਈਆ ਵੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਪ੍ਰਤੀ ਨੇਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਕੱਟੜ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਧਰਮ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਹਰ ਹਰਬਾ ਜਰਬਾ ਵਰਤਿਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜਾਣੇ ਜਾਣ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਭਵਿੱਖ ਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਖਦਸ਼ਾ ਸੀ ਕਿ ਜਹਾਂਗੀਰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਤੇ ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਖਿਲਰੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਪਿਛੋਏ ਰਾਹੀਂ ਜਾਂ ਹੋਰ ਸਰੋਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਕੱਠੀ ਕਰਕੇ ਖਤਮ ਨਾ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਬਾਣੀ ਇੱਕ ਥਾਂ ਇਕੱਠੀ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਮਹਿਫੂਜ਼ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਸੇ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਜਹਾਂਗੀਰ ਵਾਸਤੇ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਸੌਖਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਲਿਪਤ ਧਾਰਮਿਕ-ਸਮਾਜਕ ਭੈੜੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ^{ਨਵੀਂ} ਕਿਸੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਮਨੋਰਥ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਿਥੇ ਆਖ-ਬਾਣੀ ਰਚੀ ਉਥੇ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਇਕ ਥਾਂ ਸਾਂਭਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਿਆ। ਆਪਣੀ ਰਚੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਭਾਈ ਸੰਤ ਦਾਸ, ਭਾਈ ਹਰੀਆ ਜੀ ਭਾਈ ਸੁੱਖਾ ਜੀ ਤੇ ਭਾਈ ਮਨਸਾ ਜੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।⁹⁴ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਇਕੱਠਰ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅੰਤਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਦਾ ਕੰਮ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਤੀਰਥ ਤੋਂ ਪੂਰਬ ਵਲ ਮੀਲ ਭਰ ਰਮਣੀਕ ਜੰਗਲ, ਸੁੰਦਰ ਬਨ ਬੇਗੀਆ ਵੇਖ ਕੇ (ਜਿੱਥੇ ਬੈਠ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਸੁਖਮਨੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ) ਇੱਕ ਛੱਪੜ ਦੇ ਕੰਢੇ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਹੁਣ ਰਾਮਸਰ ਹੈ, ਤੰਬੂ ਕਨਾਤ ਆਵਾ ਕੇ ਆਪ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਨਾਤ ਅੰਦਰ ਬੈਠ ਕੇ ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਬਾਹਰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਬੈਠੇ ਲਿਖਦੇ ਰਹੇ।⁹⁵ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨਾਰੰਗ ਜੀ ਵੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨਾਮਾ ਆਂਦ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ

ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਬਾਬਾ ਮੋਹਨ ਜੀ ਕੋਲ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਗਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਸੋਚੀਆਂ ਲਿਆਈਆਂ। - - - - ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਕ ਇਕਾਤ ਅਸਥਾਨ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਥੇ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਅਸਥਾਨ ਰਾਮਸਰ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਦੀ ਚੋਣ ਤੇ ਤਰਤੀਬ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਲਿਖਾਂਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਭੁੱਲਾ ਲਿਖਦੇ ਰਹੇ।⁹⁶ ਕਰਤਾਰ ਪੁਰੀ ਬੀੜ ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਵੱਲੋਂ ਲਿਖੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 1661 ਬਿ.(1604 ਈ.) ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਕੀਤਾ।⁹⁷ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਬੀੜ ਕਰਤਾਰ ਪੁਰ ਦੇ ਸੋਢੀਆਂ ਦੇਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸਵਾ ਰੂਪਏ ਦਾ ਕੜਾਹ ਪਸ਼ਾਦ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ 1831 ਈ. ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਮੰਗਵਾ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਰੱਖਿਅਕਾਂ ਦੇ ਨਾਂ 50 ਹਜ਼ਾਰ ਰੂਪਏ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਲਗਵਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।⁹⁸

ਪਰ ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਰਤਾਰ ਪੁਰ ਵਾਲੀ ਬੀੜ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਪੜ੍ਹ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਸੰਗ੍ਰਿਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਕਰਤਾਰ ਪੁਰ ਲਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਜਿਥੇ ਇਹ ਹੁਣ ਤਕ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਸ ਜਿਲਦ ਦੀਆਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਉੱਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਛੇਵੇਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਦਸਤਖ਼ਤ ਹਨ। ਇਹ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਤੋਂ ਲਿਖਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮੇਂ ਨੇੜੇ ਹਨ। ਰਿਵਾਜ ਮੁਤਾਬਕ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਲਈ ਛੱਡੇ ਗਏ ਹੋਣ ਪਰ ਕੋਰੇ ਸੰਝਿਆਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਧੌੜ੍ਹਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।⁹⁹ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਵੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜੋ ਜਿਲਦ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਕਲਮ ਤੋਂ ਲਿਖਵਾਈ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਉਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਵਾਲੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਗ ਤੋਂ ਨੌਂ ਕੇ ਪੜ੍ਹਾਤੀ ਤੀਕ 30 ਰਾਗ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁੱਲ ਬਾਣੀ ਸ਼ਬਦ, ਸ਼ਲੋਕ, ਧੋੜੀ ਆਦਿ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਮੁੰਦਾਵਨੀ ਤੀਕ 5751 ਹੈ, ਇਹ ਬੀੜ ਹੁਣ ਕਰਤਾਰ ਪੁਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਜਿਲਦ ਕਿਤਾਬੀ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਪਤੇ 975 ਹਨ। ਹਾਸ਼ੀਆ ਹਰੇਕ ਪਤੇ ਦਾ

ਦਾ ਨਵਾਂ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਲਮ ਤੋਂ ਜਪੁ 82
 ਆਦਿ ਦਾ ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਨੇ 541 ਪੁਰ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਸਤਖਤ
 ਹਨ। ਆਸਾ ਰਾਗ ਵਿਚ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ— 'ਰਹੁ ਰਹੁਰੀ ਬਹੁਰੀਆ' ਅਤੇ 'ਕਰਵਤੁ
 ਭਲਾ ਨ ਕਰਵਟ ਤੇਰੀ' ਦੇ ਅੱਧ— 'ਦੇਖਹੁ ਲੋਕਾ— ਨੰਬਰ 35 ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਲਿਖਕੇ
 ਹਰ ਤਾਲ ਨਾਲ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਅੱਖਰ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਰ ਅੰਗਾਂ
 ਦਾ ਸਿਲਸਲਾ ਜਿਉਂ ਦਾ ਤਿਉਂ ਹੈ। ਮਾਰੂ ਰਾਗ ਵਿਚ ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਲਿਖਕੇ
 ਫੇਰ ਉਪਰ ਕਲਮ ਫੇਰੀ ਹੋਈ ਹੈ।¹⁰⁰ ਪਰ ਖਾਲੀ ਪਤਰੇ ਛੱਡਣ ਬਾਰੇ ਜੇ ਧਾਰਨਾ
 ਪ੍ਰਕਿਰਿਤ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਲਈ ਛੱਡੇ
 ਹਨ, ਨਾਲ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, " ਬਹੁਤ ਸਿੱਖ
 ਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਨੌਵੇਂ ਸਤਿਗੁਰ ਦੀ ਬਾਣੀ ਲਈ ਖਾਲੀ ਪਤੇ
 ਛੱਡ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਪਰ ਇਹ ਖਿਆਲ ਗਲਤ ਹੈ। ਕਿਉਂ ਕਿ ਪਤੇ ਅਜਿਹੀ ਥਾਂ ਖਾਲੀ ਹਨ,
 ਜਿਸ ਥਾਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਰਜ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਜੈਸੇ ਪੰਨਾ 60 ਦਾ ਇਕ
 ਪਾਸਾ ਖਾਲੀ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਪੰਜਵੇਂ ਸਤਿਗੁਰ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਪਤੇ ਖਾਲੀ
 ਪਏ ਹਨ। ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ 7 ਪਤੇ ਖਾਲੀ ਹਨ, ਆਦਿ ਅਰ ਨੌਵੇਂ ਮਹਲ
 ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਕੋਈ ਪਤਾ ਖਾਲੀ ਨਹੀਂ।¹⁰¹ ਕੁੱਝ ਵੀ ਹੋਵੇ ਕਰਤਾਰ ਪੁਰ ਵਾਲੀ
 ਬੀੜ ਜਰੂਰ ਹੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਪਤਰੇ ਖਾਲੀ ਛੱਡਣ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਭਾਵੇਂ
 ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ।

ਬਾਬੇ ਬੁੱਢੇ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਗੱਲੀ ਬਾਪਿਆ ਗਿਆ। ਬਾਣੀ
 ਨੂੰ ਸੰਕਲਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਮਹਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਕਰਨ ਲਈ
 ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਚੋਣ ਵੀ ਸੁਲਾਘਾ ਯੋਗ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਗੋਰਵ
 ਬਹੁਤ ਵਧਿਆ।¹⁰² ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਵੀ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਧੋੜਤਾ ਕਰਦੇ
 ਲਿਖਦੇ ਹਨ, " ਸਾਰੇ ਧਰਮ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਸੁਆਮੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਮਹਾ ਮਾਨਯ ਪੁਸਤਕ
 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਕੇ ਸੰਮਤ 1660 ਵਿਚ
 ਰਾਮਸਰ ਦੇ ਕਿਠਾਰੇ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਤੋਂ ਲਿਖਾਉਣਾ ਆਰੰਭਿਆ।
 ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਭਗਤ ਆਦਿਕਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਕੇ ਸੰਮਤ 1661 ਵਿਚ ਸਮਪਤ

ਕੀਤਾ, ਇਸੇ ਸਾਲ ਭਾਦੋਂ ਸੂਦੀ ਨੂੰ ਹਰਿਮੰਦਰ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਅਸਥਾਪਨ ਕਰਕੇ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਨੂੰ ਗ੍ਰੰਥੀ ਥਾਪਿਆ।¹⁰³ ਸੰਨ 1604 ਈ. ਵਿਚ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਬੀੜ ਦਾ ਜਦੋਂ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦਿਨ ਰਾਤ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਬੁੰਨੀ ਵਿਚ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਕੀਤੀ।¹⁰⁴

ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਅਸੂਲਾਂ ਨੂੰ ਨਿਖੇੜ ਕੇ ਸਮਝਣ ਤੇ ਬੁੱਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਕਟ ਵਰਤੀ ਸਿੱਖ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤਾ।¹⁰⁵ ਜਦੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਲਿਖਣ ਦਾ ਕੰਮ ਅਜੇ ਚੱਲ ਗੀ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਲਿਖਾਕੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ 6 ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਆਪਣਾ ਵਚਨ ਦੁਹਰਾਇਆ ਪਰ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਹੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਨਿਮਰਤਾ ਸਹਿਤ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸੇਵਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਬੈਠਾ ਸ਼ੇਰਦਾ ਨਹੀਂ। ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਵਰ ਦਿੱਤਾ:—

ਜੀਵ ਟੁਟੈ ਕੇ ਮੇਲ ਹੈ ਤੁਮ ਬਾਣੀ ਨਿਰਧਾਰ।

ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇ ਤਿੰਹ ਜੋਊ ਪੜ੍ਹੇ ਹਿਤਧਾਰ।

ਜਨਮ ਮਰਨ ਸੰਸਾ ਸਿਟੈ ਤੁਮ ਬਾਣੀ ਪਰਤਾਪ।

ਐਸੇ ਕਹ ਦਸਖਤ ਕਰੇ ਤਿਸੀ ਆਦਿ ਗੁਰ ਆਪ।।362।।¹⁰⁶

ਕਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਖਰਵੇਂ ਤੇ ਕੱਟਛ ਸਿੱਖ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕਰਨੇਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਾਲਾ ਵਰਣਨ ਢੰਗ ਉਸ ਦੀ ਰਚਿਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਸੱਚ ਦਰਸਾਉਣ ਲੀਂਗਿਆ ਕੋੜੇ ਤੇ ਕਰੜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ

ਸੀ।¹⁰⁷ ਮੈਲਕਮ ਨੇ ਵੀ ਕੁਝ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਸਨ। ਪਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦੇ ਹੰਕਾਰ ਤੇ ਤਕੱਬਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪ ਨਾਲ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਗਏ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਥਾਂ ਨਾ ਪਾ ਸਕੀ। ਪਰ ਆਪ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਮੁਆਜਜੇ ਦੇ ਕਾਰਨ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭੁਲ ਤੇ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਆਪ ਦੇ ਪਸ਼ੁਰਾਤਾਪ ਨੂੰ ਤੱਕ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਰੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ ਪਰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਇਸ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਥਾਂ ਲੈ ਸਕੇ। ਇਸ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਸਭ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਸ ਗਲ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਹਰ ਸਿੱਖ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਕਰੇ।¹⁰⁸

ਮੈਕਾਲਿਫ਼ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਕੱਟੜ ਸਿੱਖ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਪਰ ਉਹ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਪਰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਇੰਨੇ ਵੱਡੇ ਸਨਮਾਨ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਨਿਮਰਤਾ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਵੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਉਸ ਨੂੰ ਆਤਮਕ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗਾ।¹⁰⁹

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਤਿਆਰੀ, ਬਾਣੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਨੈ ਕੇ ਆਤਮ ਰੂਪ ਦੇਣ ਤਕ ਕਿੰਨਾ ਸਮਾਂ ਲੱਗਿਆ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਇਕ ਮੱਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਯਕੀਨਨ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਮੰਪੂਰਨ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਜਿਲਦ ਵੀ ਬੰਨ੍ਹਵਾ ਕੇ ਭਾਈ ਸੁਦੀ ਏਕਮ (1661 ਬਿ.) 1604 ਈ. ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਇਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਖਾਪੇ ਗਏ ਸਨ।¹¹⁰ ਗੁਰੂ ਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ '6' ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਖੋੜ੍ਹਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।¹¹¹ ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੀ ਇਸੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਇਹ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ ਅਗਸਤ,

1604 ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਕੀਤਾ। ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਹਰਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ।
ਗਿਆ ਅਤੇ ਭਾਈ ਬੁੱਢਾ (1518-1631) ਮੁੱਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ।¹¹²

ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਣ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸਰਬਪ੍ਰਿਯਤਾ ਅਤੇ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ
ਵਲੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਸਤਿਕਾਰ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਸੁਣ, ਵੇਖ ਕੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਮੀਣੇ
ਭਲਾ ਕਿਵੇਂ ਜਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਸਮੇਂ
ਨੂੰ ਗਨੀਮਤ ਸਮਝਿਆ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਅਕਬਰ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਹੋਇਆ
ਬਟਾਲੇ (1605 ਈ.) ਆਇਆ ਤਾਂ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਦੀ ਚੁੱਕ ਤੇ ਕੁਝ ਆਦਮੀਆਂ ਨੇ
ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕੋਲ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ
ਅਤੇ ਪੈਗੰਬਰਾਂ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਨੇ
ਵੀ ਭਰ ਦਿੱਤੀ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਗ੍ਰੰਥ ਬਟਾਲੇ ਮੰਗਵਾ ਲਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪ ਤਾਂ
ਨਾ ਗਏ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ
ਕੋਲ ਬਟਾਲੇ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਨੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ
ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਉਣ ਲਈ ਆਖਿਆ। ਸੱਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਬਦ ਆਇਆ, " ਖਾਕ ਨੂਰ
ਕਰਦੈ ਅਲਮ ਦੁਨੀਆਇ।" ਚੁਗਲ ਬੇਰਾਂ ਨੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਹੋਰ
ਬਾ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਦੂਜੇ ਵਾਰ ਸ਼ਬਦ ਆਇਆ, " ਅਲਹ ਅਲਮ ਖੁਦਾਈ ਬੰਦੈ।"
ਤੀਜੀ ਵਾਰ ਕਹਿਣ ਤੇ—, ਕੋਈ ਬੇਲੇ ਰਾਮ ਰਾਮ ਕੋਈ ਖੁਦਾਇ।" ਸ਼ਬਦ ਆਇਆ ਬਾਦਸ਼ਾਹ
ਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਦੂਠੀ ਹੈ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਤਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਮਹਿਮਾ
ਤੇ ਸੱਚੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ 51 ਮੋਹਰਾਂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ
ਭੇਟਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦੁਸ਼ਾਲੇ ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਾਸਤੇ ਖਿੱਲਤ ਦੇ ਕੇ ਵਿਦਾ ਕੀਤਾ।¹¹³
ਇਸ ਦੂਠੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਦੀ ਪੇੜ੍ਹਤਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਫੌਜਾ ਸ਼ਿੰਘ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦੋਂ
ਗੁਰੂ ਜੀ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਅਕਬਰ ਕੋਲ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਹੋਈ
ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਬਾਨੀ ਵਿਰੁੱਧ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਾਜੇ ਨੇ
ਆਪ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਤੜਤੀਸ਼ ਕੀਤੀ ਤੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਦੂਠੀ ਜਾਣ ਕੇ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।¹¹⁴
ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸ਼ਿੰਘ ਜੀ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰਾਹਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਮਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ।¹¹⁵

ਮੈਕੈਨਿਕ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੁਆਰਾ ਅਕਬਰ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹਨ ਤੇ ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤਾਂ ਬਾਣੀ ਸੁਣ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ। ਪਰ ਚੰਦੂ ਨੇ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਤਾਂ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਯਾਦ ਸ਼ਕਤੀ 'ਚੋਂ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਤੋਂ ਜੋ ਗੁਰਮੁਖੀ ਜਾਣਦਾ ਹੋਵੇ, ਗ੍ਰੰਥ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਚੰਦੂ ਨੇ ਸਾਹਿਬ ਦਿਆਲ ਨਾਂ ਦਾ ਆਦਮੀ ਲਿਆਂਦਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਸੀ। ਚੰਦੂ ਨੇ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਪੱਤਰੇ ਪਲਟੇ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਪਰ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਕਾਤਲਾਂ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਤੋਂ ਨਾ ਖੁਸ਼ ਸੀ - - - ਉਸ ਨੇ 51 ਸੈਨੇ ਦੀਆਂ ਮੋਹਰਾਂ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਭੇਟ ਕੀਤੀਆਂ। ਸਤਿਕਾਰ ਵਜੋਂ ਭਾਈ ਬੁੱਢਾ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੂੰ ਦੁਸ਼ਾਲੇ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਦੁਸ਼ਾਲਾ ਭੇਜਿਆ।¹¹⁶ ਪਰ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਖੁਲਾਸਹਤੁਤ ਤਵਾਰੀਖ' ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਅਕਬਰ ਦੇ ਸਰਹੰਦ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਤੋਂ ਮੁੜਨ ਉਪਰੰਤ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਜੋ 1655-56 ਬਿ. ਬਣਦਾ ਹੈ।¹¹⁷ ਇਸ ਸਮੇਂ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਬੀੜ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ ਪਰ ਬਾਣੀ ਪੋਥੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਅਕਬਰ ਦੇ ਤਲਬ ਕਰਨ ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹੋ ਪੋਥੀਆਂ ਬਣਾਏ ਭੇਜੀਆਂ ਹੋਣ।

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, " ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਦੋ ਸੇਵੇ ਦੇ ਕੰਮ ਹਨ। ਇਕ ਇਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਬੈਠਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਕੱਤ ਤੇ ਸੰਕਲਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ ਤੇ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਆਪਣੀ ਹੱਥੀਂ ਲਿਖਣੀ। ਦੂਸਰਾ ਕੰਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਹੈ, ਜੋ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦੇ ਅਸੂਲਾਂ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸੱਚਮੁੱਚ ਫੁੰਜੀ ਦਾ ਕੰਮ ਤਿਉਂਦੀ ਹੈ।¹¹⁸ ਜੇ ਇਹ ਗਲ ਨਿਸਚੈ ਨਾਲ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ 'ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਨਹੀਂ ਫਿਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਸੰਪਾਦਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਫੁੰਜੀ ਹੋਣ ਦਾ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਤੇ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।¹¹⁹

ਦੇਹਾਂਤ-ਤਿਥੀ

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਕਿਸ ਦਿਨ ਤੇ ਕਦੋਂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਬਾਰੇ

ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਇੱਕ ਮੱਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਸਰੋਤ ਦੱਸਿਆਂ
 ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਿੱਖਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਡਾ. ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ
 1637 ਈ. ਵਿਚ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।¹²⁰ ਡਾ. ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਆਪ ਦਾ
 ਦੇਹਾਂਤ 17 ਅਗਸਤ, 1637 ਈ. ਨੂੰ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਹੋਇਆ।¹²¹ ਪਰ ਯੋ.
 ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਗਿਅਲੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ 1629 ਈ. ਦੱਸਦੇ ਹਨ।¹²² ਖੁਸ਼ਵੰਤ
 ਸਿੰਘ ਵੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ 1629 ਈ. ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰਦਾਸ
 ਬਹਮਚਾਰੀ ਰਿਹਾ ਅਤੇ 1629 ਈ. ਵਿਚ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਖੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।
 ਉਸ ਦਾ ਅੰਤਮ ਸੰਸਕਾਰ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਕੀਤਾ।¹²³
 ਅਨਿਲ ਚੰਦਰ ਬੈਨਰਜੀ ਵੀ 1629 ਈ. ਹੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ।¹²⁴ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ
 ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ 1629 ਈ. ਵਿਚ ਮੰਨਣ ਲਈ ਕੋਈ ਸਬੂਤ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ
 ਕੀਤਾ। ਇਹ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਚਿੰਤਾਸ ਅਤਾਲੀਆਂ ਹੀ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਬਿਲਾਸ ਪਾ: 6 ਅਨੁਸਾਰ
 ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਸਮੇਂ ਸੰਮਤ 1636 ਬਿਕਰਮੀ (1629 ਈ.) ਭਾਦੋਂ
 ਸੁਦੀ ਪੰਚਵੀਂ ਦਿਨ ਵਾਰਵਾਰ ਨੂੰ ਹੋਇਆ।¹²⁵ 'ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ' ਵਿਚ ਵੀ ਭਾਈ
 ਗੁਰਦਾਸ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਦੀ ਤਿੱਖੀ 11 ਅੱਸੂ ਸੰਮਤ 1636 ਬਿ. (1629 ਈ.) ਦਿੱਤੀ ਗਈ
 ਹੈ।¹²⁶ ਪਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਤਿੱਖੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ। ਇਹ ਸੰਮਤ
 ਇਸ ਲਈ ਸੀਦਗਧ ਹਨ ਕਿ 1637 ਬਿ. ਵਿਚ ਤਾਂ ਸ਼੍ਰੀ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਪੁਰੇ ਦਾ ਯੁੱਧ
 ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓਂ ਵਸਾਉਣਾ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਥੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਤੇ ਭਾਈ
 ਬੁੱਢਾ ਦੋਵੇਂ ਜਾ ਕੇ ਮਿਲੇ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਜੀਵਨ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਵਿਚ ਬਾਬੇ ਬੁੱਢੇ ਦਾ ਚਲਾਣਾ
 1688 ਬਿ. ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਸਾਰੇ ਲੇਖਕ ਸਹਿਮਤ ਹਨ ਕਿ ਭਾਈ
 ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਭਾਈ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਗੁਰਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਏ ਹਨ। ਸੋ ਇਉਂ ਭਾਈ
 ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ 1638 ਬਿ. ਵਿਚ ਜਿਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਪੋਥੀ ਜੀਵਨ ਭਾਈ ਬੁੱਢਾ ਜੀ- ਵਿਚ
 ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਚਲਾਣੇ ਦਾ ਸੰਮਤ 1694 ਬਿ. ਦਿੱਤਾ ਹੈ।¹²⁷ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ
 ਨੇ ਵੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਭਾਦੋਂ ਸੁਦੀ 8, ਸੰਮਤ 1694 ਬਿ. (1637 ਬਿ.)
 ਨੂੰ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਖੇ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਫੇਵੇਂ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੇ ਅੰਤਮ ਸੰਸਕਾਰ
 ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਕੀਤੇ।¹²⁸ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੇ ਸਵਰਗਵਾਸ ਹੋਣ ਦੀ
 ਤਿੱਖੀ ਭਾਦੋਂ ਸੁਦੀ 8, ਸੰਮਤ 1694 ਬਿ. (17 ਅਗਸਤ, 1637 ਈ.) ਨਿਸ਼ਚਿਤ
 ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਡਾ. ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ ਵੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਗੋਇੰਦਵਾਲ
 ਵਿਖੇ 1637 ਈ. ਵਿਚ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹਮੀ ਭਰਦੇ ਹਨ।¹²⁹

(ਅ) ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾ ਵਿਅਕਿਤਿਤਵ

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਿਤਿਤਵ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਉੱਚਾ ਸੁੱਚਾ ਅਤੇ ਸੁਖਸੁਖੀਆਤ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸੀ। ਉਹ ਕਬਲੀ ਤੇ ਕਰਨੀ ਦੇ ਪ੍ਰੇਰੇ ਤੇ ਨਿਡਰ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਯੋਲਤ ਬੁਰਾਈਆਂ ਤੇ ਪਾਪ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਤ-ਸਤਾਰਾਂ ਦੇ ਬੜੇ ਬਖੀੜਿਆਂ ਤੋਂ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਨੇ ਜਿਥੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਤੁਅੱਸਬ ਅਤੇ ਸਖਤੀਆਂ ਦੀ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ ਉਥੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਸਵਾਰਥ ਦੀ ਵੀ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ। ਆਪਨੇ ਸੱਭ ਵਰਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸਾਝਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਪਾਪ ਤਜ ਕੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਅਮਨ ਨਾਲ ਭਾਈਆਂ ਭਾਈਆਂ ਵਾਂਗ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਨੇਕੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕੇਵਲ ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ।¹³⁰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਆਪ ਭਾਵੇਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਰਹੇ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫਿਰ ਵੀ ਗਿਰਸਬ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਸੱਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰਤਾ ਦਾ ਪਤੱਖ ਸਬੂਤ ਹੈ। ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਰਹੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਅਰਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।¹³¹ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋ¹³², ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ¹³³ ਅਤੇ ਅਨਿਲ ਚੰਦਰ ਬੈਨਰਜੀ¹³⁴ ਵੀ ਉਸਦੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਰਹਿਣ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਗਿਰਸਬ ਧਰਮ ਪ੍ਰਤਿ ਉਪਰਾਮ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਗੋਂ ਉਹ ਤਾਂ ਗਿਰਸਬ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਸੱਭ ਮਾਰਗਾਂ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਜਾਣਦੇ ਸਨ:--

ਜੀਸੇ ਸਰੁ ਸਰਿਤਾ ਸਕਲ ਮੈ ਸਮੁੰਦਰ ਬਡੇ,
ਮੇਰੁ ਮੈ ਸੁਹਿਰ ਬਡੇ ਜਗਤੁ ਬਖਾਨ ਹੈ
ਤਰੁਵਰ ਬਿਖੈ ਜੀਸੇ ਚੰਦਨ ਬਿਰਖੁ ਬਡੇ,
ਧਾਤ ਮੈ ਕਨਿਕ ਅੰਤਿ ਉਤਮ ਕੈ ਮਾਨਿ ਹੈ।
ਪੰਛੀਅਨ ਮੈ ਜੀਸੁ ਸਿੰਗਾ ਰਾਜਨ ਮੈ ਸਾਰਦੂਲ,

ਰਾਗਨ ਮੈਂ ਸ੍ਰੀ ਭਗੁ ਪਾਰਸ ਪਖਾਨ ਹੈ।

ਗਿਆਨਨ ਮੈਂ ਗਿਆਨ ਅਰੁ ਧਿਆਨਨ ਮੈਂ ਧਿਆਨ ਗੁਰ,
ਸਕਲ ਧਰਮ ਮੈਂ ਗਿਰਸਤ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ।¹³⁵

ਸਰੀਰਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਸੁਭਾਅ

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਰੀਰਕ ਦਿੱਖ ਬਾਰੇ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਹੀ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ, ਅਲੌਕਿਕ ਤੇ ਮਨਮੋਹਣੀ ਸੀ। ਜਿਸਮ ਗਠੀਲਾ, ਅਰੋਗ ਅਤੇ ਸਤਿਗੁਰ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਸੀ।¹³⁴ ਚਿਹਰੇ ਉੱਤੇ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਤੇ ਨੈਣ ਹਰਿ-ਹਸ ਭਿੰਨੇ ਸਨ। ਦਿਮਾਗ ਰੋਸ਼ਨ ਤੇ ਮੱਥਾ ਵਿੱਠਿਆ ਧਨ ਨਾਲ ਦਮਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਰਾਗ, ਠਹੁੰਮਾ, ਧੀਰਜ ਤੇ ਖਾਸ ਖਿੱਚ ਸੀ।¹³⁷ ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਸਨ, ਬਿਪੈਕ ਖੋਪੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਹੀਸ ਵਾਂਗ ਉਹ ਨੀਰ ਅਤੇ ਖੀਰ ਦਾ ਨਿਤਾਰਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਥਨੀ-ਕਰਨੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ।¹³⁸ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨਿਮਰ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਮਾਲਕ, ਦਿੜ੍ਹਾ ਇਰਾਦੇ, ਸਹਿਨਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਉੱਚੇ ਤੇ ਸੁੱਚੇ ਆਚਰਣ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਉਹ ਅਸਲੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਗੁਰ ਸਿੱਖ ਸਨ। ਉਹ ਆਤਮਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਬਲਵਾਨ ਸਨ। ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੂਪ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਨਿਮਤ੍ਰਾ ਦੇ ਪਿਆਰੇ, ਸੌਰ ਦੇ ਸਤਿਕਾਰੇ ਤੇ ਦਿੜ੍ਹਤਾ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਸਨ। ਸੁਝ ਬੁਝ ਵਾਲੇ, ਗੰਭੀਰ, ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਦੇ ਪਿਆਰੇ, ਇਖਲਾਕ ਦੇ ਪੁਤਲੇ ਸਨ।¹³⁹ ਡੀ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਨੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਚੇਤਨ ਮਠ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਇਕ ਫਰੇਮ ਹੋਏ ਚਿੱਤਰ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਲਗਪਗ 150 ਵਰ੍ਹੇ ਪੁਰਾਣਾ ਪੜੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਵਿਚ ਚਿੱਟੇ ਹੇਠਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਤਕੀਏ ਨਾਲ ਢਾਸਣਾ ਲਾਈ ਪਦਮ ਆਸਨ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਧੂ ਬਿਰਧ, ਸਰੀਰ ਪਤਲਾ ਅਤੇ ਸਾਧਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਭੇਖ ਧੋਗੀਆ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਮਾਲਾ, ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਖੱਬੇ ਗੋਡੇ ਉੱਤੇ, ਖੱਬੇ ਸੋਢੇ ਤੋਂ ਸੱਜੇ ਵੱਖੀ ਵੱਲੋਂ ਪਾਈ ਸੋਲੀ ਸਾਹਿਤ ਬ੍ਰਾਜਮਾਨ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸ਼ੀਸ਼-ਦੁਆਲੇ ਪ੍ਰਭਾ-ਮੰਡਲ ਵੀ ਹੈ।¹⁴⁰

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਸ ਚਿੱਤਰ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਧੂ, ਫਕੀਰ, ਸੰਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿੱਤਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜੇ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ। ਇੱਕ ਗੱਲ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਚਿੱਤਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪਤਲੇ ਤੇ ਸਾਧੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਕਰੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਪਹਿਰਾਵੇ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਪਹਿਰਾਵਾ, ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਵਾਲਾ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ 'ਰੂਪ' ਨੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਖਿੱਚਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:--

ਚਿੱਟਾ ਬਾਣਾ ਨੂਰਾ ਧੋਤਾ, ਹਸਵਾ ਰਸਵਾ ਚਿਹਰਾ।
 ਅਸਰ ਪਾਉਨੀ ਖੁੰਬੇ ਚੰੜ੍ਹਿਆ, ਚਿੱਟਾ ਦਾੜ੍ਹਾ ਉਹਦਾ।
 ਪੱਗ ਪੁਰਾਣੇ ਸਿੱਖੀ ਢੰਗ ਦੀ, ਅੱਧਾ ਚੰਦ ਸਿਰ ਧਰਿਆ।
 ਨੈਣਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸੋਹਣਾ ਵਸਿਆ, ਤੇ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਠਰਿਆ।
 ਚੰਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਹੈਸਨ, ਕਾਗਜ਼ ਬਹੀਆਂ ਠਿੰਨੀਆਂ।
 ਰਾਜੇ ਇੰਦਰ ਦੀ ਸਭਾ ਵਿੱਚ, ਪਗੀਆਂ ਹੋਵਨ ਜਿੰਨੀਆਂ।
 ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਕਾਨੀ ਚਲਦੀ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਅਪੰਛਰਾ ਨੱਚਦੀ।
 ਜਾਂ ਸੋਹਣਾ ਤੱਕ ਜੇਬਨ ਸਤੀ, ਗਿੱਧੇ ਵਿਚੋਂ ਸਚਦੀ।¹⁴²

ਇਹ ਚਿੱਤਰ ਕਲਪਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਉਚਿਤ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਹਿਰਾਵਾ ਚਿੱਟਾ ਸਾਦਾ ਲਿਬਾਸ ਸੀ। ਚਿੱਟੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਬਹੁਤ ਸੋਹਣੀ ਫਬ ਰਹੀ ਸੀ। ਪੱਗ ਪੁਰਾਣੇ ਸਿੱਖੀ ਢੰਗ ਦੀ ਸੀ। - - - - - ਹਰ ਸਮੇਂ ਹਮੀਰਸੁੰ ਕਰਦਾ ਚਿਹਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤੱਵ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਨਿਖਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਲਿਖਾਰੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਬੜੀ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਸੁੱਧ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਸੁੱਧ ਲਿਖਤ ਉਸ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਅਕਤਿਤੱਵ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਸਦੇ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਆਚਰਣ ਦਾ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਪਤਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਹਤਾਰਪੁਰ ਦੀ 'ਆਦਿ ਗੀਤ' ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਸੁੱਧ ਲਿਖਤ ਦਾ ਪੜ੍ਹੇ ਸਬੂਤ ਹੈ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਉੱਚੇ ਸੁੱਚੇ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਾਂਗ ਹੀ ਉੱਤਮ ਤੇ ਸੁਹਣੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਸੁੱਧ ਲਿਖਤ ਕਾਰਨ ਹੀ 'ਆਦਿ ਗੀਤ' ਲਿਖਣ ਦਾ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ ਸੌਂਪਿਆ ਹੋਵੇਗਾ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਬੜੇ ਠਰਮੇ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲੇ, ਵਡਾਦਾਰ ਤੇ ਦੂਰ ਦਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਘਰ ਨੂੰ ਆਈ ਹਰ ਐਕੜ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਸੂਝ ਬੂਝ ਨਾਲ ਸਾਹਮਣਾ ਕੀਤਾ। ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਉਂ ਹੀ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਦਾ ਵਾਰਿਸ ਐਲਾਨਿਆ ਗਿਆ, ਉਸ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਪਿਥੀ ਚੰਦ ਨੇ ਤਕੜੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਪਰ ਅਰਜਨ ਖੁਸ਼ ਕਿਸਮਤ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਵਡਾਦਾਰ ਬਹੁਰਗ ਬੁੱਢਾ ਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਪਿਥੀ ਚੰਦ ਦੀਆਂ ਸਾਜਿਸ਼ਾਂ ਤੇ ਫਿਰਕੇ ਵਿਚ ਧੜੇਬੰਦੀ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਏ।¹⁴² ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਵੇਂ ਸਾਂਤ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ ਪਰ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਦਲ ਵੀ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਪਿਥੀ ਚੰਦ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਸਮੇਂ ਜਦੋਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਪਿਥੀ ਚੰਦ ਤੇ ਪਿਆਰ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਬੋਲੇ:—

ਤਬਿ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਕਰ ਕੋਧ ਬਖਾਨਯੋ।

ਸ੍ਰੀ ਅਰਜਨ ਰਵ ਜਗ ਦਿਖਤ ਖਲ ਪਿਚਕ ਨ ਜਾਨਯੋ।

ਸਤ ਤਾਮਰਸ ਬਿਕਸਤੇ ਸਭ ਨਰ ਸੁਖ ਪਾਵੈ।।

ਤਸ ਕਰ ਨਿੰਦਕ ਦੁਖਤ ਕਰਿ ਨਹਿ ਸੇ ਘਣ ਜਾਵੈ।।¹⁴³

ਇਹ ਵੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਦੂਰ ਦਿਸ਼ਟੀ, ਸੂਝ-ਬੂਝ ਦਾ ਹੀ ਸਿੱਟਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਨੂੰ ਆਈ ਮਾਇਕ ਤੰਗੀ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਮਦਨ ਵਿਚੋਂ ਦਸਵਾਂ ਭਾਗ ਗੁਰੂ ਦੇ ਨਮਿਤ ਦੇਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਦਸਵੰਧ ਅਥਵਾ ਗੁਰੂ ਦੀ ਗੋਲਕ ਲਈ ਆਪਣੀ ਆਮਦਨ ਦਾ ਦਸਵਾਂ ਭਾਗ ਦੇਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਚਲਾਈ।"¹⁴⁴

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਮਹਾਨ ਕਲਾਕਾਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਲਮ ਦੀ ਕਰਾਮਾਤ ਨੇ ਸੂਖਮ ਤੋਂ ਸੂਖਮ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਆਕਾਰ ਬੜੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਸਾਰਿਆ। ਤਸਵੀਰ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਸਹਿਤ ਚਿਤਰਨ ਦਾ ਕਮਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਾਸਿਲ ਸੀ।¹⁴⁵ ਇਸ ਸਾਗਰ ਮਈ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਦਾ ਬਾਹ ਪਾਉਣਾ ਬੜਾ ਕਠਨ ਹੈ।¹⁴⁶

ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਬਹੁਪੱਖੀ ਗਿਆਨਵਾਨ

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਬਹੁਪੱਖੀ ਗਿਆਨ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਸੀ। ਜਿਸ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਸਬੂਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਸਨ। ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਆਤਮਿਕ ਖਜ਼ਾਨੇ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਇੱਕ ਸ਼ੁੱਧ ਤੇ ਅਸਲੀ ਰਹਿਤਨਾਮਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਮੌਧਕਾਲ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੱਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।¹⁴⁷ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਕਰਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸਬੂਤ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਨਿਮਰਤਾ ਸਹਿਤ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਖੜੋਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਬਰਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸ਼ੌਕ ਸੀ। ਆਪ ਪੰਜਾਬੀ ਹਿੰਦੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ, ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਬ੍ਰਜ ਆਦਿ ਦੇ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਹਿੰਦੂ ਇਤਿਹਾਸ, ਮਿਥਿਹਾਸ ਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਆਪ ਨੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੋਖਿਆ ਤੇ ਵਿਚਾਰਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ। ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮੱਤ-ਮਤਾਤਰਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, " ਇਹ ਹੋਣਹਾਰ ਬਿਰਵਾ ਤੁੱਟਈ ਮਸੂ ਭੇਈ ਉਮਰੇ ਗੁਰਮੁਖੀ, ਹਿੰਦੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਆਦਿ ਵਿਦਿਆ ਨਾਲ ਹਰਿਆਵਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ, ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ, ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੀ ਰੇਖੀ ਵਾਕਸ਼ੀਅਤ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀਲਿਤ ਹੋ ਗਿਆ।¹⁴⁸ ਡਾ. ਫੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਪਰਸ਼ੀਅਨ ਅਤੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਪਰਸ ਦਾ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਸੀ।¹⁴⁹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੁਆਰਾ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇਰਿਆਂ ਲਈ ਭੇਜਣ ਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਬਹੁਪੱਖੀ ਗਿਆਨਵਾਨ ਹੋਣ ਦੀ ਸਾਹਦੀ ਭਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੇਂਦਰ ਦਾ ਮੁਖੀ ਬਣਾ ਕੇ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ — ਅਜਿਹੀ ਜਿੰਨੇਵਾਰੀ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਪੜਾਈ ਹੋਈ ਗੁਰਸਿੱਖ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਹੀ ਆਈ ਹੋਈ ਹੈ।¹⁵⁰ ਸ਼. ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੂਪ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇ ਅਸੀਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਬਹੁਮੁਖੀ ਗਿਆਨ ਦੀ ਝਟਪਟੀ ਸੂਚੀ ਲਿਖੀਏ

ਤਾਂ ਇਉਂ ਬਣਾਵਾਂਗੇ। ਵੇਦਾਂ, ਸਾਸ਼ਤਾਂ ਤੇ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੀ ਫ਼ੀਘੀ ਪੜ੍ਹਾਈ, ਜੋਤਿਸ਼ ਗਣਿਤ ਦੀ ਸੂਝ, ਕੌਮਿਸਟਰੀ ਦੀ ਸਾਰ, ਡੁਲਵਾੜੀ-ਡੁਲਵਾੜੀ ਦਾ ਥਹੁ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦਾ ਪਤਾ, ਇਖਲਾਕੀ ਇਲਮ ਦੀ ਵਾਕੜੀ, ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਸਮਝ, ਜੁਗਰਾਫ਼ੀਏ ਦਾ ਗਿਆਨ, ਪਹਿਰਾਵਿਆਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ, ਰਸਮਾਂ ਰਿਵਾਜਾਂ ਦੀ ਜੁਗਤ, ਜਵਾਰੀਆਂ ਦੇ ਦਾਅ, ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮੇ, ਦੰਡੀਆਂ ਦੇ ਦਿਖਾਵੇ, ਦੁਬਾਜ਼ਰਿਆਂ ਦੀ ਹੋਰਾ ਫੇਰੀ, ਠੱਗਾਂ ਦੀ ਠੱਗੀ, ਅਕਿਰਪਨਤਾ ਦੀ ਭੌਂਲਕਤਾ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਤਾ ਦੀ ਬਾਰੀਕ ਸੂਝ ਆਦਿ।¹⁵¹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਨੁਭਵ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਬਹੁਪੱਖੀ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਦਾ ਸੁਹਿਏਦ ਹੀ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਖੇਤਰ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਡਾ. ਰਤਨ ਸ਼ਿੰਘ ਜੱਗੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ; ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਬਹੁਪੱਖੀ ਗਿਆਨ ਕੁੱਝ-ਕੁੱਝ ਵਾਰਿਸ਼ਸ਼ਾਹ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਾਰਿਸ਼ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਕੇਵਲ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਜੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਉਸਰਿਆ ਭਵਨ ਢਹਿ ਢੇਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।¹⁵²

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਬਹੁਪੱਖੀ ਗਿਆਨ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਉਦੋਂ ਖੁਲ੍ਹਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਇੱਕ ਇੱਕ ਗੱਲ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਦਿਸ਼ਟਾਂਤਾਂ ਨਾਲ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਾਠਕ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਸ ਕਲਾ ਪ੍ਰਬੰਧਨਤਾ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਅਸੁ-ਅਸੁ ਕਰ ਉੱਠਦਾ ਹੈ। ਮੂਰਖ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪੱਥਰ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਦੇਂਦੇ ਹੋਏ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਿਸ਼ਟਾਂਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜਸ ਅਪਜਸ ਦੀ ਕੋਈ ਪਵਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ:—

ਪਥਰ ਮੂਲਿ ਨ ਭਿਜਈ ਸਉ ਵਰਿਆ ਜਲ ਅੰਤਰਿ ਵਸੈ।
 ਪਥਰ ਖੇਤੁ ਨ ਜਮਿਈ ਚਾਰਿ ਮਗਨੇ ਇੰਦਰੁ ਵਰਸੈ।
 ਪਥਰਿ ਚੰਨਣੁ ਰਗੜੀਏ ਚੰਨਣੁ ਵਾਗਿ ਨ ਪਥਰੁ ਘਸੈ।
 ਸਿਲ ਵਟੇ ਨਿਤ ਪੀਸਦੇ ਰਸ ਕਸ ਜਾਣੇ ਵਾਸੁ ਨ ਰਸੈ।
 ਚਕੀ ਡਿਰੈ ਸਹੀਸ ਵਾਰ ਪਾਇ ਨ ਪੀਐ ਕੁਧ ਨ ਤਸੈ।
 ਪਥਰ ਘੜੈ ਵਰਤਾਣਾ ਹੇਠਿ ਉਤੇ ਹੋਇ ਘੜਾ ਵਿਣਸੈ।
 ਮੂਰਖਿ ਸੁਰਤਿ ਨ ਜਸ ਅਪ ਜਸੈ।¹⁵³

ਮੂਰਖ ਤਾਂ ਉੱਲ੍ਹ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਾ ਆਪਣੀ ਸਮਝ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਦੀ ਸਲਾਹ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਹਕੀਕਤ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਿਸ਼ਟਾਂਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:—

ਘੁਘੂ ਸੁਝੁ ਨ ਜੁਝਈ ਵਸਈ ਛੰਡਿ ਰਹੈ ਓਹੀਝੀ।
ਇਲਿ ਪੜਾਈ ਨ ਪੜੈ ਚੁਹੈ ਖਾਇ ਉਤੇ ਦੇਹਾੜੀ।
ਵਾਸੁ ਨ ਆਵੈ ਵਾਸ ਨੇ ਹਉਮੈ ਆਗਿ ਨ ਚੰਨਣ ਵਾੜੀ।
ਸੈਖੁ ਸਮੁੰਦਰੁ ਸਖਣਾ ਗੁਰਮਤਿ ਗੀਣਾ ਦੇਹ ਵਿਹਾੜੀ।
ਸਿੰਮਣੁ ਬਿਰਖੁ ਨ ਸਭਲੁ ਹੋਇ ਆਪੁ ਗੁਣਾਏ ਵਡਾ ਅਠਾੜੀ।
ਮੂਰਖ ਫਕਤਿ ਪਵੈ ਰਿਹਾੜੀ। 154

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਭੰਡਾਰ ਨੂੰ ਜਾਂਚਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ। ਵਾਰ ਵਿਚ ਜਿਸ ਕਲਾ ਪ੍ਰਬੰਠਤਾ ਤੇ ਗਿਆਨ ਸੋਮੇ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦੜਾ, ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਪਸਪਰ ਖਿੱਚੋਤਾਣ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ, ਜੁੱਗਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ, ਖਟਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਸਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ, ਆਵਾਗਵਨ ਅਤੇ ਮੁਕਤੀ ਆਦਿ ਵਿਵਿਧਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:—

ਰਾਮ ਰਹੀਮ ਕਹਾਇਦੈ, ਇਕ ਨਾਮ ਦੁਇ ਰਾਹ ਭੁਲਾਣੇ।।
ਬੇਦ ਕਤੇਬ ਭੁਲਾਇਕੈ ਮੇਰੇ ਲਾਲਚ ਦੁਨੀ ਸੈਤਾਣੇ ।
ਸਤੁ ਕਿਠਾਰੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਖਹਿ ਮਰਦੇ ਬਾਪੁਇ ਮੁਉਲਾਣੇ।
ਸਿਰੇ ਨ ਮਿਟੇ ਆਵਣਜਾਣੇ। 155

ਵੇਦ, ਕਤੇਬ, ਸ਼ਾਸਤਰ ਪੁਰਾਣ, ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਸਮਿਤੀ ਆਦਿ ਸਭ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਵਕਤੀ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਉਹ ਅਣਭੱਜ ਨਹੀਂ। ਕਾਵਿ ਦੇ ਵਿਖਾਨਕ ਪੱਖ ਦੀਆਂ ਬਾਰੀਕੀਆਂ ਨੂੰ ਉਹ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਗੁੱਜੀ ਹੋਂਦ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਲਿਖੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਆਗਮਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਵਾ ਕੇ ਵਿਸ਼ਵ ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਰਗੇ ਮਹਾਨ ਤੇਜਸਵੀ ਲੋਕ ਨਾਇਕ ਨੂੰ ਪਸਤੁਤ ਕੀਤਾ, ਇਸ ਕੁਕਾਰ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਕਾਵਿ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਿਹਲੇ ਹਨ। 156

ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਲਿਖੇ ਕਬਿੱਤ-ਸਵੱਈਏ ਅਤੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਗਿਆਨਵਾਨਤਾ ਦੇ ਨਿਖਾਇਕ ਹਨ। ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਪੰਡਿਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸਮੇਂ ਪੰਡਿਤ ਦੁਆਰਾ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤ ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਬਾ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ' ਸ਼ਬਦ ਅਪਨਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪੁੱਛਣ ਤੇ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ' ਨਾਂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਉਚਾਰੇ ਛੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਦੇ ਹੀ ਸੂਚਕ ਹਨ। ਪੰਡਿਤ ਇਹ ਵਿਆਖਿਆ ਸੁਣ ਕੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਹਾਨ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਿਅਕਿਤਿਤੱਵ ਦੀ ਬਹੁਤ ਘੁੰਮੀ ਕੀਤੀ, ਜੋ ਮਹਾਕਵੀ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:—

ਜੈ ਗੁਰਦਾਸ ਵਿਮਲ ਮਤਿ ਗਯਾਨੀ।

ਅਬ ਹਮਰੇ ਮਨ ਨਿਸਰੈ ਠਾਨੀ।

ਤੁਮ ਤੇ ਸੰਸਯ ਗਯੋ ਹਮਾਰਾ।

ਬਿੰਬਿਧ ਭੇਦ ਬਿੰਬਿ ਕੀਤੇ ਉਚਾਰਾ।¹⁵⁷

(ਹੈ ਗੁਰਦਾਸ ! ਤੇਰੀ ਜੈ ਹੋਵੇ। ਹੁਣ ਸਾਡੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਹ ਪੂਰਾ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਪਵਿੱਤਰ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਮਹਾਗਿਆਨੀ ਹੋ। ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਕੇ ਸਾਡੇ ਮਨ ਦਾ ਭਰਮ ਦੂਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਬੜੇ ਚੰਗੇ ਤਰੀਕੇ ਅਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ।)

ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਲਿਖਣ ਲਈ ਲੇਖਕ ਵਜੋਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨੀ ਤੇ ਬਹੁਪੱਖੀ ਗਿਆਨਵਾਨ ਹੋਣ ਦੀ ਹੀ ਸਾਹਦੀ ਭਰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖਣ ਦੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪਵਿੱਤਰ ਸੇਵਾ ਹੀ ਹੈ। ਜਦ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ, " ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਲਮ ਦੇ ਧਨੀ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲਾਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ

ਕੰਮ ਕਾਫ਼ੀ ਸਿਆਣਪ ਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਸੀ।¹⁵⁸ ਗੁਰੂ ਘਰ ਵਿਚ ਵੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਹੁਤ ਕਦਰ ਸੀ। 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ' ਦੀ ਬੀੜ ਤਿਆਰ ਹੋਣ ਪਿਛੋਂ 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ' ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਨਿਮੁਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਤੇ 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ' ਦੇ ਪ੍ਰਥਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਅਵਸਰ ਤੇ ਇਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੋਠੇ ਕੋਠੇ 'ਚੋਂ ਸਿਰੋਮਣੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਭਾਗ ਲਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੀੜਤ ਕੀਸ਼ੋ ਗੁਪਾਲ ਤੇ ਬਨਾਰਸ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਇਸ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਨਗੀ ਦਾ ਸੁਭਾਗ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ।¹⁵⁹

" ਇਹ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਹੁਪੱਖੀ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਘਰ ਵਿਚ ਹਰ ਐਥੇ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਤਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦੇ ਕਾਰਜ ਲਈ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕਾਰਜ ਭਾਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੋਵਿਆਂ ਤੇ ਹੀ ਸੀ। ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਦੋਂ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਹੋਇਆ ਬਟਾਲੇ ਆਇਆ ਤਾਂ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਦੀ ਕੁੱਕ ਤੇ ਕੁਝ ਆਦਮੀਆਂ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਪਾਸ ਸਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਗਏ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਤੇ ਪੇਸ਼ਿਬਰਾਂ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਗ੍ਰੰਥ ਬਟਾਲੇ ਮੰਗਵਾ ਲਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਤੇ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਨੂੰ ਹੀ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਏ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਤੇ ਸੱਚੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਤੇ ਚੁਗਲਬੋਰ ਝੂਠੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ, " 30 ਸਤੰਬਰ, 1573 ਈ. ਨੂੰ ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਰਾਜਧਾਨੀ ਆਗਰਾ ਵਿਚ 'ਸਰਬ ਧਰਮ ਸੰਮੇਲਨ' ਕਰਨ ਦਾ ਉੱਦਮ ਕੀਤਾ। ਦੇਸ਼ ਦੇਸ਼ਾਂਤਾਂ ਤੋਂ ਹਰ ਮਜ਼ਹਬ ਮਿੱਲਤ, ਫਿਰਕੇ-ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦੇ ਆਲਿਮ ਵਾਜ਼ਿਲ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤੀ, ਰਾਜ-ਪੀੜਤ ਇਸ ਮਹਾਨ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਏ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਵਜ਼ੀਆਇਆ ਤੇ ਆਗਰੇ ਘੱਲਿਆ।¹⁶⁰ ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਨ ਸਮਾਗਮ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਸਾਰੀ ਸਿੱਖੀ ਵਿਚੋਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੂੰ ਭੇਜਣਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ

ਠੇਸ ਸਬੂਤ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਬਹੁਪੱਖੀ ਗਿਆਨਵਾਨ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਆਸਾਧਾਰਣ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਵਾਲੇ ਗੁਰਸਿੱਖ ਸਨ।

ਮਹਾਨ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗ ਅਤੇ ਤੀਖਣ ਸੋਚਵਾਨ

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਰਚਨਾ ਭਾਵੇਂ ਦੋ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹੈ — ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਬ੍ਰਜ, ਪਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸੱਤ ਜੁਬਾਨਾਂ ਦੇ ਮਾਹਰ ਸਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਭੰਡਾਰ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੀ। ਉਹ ਸਮੇਂ, ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਢੁੱਕਵੀਂ ਚੋਣ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਓਪਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਪਦਾ। ਪਾਠਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਿਆਨ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਦਿਸ਼ ਵਰਣਨ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕ ਸੂਝ ਨਾਲ ਕੀਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, " ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਬੰਧੀ ਗਿਆਨ ਬੜਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਪੂਰਣ ਸੀ। ਸੱਜਮੁੱਚ ਉਹ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਡਿਕਟੇਟਰ ਸਨ। ਜਿਸ ਗਿਆਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਣ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੋੜ ਪਈ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਆਪਣੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਪਿਛੋਕੜ ਅਤੇ ਸੰਕਲਪ ਸਹਿਤ ਹਾਜ਼ਿਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਵਰਗੇ ਕਲਾਵਾਨ ਘਾੜੇ ਦੀ ਖਰਾਦ ਤੇ ਚੜ੍ਹਨ ਉਪਰੰਤ ਉਸਨੂੰ ਜੋ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਉਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਔਜ ਵੀ ਆਨੰਦ ਸਹਿਤ ਆਪਣੇ ਥਾਂ ਤੇ ਸਜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਰਣ ਦੇ ਬਾਕੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਇਤਨੀ ਸਾਂਝ ਅਤੇ ਨਿੱਘ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਮਜ਼ਾਲ ਔਜ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਹਟਾ ਕੇ ਉਸਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦ ਚੌਖਿਆ ਜਾ ਸਕੇ, ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਕਰਣ ਹੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰ ਉੱਠਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਇਹ ਗੋਰਵ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ।¹⁶¹

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਕੋਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਅਮੁੱਕ ਭੰਡਾਰ ਸੀ। ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਮਾਜ ਸੰਵਾਰ ਕੇ ਤੇ ਲਿਸ਼ਕਾਰੇ ਥਾਂ ਸਿਰ ਵਰਤਣ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਲਾਤਮਕ ਸੂਝ ਸੀ। ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਰਸ ਅਤੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਬੰਧੀ ਗਿਆਨ ਦਾ ਠੇਸ ਸਬੂਤ ਹੈ। ਜੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੀ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਿਆਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਪਾਰਸ, ਬਾਵਨ ਚੰਦਨ, ਪਾਰਜਾਤ, ਮਾਨਸਰੋਵਰ ਨਾਲ ਉਪਮਾ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦ ਭੰਡਾਰ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿੰਦੇ ਹਨ:—

ਸਤਿਗੁਰੂ ਪਾਰਸ ਪਰਸ ਠੀ ਕੰਚਨ ਕਰੇ ਸਨੂਰ ਮਲੀਣਾ।
 ਸਤਿਗੁਰੂ ਬਾਵਨ ਚੰਦਨੋਂ ਵਾਸ ਸੁਵਾਸ ਕਰੇ ਲਾਖੀਣਾ।
 ਸਤਿਗੁਰੂ ਪੂਰਾ ਪਾਰਜਾਤ ਸਿੰਮਲ ਸਫਲ ਕਰੇ ਸੰਗ ਲੀਣਾ।
 ਮਾਨਸਰੋਵਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਕਾਗਹੂੰ ਹੀਸ ਜਲਹੂੰ ਦੁਧ ਪੀਣਾ।
 ਗੁਰ ਤੀਰਥ ਫਿਰਿਆਉਂ ਹੈ ਪਸੂ ਪਰੇਤ ਕਰੇ ਪਰਵੀਣਾ।¹⁶²

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਕਲਾ ਦੀ ਹੁਨਰੀ ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ, ਵੰਨ ਸੁਵੰਨੀ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਹੈ, ਰਸਜਾਂ ਤੇ ਤਨਜਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ, ਰਸਾਂ ਦੀ ਮਧੁਰਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਖਾਣ-ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਹੈ।¹⁶³ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵਰਣਨ ਢੰਗ ਬੜਾ ਸਪਸ਼ਟ ਅਤੇ ਸੋਖਾ ਹੈ, ਇਕੋ ਨਜ਼ਰੇ ਪਾਠਕ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਸਿੱਖ ਦਾ ਨਿਤਨੇਮ ਦਿੜ੍ਹ ਕਰਾਉਂਦਿਆਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਦਰਸਾਉਂਦਿਆਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:—

ਕੁਰਬਾਣੀ ਤਿਨੁ ਗੁਰਸਿਖਾ ਪਿਛਲ ਰਾਤੀਂ ਉਠ ਬਹੰਦੇ।
 ਕੁਰਬਾਣੀ ਤਿਨੁ ਗੁਰਸਿਖਾ ਆਂਸੁ ਵੇਲੇ ਸਰ ਨੁਵੰਦੇ।
 ਕੁਰਬਾਣੀ ਤਿਨੁ ਗੁਰਸਿਖਾ ਇਕ ਮਨ ਹੋ ਗੁਰ ਜਾਪ ਜਪੰਦੇ।
 ਕੁਰਬਾਣੀ ਤਿਨੁ ਗੁਰਸਿਖਾ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਚਲ ਜਾਇ ਜੁੜੰਦੇ।
 ਕੁਰਬਾਣੀ ਤਿਨੁ ਗੁਰਸਿਖਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨਿਤ ਗਾਇ ਸੁਣੰਦੇ।
 ਕੁਰਬਾਣੀ ਤਿਨੁ ਗੁਰਸਿਖਾ ਮਨ ਮੇਲੀ ਕਰ ਮੇਲ ਸਿਲੰਦੇ।
 ਕੁਰਬਾਣੀ ਤਿਨੁ ਗੁਰਸਿਖਾ ਭਾਇ ਭਾਤ ਗੁਰ ਪੁਰਬ ਕਰੰਦੇ।¹⁶⁴

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਬਦ ਚੋਣ ਅਜਿਹੀ ਕਲਾ ਭਰਪੂਰ ਹੈ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇ ਅਨੁਕੂਲ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੈ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਵੇਂ ਸੱਤ ਜੁਬਾਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਰ ਸਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਰਚਨਾ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਬਿਸ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਹਾਰਤ ਵੀ ਹਾਸਲ ਹੋਈ ਹੈ। ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, 'ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਪੰਜਾਬੀ

ਦਾ ਕਵੀ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਬਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵੀ। ਬਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਕੀਬੋਤ ਤੇ ਸਵੱਏਏ ਲਿਖੇ ਹਨ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਵਾਰਾਂ।¹⁶⁵ ਆਪ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਆਪ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਗਿਆਨ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਪੜ੍ਹੇ ਸਬੂਤ ਹਨ। ਵੇਦਾਂਤ, ਤਸਵਰ, ਯੋਗ, ਯੁਗਤੀ ਨਿਆਇ, ਸੁਰੀਅਤ, ਭੂਗੋਲ, ਰਾਗ ਵਿੱਦਿਆ, ਗੋਤਾਂ, ਜਾਤਾਂ, ਵਰਣ ਆਸ਼ਰਮ, ਮਨੁੱਖੀ ਕਿੱਤਿਆਂ, ਜੀਵ ਜੰਤੂ, ਬਨਸਪਤੀ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਭਾਪੂਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਲਈ ਉਚਿਤ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵੀ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਤੀ ਹੈ। ਏਨੇ ਵਿਸ਼ਤਿਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਨਿਭਾ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਬਹੁਤੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਅਤਿਅੰਤ ਸਹਾਈ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਆਪ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਪਿੰਡਾ ਭਾਵੇਂ 'ਨਿਰੋਲ ਪੰਜਾਬੀ' ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਉੱਤੇ ਇਹਨਾਂ ਪੂਰਵਕਾਲੀਨ ਤੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਭੰਡਾਰ ਦੀ ਸੁਦੰਰ ਜੜਤ ਸ਼ੋਭਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।¹⁶⁵ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਅਭਿਗਣਤ ਸ਼ਬਦ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਵਰਤਕੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਦੀਵਾ, ਦੀਪਕ ਤੇ ਚਰਾਗ ਸਮਝਰਥੀ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸਥਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕੋਮਲ ਵਿਚਾਰ ਲਈ ਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਠਾਠ ਬਾਠ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ:—

ਬਾਸਕ ਨਾਗੇਂ ਸਾਮ੍ਹਣਾ ਜਿਉਂ ਦੀਵਾ ਬਾਲੇ।¹⁶⁷

ਦੀਪਕ ਹੇਤ ਪਤੰਗ ਦਾ ਜਲ ਮੀਠ ਤਰੰਦਾ।¹⁶⁸

ਕਿਤੜੇ ਲਖ ਮਸ਼ਾਲੀ ਸਮਾਂ ਚਰਾਗ ਕਰਨ ਰੁਸ਼ਨਾਈ।¹⁶⁹

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਹਾਨ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀ ਸਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਉਘੜੀ ਹੈ। ਪਿੰਡੇ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਅਨੁਸਾਰ, " ਸਾਡੇ ਅਜੋਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਮੂੰਹੀ ਹੋਰ ਸਾਰੀ ਪੁਰਾਤਨ ਪੰਜਾਬੀ ਚਰਨਾ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਚਰਨਾ ਵਿਚੋਂ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਕਾਰਨ ਅਸਾਨੂੰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਹੋਈ, ਉਸਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।"¹⁷⁰ ਡਾ. ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਬਾਹਗੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

" ਉਹ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਅੱਜ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਇਆ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਬਿਸ਼ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਪੜਾਵ ਤੋਂ ਬਰ ਬਰ ਕੇ ਅਤੇ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਤੇ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਨੈ ਕੇ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਬਨਵਾਨ ਬਣਾਇਆ।¹⁷¹ ਪਰ ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, " ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਸਾਧਾਰਣ ਕਿਸਮ ਅਤੇ ਗੁਮਰਾਹ-ਫ੍ਰੈਂਚ ਸੁਹਾਵਰੇ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ, ਹੁੜ ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਨਿਭਾਅ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਹੈ ਅਤੇ ਬੜੀ ਕੰਗੀ ਤਰਤੀਬ ਵਿਚ ਹਨ, ਪਰ ਹੋਰਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਪੁਰਾਤਨ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ।¹⁷²

ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ 'ਆਦਿ ਰਹਿਬ' ਲਿਖਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਚੋਣ ਜਿਥੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹੈ, ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕ ਹੋਣ ਦੀ ਵੀ ਸਾਖੀ ਭਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਰਾਗਾਂ, ਛੰਦਾਂ ਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਵੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਤਰਤੀਬ ਦੇਣਾ ਮਹਾਨ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਰਹਿਬ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਮਹਾਨ ਹੱਥ ਸੀ ਪਰ ਲਿਖਾਰੀ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਅੱਧ ਪਰੋਖੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜਦ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ, " ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਲਮ ਦੇ ਧਨੀ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲਾਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਕੰਮ ਕਾਫ਼ੀ ਜਿਆਦਪ ਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਸੀ। ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਰਾਗਾਂ, ਛੰਦਾਂ ਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਗੁਰੂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਰਘ ਕਰਨਾ ਸੀ।¹⁷³ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਰਾਗਾਂ, ਛੰਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, ਤਰਤੀਬ ਦੇਣ ਅਤੇ ਸੋਧਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅੰਤਮ ਲਿਖਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਇਕ ਮਹਾਨ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਤੀਬਣ ਸੋਚਵਾਨ ਵੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸਬੂਤ ਹੈ।

ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਕਵੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਰਾਹੀਂ ਪਾਠਕ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਹੁਬਹੂ ਚਿੱਤਰ ਖਿੱਚ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਕੋਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਅਸ਼ੁੱਕ ਭੰਡਾਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਇਕ ਗੱਲ ਨੂੰ ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, " ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਸੋਚ ਬੜੀ ਤੀਬਰ ਤੇ ਤੀਖਣ ਸੀ। ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਆ ਗਈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਪੱਖ ਵੀ ਇਸ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਸੂਝਵਾਨ ਤੋਂ ਚੁੱਕਾ ਨਾ ਰੱਖ ਸਕੀ। ਇੱਕ ਵਸਤੂ ਕਈ ਕਈ ਰੰਗ ਲੈ ਕੇ ਆਂਦੀ ਹੈ, ਨਾ ਅਕੇਵਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੂਖਮਤਾ ਦੀ ਘਾਟ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।¹⁷⁴ ਜੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਪੜ੍ਹਨਾ ਜਾਂ ਸੁਣਨਾ, ਉਸਨੂੰ ਕੇਵਲ ਯਾਦ ਹੀ ਨਾ ਰੱਖਣਾ, ਸਗੋਂ ਉਸਦੇ ਕੂੜ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਕੇ ਪੜ੍ਹਾਣਾ ਦੇਣਾ ਆਪ ਦਾ ਮਾਮੂਲੀ ਕਰਤੱਵ ਸੀ।¹⁷⁵

ਇਹ ਮਾਣ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਸਹਾਇਤਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਟੁੰਜੀ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਡਾ. ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, " ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਗੁਰਮਤ ਵਿਆਖਿਆ ਇੰਨੀ ਸੰਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਅਨੁਭਵ, ਪੂਰਾ ਆਦਰਸ਼, ਪੂਰਾ ਦਰਸ਼ਨ ਇਸ ਵਿਚ ਉਪਸਥਿਤ ਹੈ। ਹਰ ਇਕ ਵਾਰ ਵਿਚ, ਹਰ ਇਕ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਸਿਪਾਤਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਭਰਪੂਰ ਹਨ। ਇਸ ਮਹਾਨ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਅਗੰਮੀ ਸੋਚਾਂ ਦੀ ਇੰਨੀ ਬਹੁਲਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਜਾਂ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਉਲੇਖ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।¹⁷⁶

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਿਖਾਵੇ ਦੇ ਕਰਮ-ਧਰਮ ਨੂੰ ਪਾਖੰਡ ਦੀ ਸਿੱਧੀਆਂ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੀਤਮ ਤੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਲੜ ਫੜਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਠਾਠ ਹੀ ਜੀਵ ਚੋਰਾਸੀ ਦੇ ਗੇੜ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ:—

ਕਰਮ ਧਰਮ ਪਾਖੰਡ ਜੋ ਦੀਸਹਿ ਤਿਨ ਜਮੁ ਜਾਗਾਤੀ ਲੁਟੈ॥

ਨਿਰਬਾਣੁ ਕੀਰਤਨੁ ਗਾਵਹੁ ਕਰਤੈ ਕਾ, ਨਿਮਖ ਸਿਮਰਤ ਜਿਤੁ ਛੁਟੈ॥¹⁷⁷

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਇਸ ਭਾਵ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਆਪਣੀ ਤੀਖਣ ਸੂਝ ਰਾਹੀਂ ਸਤਿਗੁਰ ਦੀ ਵੀਡਿਆਈ ਤੇ ਉਪਮਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੱਖ ਵੱਖ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਸਤਿਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਲ ਜੰਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਦੱਸਦੇ ਹਨ:—

ਕੋਈਂ ਸਾਦੇ ਕੇਤੜੇ ਜੰਗਲ ਭੁਪਾਲਾ।

ਬਲੀਂ ਵਹੋਲੇ ਕੇਤੜੇ ਪਰਬਤ ਬੇਤਾਲਾ।

ਨਦੀਆਂ ਨਾਲੇ ਕੇਤੜੇ ਸਰਵਰ ਅਸਰਾਲਾ।

ਅੰਬਰ ਤਾਰੇ ਕੇਤੜੇ ਬਿਸੀਅਰ ਪਾਤਾਲਾ।

ਭੰਬਲ ਚੂਸੇ ਭੁਲਿਆਂ ਭਵਜਲ ਪਰਨਾਲਾ।

ਇਕਮੁ ਸਤਿਗੁਰ ਬਾਹਰੇ ਸੁਭ ਆਲ ਜੰਜਾਲਾ।¹⁷⁸

ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਥਾਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੀਆਂ ਬੀਰ-ਰਸਮਾਂ ਰਹੂ ਰੀਤਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ੱਕ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਏ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ੱਕਾਂ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਆਪਣੀ ਤੀਖਣ ਸੋਚ ਰਾਹੀਂ ਵਾਰਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਬਾਨ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ 26ਵੀਂ ਵਾਰ ਦੀ 24ਵੀਂ ਪਉੜੀ ਬਾਰੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦਿਆਂ ਗਿਆਨੀ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ, ਇਸ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਉਹ ਉਲ੍ਹਾਸੇ ਹਨ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਦਾ ਬੀਰ ਰਸਮ ਜੀਵਨ ਵੇਖ ਕੇ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ।¹⁷⁹

ਧਰਮਸਾਲ ਕਰਿ ਬਹੀਦਾ ਇਕਤ ਥਾਉਂ ਨ ਟਿਕੈ ਟਿਕਾਇਆ।

ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਘਰਿ ਆਵਦੇ ਗੜ੍ਹ ਚੜ੍ਹਿਆ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਚੜ੍ਹਾਇਆ।

ਉਮ੍ਰਿਤਿ ਮਹਲੁ ਨ ਪਾਵਈ ਨਠਾ ਡਿਰੈ ਨ ਡਰੈ ਡਰਾਇਆ।

ਮੰਜੀ ਬਹਿ ਸੰਤੋਖ ਦਾ ਕੁੱਤੇ ਰਖਿ ਸਿਕਾਰੁ ਖਿਲਾਇਆ।

ਬਾਣੀ ਕਰਿ ਸੁਣਿ ਗਾਵਦਾ ਕਥੇ ਨ ਸੁਣੈ ਨ ਗਾਵਿ ਸੁਣਾਇਆ।¹⁸⁰

ਇਸ ਮੁਕੇ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਕਰਦਿਆਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਮੇਂ ਦੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਇਸ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਧੁੰਦਲੀ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:—

ਖੇਤੀ ਵਾੜਿ ਸੁ ਢਿੰਗਰੀ ਕਿਠਰ ਆਸ ਪਾਸ ਜਿਉ ਬਾਗੀ।
 ਸਪ ਨਪੇਟੇ ਚੰਨਣੈ ਬੂਰੇ ਜੰਦਰਾ ਕੂਤਾ ਜਾਗੇ।
 ਕਵਲੈ ਕੰਡੇ ਜਾਈ ਅਨਿ ਸਿਆਣਾ ਇਕੁ ਕੋਈ ਵਿਚਿ ਡਾਗੀ।
 ਜਿਉ ਪਾਰਸੁ ਵਿਚਿ ਪਥਰਾ ਮਣਿ ਮਸਤਕਿ ਜਿਉ ਕਾਲੈ ਠਾਗੀ।
 ਰਤਨੁ ਸੋਹੈ ਗਲਿ ਧੋਤ ਵਿਚਿ ਮੋਗਨੁ ਬਧਾ ਕਰੈ ਧਾਗੀ।
 ਭਾਵ ਭਗਤਿ ਭੁਖ ਜਾਇ ਘਰਿ ਬਿਦਰੁ ਖਵਾਲੈ ਪਿੰਨੀ ਸਾਗੀ।

ਪਿਰਮ ਪਿਆਲੇ ਦੁਤਰੁ ਝਾਗੀ। 181

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤੀਖਣ ਸੋਚ ਰਾਹੀਂ ਜਿਥੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸ਼ੀਕਿਆਂ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਥੇ ਇਕੋ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਅਨੇਕ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦੇ ਕੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੂਝ ਸੁਕਤੀ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਹਾਮੀ ਭਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੁਖਸ਼ੀਅਤ ਦਾ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਅੰਗ ਹੈ। ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਚੌਥੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਰੋਵੇਂਗੀ।

ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਮਹਾਨ ਵਿਅੱਕਤਿਤੱਵ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਥਨੀ ਤੇ ਕਰਨੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਆਪ ਭਾਵੇਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਬਹੁਮਰਾਬੀ ਰਹੇ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗਿਰਸਬ ਮਾਰਗ ਸਭ ਤੋਂ ਉਤਮ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਉਹ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸਿੱਖ, ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਪ੍ਰਚਾਰਕ, ਅਣਖੱਕ ਸੇਵਕ ਅਤੇ ਅਦੁੱਤੀ ਕਵੀ ਸਨ। ਉਹ ਨਿਮਰ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਮਾਲਕ, ਦਿਲੁ ਇਰਾਦੇ ਵਾਲੇ, ਸਹਿਣਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਉੱਚੇ ਸੁੱਚੇ ਆਚਰਣ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਪਹਿਰਾਵਾ ਸਾਦਾ ਚਿੱਟਾ ਲਿਬਾਸ ਸੀ। ਦਾੜ੍ਹੀ ਚਿੱਟੀ ਤੇ ਪੱਗ ਪੁਰਾਣੇ ਸਿੱਖੀ ਢੰਗ ਦੀ ਸੀ। ਚਿਹਰਾ ਹਰ ਸਮੇਂ ਹਸੁੰਹਸੁੰ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੂਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ , ਰੋਸ਼ਨ ਦਿਮਾਗ, ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਉਹ ਮਹਾਨ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀ, ਬਹੁ ਪੱਖੀ ਗਿਆਨਵਾਨ ਅਤੇ ਬਹੁ ਪੱਖੀ ਸੁਖਸ਼ੀਅਤ

ਦੇ ਮਾਲਕ ਤੀਖਣ ਸੋਚਦਾਨ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਘਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਆਦਰ ਸਤਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਨਾਲ ਨਿਭਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖਣ ਦਾ ਮਾਣ ਵੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਜੀਵਨ ਜੋਊਂਦਿਆਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਜੀਵਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੀ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ।

1. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਪੰਨਾ- 5.
2. ਏ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿਖਸ, ਭਾਗ-1, ਪੰਨਾ- 310.
3. ਡਾ. ਡੋਜਾ ਸਿੰਘ, ਪੇਪਰਜ਼ ਆਠ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਪੰਨਾ- 68.
4. ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਅੰਕ 1968, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਨਾ- 2.
5. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, ਪੰਨਾ- 10.
6. ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ: ਜੀਵਨੀ ਤੇ ਰਚਨਾ, ਪੰਨਾ- 10.
7. ਡਾ. ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਨ, ਪੁਰਾਣਾ ਮਾਥਿਓ, ਪੰਨਾ- 162.
8. ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗੀਰੇ, ਪੰਨਾ- 23.
9. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ: ਇੱਕ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਨਾ- 9.
10. ਕਬਿੱਤ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਦੂਸਰਾ ਸਕੰਧ, ਪੰਨਾ- 26.
11. ਕਬਿੱਤ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਦੂਸਰਾ ਸਕੰਧ, ਪੰਨਾ- 26.
12. ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਪੰਨਾ- 5.
13. ਰਣਘੋਰ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਭੁੱਲੇ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਜੀਵਨ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਨਾ- 2.
14. ਮੌਲਾ ਬਖਸ਼ ਨੁਸਤਾ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗੀਰੇ, ਪੰਨਾ- 23.
15. ਡਾ. ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਰਲੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ- 149.
16. ਡਾ. ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ- 1-55
17. ਕਬਿੱਤ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਦੂਸਰਾ ਸਕੰਧ, ਪੰਨਾ- 26.
18. ਡਾ. ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਨਾ- 39.
19. ਕਬਿੱਤ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਦੂਸਰਾ ਸਕੰਧ, ਪੰਨਾ- 25-26
20. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ: ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ, ਪੰਨਾ- 7.
21. ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਏ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿਖਸ, ਪੰਨਾ- 310.
22. ਕਬਿੱਤ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਪੰਨਾ- 25-26.
23. ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੂਪ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਪੰਨਾ- 9.
24. ਪ੍ਰੋ. ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਪੰਨਾ- 1 ਤੇ 5.
25. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਭੁੱਲੇ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਜੀਵਨ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਪੰਨਾ- 1-2.

26. ਡਾ. ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਨਾ- 39.
27. ਪੁਰਾਣਾ ਮਾਥਿਓ, ਪੰਨਾ- 162.
28. ਬੰਸਾਵਲੀਨਾਮਾ ਦਸਾਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀਆਂ ਕਾ, ਚਰਣ ਪੰਜਵਾਂ/100
29. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ-ਜੀਵਨੀ ਅਤੇ ਰਚਨਾ, ਪੰਨਾ- 11.
30. ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਪੰਨਾ- 6-8.
31. ਏ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿਖਸ, ਪੰਨਾ- 310.
32. ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਕਬਿੱਤ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ-ਦੂਸਰਾ ਸਕੰਧ, ਪੰਨਾ- 27-29.
33. ਭਾਈ ਰਣਪੀਰ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਭੱਲੇ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਜੀਵਨ, ਪੰਨਾ- 2.
34. ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਕਬਿੱਤ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਪੰਨਾ- 27.
35. ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਪੰਨਾ- 7.
36. ਗੁਜਰੀ ਸ:3, ਪੰਨਾ ਪਦੇ, ਪੰਨਾ- 491.
37. ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੂਪ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਪੰਨਾ- 10.
38. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਪੰਨਾ- 7.
39. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਭੱਲੇ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਜੀਵਨ, ਪੰਨਾ- 2.
40. ਏ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿੱਖ ਪੀਪਲ, ਪੰਨਾ- 209.
41. ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿਬਰ, ਬੰਸਾਵਲੀਨਾਮਾ, ਪੰਨਾ- 33.
42. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ: ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ, ਪੰਨਾ- 8.
43. ਕਬਿੱਤ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਪੰਨਾ- 28.
44. ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ, ਭਾਗ ਦੂਜਾ, ਪੰਨਾ- 16.
45. ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ- 416.
46. ਡਾ. ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿੱਖ ਪੀਪਲ, ਪੰਨਾ- 209.
47. ਅਨਿਲ ਚੰਦਰ ਬੰਨਰਜੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅੱਡ ਹਿਜ਼ ਟਾਇਮਜ਼, ਪੰਨਾ- 102.
- 47ਓ। ਡਾ. ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ, ਏ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਟਰੇਚਰ, ਪੰਨਾ- 207.
48. ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਕਬਿੱਤ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਪੰਨਾ- 30.
49. ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਏ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿਖਸ, ਪੰਨਾ- 310.
50. ਕਬਿੱਤ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਦੂਸਰਾ ਸਕੰਧ, ਪੰਨਾ- 31.
51. ਦੀ ਖਾਲਸਾ(ਲਾਹੌਰ) ਜੂਨ 15, 1930.

52. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ ਰਾਸਿ 2, ਅੰਸੂ 26, ਅੰਕ 11 ਪੰਨਾ- 1750.
53. ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਏ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿਖਸ, ਪੰਨਾ- 311.
54. ਵਾਰ ਚੋਵੀ, ਪਉੜੀ 18.
55. ਸਰੂਪ ਦਾਸ ਭੱਲਾ, ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼(ਭਾਗ ਦੂਜਾ) ਪੰਨਾ- 352.
56. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨਾਰੰਗ, ਏ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੇਹਲੀ ਸਲਤਨਤ ਔਫ਼ ਮੁਗਲਜ਼, ਪੰਨਾ-571.
57. ਮੈਲਕਮ, ਸਕੌਰਜ਼ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿਖਸ, ਪੰਨਾ- 30.
58. ਜੀ.ਐਸ. ਛਾਬੜਾ, ਐਡਵਾਂਸਡ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਨਾ- 152-53.
59. ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ: ਜੀਵਨੀ ਅਤੇ ਰਚਨਾ, ਪੰਨਾ- 14.
60. ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਏ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿਖਸ, ਪੰਨਾ- 56.
61. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ, ਰਾਸ 3, ਅੰਸੂ 24.
62. ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਸ਼੍ਰੀ ਅਸ਼ਟ ਗੁਰ ਚਮਤਕਾਰ ਭਾਗ-2, ਪੰਨਾ- 7.
63. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ, ਰਾਸ 2, ਅੰਸੂ 29.,
64. ਤਵਾਰੀਖ਼ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ, ਹਿੱਸਾ ਪਹਿਲਾ, ਪੰਨਾ- 384-85.
65. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ, ਰਾਸ 3, ਅੰਸੂ 24.
66. . . . -ਉਗੀ-, ਰਾਸ 3, ਅੰਸੂ 24.
67. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਭੁੱਲੇ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਜੀਵਨ, ਪੰਨਾ- 5.
68. ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ- 973.
69. ਵਾਰ 36ਵੀਂ, ਪਉੜੀ 1,2,3,6.
70. ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਪੰਜਵਾਂ ਐਡੀਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 617.
71. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਭੁੱਲੇ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਜੀਵਨ, ਪੰਨਾ- 7-8 (ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਅੰਕ)
72. ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਏ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਸਿਖਸ, ਪੰਨਾ- 57.
73. ਜੀ.ਐਸ. ਛਾਬੜਾ, ਐਡਵਾਂਸਡ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਨਾ- 157.
74. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਪੰਨਾ- 11.
75. ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਮਰਦਰਾਜ਼ ਗੀਇੰਟਰ ਪਰੈਟਡ ਪਟਿਆਲਾ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ -40-41.
76. ਕੰਨੀਯਮ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ- 62.
77. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨਾਰੰਗ, ਭਾਰਤ ਦਾ ਮੁਸਲਿਮ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ- 573.

78. ਡਾ. ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿੱਖ ਪੀਪਲ, ਪੰਨਾ- 176.
79. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਰਹਿਬ, ਰਾਸ 3, ਅੰਸੂ 32.
80. ਜੀ.ਐਸ.ਛਾਬੜਾ, ਐਡਵਾਂਸ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਨਾ- 179.
81. ਮੈਕਮਿਲਨਡ, ਦੀ ਸਿੱਖ ਰਿਲੀਜਨ, ਭਾਗ-3, ਪੰਨਾ- 55-56.
82. ਗੋਕਲ ਚੰਦ ਨਾਰੰਗ, ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ, ਪੰਨਾ- 31.
83. ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਪੰਨਾ- 361.
84. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਰਹਿਬ ਦੀ ਵਿਡਿਆਈ, ਪੰਨਾ-7.
85. ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ '61, ਅਧਿਆਇ 4, ਪੰਨਾ- 52.
86. ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਪੰਨਾ- 358.
87. ਮੈਕਮਿਲਨਡ, ਦੀ ਸਿੱਖ ਰਿਲੀਜਨ, ਭਾਗ-3, ਪੰਨਾ- 55.
88. ਗੋਕਲ ਚੰਦ ਨਾਰੰਗ, ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ, ਪੰਨਾ- 31.
89. ਬੰਸਾਵਲੀਨਾਮਾ ਦਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀਆਂ ਕਾ, ਚਰਣ 5, ਪੰਨਾ- 50-51.
90. ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਏ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿਖਸ, ਪੰਨਾ- 58.
91. ਜੀ.ਐਸ.ਛਾਬੜਾ, ਐਡਵਾਂਸ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਨਾ- 173.
92. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ, ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਏ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿਖਸ, ਪੰਨਾ- 29-30.
93. ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਪੰਨਾ-724-25.
94. ਬੰਸਾਵਲੀ ਨਾਮਾ ਦਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀਆਂ ਕਾ, ਪੰਨਾ- 44-45.
95. ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਪੰਨਾ- 395.
96. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨਾਰੰਗ, ਏ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੇਹਲੀ ਸਲਤਨਤ ਅੰਡ ਮੁਗਲਜ, ਪੰਨਾ-572.
97. ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ, ਕਰਤਾਰ ਪੁਰੀ ਬੀੜ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 4.
98. ਡਾ. ਗੋਕਲ ਚੰਦ ਨਾਰੰਗ, ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ, ਪੰਨਾ- 283.
99. ਏ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿਖਸ, ਪੰਨਾ- 305.
100. ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ- 436.
101. ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ- 437.
102. ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ: ਜੀਵਨੀ ਅਤੇ ਰਚਨਾ, ਪੰਨਾ- 18.
103. ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ- 436.
104. ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਪੰਨਾ- 22.
105. ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਮੇਰ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ, ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 4.

106. ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ 6, ਅਧਿਆਇ 4, ਪੰਨਾ- 86.
107. ਕਨੈਯਮ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ- 65.
108. ਮੈਲਕਮ, ਸਕੈਚ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿਖਸ, ਪੰਨਾ- 80.
109. ਮੈਕਾਨਿਡ, ਦੀ ਸਿੱਖ ਰਿਲੀਜ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 63-64.
110. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ, ਰਾਜਿ 3, ਅੰਸੂ 50, ਪੰਨਾ- 2140-42.
111. ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ '6' ਅਧਿਆਇ 4, ਪੰਨਾ-90.
112. ਏ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿਖਸ, ਪੰਨਾ- 304.
113. ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ, ਹਿੱਸਾ ਪਹਿਲਾ, ਪੰਨਾ- 406-09.
114. ਫੇਜਾ ਸਿੰਘ, ਸਿਖਇਹਸ, ਡਿਵੈਲਪਮੈਂਟ ਆਫ਼ ਸਿਖ ਇਹਸ ਅੰਡਰ ਗੁਰੂਜ, ਪੰਨਾ- 11.
115. ਏ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿਖਸ, ਪੰਨਾ- 58.
116. ਦੀ ਸਿੱਖ ਰਿਲੀਜ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 82-83.
117. ਕਬਿੱਤ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ: ਦੂਸਰਾ ਸਕੰਧ, ਪੰਨਾ- 46-47.
118. -ਉਗੀ-, ਪੰਨਾ- 42.
119. ਡਾ. ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਏ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿਖ ਪੀਪਲ, ਪੰਨਾ- 209.
120. ਏ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿਖ ਪੀਪਲ, ਪੰਨਾ- 209.
121. ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ; ਇਕ ਅਧਿਆਇ, ਪੰਨਾ- 41.
122. ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 4.
123. ਏ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿਖਸ, ਪੰਨਾ- 311.
124. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅੰਡ ਹਿਜ ਟਾਇਮਜ਼, ਪੰਨਾ- 102.
125. ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ '6' , ਪੰਨਾ- 422.
126. ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਪੰਨਾ- 493.
127. ਕਬਿੱਤ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਪੰਨਾ- 84.
128. ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, 5, ਪੰਨਾ- 416.
129. ਡਾ. ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ, ਏ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਟਰੇਚਰ, ਪੰਨਾ- 207.
130. ਕਨੈਯਮ , ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ- 64-65.
131. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਜੀਵਨੀ ਤੇ ਰਚਨਾ, ਪੰਨਾ- 11.
132. -ਉਗੀ-, ਪੰਨਾ- 9.

133. ਏ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿਖਸ, ਪੰਨਾ- 311.
134. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਔਫ਼ ਹਿਜ਼ ਟਾਇਮਜ਼, ਪੰਨਾ- 102.
135. ਕੀਬੋਤ ਸਵੈਈਏ, ਪੰਨਾ- 376.
136. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਪੰਨਾ- 5-6.
137. ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਪੰਨਾ- 32.
138. ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ: ਜੀਵਨੀ ਅਤੇ ਰਚਨਾ, ਪੰਨਾ- 25.
139. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਪੰਨਾ- 28.
140. ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ: ਜੀਵਨੀ ਅਤੇ ਰਚਨਾ, ਪੰਨਾ- 31.
141. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਪੰਨਾ- 190.
142. ਏ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿਖਸ, ਪੰਨਾ- 56.
143. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ, ਰਾਸਿ 3, ਅੰਸੂ 24.
144. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਪੰਨਾ- 4.
145. ਡਾ. ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀਪ, ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ
145. -ਉਹੀ-, ਆਦਿਕਾ
147. ਏ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਟਰੇਚਰ, ਪੰਨਾ- 47.
148. ਕੀਬੋਤ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਪੰਨਾ- 27.
149. ਏ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿੱਖ ਪੀਪਲ, ਪੰਨਾ- 209.
150. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ: ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ, ਪੰਨਾ- 8.
151. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਪੰਨਾ- 85.
152. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ: ਜੀਵਨੀ ਤੇ ਰਚਨਾ, ਪੰਨਾ- 27.
153. ਤੇ 154. ਵਾਰ 32, ਪਉੜੀ 6, 4.
155. ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ, 21.
156. ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ: ਜੀਵਨੀ ਤੇ ਰਚਨਾ, ਪੰਨਾ- 27.
157. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ, ਰਾਸਿ 7, ਅੰਸੂ 3, ਅੰਕ 45.
158. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਵਰਿਛਾਈ, ਪੰਨਾ- 7.
159. ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਪੰਨਾ- 22.
160. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਤੋਲੇ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਜੀਵਨ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਨਾ-5.
161. ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ: ਜੀਵਨੀ ਤੇ ਰਚਨਾ, ਪੰਨਾ- 30.

162. ਵਾਰ 26, ਪਉੜੀ 20.
163. ਡਾ. ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਂਤ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਨਾ- 245.
164. ਵਾਰ 12, ਪਉੜੀ 2.
165. ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਅੰਕ, 1968, ਪੰਨਾ- 201.
166. ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਂਤ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਨਾ- 306.
167. ਵਾਰ 34, ਪਉੜੀ 20/3.
168. ਵਾਰ 2, ਪਉੜੀ 17/1.
169. ਵਾਰ 8, ਪਉੜੀ 20/4.
170. ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਅੰਕ, 1968, ਪੰਨਾ- 156.
171. -ਉਗੀ-, ਪੰਨਾ- 163-64.
172. ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿਖਸ, ਪੰਨਾ- 312.
173. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, ਆਇ ਗੁਰੂ ਰਬਿ ਦੀ ਵੰਡਆਈ, ਪੰਨਾ- 7.
174. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ: ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ, ਪੰਨਾ- 29.
175. ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਪੰਨਾ- 7.
176. ਗੁਰ ਨਾਨਕ ਦੀ ਸਾਰਿੱਤਕ ਪ੍ਰਿਤਭਾ ਤੇ ਹੋਰ ਲੇਖ, ਪੰਨਾ- 107.
177. ਸੂਗੀ ਮ: 5, ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਬਿ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ- 708.
178. ਵਾਰ 34, ਪਉੜੀ 18.
179. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, (ਸਟੀਕ), ਪੰਨਾ- 437.
180. ਵਾਰ 26, ਪਉੜੀ 24.
181. ਵਾਰ 26, ਪਉੜੀ 25.

ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ

=====

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਰਚਨਾ- ਵਾਰਾਂ

ਬ੍ਰਜ ਰਚਨਾ-ਕੀਬੱਤ ਸਵੱਈਏ

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ - ਸ਼ਲੋਕ

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਹੁਣ ਤੱਕ ਹੋਈ ਖੋਜ ਅਤੇ ਮਿਲਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵਾਰਾਂ, ਬੜਾ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕਬਿੱਤ ਤੇ ਸਵੱਈਏ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਸੁਲੋਕ ਹਨ। ਗੁਰਮਤਿ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਬਿੱਤ ਤੇ ਸਵੱਈਏ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਮਹਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਘਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਆਤਮਿਕ ਖਜ਼ਾਨੇ ਦੀ ਕ੍ਰਿਜੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਇਕ ਸੁੱਧ ਤੇ ਅਸਲੇ ਰਹਿਤਨਾਮਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।¹

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ (ਪੰਜਾਬੀ ਰਚਨਾ)

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮਕਬੂਲੀਅਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਕਰਕੇ ਹੈ। ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਯਤਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੁਆਰਾ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪਵਿੱਤਰ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਕ੍ਰਿਜੀ ਵੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।²

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਦਵਾਨ ਇਕ ਮੱਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਆਮ ਕਰਕੇ 39 ਵਾਰਾਂ ਕਹੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਫਿਰ 40 ਵਾਰਾਂ ਕਹੀਆਂ ਜਾਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਗ੍ਰੰਥ ਜਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ 41 ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸੋ ਵੇਖਣ ਵਾਲੀ ਗਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਸਲ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਹਨ। ਮਗਰਲੀਆਂ ਦੋ ਵਾਰਾਂ ਵਾਕਿਆ ਹੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਪਹਿਲੀਆਂ 39 ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਕਲਾ ਪੱਖ, ਵਿਚਾਰ, ਸੁੰਨੀ ਤੇ ਬੋਲੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ

ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਵੀ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਉਹ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹਨ।

40ਵੀਂ ਵਾਰ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਨੂੰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨਣ ਲਈ ਇੱਕ ਮਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਡਾ. ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ³, ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ⁴, ਮੈਕਾਲਿਫ⁵, ਡਾ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ⁶, ਕਨੀਯਮ⁷ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਂ ਲਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਅਨਿਲ ਚੰਦਰ ਬੈਨਰਜੀ⁸ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ⁹ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 39 ਮੰਨੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 40ਵੀਂ ਅਤੇ 41ਵੀਂ ਵਾਰ ਬਾਰੇ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦੋ ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਨਹੀਂ।

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉੱਪਰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਤ ਵਿਦਵਾਨ 40ਵੀਂ ਵਾਰ ਨੂੰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਵੀ 40ਵੀਂ ਵਾਰ ਬਾਰੇ ਸ਼ਾਹੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, " ਬਹੁਤਿਆਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ 40ਵੀਂ ਵਾਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕਵੀ ਦੀ ਹੈ ਅਖਵਾ ਉਸ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਹੈ ਜੋ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ 52 ਕਵੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਕਵੀ ਜਨ ਪਦ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣ ਸਕਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਵਾਰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਹੀ ਰਚਨਾ ਹੈ।"¹⁰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਇਸ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ (40 ਵਾਰਾਂ ਅਤੇ 556 ਕਬਿੱਤ ਆਦਿ ਛੰਦ) ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਉੱਤਮ ਭੰਡਾਰ ਹੈ।¹¹ ਗਿਆਨੀ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਚਾਕਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, " ਕੁੱਝ ਕੁ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੱਥ ਲਿਖਤਾਂ ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸਾ ਰੀਝ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨਤਾਲੀ ਵਾਰਾਂ ਹੀ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ 40ਵੀਂ ਵਾਰ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ ਹੋਈ, ਉਕਤ 41ਵੀਂ ਵਾਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਲਿਖ ਕੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਾਲ ਲਗਾਈ ਹੈ। ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਜਿਲਦ ਵਿਚ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਵਾਰਾਂ ਪਿਛੋਂ ਲਿਖ ਕੇ ਨਾਲ ਜੋੜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਚਿਰਨਾ ਤੇ ਬੋਲੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ 40ਵੀਂ ਵਾਰ ਦਾ ਪਹਿਲੀਆਂ 39 ਵਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕੋਈ ਖਾਸ ਫਰਕ ਮਾਲੂਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।"¹²

ਗਿਆਨੀ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਨਰਿੰਜਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਟੀਕਿਆਂ ਵਿਚ 40ਵੀਂ ਵਾਰ ਨੂੰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਹੀ ਰਚਨਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ 6 ' ਦੀ ਇਕ ਟੁਕ ਪੇਸ਼

ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ — ਗੁਰ ਅਰਜਨ ਸਮ ਆਗਿਆ ਕਰੀ। ਵਾਰ ਚਾਲੀਸ ਰਚੇ ਸੁਖ ਪਗੇ।¹³
 ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਵੀ ਇਸ ਵਾਰ ਨੂੰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ
 ਹਨ ਕਿ ਭਾਵ, ਭਾਸ਼ਾ, ਸ਼ੈਲੀ ਛੰਦ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਆਦਿ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੀ ਇਸ ਵਾਰ ਦਾ
 ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਹੋਰਨਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਤਰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।
 ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਾਰ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨ ਲੈਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਆਪੱਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ
 ਚਾਹੀਦੀ।¹⁴

ਭਾਵੇਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ 40ਵਾਂ ਵਾਰ ਨੂੰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ
 ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਤਾ
 ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ 40ਵਾਂ ਵਾਰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਕਿ 40ਵਾਂ
 ਵਾਰ ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿਸ਼ੇ ਪਹਿਲੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ
 ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਆ ਗਏ ਹਨ। ਸਾਧ ਸੰਗਤ, ਸਤਿਗੁਰ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖਿ ਬਾਰੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ
 ਨੇ ਪਹਿਲੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਬੜੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ
 ਨੂੰ 40ਵਾਂ ਵਾਰ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਲਿਖਣ ਦੀ ਕੀ ਠੇਕ ਸੀ। ਦੂਜੀ ਗੱਲ
 ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਮੰਗਲਾਚਰਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।
 ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਮੰਗਲਾ ਚਰਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਉਥੇ ਖਾਸ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ
 ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਆਤਮਕ ਮੰਗਲਾ¹⁵ ਚਰਨ, ਨਿਰਦੇਸ਼ ਮੰਗਲਾ ਚਰਣ¹⁶, ਨਮਸਕਾਰਾਤਮਕ
 ਮੰਗਲਾਚਰਨ¹⁷। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਾਰਾਂ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਮੰਗਲਾ ਚਰਣ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ
 ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਨਹੀਂ ਜਿਥੇ ਮੰਗਲਾ ਚਰਣ ਦੇ ਨਾਲ ਵਸਤੂ ਨਿਸ਼ਠ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਾ
 ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ। ਪਰ 40ਵਾਂ ਵਾਰ ਵਿਚ ਇਕੱਲਾ ਮੰਗਲਾਚਰਣ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਸਤੂ
 ਨਿਸ਼ਠ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਤੀਜੀ ਗੱਲ 40ਵਾਂ ਵਾਰ ਦੀ 16ਵੀਂ ਪਉੜੀ
 ਹੈ, 'ਆਦਿ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਹੈ'। ਜੇ ਮੰਗਲਾ ਚਰਣ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਕ ਵਾਰ
 ਵਿਚ ਦੋ ਵਾਰ ਮੰਗਲਾ ਚਰਣ ਦੇਣ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਵੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦੀ
 ਕੋਸ਼ਟੀ ਤੇ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਉਤਰਦਾ। ਪਹਿਲੀਆਂ 39 ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ
 ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਉਕਾਈਆਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਵਰਗਾ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦਾ ਵਿਦਵਾਨ
 ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।

ਉੱਚ ਵੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਰਚਨਾ ਰਚ ਕੇ ਮੀਟੇ ਰਲਾ
 ਪਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਅਜੇ ਵੀ ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਬਾਣੀ

ਬਾਰੇ ਸ਼ੁੱਕ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਮੰਗਲੀ ਆਦਿ, ਇਸ ਲਈ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਵਰਗੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨਾ ਵੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਂਜ ਵੀ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਰਚਣਹਾਰ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮੁੱਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਹੀਂ ਪੈ ਸਕਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਹੱਥ-ਕੰਡੇ ਹੀ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਇਕ ਅੱਧ ਵਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤਾਂ ਅੰਤਿਆਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਨਿਰਾਪੁਰਾ ਭਾਵ, ਭਾਸ਼ਾ, ਸ਼ੈਲੀ ਛੰਦ ਪ੍ਰਬੰਧ ਆਦਿ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਹੀ 40ਵੀਂ ਵਾਰ ਨੂੰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮੱਦੇ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਗੁਰਦਾਸ ਹੋਏ ਹਨ ਜੋ ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ ਹਨ, ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ 40ਵੀਂ ਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਵੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬਹਿਲੋ ਵੰਸੀ ਗੁਰਦਾਸ ਮਸੰਦ, ਗੁਰਦਾਸ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਪੁਰ ਨਿਵਾਸੀ ਗੁਰਦਾਸ ਆਦਿ।

ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਭਾਵੇਂ 40ਵੀਂ ਵਾਰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਮੰਨੀ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਗੁਰਦਾਸਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, ਬਹਿਲੋ ਵੰਸੀ ਗੁਰਦਾਸ ਮਸੰਦ ਜੋ ਬਾਬਾ ਰਾਮਰਾਇ ਦਾ ਮੁਸਾਹਿਬ ਸੀ, ਰਾਮਰਾਇ ਜੀ ਦੇ ਪਰਲੋਕ ਗਮਨ ਪਿਛੋਂ ਇਹ ਦਸ਼ਮੇਸ਼ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਰਿਹਾ।¹⁸ ਇੱਕ ਹੋਰ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਅੱਗੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, ਸ਼ਿਕਾਰ ਪੁਰ ਨਿਵਾਸੀ ਇੱਕ ਉਦਾਸੀ ਸੰਤ, ਜਿਸ ਦੀ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਸਿੰਧ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਪਰਯਾਯ ਭੀ ਲਿਖੇ ਹਨ।¹⁹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਦੇ ਲਿਖਣ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਗੁਰਦਾਸ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਿਕਾਰ ਪੁਰੀਆ ਨਿਵਾਸੀ ਉਦਾਸੀ ਸੰਤ ਵਿਦਵਾਨ ਵੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਰਯਾਯ ਭੀ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਜਰੂਰ ਕੋਈ ਵਾਰ ਵੀ ਲਿਖੀ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਇਹ 40ਵੀਂ ਵਾਰ ਉਸੇ ਦੀ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸ. ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਕਿ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਅਜੋਕੀਆਂ ਕਾਪੀਆਂ ਵਿਚ 40ਵੀਂ ਵਾਰ ਸ਼ਿਕਾਰ ਪੁਰ ਦੇ ਇਕ ਸਿੰਧੀ ਕਵੀ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਵੀ ਇਹੋ ਨਾਮ ਸੀ। ਸਿੰਧੀ ਗੁਰਦਾਸ ਬੰਦੇ ਦੇ ਸਮੇਂ (1670-1716) ਹੋਇਆ। ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ ਉਸੇ ਛੰਦ ਵਿਚ ਹੈ ਜੋ ਬਹਿਲੋ ਗੁਰਦਾਸ ਰਾਹੀਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ।"²⁰

ਜਿਥੇ ਤਕ 41ਵੇਂ ਵਾਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਇਹ ਵਾਰ ਠੀਕ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਇੱਕ ਮੱਤ ਹਨ। ਇਹ ਤਾਂ ਇਸ ਵਾਰ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਹੀ ਇਸ ਵਿਚ ਜੋੜ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਵਿਚਾਰ, ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਛੰਦ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੇ। ਪੰਡਤ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਨੂੰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਆਪਾ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਵਾਰ ਇੱਕ ਹੋਰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨਾ 52 ਕਵੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬਹਿਲੋ ਬੰਸ ਦੇ ਮਸੰਦ ਸਨ। ਇਹ ਵਾਰ ਕਲਗੀਧਰ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਉਣ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਅਨੁਮਾਨਤ ਸੰਮਤ 1780 ਜਾਂ 1785 ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਵਿਚਾਲੇ ਬਣੀ ਹੈ।²¹ ਇਸ ਵਾਰ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। " ਵਾਰ ਸ੍ਰੀ ਭਗਉਤੀ ਜੀ ਕੀ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ 101" ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਗਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਪੀਓ ਪਾਹੁਲ ਖੰਡੇਧਾਰ ਹੋਇ ਜਨਮ ਸੁਹੇਲਾ ਆਦਿ ਵਰਗੀਆਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਵੀ ਇਹੋ ਸਿੱਧ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਵਾਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਾਰੇ ਹੈ। ਪਰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਵਾਰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਇਹ ਵਾਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਗੁਰਦਾਸ ਨਾਮੀ ਕਵੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਲੇਖਕ ਦਾ ਨਾਂ ਗੁਰਦਾਸ ਸਿੰਘ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ 'ਗੁਰਦਾਸ' ਕਵੀ ਛਾਪ ਵਰਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਸੇ ਤੋਂ ਭਰਮੀਜ ਕੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਭੱਲਾ ਸਮਝ ਲਿਆ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਭਾਈ ਬਹਿਲੋ ਵੰਸ਼ਜ ਮੰਨ ਲਿਆ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਦੇ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।²² ਗਿਆਨੀ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਚਾਕਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ 41ਵੇਂ ਵਾਰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਾਰ ਕੁਝ ਕੁ ਸਰਬ ਲੋਹ ਗੰਥ ਦੇ ਪਰਾਚੀਨ ਨੁਸਖਿਆਂ ਵਿਚ ਭੀ ਦਰਜ ਹੀ ਨਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਥੇ ਉਸ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :-

ਸੰਤ ਸਤਰਾਂ ਸੈਂ ਭਏ ਬਰਖ ਸਤਵੰਜਾ ਜਾਣ।

ਗੁਰਦਾਸ ਸਿੰਘ ਪੂਰਨ ਕੀਓ ਸ੍ਰੀ ਮੁਖ ਗੰਥ ਘਮਾਣ।²³

ਡਾ. ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੀ 41ਵਾਂ ਵਾਰ ਨੂੰ ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਕਵੀ ਗੁਰਦਾਸ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।²⁴ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾ ਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ 1757 ਬਿ. (1700 ਈ.) ਬਣਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਭੱਲੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਸੇ ਇਹ ਗੱਲ ਨਿਸ਼ਚੇ ਨਾਲ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਭੱਲੇ ਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਗੁਰਦਾਸ ਨਾਮੀ ਕਵੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੋੜ੍ਹਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।²⁵

ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਵਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰੀਤ 41 ਵਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਗਰਲੀਆਂ ਦੋ ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਕੇਵਲ 39 ਵਾਰਾਂ ਹਨ। ਇਹ ਗੱਲ ਪੁਰਾਤਨ ਨਿਖਰੀ ਨੁਸਖਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਕਦੋਂ ਕੀਤੀ ? ਇਸ ਬਾਰੇ ਨਿਸ਼ਚੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਬਾਰੇ ਅੰਦਰੋਂ-ਬਾਹਰੋਂ ਕੋਈ ਠੋਸ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ। ਫਿਰ ਵੀ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਆਏ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸੰਕੇਤਾਂ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਅਨੁਮਾਨਤ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਜ਼ਰੂਰ ਪਹੁੰਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦੀ 48ਵੀਂ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਗੱਲ ਨਿਸ਼ਚੇ ਨਾਲ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵਾਰ ਛੇਵੇਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਰਚੀ ਗਈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਨੂੰ 'ਦਲ ਭੰਜਨ ਗੁਰ ਸੂਰਮਾ ਵਡ ਜੋਧਾ ਬਹੁ ਪਰਉਪਕਾਰੀ' ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਵੱਸ਼ ਹੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਨੜਾਈ ਵਿਚ ਜੋਗਰ ਵੇਖਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਕਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮੁਗਲਾਂ ਨਾਲ ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ (1628 ਈ.) ਵਿਚ ਲੜੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਵਾਰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ 1628 ਈ. ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਪੂਰਨ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਪਰ ਇਸ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦਾ ਖੰਡਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਕੇਵਲ ਇਹੀ ਪਉੜੀ 1628 ਈ. ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੋਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਾਰ ਦੇ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਇਕਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਘਾਣ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਹੈ।²⁶

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵਾਰ 3, ਪਉੜੀ 12, ਵਾਰ 11— ਪਉੜੀ 29-30, ਵਾਰ 20— ਪਉੜੀ 1, ਵਾਰ 24— ਪਉੜੀ ਨੰ: 21, 24, 25, ਵਾਰ 25— ਪਉੜੀ 1, ਵਾਰ 26— ਪਉੜੀ 24, 25, 33, ਵਾਰ 38— ਪਉੜੀ 20, ਵਾਰ 39— ਪਉੜੀ 3-4 ਆਦਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਵਾਰਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਡਾ. ਸ਼ੀਤਾ ਰਾਮ ਬਾਹਰੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦੀਆਂ ਪਉੜੀ ਨੰ: 20 ਤੇ 21 ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਵਾਰ ਨੂੰ ਅਕਬਰ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ 1605 ਈ. ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।²⁷ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਵਾਰ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਕਲਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਭਾਵ 1604 ਈ. ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਸੰਪਾਦਨ (1604 ਈ.) ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਜਾਂ ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਦੀ ਸਹੀ ਮਰਯਾਦਾ ਕਾਇਮ ਰਕਨ ਲਈ ਲਿਖੀ ਸੀ। ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਕੋਲ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਜੋ ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਦੀ ਮਿਸ਼ਾਦਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਮਤਿ ਪੰਜ ਮੈਲਾ ਬਨੈ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਅਜੁਗਤਾ ਪਾਇਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਭਰਮਾਇ ਦੇਏ ਹੋਵਨ ਤਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੂੰ ਬਰਨ ਹੋਇਆ ਕਿ ਤੁਸਾਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੀ ਇੱਕ ਵਾਰ ਕਰਨੀ ਜੋ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਿੱਖ ਉਸ ਵਾਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਸਾਖੀ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਪੜ੍ਹਨਗੇ। ਤਾਂ ਹੀ ਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਜੋ ਵਾਰ ਹੈ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਸੋਈ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਹੈ।²⁸ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵਾਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਭਾਵ 1606 ਈ. ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਚਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਪਰ ਅਠਿਠ ਚੰਦਰ ਬੰਨਰਜੀ ਮੈਕਾਲਿਫ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦਿਆਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵਾਰਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਉਣ ਤੋਂ 60 ਸਾਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਪਰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦੀ ਪਉੜੀ 48 ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਦੇ ਮਿਲਣੀ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਮੁਗਲਾਂ ਨਾਲ 1628 ਈ. ਵਿਚ ਹੋਏ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਕਿ ਵਾਰ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਪਾਦਨ

ਸਮੇਂ ਬਾਣੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਹਿਤ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਇਸ ਸਤਿਕਾਰ ਦੇ ਘੋਰ ਨਹੀਂ।²⁹ ਜਿਵੇਂ ਦੂਜੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਇਸ ਉਪਰੋਕਤ ਕਥਨ ਨਾਲ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਹਿਮਤ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ 1604 ਈ. ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਹਿੱਸਾ 1604 ਈ. ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪੂਰਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਆਖ਼ਰੀ ਤੱਥ ਤੋਂ ਵੀ ਸਹੀ ਪਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। 1604 ਈ. ਤੱਕ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ 50-52 ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਤੀਖਣ-ਬੁੱਧੀ, ਧਾਰਮਿਕ ਰੁਚੀਆਂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਮੰਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 50-52 ਸਾਲ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਾ ਲਿਖਿਆ ਹੋਵੇ। ਹਾਂ ਇਕ ਗੱਲ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦਰਜ ਕਰਾਉਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਤਿਕਾਰ ਵਜੋਂ ਹੀ ਰਚਨਾ ਭਾਵੇਂ ਰਚੀ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਥਾਂ ਇਕੱਤਰ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹਿਆ ਤੇ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਤੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵਾਧਾ-ਘਾਟ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਰਚਨਾ ਕਾਲ ਕਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਜਿਸ ਤਰਤੀਬ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਹੁਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਇਹ ਤਰਤੀਬ ਨਾਂਹ ਤਾਂ ਰਚਨਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਔਛ ਔਛ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਤਰਤੀਬ ਤਾਂ ਦੂਰ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਈ ਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਇਕ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨਣਾ ਵੀ ਐਖਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।³⁰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਇਕ ਸਾਲ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਪਾਦਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਪਰ 48ਵੀਂ ਪਉੜੀ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਦਰਜ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਵਾਰ 26 ਵਿਚ ਪਿਛੋਏ ਅਤੇ ਮਹਾਂਦੇਵ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੀਠੇ ਅਤੇ ਚੇਮੁੱਖ ਪੁੱਤ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ: -

ਮੀਣਾ ਹੋਇਆ ਪਿਰਥੀਆ ਕਰਿ ਕਰਿ ਤੋਢਕ ਬਰਨੁ ਚਲਾਇਆ।
ਮਹਾਦੇਉ ਅਰੀਮੇਉ ਕਰਿ ਕਰਿ ਬੇਮੁਖ ਪੁਤਾ ਭਉਕਾਇਆ।।³¹

ਵਾਰ 34 ਪੂਰੀ ਬੇਮੁਖਾਂ ਬਾਰੇ ਹੈ ਜੋ ਪਿਛੀਏ ਅਤੇ ਮਹਾਦੇਵ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਵਲੋਂ ਮੀਣਾ ਅਤੇ ਬੇਮੁੱਖ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਵਾਰ ਨੰ: 35 ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਪਉੜੀਆਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ 'ਹਉਮੈਂ ਨਵਿਰਤੀ' ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਸ਼ੀਤਾ ਰਾਮ ਬਾਹਰੀ ਨੇ 'ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਪਾ:6 ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ 35ਵੀਂ ਵਾਰ ਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ 1686 ਬਿਕਮੀ(1629 ਈ.) ਮੰਨਿਆ ਹੈ।³² ਵਾਰ ਨੰ:36 ਪੂਰੀ ਮੀਣਿਆ ਬਾਰੇ ਹੈ। ਖੁਸਵੰਤ ਜ਼ੀਘ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿਛੋਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਅੱਗੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਪਿਛੀ ਚੰਦ ਜੋ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦੱਸ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਗੁਰਦਾਸ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦੀ 36ਵੀਂ ਵਾਰ ਪਿਛੀ ਚੰਦ ਦੇ ਕਲੰਕਤ ਵਿਵਹਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ।³³

ਇਸ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿਛੋਂ ਪਿਛੀ ਚੰਦ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਲਈ ਭਾਈ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਵਾਠ ਲਾਈ। ਇਹ ਘਟਨਾ 1581 ਈ. ਭਾਵ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਦੀ ਮੌਤ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਗੁਰਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਣ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਏ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵੇਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿਛੀਏ ਤੇ ਮਹਾਦੇਵ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਵਾਰ ਨੰ: 26, 34, 35 ਅਤੇ 36 ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੀਣਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਖਦੀਆਂ ਹਨ ਜਰੂਰ ਹੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਤਾ ਲੱਗਣ ਤੋਂ ਦੋ ਚਾਰ ਸਾਲ ਅੰਦਰ ਕਲਮ ਬੰਦ ਕਰ ਲਈਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਜੇ ਇਹ ਵਾਰਾਂ 1585-86 ਈ. ਦੇ ਲਗਭਗ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਉਂਜ ਵੀ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਪਾਦਨ ਸਮੇਂ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਫ਼ੌਜੀ' ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਬਖ਼ਸ਼ਿਆ।

ਇਸ ਸੋਚ ਵਿਹਾਰ ਉਪਰੰਤ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪੁੱਜਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ 1585 ਈ. ਦੇ ਲਗਭਗ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਵਾਰਾਂ 1600 ਈ. ਤੋਂ 1628--29 ਈ. ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਵਾਰਾਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਮੇਂ, ਸਥਾਨ ਤੇ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ— ਕਬਿੱਤ ਸਵਈਏ

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਕਬਿੱਤ ਸਵਈਏ ਬਾਰੇ ਅਜੇ ਤੱਕ ਵਿਦਵਾਨ ਇਕ ਮੱਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਰਵਾਇਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਭਾਈ ਜੀ ਦੇ 556 ਕਬਿੱਤ ਸਵਈਏ ਹੀ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। 1940 ਈ. ਤੱਕ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਰਚੇ 556 ਕਬਿੱਤ ਸਵਈਏ ਹੀ ਛਪੇ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੇਜ ਕੀਤੀ ਅਤੇ 119 ਕਬਿੱਤ-ਸਵਈਏ ਹੋਰ ਲੱਭੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਕਬਿੱਤ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ' ਦੂਸਰਾ ਸਕੰਧ ਨਾਂ ਹੇਠ 1940 ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਇਸ ਨੂੰ 'ਦੂਸਰਾ ਸਕੰਧ' ਇਸ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲੇ 556 ਕਬਿੱਤਾਂ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਦੂਸਰੇ ਸਕੰਧ ਦੇ ਕਬਿੱਤਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਦੁਹਰਾਉ, ਦਿਸ਼ਟਾਂਤ, ਵਾਕ ਰਚਨਾ, ਸ਼ੈਲੀ, ਵਿਸ਼ੇ ਆਦਿ ਦੀ ਪਹਿਲੇ ਸਕੰਧ ਦੇ ਕਬਿੱਤਾਂ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕਰਕੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਬਿੱਤ-- ਸਵਈਏ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 556 ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ 'ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ' ਤੋਂ ਹੋਈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਚਾਰ ਛੰਦਾਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਰਾਸ 7 ਅੰਸੂ 4 (ਅੰਕ 61, 62) ਅਤੇ ਅੰਸੂ 5 (ਅੰਕ 39, 40) ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਚੌਥੇ ਅੰਸੂ ਦੇ ਅੰਕ 61 ਦਾ ਅਤੇ ਪੰਜਵੇਂ ਅੰਸੂ ਦੇ ਅੰਕ 39, 40 ਦਾ ਮੂਲ ਤਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ 556 ਕਬਿੱਤ ਸਵਈਏ ਵਿਚੋਂ ਨੰਬਰ 520, 527 ਅਤੇ 528 ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਅੰਸੂ ਚੌਥੇ ਦੇ ਅੰਕ 62 ਵਿਚ ਮਹਾਂਕਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਅਨੁਵਾਦ ਦਾ ਮੂਲ ਰੂਪ ਨਾਂ ਪਹਿਲੇ 556 ਕਬਿੱਤ-ਸਵਈਏ ਵਿਚ ਅਤੇ ਨਾਂ ਹੀ ਬਾਅਦ ਦੇ 119 ਕਬਿੱਤ ਸਵਈਏ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਟੋਕਾ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ:—

ਮੀਨ ਸਦਾ ਜਿਸ ਚਾਹਤ ਨੀਰ ਕੇ, ਚਾਤਿਕ ਬੂੰਦ ਸਦਾ ਮਨ ਚਾਹੈ।
 ਨੀਰਜ ਚਾਹਿ ਸਦਾ ਰਵਿ ਕੀ, ਪੁਨ ਅ ਨਲਿਨੀ ਸਿਸਿ ਦੇਖ ਉਮਾਹੈ।
 ਅਗਸੁ ਤਾੜਿਤਿ ਹੈ ਸਭ ਹੀ ਬਹੁ, ਘੋਤ ਨ ਤਯਾਗ ਸਦਾ ਰੁਚ ਆ
 ਤੀਸ ਪ੍ਰਭੂ ਮਮ ਘੋਤ ਰਿਦੈ ਤੁਮ, ਤਾੜਤ ਹੋ ਜਨ ਘੋਤ ਵਧਾਹੈ।³

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੇ ਸਵੱਈਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 556+119 =675 ਦੱਸੀ ਹੈ। ਪਰ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਤਾਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਚੇ 700 ਦੇ ਲਗਭਗ ਹਿੰਦੀ ਛੰਦ ਵੀ ਘੱਟ ਮਹੱਤਤਾ ਭਰਪੂਰ ਨਹੀਂ।³⁵ ਪਰ ਪਦਮ ਜੀ ਨੇ ਵੀ 556 ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਕਵਿੱਤਾਂ ਦੇ ਸੋਝ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ। ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੁਣ ਤਕ ਮਿਲਦੇ ਕਵਿੱਤ ਸਵੱਈਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 666 ਮੰਨੀ ਹੈ।³⁶ ਪਰ 1940 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਜੇ ਵੀ ਬਹੁਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੇ ਕਵਿੱਤ ਸਵੱਈਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 556 ਤੋਂ ਵੱਧ ਮੰਨਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਚੌਵਾਨਾ³⁷, ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ³⁸, ਅਨਿਲ ਚੰਦਰ ਬੈਨਰਜੀ³⁹ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ⁴⁰ ਦੇ ਨਾਂ ਲਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਕਵਿੱਤ ਸਵੱਈਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 556 ਹੀ ਮੰਨੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਜੇ ਤੱਕ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ 556 ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮੰਨੇ ਕਵਿੱਤ-ਸਵੱਈਆਂ ਬਾਰੇ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਹੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ 'ਕਵਿੱਤ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ' ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਸਕੰਧ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ 119 ਕਵਿੱਤ ਸਵੱਈਆਂ ਬਾਰੇ ਅਜੇ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕੱਲਿਆਂ ਖੋਜ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਕਵਿੱਤ ਸਵੱਈਏ ਛੋਟੀ ਰਚਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ 556 ਤੋਂ ਵਧ ਕਵਿੱਤ ਸਵੱਈਏ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਛੋਟੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸਾਂਭਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਚੇ ਕਵਿੱਤ-ਸਵੱਈਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁੱਝ ਕੁ ਇੱਧਰ-ਉਧਰ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਂਜ ਵੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਮੁੱਚੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਇਕ ਜਿਲਦ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਅੱਗੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਤਰੱਦਦ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸਬੂਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਕਰਦੇ ਰਾ

124

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਕਾਲਕ੍ਰਮ, ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦੀਆਂ।
 ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਚਾਰਾਤਮਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹੋਇਆਂ
 ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਵਸਰਾਂ
 ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਜਾਂ ਜਗਿਆਸੂਆਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਬਾਦ
 ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ।⁴¹
 ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕਬਿੱਤ ਸਵੱਈਆਂ ਤੇ ਵੀ ਢੁੱਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਤੇ ਵਾਰ
 ਵੱਡੀ ਰਚਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ 25-30 ਸਾਲ ਤੇ ਸਖਤ ਘਾਲਣਾ ਪਿਛੋਂ
 ਸਾਭਣਾਂ ਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਇੰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿੰਨਾ ਕਬਿੱਤ ਸਵੱਈਆਂ
 ਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਵੱਧ ਸੀ ਤੇ ਰਚਨਾ ਵੀ ਛੋਟੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ
 ਛੋਟੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ 30-40 ਸਾਲ ਸਾਭਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਦੇਣਾ ਕਠਨ ਕੰਮ ਸੀ।
 ਸੋ ਜਰੂਰ ਹੀ ਕੁਝ ਕਬਿੱਤ ਸਵੱਈਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਾਹਰ ਰਹਿ
 ਗਏ ਹੋਣਗੇ। ਪਰ ਇਹ ਕਿੰਨੇ ਸਨ ਤੇ ਕਿਹੜੇ ਸਨ ਇਸ ਬਾਰੇ ਨਿਰਣੇ ਨਾਲ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ
 ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ 556
 ਕਬਿੱਤ ਸਵੱਈਆਂ ਤੋਂ ਵਧ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ 666, 675, 700 ਆਦਿ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕੇਵਲ ਕਿਆਸ
 ਅਰਾਈਆਂ ਹਨ। 556 ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਬਿੱਤ-ਸਵੱਈਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਲਈ
 ਅਜੇ ਬਹੁਤ ਤਰੱਦਦ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਕਬਿੱਤ-ਸਵੱਈਏ ਰਚਨਾ ਸਮਾਂ ਤੇ ਸਥਾਨ

ਕਬਿੱਤ ਸਵੱਈਏ ਕਦ ਅਤੇ ਕਿੱਥੇ ਰਚੇ ਗਏ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਵੀ ਨਿਸ਼ਚੇ ਨਾਲ
 ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਚਨਾ ਸਮਾਂ ਵਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ
 ਅਤੇ ਕੁਝ ਵਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਬਾਹਰੀ ਆਪਣੇ ਇਕ
 ਲੇਖ ਵਿਚ ਕਬਿੱਤ ਸਵੱਈਆਂ ਨੂੰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਵਾਰਾਂ
 ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਥੋੜ੍ਹਾ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।⁴² ਪਰ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ,
 ਕਬਿੱਤ ਸਵੱਈਆਂ ਨੂੰ ਪਿਛਲੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਰਚਨਾ
 ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪਿਛਲੀ ਹੈ। ਕਾਸ਼ੀ ਆਗਰੇ ਆਦਿ ਅਸਥਾਨਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ
 ਕਰਕੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆ ਗਈ ਸੀ।⁴³

ਕਬਿੱਤ ਨੰ: 447-48 ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਲਿਖੇ ਸਨ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪੰੜੇ ਮੋਖੇ ਨੂੰ ਪੰਜ ਪੰਸੇ ਦੇ ਕੇ ਸੰਗਲਾਦੀਪ ਤੋਂ ਘੁਣ ਸੰਗਲੀ ਬਾਸ਼ੀ ਲੈਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਇਕ ਕਾਸ਼ੀ ਦਾ ਪੀੜਤ, ਜਿਹੜਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੋਲ ਕਥਾ ਕਰਨ ਲਈ ਟਿੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਕਾਸ਼ੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਖਰਚ ਨੈ ਕੇ ਅਤੇ ਤਿਥ ਮਹੂਰਤ ਕਢਾ ਕੇ ਕਥਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਸ਼ੀ ਤੋਂ ਹੋਰ ਹੋਥੀ ਲੈਣ ਤੁਰਿਆ। ਅਗੇਂ ਗਯਾ ਬੋਲ ਪਿਆ ਇਸ ਨੂੰ ਅਪਸ਼ਗਨ ਜਾਣ ਕੇ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਆਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਸਾਖੀ ਤੇ ਕਬਿੱਤ ਲਿਖਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਕੀਤੀ ਸੀ।⁴⁴

527-28 ਦੇ ਸਵੱਈਏ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਉਚਾਰੇ ਖਿਆਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।⁴⁵

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਕਬਿੱਤ ਸਵੱਈਏ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਮੇਂ ਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਥਾਨ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹਨ। ਡਾ. ਸ਼ੀਤਾ ਰਾਮ ਬਾਹਰੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤੀ ਮਹਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਕਿ ਇਹ ਕਬਿੱਤ ਸਵੱਈਏ ਵਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹਨ। ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸਲੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਕਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੀ ਮਾਤ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।⁴⁶ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਤੇ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਢੁੱਕਦਾ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਜ਼ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਅਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਬਜ਼ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵੀ ਆਲ੍ਹੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਉਸ ਵੀ ਹਰ ਕਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਛੋਟੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਫਿਰ ਵੱਡੀ। ਗੁਰੂ ਘਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਨਾਲ ਦੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਲਮਬੰਦ ਕਰਨ ਲਈ ਛੋਟਾ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਹੀ ਲਾਹੇਵੰਦ ਸੀ। ਕਬਿੱਤ ਤੇ ਸਵੱਈਏ ਛੋਟਾ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪਣਾ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਕਬਿੱਤ-ਸਵੱਈਏਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਣਾ ਤੇ ਸਥਾਨ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ ਸਰਾਸਰ ਗਲਤੀ ਤੇ ਐਖਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਹਾਂ ਕਬਿੱਤਾਂ ਵਿਚਲੇ ਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਭੇੜੇ ਮੰਨਿਆ ਜਾ

ਸਕਦਾ ਹੈ । ਕਬਿੱਤਾ ਵਿਚ ਵਿਯੋਗ ਦੇ ਸੱਲ ਇਸ ਗੱਲ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਉਸ ਕਾਲ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਗੁਰ-ਰਚਨਾ ਦੀ ਛੇਹ ਤੋਂ ਦੂਰ ਸਨ। ਚੂੰਕਿ ਪੁਰਾਰ ਲਈ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਬਠਾਰਸ , ਆਗਵਾ ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਕੀ ਵਿਯੋਗ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਤੇ ਕੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕਬਿੱਤ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹੇ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ।⁴⁷ ਪਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਾਰੀ ਕਬਿੱਤ -ਸਵੱਈਏ ਰਚਨਾ ਵਿਯੋਗ ਭਰਪੂਰ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੀ ਅਤੇ ਵਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਪ੍ਰੋਫ਼ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਇਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਹੈ ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਗੁਰਗੱਦੀ ਸੰਭਾਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਘਰੇਲੂ ਡੁੱਟ ਤੇ ਵਿਰੋਧ ਟਿੰਨਾ ਤੀਖਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿੰਨਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਵੇਲੇ ਪਿਥੀ ਚੰਦ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਕਾਰਨ ਤੀਖਣ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਗਤ ਗੁਰੂ ਘਰ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਫਿਰਕਿਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਤੇ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪੁਰਾਰ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ ਜਿਸ ਲਈ ਬਜ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਹੀ ਯੋਗ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸਨ। ਪਰ ਪਿਥੀ ਚੰਦ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਵੀ ਦੁਬਿਧਾ ਵਿਚ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਪਿਥੀ ਚੰਦ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਤੇ ਕੁਰਾਹੇ ਪੈਣ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਬੜਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦਾ ਪੁਰਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਿਣਾ ਭਰੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪਹੁੰਚਾਈ। ਇਹ ਕੰਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜੇ ਵਾਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਨੁਕਤਾ ਨਿਗਾਹ ਤੋਂ ਕਈ ਵਾਰਾਂ ਜਿਵੇਂ ਨਿੰਦਕਾਂ ਬਾਰੇ, ਮੀਣਿਆਂ ਬਾਰੇ, ਬੇਮੁਖਾਂ ਬਾਰੇ, ਹਉਮੀਂ ਬਾਰੇ ਆਦਿ ਬਾਅਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਵੀ ਗਲਤ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਕਬਿੱਤ-ਸਵੱਈਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹਨ। ਉਂਜ ਵੀ ਕੋਈ ਕਵੀ ਜੇ ਏ-ਤਿੰਨ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਖਕੇ

ਫਿਰ ਦੂਜੇ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਹ ਸਮੇਂ, ਸਥਾਨ ਤੇ ਘਟਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਚੁਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਤੇ ਪੂਰਾ ਢੁੱਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਵੀ ਇਸੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਬਿੱਤਾ ਦੇ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਮਜ਼ਮੂਨ, ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਔਂਡ ਔਂਡ ਸਮਿਆਂ ਉੱਤੇ ਔਂਡ ਔਂਡ ਵਾਕਯਾਤ ਦੇ ਹੋਣ ਪਰ ਤੇ ਔਂਡ ਔਂਡ ਨਿਰੀਖਣਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣ, ਪਰ ਔਂਡ ਔਂਡ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਲਿਖੀਏ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇਗ ਕਾਲ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਜਾਣੇ ਘੱਟ ਸੰਭਵ ਹਨ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਚਨਾ ਬਨਾਰਸ ਵਿਚ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਆਗਰੇ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਥਾਈਂ ਹੋਈ ਵਧੀਕ ਦਰੁਸਤ ਬਾਤ ਹੈ। ਬਨਾਰਸ ਵਾਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਬਿਰਹਾ ਵਿਐਸ਼ ਦੇ ਰਚੇ ਗਏ ਛੰਦਾਂ ਤਾਂ ਐਸੇ ਹਨ ਜੋ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਗੁਰੂ ਵਿਛੋੜੇ' ਵਿੱਚ ਹੀ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ।⁴⁸

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ—ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਲੋਕ

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਜਿਥੇ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਕਬਿੱਤ ਸਵੱਈਏ ਲਿਖੇ ਉਥੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਲੋਕ ਵੀ ਲਿਖੇ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਲਿਖੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 6 ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਸੋਭ ਮਹਾਂ ਕਵੀ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਰਚੇ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਰਚੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਪਾਠ ਅਜੇ ਤੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਉਤਾਰਾ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪਾਠ ਵੀ ਬਹੁਤ ਅਸੁੱਧ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮੂਲ ਖਰੜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਅਸੁੱਧੀਆਂ ਦੂਰ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।⁴⁹

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਹ ਸ਼ਲੋਕ ਅਨੁਸ਼ਟੁਪ ਛੰਦ ਵਿਚ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਪੀਂਡਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸਮੇਂ ਪੀਂਡਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਿੰਨਤ ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਬਾਂ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ' ਸ਼ਬਦ ਅਪਨਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪੁੱਛਣ ਤੇ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ' ਨਾਂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦੱਸਦਿਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਪੀਂਡਤ ਬੜੇ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ

ਦੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕੀਤੀ ਜੋ ਸਹਾਕਵੀ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:-

ਜੈ ਗੁਰਦਾਸ ਵਿਮਲ ਮਤਿ ਗਯਾਨੀ। ਅਬ ਹਮਰੇ ਮਨ ਨਿਸਰੇ ਠਾਨੀ।

ਤੁਮ ਤੇ ਸੰਸਯ ਗਯੇ ਹਮਾਰਾ। ਬਿਬਿਧ ਭੇਦ ਬਿਧਿ ਕੀਓ ਉਚਾਰਾ।⁵⁰

(ਹੇ ਗੁਰਦਾਸ ਤੇਰੀ ਜੈ ਹੋਵੇ, ਹੁਣ ਸਾਡੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪੂਰਾ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਪਵਿੱਤਰ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਮਹਾਂ ਗਿਆਨੀ ਹੋ। ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਵਚਨ-ਬਿਲਾਸ ਕਰਕੇ ਸਾਡੇ ਮਨ ਦਾ ਭਰਮ ਦੂਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਬੜੇ ਚੰਗੇ ਅਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਕਰਕੇ ਸਾਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਹੈ।)

ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸ਼ੁੱਠ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਮੂਲ ਖਰੜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ ਯਕੀਨਨ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਹਨ।

ਪੈਰ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਤੇ ਹਵਾਲੇ

1. ਡਾ. ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਏ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਟਰੇਚਰ, ਪੰਨਾ- 47.
2. ਡਾ. ਡੋਜਾ ਸਿੰਘ, ਪੇਪਰਜ਼ ਆਠ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਪੰਨਾ- 68.
3. ਡਾ. ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿੱਖ ਪੀਪਲ, ਪੰਨਾ- 209.
4. ਡਾ. ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ, ਏ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਟਰੇਚਰ, ਪੰਨਾ- 207.
5. ਮੈਕਲੋਡ, ਦੀ ਸਿੱਖ ਰਿਲੀਜ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 241.
6. ਡਾ. ਡੋਜਾ ਸਿੰਘ, ਦੀ ਇਮੇਜ਼ ਆਫ਼ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਇਨ ਦੀ ਵਾਰਜ਼ ਆਫ਼ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਪੰਨਾ- 63.
7. ਕਨਿੰਘਮ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ- 65.
8. ਅਨਿਲ ਚੰਦਰ ਬੈਨਰਜੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਐਂਡ ਹਿਜ਼ ਟਾਇਮਜ਼, ਪੰਨਾ- 102.
9. ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਏ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿਖਜ਼, ਪੰਨਾ- 310.
10. ਗੁਰਮਤਿ ਸੁਧਾਕਰ, ਪੰਨਾ- 288.
11. ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਜਵਾਂ ਐਡੀਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 416.
12. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ, ਭੁਮਿਕਾ
13. ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ 6, ਪੰਨਾ- 385.
14. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ: ਜੀਵਨੀ ਤੇ ਰਚਨਾ, ਪੰਨਾ- 36.
- 15 ਤੇ 17. ਵਾਰ, 1,2,3.
- 18-19. ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ- 416.
20. ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਏ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿਖਜ਼, ਭਾਗ-1, ਪੰਨਾ- 312.
21. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਸਟੀਕ, ਪੰਨਾ- 714.
22. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀਵਨੀ ਤੇ ਰਚਨਾ, ਪੰਨਾ- 37.
23. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਨਾ- ਅ-ੲ
24. ਡਾ. ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿਖ ਪੀਪਲ, ਪੰਨਾ- 209.
25. ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ- 416.
26. ਮੈਕਲੋਡ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਐਂਡ ਦੀ ਸਿੱਖ ਰਿਲੀਜ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 15.
27. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਅੰਕ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ, ਪੰਨਾ- 161.
28. ਜਨਮ ਸਾਖੀ, ਪੰਨਾ- 1.
29. ਅਨਿਲ ਚੰਦਰ ਬੈਨਰਜੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਐਂਡ ਹਿਜ਼ ਟਾਇਮਜ਼, ਪੰਨਾ- 102.

30. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ: ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ, ਪੰਨਾ- 39.
31. ਵਾਰ-26, ਪਉੜੀ 33.
32. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਅੰਕ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ, ਪੰਨਾ- 161.
33. ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਏ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿਖਜ਼, ਪੰਨਾ- 310.
34. ਕੀਬੱਤ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਦੂਸਰਾ ਸਕੰਧ, ਪੰਨਾ-5.
35. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਹਿੰਦੀ ਰਚਨਾ(ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਅੰਕ) ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ, ਸਤੰਬਰ -
ਅਕਤੂਬਰ, 1968, ਪੰਨਾ- 218.
36. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ, ਪੰਨਾ- 38.
37. ਏ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਟਰੇਚਰ, ਪੰਨਾ- 207.
38. ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ- 416.
39. ਗੁਰ ਨਾਨਕ ਅੰਡ ਹਿਜ਼ ਟਾਇਮਜ਼, ਪੰਨਾ- 102.
40. ਏ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿਖਜ਼, ਪੰਨਾ- 310.
41. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ: ਜੀਵਨੀ ਤੇ ਰਚਨਾ, ਪੰਨਾ- 39.
42. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ, ਪੰਨਾ- 152.
43. ਗੁਰਮਤਿ ਸੁਧਾਕਰ, ਪੰਨਾ- 130.
44. ਬੈਸਨੇ ਅਨੀਨ ਬਹਮੀਨ ਸਾਲ ਗੁਮ ਸੇਵਾ।
ਗੀਤਾ ਭਗਵਤ ਸੋਤਾ ਇਕਾਕੀ ਕਹਵਾਈ।
ਤੀਰਥ ਧਰਮ ਏਣ ਜਾਤ੍ਰ ਕਉ ਪੀੜਤ ਪੂਛ,
ਕਰਤ ਗਵਨ ਸੁ ਮਹੁਰਤ ਸੁਧਵਾਈ।
ਬਾਹਰ ਨਿਕਸ ਗਰਧਬ ਸਵਾਨ ਸਗੁਨਕੈ,
ਸੰਕਾ ਉਪਰਜਿ ਕੈ ਬਾਹੁਰ ਘਰਿ ਆਵਈ।
ਪਤਿ ਬੜ ਗਹਿ ਰਹਿ ਸਕਤ ਨ ਏਕਾ ਟੇਕ,
ਦੁਬਧਾ ਅਛਤ ਨ ਪਰਮਪਦ ਪਾਵਈ॥447॥
ਗੁਰਸਿੱਖ ਸੰਗਿਤ ਮਿਲਾਪ ਕੇ ਪੁਤਾਪ ਅੰਸੇ,
ਪ੍ਰਿਤਬੁਤ ਏਕ ਟੇਕ ਦੁਬਧਾ ਨਿਵਾਰੀ ਹੈ।
ਪੂਛਤ ਨ ਜੋਤਕ ਅਉ ਬੈਦ ਬਿਤ ਵਾਰ ਕਛੁ,
ਗਿਹੁ ਅਉ ਨਿਛਤ ਕੀ ਨਾ ਸੰਕਾ ਉਰਧਾਰੀ ਹੈ।

ਜਾਨਤ ਨ ਸਗਨ ਲਗਨ ਆਨ ਦੇਵ ਸੇਵ,
 ਸੁਬਦ ਸੁਰਤਿ ਲਿਵ ਨੇਹੁ ਨਿਰਕਾਰੀ ਹੈ।
 ਸਿਖ ਸੰਤ ਬਾਲਕ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲਕ,
 ਹੁਇ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤਿ ਗਤਿ ਬ੍ਰਹਮ ਬੀਚਾਰੀ ਹੈ॥੪੪॥

—(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ, ਰਾਸਿ 3, ਅੰਸੂ 32) ਪੰਨਾ- 2040.

45. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ ਰਾਸਿ 7, ਅੰਸੂ 5, ਪੰਨਾ- 3075.
46. ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ: ਜੀਵਨੀ ਤੇ ਰਚਨਾ, ਪੰਨਾ- 36.
47. -ਉਗੀ-, ਪੰਨਾ- 36.
48. ਕੀਬੱਤ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਦੂਸਰਾ ਸਕੱਧ, ਪੰਨਾ- 13.
49. -ਉਗੀ-, ਪੰਨਾ- 68.
50. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ, ਰਾਸਿ 7, ਅੰਸੂ 3, ਅੰਕ 45.

ਅਧਿਆਇ ਚੌਥਾ

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾ ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾ ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣ ਲਈ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਭਾਰੀ ਘਾਲਣਾ ਘਾਲੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਕੁਝ ਵਰਨਣ ਯੋਗ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਵੀ ਭਾਰੀ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਘਰ ਨਾਲ ਨੇੜਲਾ ਸੰਬੰਧ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਅਨੁਭਵ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਸਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਮਹਾਨ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਸਨ, ਇਸੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗੁਰ ਇਤਿਹਾਸ, ਰਾਜਸੀ ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵੇਚਨ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ।

ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆ

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਵੇਖ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਤੀਜੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਛੇਵੇਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਤੱਕ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਉਂਜ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਨਾਲ ਬੜੇ ਡੂੰਘੇ ਤੇ ਨੇੜਲੇ ਸੰਬੰਧ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਤੇ ਨਿਕਟ ਵਰਤੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਅਤੇ ਗੁਰ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਕਾਫ਼ੀ ਡੂੰਘੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਸਫਲਤਾ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਗੁਰਮਤਿ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਫਲਸਫ਼ੇ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਿਆ ਤੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਵੀ ਢਾਲਿਆ ਇਸੇ ਲਈ 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ' ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਸਮੇਂ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ' ਵਿਚ ਦਰਜ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਵੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਹੀ ਸਿੱਟਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਖੜੋਣ ਤੇ

ਸਤਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਨਿਮਰਤਾ ਸਹਿਤ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਨਿਰਮਾਣਤਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਵੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹੇਗਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਤਮਿਕ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗਾ।¹

ਆਪ ਦੀ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਇਕ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਪਰਵਾਨ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਵਕਤ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਬਾਣੀ ਦਾ ਦਰਜਾ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਬਹੁਤ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਵਰਦਾਨ ਤੋਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।² ਡਾ. ਫੋਜਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੀ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਹਿਤ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਯਤਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੁਆਰਾ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪਵਿੱਤਰ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਰਾਂ ਨੂੰ 'ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਕੁੰਜੀ' ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।³ ਡਾ. ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਵਾਨਾ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਸੰਤਪਾਲ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਭੱਲਾ (1559-1639 ਈ.) ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਸੰਤਪਾਲ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਿੱਖ ਆਤਮਿਕ ਖਜ਼ਾਨੇ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਇੱਕ ਸੁੱਧ ਤੇ ਅਸਲੀ ਰਹਿਤਨਾਮਾ ਹੈ। — ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।⁴

ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਅਨੁਸਾਰ, " ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ (40 ਵਾਰਾਂ 556 ਕਬੀਤ ਆਦਿ ਛੰਦ) ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਉੱਤਮ ਭੰਡਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਅਤਿ ਉਕਤਿ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਰਹਿਤਨਾਮਾ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਵਧਕੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਬਚਨ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।⁵ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਆਖਿਆ ਪੂਰਨ ਭਾਤ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਏਨੀ ਸੰਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪੂਰਨ ਅਨੁਭਵ, ਪੂਰਾ ਆਦਰਸ਼ ਤੇ ਪੂਰਾ ਦਰਸ਼ਨ ਇਸ ਵਿਚ ਉਪਸਥਿਤ ਹੈ। ਹਰ ਇੱਕ ਵਾਰ ਵਿਚ, ਹਰ ਇੱਕ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਭਰਪੂਰ ਹਨ।⁶

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਨੂੰ ਬੜੇ ਨੇੜਿਓਂ ਸਮਝ ਕੇ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਗੁਰਮਤਿ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਬੜੀ ਸੁੰਦਰ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਤਮਾ, ਸਿੱਖੀ, ਮਨੁੱਖਾ ਜਨਮ ਦੀ ਉੱਤਮਤਾ, ਸਤਿਗੁਰ, ਗੁਰਮੁਖਿ, ਗੁਰਸਿੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ, ਸਿੱਖੀ ਮਾਰਗ, ਸਾਧ ਸੰਗਤ, ਸਿਮਰਨ, ਸੇਵਾ, ਨਿਮਰਤਾ, ਗਰੀਬੀ, ਹਉਮੈ ਦਾ ਨਿਵਾਰਨ, ਪਰਉਪਕਾਰ, ਸ਼ਬਦ-ਨਾਮਰਸ, ਕਿਰਤ ਕਰਨਾ, ਵੰਡ ਛਕਣਾ, ਨਾਮ ਦਾਨ ਇਸ਼ਨਾਨ, ਗੁਰਮੁਖਿ, ਮਨਮੁਖਿ, ਨਿੰਦਕ, ਅਕਿਤਾਘਣ, ਕਪਟੀ, ਹੰਕਾਰੀ, ਨਿਗੁਰਾ, ਝੂਠ, ਸੌਚ ਆਦਿ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸੁਖੈਨ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਪੁ ਜੀ ਦੇ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਗੂੜ੍ਹ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਹੈ—

ਏਕਾ ਏਕੰਕਾਰੁ ਲਿਖਿ ਦੇਖਾਨਿਆ।

ਉੜਾ ਓਅੰਕਾਰੁ ਪਾਸ ਬਹਾਨਿਆ।

ਸਤਿਨਾਮ ਕਰਤਾਰ ਨਿਰਭਉ ਭਾਨਿਆ।

ਨਿਰਵੈਰਹੁ ਜੇਕਾਰ ਅਜੂਨਿ ਅਕਾਨਿਆ।

ਸਚੁ ਨੀਸਾਣੁ ਅਪਾਰੁ ਜੋਤਿ ਉਜਾਨਿਆ।

ਪੰਜ ਅਖਰ ਉਪਕਾਰ ਨਾਮੁ ਸਮਾਨਿਆ।

ਪਰਮੇਸਰੁ ਸੁਖੁ ਸਾਰੁ ਨਦਰਿ ਨਿਹਾਨਿਆ।⁷

ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ 'ਆਸਾ' ਦੀ ਵਾਰਾਂ ਦੇ ਇਕ ਸ਼ੁਲੋਕ ਵਿਚ ਸਿੱਖੀ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਭੈਅ ਵਿਚ ਮੰਨਿਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਭੈਅ ਵਿਚ ਸ਼ੌਂਕੜੇ ਸੁਰਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਵਾ ਚੱਲਦੇ ਹੈ, ਲੱਖਾਂ ਨਦੀਆਂ ਵਹਿੰਦੀਆਂ, ਅਗਨਿ

ਵਿਗਾਰ ਕੱਢਦੀ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਭਾਰ ਨਾਲ ਦੱਬੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਭੈਅ ਵਿਚ ਮੈਘ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਵਰਖਾ ਦਾ ਭਾਰ ਚੁੱਕੀ ਡਿਰਦੇ ਹਨ, ਧਰਮ ਰਾਜ ਆਪਣਾ ਕਾਰਜ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਅਤੇ ਚੰਦਮਾ ਆਪਣੇ ਅਸੀਮ ਮਾਰਗ ਉੱਤੇ ਕਰੋੜਾਂ ਕੋਹ ਚਲਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖ-ਬੁੱਧ, ਸੁਰ-ਨਾਥ, ਆਕਾਸ਼, ਤਾਰਾ-ਮੰਡਲ, ਯੋਧੇ, ਮਹਾਬਲੀ, ਸੂਰਬੀਰ ਸਭ ਉਸ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਭੈਅ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਥਾਂ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ:—

ਭੈ ਵਿਚਿ ਪਵਣੁ ਵਹੈ ਸਦ ਵਾਉ। ਭੈ ਵਿਚਿ ਚਲੀਹ ਲਖ ਦਗਿਆਉ।
 ਭੈ ਵਿਚਿ ਅਗਨਿ ਕਢੈ ਵੇਗਾਰਿ। ਭੈ ਵਿਚਿ ਧਰਤੀ ਦਬੀ ਭਾਰਿ।
 ਭੈ ਵਿਚਿ ਇੰਦੁ ਡਿਰੈ ਸਿਰ ਭਾਰਿ। ਭੈ ਵਿਚਿ ਰਾਜਾ ਧਰਮ ਦੁਆਰੁ।
 ਭੈ ਵਿਚਿ ਸੂਰਜੁ ਭੈ ਵਿਚਿ ਚੰਦੁ। ਕੋਹ ਕਰੋੜੀ ਚਲਤ ਨ ਅੰਤੁ।
 ਭੈ ਵਿਚਿ ਸਿਧ ਬੁਧ ਸੁਰ ਨਾਥ। ਭੈ ਵਿਚਿ ਆਡਾਣੇ ਆਕਾਸ।
 ਭੈ ਵਿਚਿ ਜੋਧ ਮਹਾਬਲ ਸੂਰ। ਭੈ ਵਿਚਿ ਆਵਹਿ ਜਾਵਹਿ ਪੂਰ।
 ਸ਼ਗਲਿਆ ਭਉ ਲਿਖਿਆ ਸਿਰਿ ਲੇਖੁ। ਨਾਨਕ ਨਿਰਭਉ ਨਿਰੰਕਾਰੁ ਸਚੁ ਏਕ।⁸

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਇਸ ਆਸ਼ੇ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ:—

ਭੈ ਵਿਚਿ ਥਰਜੀ ਧਰਤਿ ਆਗਾਸੁ ਹੈ ਨਿਰਾਪਾਰ ਭੈ ਭਾਰ ਪਹਾਇਆ।
 ਪਉਣੁ ਪਾਣੀ ਬੈਸੰਤਰੇ ਭੈ ਵਿਚਿ ਰਖੇ ਮੋਲਿ ਮਿਲਾਇਆ ।
 ਪਾਣੀ ਅੰਦਰਿ ਧਰਤਿ ਧਰਿ ਵਿਣੁ ਥੀਮਾ ਆਗਾਸ ਠਹਿਰਾਇਆ।
 ਕਾਠੇ ਅੰਦਰਿ ਅਗਨਿ ਧਰਿ ਕਰਿ ਪਰਫੁਲਤੁ ਸੁਫਲ ਫਲਾਇਆ।
 ਨਵੀ ਦੁਆਰੀ ਪਵਣੁ ਧਰਿ ਭੈ ਵਿਚਿ ਸੂਰਜ ਚੰਦ ਚਲਾਇਆ ।
 ਨਿਰਭਉ ਆਪਿ ਨਿਰੰਜਨੁ ਰਾਇਆ।⁹

ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਭੂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇੱਕ ਹੀ ਬੋਲ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਕੀਤੀ। ਦਿਨ ਰਾਤ, ਤ੍ਰਿਣ, ਤਿੰਨੇ ਭਵਨ, ਪਾਣੀ, ਚਾਰੇ ਬੇਦ, ਚਾਰੇ ਖਾਣੀਆਂ, ਸਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹਿੱਸੇ ਆਦਿ ਸਭ ਕੁਝ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਆਪ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ

ਹੈ ਅਤੇ ਆਪ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦਾ ਹੈ। ਆਕਾਸ਼ ਤੇ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵੀ ਉਸੇ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਥੀਮਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਆਪਣੇ ਹੁਕਮ ਰਾਹੀਂ ਸਥਿਰ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਚੰਦ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਜੋਤਿ ਧਰੀ। ਰਾਤ ਅਤੇ ਦਿਨ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਆਦਿ:--

1 ਓਅੰਕਾਰਿ ਉਤਪਾਤੀ ॥ ਕੀਆ ਦਿਨਸ ਸਭ ਰਾਤੀ ॥
ਵਣ ਤਿਣੁ ਤਿਭਵਣ ਪਾਣੀ ॥ ਚਾਰਿ ਬੇਦ ਚਾਰੇ ਖਾਣੀ ॥
ਖੰਡ ਚੋਪ ਸਭ ਲੋਆ ॥ ਏਕ ਕਵਾਵੈ ਤੇ ਸਭਿ ਹੋਆ ॥¹⁰

2. ਆਪੀਨੈ ਆਪੁ ਸਾਜਿ, ਆਪਿ ਪਛਾਣਿਆ।
ਅੰਬਰਿ ਧਰਤਿ ਵਿਛੋੜਿ ਚੀਆ ਤਾਣਿਆ।
ਵਿਣੁ ਥੀਮਾਂ ਗਗਨੁ ਰਹਾਇ ਸਬਦੁ ਨੀਸਾਣਿਆ।
ਸੂਰਜ ਚੰਦੁ ਉਪਾਇ ਜੋਤਿ ਸਮਾਣਿਆ ॥
ਕੀਏ ਗਤਿ ਦਿਨੰਤੁ ਚੋਜਿ ਵਿਛਾਣਿਆ ॥¹¹

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਵੇਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ:--

ਇਕ ਕਵਾਉ ਪਸਾਉ ਕਰਿ ਓਅੰਕਾਰ ਸੁਣਾਇਆ ।
ਓਅੰਕਾਰਿ ਆਕਾਰ ਲਖ ਬਹੁਮੰਡ ਬਣਾਇਆ।
ਪੰਜ ਤਤੁ ਉਤਪਤਿ ਲਖ ਤੈ ਲੋਆ ਸੁਹਾਇਆ।
ਜਲਿ ਥਲਿ ਗਿਰਿ ਤਰਵਰ ਸਫਲ ਦਰੀਆਵ ਰਲਾਇਆ ॥¹²

2. ਇਕੁ ਕਵਾਉ ਪਸਾਉ ਕਰਿ ਓਅੰਕਾਰਿ ਅਕਾਰੁ ਬਣਾਇਆ।
ਅੰਬਰਿ ਧਰਤਿ ਵਿਛੋੜਿ ਕੈ ਵਿਣੁ ਥੀਮਾਂ ਅਗਾਸੁ ਰਹਾਇਆ ॥¹³

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਨੇ 'ਅਨੰਦ ਸਾਹਿਬ' ਵਿਚ ਸਰੀਰਕ ਅੰਗਾਂ, ਰਸਨਾ, ਠੇਠਰ, ਕੰਠ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸੰਬੰਧਨ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵ ਦੀ ਚੇਤਾਵਨੀ ਕਰਾਈ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਹੱਥਾਂ ਅਤੇ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਇਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਤੱਵ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ:--

1. ਗੁਰਮੁਖ ਹਥਿ ਸਕਥ ਹਨ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਗੁਰ ਕਾਰ ਕਮਾਵੈ।
 ਪਾਣੀ ਪਖਾ ਪੀਹਣਾ ਪੈਰ ਧੋਇ ਚਰਣਮਤੁ ਪਾਵੈ।
 ਗੁਰਬਾਣੀ ਲਿਖਿ ਯੋਥੀਆਂ ਭਾਲ ਸਿਦੀਗ ਰਬਾਬ ਵਜਾਵੈ।
 ਨਮਸਕਾਰ ਡੰਡਉਤ ਕਰਿ ਗੁਰਭਾਈ ਗਲਿ ਮਿਲਿ ਗਲਿ ਲਾਵੈ।
 ਕਿਰਤਿ ਵਿਰਤਿ ਕਰ ਧਰਮ ਦੀ ਹਥਹੁ ਦੇ ਕੈ ਭਲਾ ਮਨਾਵੈ।
 ਪਾਰਸੁ ਪਰਸਿ ਅਪਰਸਿ ਹੋਇ ਪਰ ਤਨ, ਪਰ ਧਨ ਹਥ ਨ ਲਾਵੈ।
 ਗੁਰਸਿਖ ਗੁਰਸਿਖ ਪੂਜ ਕੈ ਭਾਇ ਭਗਤਿ ਭੈ ਭਾਣਾ ਭਾਵੈ।
 ਆਪੁ ਗਾਵਾਇ ਨ ਆਪ ਗਣਾਵੈ॥¹⁴

2. ਗੁਰਮੁਖਿ ਪੈਰ ਸਕਾਰਬੈ ਗੁਰਮੁਖਿ ਮਾਰਗਿ ਚਾਲ ਚਲੰਦੇ।
 ਗੁਰੂ ਦੁਆਰੇ ਜਾਨਿ ਚਲਿ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਚਲਿ ਜਾਇ ਬਚੰਦੇ।

 ਗੁਰ ਚੇਲੇ ਪਰਚੈ ਪਰਚੰਦੇ॥¹⁵

ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸੁੰਦਰ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪਗ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ:—

ਗੁਰਬਾਣੀ

ਸਚਹੁ ਉਰੈ ਸਭ ਕੇ ਉਪਰ ਸਚੁ ਆਚਾਰ॥¹⁶

ਗੁਰਦਾਸ ਬਾਣੀ

ਸਚਹੁ ਓਰੈ ਸਭ ਕਿਹੁ ਨਖ ਸਿਆਣਪ ਸਭਾ ਬੋਝੀ।
 ਉਪਰਿ ਸਚੁ ਅਚਾਰੁ ਚਮੋਝੀ॥¹⁷

ਗੁਰਬਾਣੀ

ਲਖ ਚਉਰਾਸੀਹ ਜੋਨਿ ਸਬਾਈ॥ਮਾਣਸ ਕਉ ਪ੍ਰਿਭ ਦੀਈ ਵਡਿਆਈ॥¹⁸

ਗੁਰਦਾਸ ਬਾਣੀ

ਲਖ ਚਉਰਾਸੀਹ ਜੂਨਿ ਵਿਚਿ ਉਤਮੁ ਜੂਨਿ ਸੁ ਮਾਣਸ ਦੇਹੀ।

 ਕਰਤਾ ਪੁਰਖੁ ਵਿਸਾਰਿ ਕੈ ਮਾਣਸੁ ਕੀ ਮਨਿ ਆਸ ਧਰੇਹੀ।
 ਪਸੂ ਪਰੇਤਹੁ ਬੁਰੀ ਬੁਰੇਹੀ॥¹⁹

ਗੁਰ ਬਾਣੀ

ਬਿਨੁ ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਮ ਨ ਪਾਈਐ ਭਾਈ, ਬਿਨੁ ਨਾਮੇ ਭਰਮ ਨ ਜਾਈ।
ਸਤਿਗੁਰ ਸੇਵੇ ਤ ਸੁਖ ਪਾਵੈ ਭਾਈ, ਆਵਣ ਜਾਣ ਰਹਾਈ।

ਗੁਰ ਸੇਵੇ ਸੋ ਬੁਝੈ ਭਾਈ ਗੁਰ ਬਿਨੁ ਮਗੁ ਨ ਪਾਈ।²⁰

ਗੁਰਦਾਸ ਬਾਣੀ

ਸਤਿਗੁਰ ਵੈਦੁ ਨ ਸੋਵਓ ਰੋਗੀ ਵੈਦੁ ਨ ਰੋਗੁ ਮਿਟਾਵੈ।

ਆਧਿ ਬਿਆਧਿ ਉਪਾਧਿ ਵਿਓ ਮਰਿ ਮਰਿ ਜੀਮੈ ਦੁਖਿ ਵਿਹਾਵੈ।
ਆਵੈ ਜਾਇ ਭਵਾਈਐ ਭਵਜਲ ਅੰਦਰੁ ਪਾਰੁ ਨ ਪਾਵੈ।

ਗੁਰ ਪੂਰੇ ਵਿਣੁ ਕਉਣ ਛੁਡਾਵੈ।²¹

ਗੁਰ ਬਾਣੀ

ਅਪਰਾਧੀ ਦੂਣਾ ਨਿਵੈ ਜੋ ਹੰਤਾ ਮਿਰੰਗਾਹਿ।²²

ਗੁਰਦਾਸ ਬਾਣੀ

ਨਿਵੈ ਅਰੋੜੀ ਮਿਰਗ ਏਖਿ ਕਰੈ ਵਿਮਾਹੁ ਧੋਹੁ ਸਹੁ ਲਾਵੈ।
ਅਪਰਾਧੀ ਅਪਰਾਧ ਕਮਾਵੈ।²³

‘ਜਪੁਜੀ’ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਨੂੰ ਇਕ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮਝਦਿਆਂ
ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:—

ਪਵਣ ਗੁਰੂ ਪਾਣੀ ਪਿਤਾ ਮਾਤਾ ਧਰਤਿ ਮਹੁਤੁ।
ਦਿਵਸੁ ਰਾਤਿ ਦੁਇ ਦਾਈ ਦਾਇਆ ਖੇਨੈ ਸਗਲ ਜਗਤੁ।²⁴

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ—

ਪਉਣ ਗੁਰੂ ਗੁਰ ਸਬਦ ਹੈ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਗੁਰ ਸਬਦ ਸੁਣਾਇਆ।
ਪਾਣੀ ਪਿਤਾ ਪਵਿਤ, ਕਰਿ ਗੁਰਮੁਖਿ ਪੰਥ ਨਿਵਾਣੁ ਚਲਾਇਆ।

ਧਰਤੀ ਮਾਤ ਮਹੁਤੁ ਕਰਿ ਚਿਤਿ ਪੋਤਿ ਸੰਜਿਗੁ ਬਣਾਇਆ।

ਦਾਈ ਦਇਆ ਰਾਤਿ ਦਿਹੁ ਬਾਲ ਸੁਭਾਇ ਜਗਤੁ ਖਿਲਾਇਆ।²⁵

ਇਸ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਰਲ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਬੜੇ ਸੁਚੱਜੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅਤੇ ਮੋਢੀ ਕਵੀ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਟੀਕਾ ਕਰਨ ਦੀ ਪਿਰਤ ਪਾਈ। ਇਹ ਪਿਰਤ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਬੜੀ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਣ ਰੂਪ-ਧਾਰਾ ਬਣ ਗਈ।²⁶ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਹ ਟੀਕਾ ਵਿਧੀ ਇੱਕ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਰਲ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਮਈ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਛਾਟ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਕਹਿਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੀ ਮੋਹਰ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸਿਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਦਾ ਵੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਵੇਦ, ਕਤੇਬ, ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ-ਪੁਰਾਣ , ਉਪਨਿਸ਼ਦ-ਸਮਿਤੀ ਆਦਿ ਸੱਭ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ। ਏਵੇਂ ਏਵਿਤਿਆਂ, ਪੀਰਾਂ ਫਕੀਰਾਂ, ਭਗਤਾਂ ਮਹਾਂ ਪੁਰਖਾਂ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬੇਲੀ ਭਗਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ—

ਗੁਰਮੁਖਿ ਬੇਲੀ ਭਗਤਿ ਕਰਿ ਜਾਇ ਇਕਾਤੁ ਬਹੈ ਲਿਵ ਲਾਵੈ।

ਕਰਮ ਕਰੈ ਅਧਿਆਤਮੀ ਹੋਰਸੁ ਕਿਸੈ ਨਾ ਅਲਖੁ ਲਖਾਵੈ।

ਘਰਿ ਆਇਆ ਜਾ ਪੁਡੀਐ ਰਾਜੁ ਦੁਆਰਿ ਗਇਆ ਆਲਾਵੈ।

ਘਰਿ ਸਭ ਵਬੁ ਮੰਗੀਅਨ ਵਲ ਛਲ ਕਰਕੈ ਝਟੁ ਲੀਆਵੈ।

ਵਡਾ ਸਾਗ ਵਰਤਦਾ ਓਹੁ ਇਕ ਮਨਿ ਪਰਮੇਸਰੁ ਧਿਆਵੈ।

ਪੰਜ ਸਵਾਰੈ ਭਗਤ ਦੀ ਰਾਜਾ ਹੁਇ ਕੈ ਘਰਿ ਚਲ ਆਵੈ।

ਦੀਏ ਦਿਲਾਸਾ ਤੁਸਿ ਕੈ ਅਣਗਣਤੀ ਖਰਚੀ ਪਹੁੰਚਾਵੈ।
 ਓਥਹੁ ਆਇਆ ਭਗਤ ਪਾਸਿ ਹੋਇ ਦਇਆਲੁ ਹੇਤੁ ਉਪਜਾਵੈ।
 ਭਗਤ ਜਨਾ ਜੰਕਾਰ ਕਰਾਵੈ।²⁷

ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਮੱਤ-ਮਤਾਂਤਰਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:—

ਰਾਗਿ ਵਰਨ ਡਿਐ ਦਰਸਨਾ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਬੇਦ ਪੁਰਾਣ ਸੁਣਾਇਆ।
 ਦੇਵੀ ਦੇਵ ਸਰੇਵਦੇ ਦੇਵ ਸਥਲ ਤੀਰਥ ਭਰਮਾਇਆ।
 ਗਣ ਗਧਿਰਬ ਅਪਛਰਾ ਸੁਰਪਤਿ ਇੰਦ੍ਰ ਇੰਦ੍ਰਾਸਣ ਛਾਇਆ।
 ਜਤੀ ਸਤੀ ਸੰਤੋਖੀਆਂ ਸਿਧ ਨਾਥ ਅਵਤਾਰ ਗਣਾਇਆ।
 ਜਪ ਤਪ ਸੰਜਮ ਹੋਮ ਜਗ ਵਰਤ ਨੇਮ ਨਈ ਵੇਦ ਪੁਜਾਇਆ।
 ਸਿਖਾ ਸੂਤ੍ਰ ਮਾਲਾ ਤਿਲਕ ਪਿਤਰ ਕਰਮਦੇਵ ਕਰਮ ਕਮਾਇਆ।
 ਪੁੰਨ ਦਾਨ ਉਪਦੇਸੁ ਦਿੜਾਇਆ।²⁸

ਇਹ ਕਹਿਣ ਵਿਚ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਧੁਰਾ ਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਭਵ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਿਆ ਹੈ। ਪੇਡੈਸਰ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨਾਮ ਅਤੇ ਸਿਮਰਨ ਦੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਸੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਵੇਦਾਂ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣ ਦੀ ਥਾਂ ਰੱਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।²⁹

ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ, 'ਏਹ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਮਹਾਂ ਰਿਖੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਬਿਆਸ ਵਾਂਗੂੰ ਅਦੁੱਤੀ ਪੁਰਖ ਸੀ। 39 ਵਾਰਾਂ 500 ਕੀਬੱਤ ਅਜੇਹੇ ਅਦੁੱਤ ਦਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦੇ ਕਰ ਉਸ ਨੇ ਰਚੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰ ਸਿੱਖੀ ਧਰਮ ਦੇ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਰਿੱਤ ਵਿਚ ਵਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਵਾਸਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਨੇ ਸੁਣਨੇ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਧਰਮ ਧਾਪਤ ਹੋਵੇਗਾ।'³⁰

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਦਾ ਥਿਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸੇਵਾ ਦੇ
 ਦੇ ਕੰਮ ਹਨ। ਇੱਕ ਇਹ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਬੈਠ ਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਇਕੱਤਰ ਤੇ ਸੰਕਲਪ
 ਕਰਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ ਤੇ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਲਿਖਣੀ। ਦੂਸਰਾ ਕੰਮ— ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ
 ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦੇ ਅਸੂਲਾਂ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ
 ਸਚਮੁੱਚ ਕੁੰਜੀ ਦਾ ਕੰਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।³¹

ਇਹ ਕਹਿਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਤਿਕਥਨੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ
 ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਅਸੂਲਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ
 ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਸਫਲ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਡਾ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ
 ਵਿਚਾਰ ਬਿੱਲਕੁੱਲ ਸਹੀ ਢੁੱਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਾਂ
 ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ
 ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਲੀਹ ਤੇ ਸਰਬ ਸਧਾਰਣ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਉਲੇਕਣ ਦਾ ਸਫਲ ਯਤਨ
 ਕੀਤਾ।³² ਉਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨਾ ਕੇਵਲ ਈਸ਼ਵਰ ਭਗਤੀ ਦੇ ਸਤੋਤਰ ਹੀ ਹਨ ਸਗੋਂ ਉਸ
 ਵਿਚ ਅਸਲ ਵਾਕਿਆਤ ਨੂੰ ਸੋਹਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਐਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਵਿੱਚ
 ਇਹ ਗੱਲ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਇਕ ਸਰਬ ਸਾਝੇ
 ਧਰਮ ਵੱਲ ਝੁਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਤੇ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸ਼ੁੱਭ ਵਿਚਾਰ ਜਨਤਾ ਦਾ ਜਿਉਂਦਾ
 ਜਾਗਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਬਣ ਰਹੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣ
 ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।³³

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ
 ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਅਨੁਵਾਦ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਭਾਰਤ
 ਦੇ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਗੂੜ੍ਹੀ ਵਾਕਫ਼ੀ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ
 ਤੇ ਅਸੂਲ ਸੂਰਜ ਵਤ ਚਮਕਦੇ ਹਨ।³⁴ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਬੰਧੀ ਅਸੂਲਾਂ
 ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਖੇਪ ਤੇ ਸ਼ੁਰਸਰੀ ਜਿਹੀ ਚਰਚਾ ਕਰ ਲੈਣੀ ਲਾਹੇਵੰਦ ਰਹੇਗੀ।
 ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨੂੰ, ਸਰੂਪ, ਕਰਤੱਵ, ਸਹੱਤਤਾ ਅਤੇ ਗੁਰਸਿੱਖੀ
 ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਪੱਖੋਂ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।

ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦਾ ਸਰੂਪ

ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦੀ ਕੋਈ ਇੱਕ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੇਣਾ ਬਹੁਤ ਕਠਨ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਏ ਜੀਵਨ-ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਚਲਾਏ ਜੀਵਨ-ਮਾਰਗ ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਹੈ।³⁵ ਗੁਰ ਸਿੱਖੀ ਮਾਰਗ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਇਹ ਇਕ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਇਹ ਅਸਲ ਜੀਵਨ ਜਾਂਚ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਨੋਰਥ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਨੋਰਥ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਪੱਖ ਤੇ ਪੂਰਾ ਚਾਨਣਾ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦੀ। ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਤੁਕਾਂ ਦੇ ਕੇ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਕੀ ਹੈ ? ਇਹ ਇੱਕ ਸੂਖਮ ਸਾਧਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਅਨੂਈ ਸਿੱਲ੍ਹ, ਚੱਟਣ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਖੰਡੇ ਦੀ ਧਾਰ ਵਾਂਗ ਤਿੱਖੀ, ਵਾਲ ਨਾਲੋਂ ਬਗੀਕ, ਤਿੰਨਾਂ ਕਾਲਾਂ ਵਿਚ ਅਤੁੱਲ, ਦਵੈਤ ਭਾਵ ਦੀ ਨਾਸ਼ਕ, ਅਨੇਕਤਾ ਤੋਂ ਏਕਤਾ ਵਲ ਲੈਣਜਾਣ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਅਤਿਅੰਤ ਸੁਖਦਾਇਕ ਹੈ:—

ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਬਾਰੀਕ ਹੈ ਸਿਲ ਚਟਣ ਫਿਕੀ।

ਤਿੱਖੀ ਖੰਡੇਧਾਰ ਹੈ ਉਹੁ ਵਾਲਹੁ ਨਿਕੀ।

ਫੂਤ ਭਵਿਖ ਨ ਵਰਤਮਾਨ ਸਰਿ ਮਿਕਣਿ ਸਿਕੀ।

ਦੁਤੀਆ ਨਾਸ਼ਤਿ ਏਤੁ ਘਰਿ ਹੋਇ ਇਕਾ ਇਕੀ।

ਦੁਆ ਤੀਆ ਵਿਸਰੈ ਸਣ ਕਕਾ ਕਿਕੀ।

ਸਭੈ ਸਿਕਾ ਪਰਹਰੈ ਸੁਖ ਇਕਤੁ ਸਿਕੀ।³⁶

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਬੜਾ ਕਠਨ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਥਨੀ ਦੀ
ਬਾ ਕਰਨੀ ਪਧਾਨ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਸਿੱਖੀ ਮਾਰਗ ਦੀ ਕਠੋਰਤਾ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ
ਇਕ ਹੋਰ ਵਾਰ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ:—

ਗੁਰਸਿਖੀ ਬਾਰੀਕ ਹੈ ਖੰਡੇ ਧਾਰ ਗਲੀ ਅਤਿ ਭੀੜੀ।
ਓਥੈ ਟਿਕੈ ਨ ਭੁਣਹਣਾ ਚਲਿ ਨ ਸਕੈ ਉਪਰਿ ਕੀੜੀ।
ਵਾਲਹੁ ਨਿਕੀ ਆਖੀਐ ਤੇਨੁ ਤਿਨਹੁ ਨੈ ਕੋਨੁ ਪੀੜੀ।
ਗੁਰਮੁਖਿ ਵੰਸੀ ਪਰਮ ਹੰਸ ਖੀਰ ਨੀਰ ਨਿਰਭਉ ਚੁੰਜਿ ਵੀੜੀ।
ਸਿਲਾ ਅਨੂਣੀ ਚਟਣੀ ਮਾਣਕ ਮੋਤੀ ਚੋਗ ਨਿਵੀੜੀ।
ਗੁਰਮੁਖਿ ਮਾਰਗ ਚਲਣਾ ਆਸ ਨਿਰਾਜੀ ਝੋੜ ਉਝੀੜੀ।
ਸਹਿਜ ਸਰੋਵਰ ਸਚ ਖੀਡ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਸਚ ਤਖਤਿ ਹਰੀੜੀ।
ਚੜ੍ਹ ਇਕੀਹ ਪਤਿ ਪਉੜੀਆਂ ਨਿਰੰਕਾਰੁ ਗੁਰ ਸਬਦੁ ਸਹੀੜੀ।
ਗੁਰੀ ਦੀ ਮਿਠਿਆਈਐ ਅਕਥ ਕਥਾ ਵਿਸਮਾਦੁ ਬਰੀੜੀ।
ਗੁਰਮੁਖਿ ਸੁਖੁ ਫਲੁ ਸਹਜਿ ਅਲੀੜੀ।³⁷

ਗੁਰਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਪਾਸੋਂ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸੁਣ ਕੇ ਅੰਦਰੋਂ ਸਿਆਣਾ
ਤੇ ਬਾਹਰੋਂ ਭੋਲਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਸੁਣਦਾ।
ਸਤਿਗੁਰ ਨੂੰ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹ
ਜਾਣ ਕੇ ਅੰਨ੍ਹਾ ਹੋ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ:—

ਗੁਰਸਿਖੀ ਗੁਰ ਸਿਖ ਸੁਣ ਅੰਦਰਿ ਸਿਆਣਾ ਬਾਹਰਿ ਭੋਲਾ।
ਸ਼ਬਦਿ ਸੁਰਤਿ ਸਾਵਧਾਨ ਹੋਇ ਵਿਣ ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਨ ਸੁਣਈ ਬੋਲਾ।
ਸਤਿਗੁਰ ਦਰਸਨ ਦੇਖਣਾ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਵਿਣੁ ਅੰਨ੍ਹਾ ਬੋਲਾ।³⁸

ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦੀ ਸਹਿਮਾ ਦਾ ਨਾਦੁ ਅਤੇ ਵੈਦ ਵੀ ਵਰਣਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ।
ਚਿਤਰ-ਗੁਪਤ ਉਸ ਨੂੰ ਲਿਖ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਗੁਰਸਿਖੀ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਸੀਮਾ ਨੂੰ ਤੁਰੀਆ
ਅਵਸਥਾ ਵਾਲੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਨੂੰ ਗਿਆਨ
ਪਿਆਨ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ ਸਾਧ
ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਅਨੰਦ ਮਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:—

ਗੁਰਸਿਖੀ ਦਾ ਸਿਖਣਾ ਨਾਦੁ ਨ ਵੇਦ ਨ ਆਖ ਵਖਾਣੈ।
 ਗੁਰਸਿਖੀ ਦਾ ਲਿਖਣਾ ਨਖ ਨ ਚਿਤੁ ਗੁਪਤਿ ਲਿਖਿ ਜਾਣੈ।
 ਗੁਰਸਿਖੀ ਦਾ ਸਿਮਰਣੈ ਸੇਖ ਅਸੰਖ ਨ ਰੇਖ ਸਿਝਾਣੈ।
 ਗੁਰਸਿਖੀ ਦਾ ਵਰਤਮਾਨ ਵੀਹ ਇਕੀਹ ਉਲੀਘ ਪਛਾਣੈ।
 ਗੁਰਸਿਖੀ ਦਾ ਬੁਝਣਾ ਗਿਆਨ ਧਿਆਨ ਅੰਦਰਿ ਕਿਵਾਣੈ।
 ਗੁਰਪਰਸਾਦੀ ਸਾਧ ਸੰਗਿ ਸਬਦ ਸੁਰਤਿ ਹੋਇ ਮਾਣੁ ਨਿਮਾਣੈ।³⁹

ਇਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਆਪ ਹੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:--

ਗੁਰਸਿਖੀ ਦਾ ਸਿਖਣਾ ਸਬਦਿ ਸੁਰਤਿ ਸਤਿ ਸੰਗਤਿ ਸਿਖੈ।
 ਗੁਰਸਿਖੀ ਦਾ ਲਿਖਣਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੁਣਿ ਸਮਝੈ ਲਿਖੈ।
 ਗੁਰਸਿਖੀ ਦਾ ਸਿਮਰਣੈ ਸਤਿਗੁਰ ਮੰਤੁ ਕੋਲ ਰਸੁ ਦਿਖੈ।।
 ਗੁਰਸਿਖੀ ਦਾ ਵਰਤਮਾਨ ਚੰਦਨ ਵਾਸੁ ਨਿਵਾਸੁ ਬਿਰਖੈ।
 ਗੁਰਸਿਖੀ ਦਾ ਬੁਝਣਾ ਬੁਝਿ ਅਬੁਝਿ ਹੋਵੈ ਨੈ ਭਿਖੈ।
 ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਗੁਰ ਸਬਦ ਸੁਣਿ ਨਾਮ ਦਾਨੁ ਇਸਨਾਨੁ ਸਰਿਖੈ।
 ਵਰਤਮਾਨ ਲੀਘ ਭੂਤ ਭਵਿਖੈ।।⁴⁰

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਅਠਾਈਵੀਂ ਵਾਰ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਪਉੜੀਆਂ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦੇ ਸਰੂਪ ਬਾਰੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੂਜੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਨੂੰ ਦਵੈਤ ਭਾਵ ਦੀ ਨਾਸ਼ਕ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਚੌਥੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦੀ ਸੇਵਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ। ਛੇਵੀਂ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਲਈ ਸਿੱਠੇ ਬੋਲ ਬੋਲਣਾ, ਭੈ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ, ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਦੀ ਚਾਲ ਚੱਲਣਾ, ਕਮਾਈ ਕਰਨੀ, ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ, ਗੁਰੂ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਧਾਰਨ ਕਰਨ, ਆਪਾ ਭਾਵ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦੇ ਕਰਤੱਵ

ਗੁਰ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਕਰਤੱਵ ਬਾਰੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨਾਲ ਦੁਰਮਤ ਦੀ ਮੈਲ ਨੂੰ ਧੋਣਾ ਹੀ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦਾ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦੀ

ਪੂਜਾ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰੇਮ ਰਸ ਵਿਚ ਭਿੱਜ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਗੁਰੂ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਦਾ ਗਲ ਵਿਚ ਹਾਰ ਪਾਉਣਾ। ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦਾ ਜੀਵਣਾ ਹੈ ਜੀਵਤ ਭਾਵ ਤੋਂ ਮਰਕੇ ਹਉਮੈ ਨਾਸ਼ ਕਰਨੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚਾਰਨਾ ਹੈ:—

ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦਾ ਨਾਵਣਾ ਗੁਰਮਤਿ ਨੈ ਦੁਰਮਤਿ ਮਨੁ ਧੋਵੈ।
ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪੂਜਣਾ ਗੁਰਸਿੱਖ ਪੂਜ ਪਿਰਮ ਰਸੁ ਭੋਵੈ।
ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਗੁਰਬਚਨੀ ਗਲਿ ਹਾਰੁ ਪਰੋਵੈ।
ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦਾ ਜੀਵਣਾ ਜੀਵਦਿਆ ਮਰਿ ਹਉਮੈ ਬੋਵੈ।
ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਗੁਰ ਸਬਦ ਵਿਲੋਵੈ।⁴¹

ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ

ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦਾ ਰੂਪ ਵੇਖ ਕੇ ਗੁਰਸਿੱਖ ਫਿਰ ਇਕ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦਾ। ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦਾ ਚੱਖਣਾ ਲੱਖਾਂ ਹੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਫਲਾਂ ਨੂੰ ਡਿੱਕਾ ਜਾਣਨਾ ਹੈ। ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣਨਾ ਲੱਖਾਂ ਹੀ ਅਨਹਦ ਨਾਦਾਂ ਤੋਂ ਅਸਚਰਜ ਤੇ ਅਲੇਖ ਹੈ। ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦੀ ਪਰਸਨਾ ਕਰਕੇ ਠੰਢੇ ਤੱਤੇ ਦੇ ਭੇਖ ਤੋਂ ਅਭੇਖ ਹੋਣੇ ਹਨ। ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦੀ ਵਾਸ਼ਨਾ ਨੈ ਕੇ ਦੁਰਗੀਯੋ ਸੁਗੀਯੋ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਭਾਸਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਸੰਸਾਰ ਵਲੋਂ ਮਰਕੇ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਵਿਚ ਜਿਉਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਨਿਮਖ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਗਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਭੈ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਜੁੜਕੇ ਸੰਸਾਰ ਵਲੋਂ ਅਲੇਪ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ:—

ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇਖਿ ਇਕਸ ਬਾਣੁ ਨ ਹੋਰਸੁ ਦੇਖੈ।
ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦਾ ਚੱਖਣਾ ਲਖ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਫਲ ਡਿਕੈ ਲੇਖੈ।
ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦਾ ਨਾਦੁ ਸੁਣਿ ਲਖ ਅਨਹਦ ਵਿਸਮਾਦ ਅਲੇਖੈ।
ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪਰਸਣਾ ਠੰਢਾ ਤਤਾ ਭੇਖ ਅਭੇਖੈ।
ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦੀ ਵਾਸੁ ਨੈ ਹੁਇ ਦੁਰਗੀਯ ਸੁਗੀਯ ਸੁਰੇਖੈ।
ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਮਰ ਜੀਵਣਾ ਭਾਇ ਭਾਗਤ ਭੈ ਨਿਮਖ ਨਮੇਖੈ।
ਅਲੇਪ ਰਹੈ ਗੁਰ ਸਬਦਿ ਵਿਸੇਖੈ।⁴²

ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ

ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਬਾਰੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਧਰਤੀ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠਾਂ ਹੈ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਹੇਠ ਪਾਣੀ ਵਸਦਾ ਹੈ। ਪਾਣੀ ਨੀਵੇਂ ਪਾਸੇ ਵਲ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਨਈਂ ਨਿਰਮਲ ਤੇ ਠੰਢਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮਹਾਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸੀਤਲ ਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਰੰਗਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਰੰਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਰੰਗਾਂ ਅੰਦਰ ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਇਕ ਰੰਗ ਜਾਬੀਦਾ ਹੈ। ਧੁੱਪ ਵਿਚ ਤੱਤਾ ਤੇ ਛਾਵੇਂ ਠੰਢੇ ਵਾਂਗ ਜਿਹੇ ਜਿਹਾ ਹਾਣ ਹੋਵੇ ਤਿਹੇ ਜਿਹਾ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਪਰਉਪਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਤਪਦਾ ਹੈ। ਠੰਢੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਪਰਉਪਕਾਰ ਵਿਚ ਹੀ ਉਮਰ ਬਿਤਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਤਪਤ ਵਿਚ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਅੱਗ ਨੂੰ ਬੁਝਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਡਿਰ ਠੰਢਾ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਦੇਰ ਨਹੀਂ ਲਾਉਂਦਾ। ਇਹੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦੀ ਹੈ:—

ਧਰਤੀ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠਾਂ ਹੈ ਧਰਤੀ ਹੇਠ ਵਸਦਾ ਪਾਣੀ।
 ਪਾਣੀ ਚਲੇ ਨੀਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਮਲ ਸੀਤਲ ਸੁਧੁ ਪਰਾਣੀ।
 ਬਹੁ ਰੰਗੀ ਇਕੁ ਰੰਗੁ ਹੈ ਸਭਨਾਂ ਅੰਦਰ ਇਕੋ ਜਾਣੀ।
 ਤਤਾ ਹੋਵੇ ਧੁਪ ਵਿਚ ਛਾਵੇਂ ਠੰਢਾ ਵਿਚਤੀ ਹਾਣੀ।
 ਤਪਦਾ ਪਰਉਪਕਾਰ ਨੇ ਠੰਢੇ ਪਰਉਪਕਾਰ ਵਿਹਾਣੀ।
 ਅਗਨਿ ਬੁਝਾਏ ਤਪਤਿ ਵਿਚ ਠੰਢਾ ਹੋਵੇ ਬਿਲਪੁ ਨ ਆਣੀ।
 ਗੁਰਸਿਖੀ ਦੀ ਏਹੁ ਨੀਸਾਣੀ।⁴³

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਇਹ ਮਾਰਗ ਐਖਾ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਪਰ ਜੀਵ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਇਹੋ ਉੱਤਮ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਸਿੱਖੀ ਅਮੋਲਕ ਹੈ, ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਹੈ, ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਅਤੇ ਇਕ ਵਧੀਆ ਜੀਵਨ ਜਾਂਚ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਹ ਧੰਨ ਹਨ—

ਦੀਪਕ ਜਲੈ ਪਤੰਗ ਡਿਰ ਦੇਖ ਨ ਹੱਟੈ।।
 ਜਲ ਵਿਚਹੂੰ ਫੜ ਕੱਚੀਐ ਮਛ ਲੋਹੰਨ ਘੱਟੈ।
 ਘੰਡਾ ਹੋੜੈ ਮਿਰਗ ਜਿਉਂ ਸੁਣ ਨਾਦ ਅਲੱਟੈ।
 ਤਵਰੈ ਵਾਸ ਵਿਣਾਸ ਹੈ, ਫੜ ਕਵਲ ਸਘੱਟੈ।
 ਗੁਰਮੁਖ ਸੁਖ ਫਲ ਪਿਰਮ ਰਸ ਬਹੁ ਬੰਧਨ ਕੱਟੈ।
 ਧਨ ਧਨ ਗੁਰਸਿਖ ਵੰਸ ਧਨ ਗੁਰਮਤ ਨਿਧ ਖੱਟੈ।।⁴⁴

ਅਜਿਹੇ ਗੁਰਸਿੱਖ ਆਪ ਤਰਦੇ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਤਾਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਿਆ ਪਾਪ ਦੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ:—

ਬਲਿਹਾਰੀ ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਜਾਇ ਜਿਨਾ ਗੁਰਦਰਸਨ ਡਿਠਾ।
 ਬਲਿਹਾਰੀ ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਪੈਰੀ ਪੈ ਗੁਰ ਸਭਾ ਬਹਿਠਾ।
 ਬਲਿਹਾਰੀ ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਗੁਰਮਤਿ ਬੋਲ ਬੋਲਦੇ ਮਿੱਠਾ।
 ਬਲਿਹਾਰੀ ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਪੁਤ੍ਰ ਮਿਤ੍ਰ ਗੁਰ ਭਾਈ ਇੱਠਾ।
 ਬਲਿਹਾਰੀ ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਗੁਰ ਸੇਵਾ ਜਾਣਨ ਅੰਡਰਿਠਾ।
 ਬਲਿਹਾਰੀ ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਆਪਿ ਤਰੇ ਤਾਰੀਨ ਸਰਿਠਾ।
 ਗੁਰਸਿੱਖ ਮਿਲਿਆ ਪਾਪ ਪਠਿਠਾ।।⁴⁵

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਹੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਮਾਰਗ ਇੱਕ ਕਠਨ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਇਹ ਖੰਡੇ ਦੀ ਧਾਰ ਤੋਂ ਵੀ ਤਿੱਖੀ ਅਤੇ ਵਾਲ ਤੋਂ ਵੀ ਬਰੀਕ ਹੈ। ਇਹ ਦਵੈਤ ਭਾਵ ਦੀ ਨਾਸ਼ਕ, ਅਨੇਕਤਾ ਤੋਂ ਏਕਤਾ ਵਲ ਲੈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸੁਖਦਾਇਕ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਥਨੀ ਦੀ ਥਾਂ ਕਰਨੀ ਪਧਾਨ ਹੈ। ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਨਾਦ ਅਤੇ ਵੈਦ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਨਾ ਹੀ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਘੋਰ ਪਾ ਕੇ ਹੀ ਇਸਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਗੁਰਸਿੱਖ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੀਤਮ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਹਰ ਪਾਸੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦਾ। ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਸਮਦਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਸਾਲਕ ਹੈ। ਨਿਮਰਤਾ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਧੀਰਜ, ਪਰਉਪਕਾਰ, ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਸੇਵਾ ਆਦਿ ਇਸ ਦੇ ਮੁੱਖ ਗੁਣ ਹਨ। ਪ੍ਰੇਮ ਸ਼ਿਖ ਗਿਆਨੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਸਿੱਖੀ ਰਹੁਗੀਤੀ ਉੱਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।⁴⁶ ਗੁਰੂ ਘਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਤੇ ਹਵਾਲੇ

1. ਮੈਕਾਲਿਫ਼, ਦੀ ਸਿੱਖ ਰਿਲੀਜ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 63-64.
2. ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਕਬਿੱਤ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਦੂਸਰਾ ਸਕੰਧ, ਪੰਨਾ- 22.
3. ਪੇਪਰਜ਼ ਆਨ ਗੁਰ ਨਾਨਕ, ਪੰਨਾ- 68.
4. ਏ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਟਰੇਚਰ (ਤੀਜਾ ਐਡੀਸ਼ਨ), ਪੰਨਾ- 79.
5. ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਜਵਾਂ ਐਡੀਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 416.
6. ਡਾ. ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਤੇ ਹੋਰ ਲੇਖ, ਪੰਨਾ- 107.
7. ਵਾਰ 3, ਪਉੜੀ 15.
8. ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ, ਪੰਨਾ- 464.
9. ਵਾਰ 18, ਪਉੜੀ 5.
10. ਮਲਾਰ ਦੀ ਵਾਰ ਮ:1, ਪੰਨਾ- 1279.
11. ਮਾਰੂ ਮ:5, ਪੰਨਾ- 1003.
12. ਵਾਰ ਤੇਰਵੀਂ, ਪਉੜੀ 11
13. ਵਾਰ ਸੱਤੀਵੀਂ, ਪਉੜੀ 1.
- 14 ਤੇ 15. ਵਾਰ ਛੇਵੀਂ, ਪਉੜੀ 12, 13.
16. ਸਿਰੀ ਅਸਟਪਦੀਆਂ, ਪੰਨਾ- 62.
17. ਵਾਰ 18, ਪਉੜੀ 19.
18. ਮਾਰੂ ਸੋਹਲੇ ਮ: 5, ਪੰਨਾ- 1075.
19. ਵਾਰ 15, ਪਉੜੀ 3.
20. ਸੋਰਠਿ ਮ: 1 ਅਸਟਪਦੀਆਂ, ਪੰਨਾ- 635.
21. ਵਾਰ 15, ਪਉੜੀ 9.
22. ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਪਉੜੀ 14, ਪੰਨਾ- 470.
23. ਵਾਰ 33, ਪਉੜੀ 16.
24. ਜਪੁਜੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ- 8.
25. ਵਾਰ 6, ਪਉੜੀ 5.
26. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ: ਜੀਵਨੀ ਤੇ ਰਚਨਾ, ਪੰਨਾ- 109.
27. ਵਾਰ 10, ਪਉੜੀ 14.

28. ਵਾਰ 8, ਪਉੜੀ 7.
 29. ਸਪਿਰਟ ਆੜ ਦੀ ਜਿਖ, ਪੰਨਾ- 93.
 30. ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ, ਹਿੱਸਾ ਪਹਿਲਾ ਦੂਜੀ ਵਾਰ, ਪੰਨਾ- 493.
 31. ਕੀਬੱਤ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਦੂਸਰਾ ਸਕੰਧ, ਚੌਥੀ ਵਾਰ, ਪੰਨਾ- 42.
 32. ਦਿਸ਼ਟੀਕੋਣ, ਪੰਨਾ- 120.
 33. ਕਨਿੰਘਮ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ- 65.
 34. ਧੌੜੈਸਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ, ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 4-5.
 35. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ, ਪੰਨਾ- 176.
 36. ਵਾਰ 9, ਪਉੜੀ 2.
 37. ਵਾਰ 11, ਪਉੜੀ 5.
 38. ਵਾਰ 4, ਪਉੜੀ 17.
 - 39 ਤੇ 40. ਵਾਰ 28, ਪਉੜੀ 3, 5.
 - 41 ਤੇ 42. ਵਾਰ 28, ਪਉੜੀ 9, 8.
 43. ਤੇ 44. ਵਾਰ 28, 27, ਪਉੜੀ 13, 23.
 45. ਵਾਰ 12, ਪਉੜੀ 1.
 46. ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 67.
-

ਅੰਧਿਆਇ ਪੰਜਵਾਂ

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਪੜਾਈ

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ

ਪਿਛਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਵੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ, ਮਿਥਿਹਾਸ ਅਤੇ ਧੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ ਪਰ ਡਿਫਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦਿਸ਼ਟੀ ਕੋਣ ਨੂੰ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਣਾ ਪਵੇਗਾ ਤਾਂ ਜੋ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਨਾਲ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕੇ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਨੋਰਥ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪਸਾਰ ਲਈ ਬਤੀਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਰਨੀ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਥਨੀ ਉਪਜੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੀ ਬਾਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਿਆ ਹੈ, ਡਿਫਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗੌਲਤ ਸਾਮੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜੁੱਗਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਰਣਨ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੇ ਸਰਸਰੀ ਜਿਹੀ ਝਾਤ ਪਾਉਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਵੈਦਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਉਤਪਤੀ (ਖਟ ਸ਼ਾਸਤਰ)

ਵੈਦਿਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਜਨਮ ਵੇਦਾਂ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵੇਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਚਾਰੇ ਹੋਏ ਧਰਮ ਨੂੰ ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ

ਮੱਤ ਦੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਗੱਲ ਨੂੰ ਆਖਰੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਚਿੰਤਨ ਭਟਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਕ ਕਿਸੇ ਇਕ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੈਦ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਮੰਨ ਲਿਆ। ਹਰ ਇਕ ਵੈਦ ਦੇ ਤਿੰਨ ਭਾਗ ਹਨ, ਮੰਤਰ ਭਾਗ ਅਥਵਾ ਸੰਖਿਯਾ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਭਾਗ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿਖਿਆ ਆਦਿ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵੈਦਾਂ ਦੀ ਫਿਲਾਸਫੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੁਦਰਤੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਲੀਨ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਮਾਣ ਗ੍ਰੰਥ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ, ਆਤਮਾ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਭੇਦ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਡਾ. ਐਸ. ਐਨ. ਗੁਪਤਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੀ ਵੈਦਾਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵੈਦਾਂ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਦੀਆਂ ਗਹਿਰਾਈਆਂ ਨਾਲ ਜਿਹੜੀਆਂ ਭੇਤ ਭਰੀਆਂ ਉਕਤੀਆਂ ਕਹੀਆਂ ਹਨ, ਦਰਸ਼ਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੀਜਾਂ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਦਰਖਤ ਹੈ।¹ ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਰਹੱਸਵਾਦ ਦਾ ਆਰੰਭ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਤੋਂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਥੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦਾ ਰਹੱਸਵਾਦ ਸਾਧਾਰਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਰਹੱਸਵਾਦ ਸੀ ਉਥੇ ਮੱਧ ਸਮੇਂ ਦਾ ਰਹੱਸਵਾਦ ਅਮਲੀ ਅਤੇ ਭਾਤੀ-ਭਾਵ ਪੂਰਬਕ ਰਹੱਸਵਾਦ ਸੀ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦਾ ਰਹੱਸਵਾਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸੀ ਜੋ ਆਮ ਜਨਤਾ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।²

ਵੈਦਾਂ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਝੁੰਝੀ ਵਿਚਾਰ ਭਰੇ ਮੰਤਰ ਪਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਪੁਰਾਣੇ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਮਨ ਸਾਦਾ ਤੇ ਮੋਟੇ ਵਿਚਾਰ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਚੇ ਮੰਤਰਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਗਹਿਰੀ ਫਿਲਾਸਫੀ ਦੀ ਝਲਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਵੈਦਕ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਮਨ ਕੁਦਰਤੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨਾਲ ਮੋਹਾਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।³ ਸਰ ਰਾਧਾ ਕਿਸ਼ਨ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, " ਪੁਰਾਣੇ ਵੈਦਕ ਮੰਤਰ--ਲਿਖਾਰੀ, ਰਿਸ਼ੀ ਆਪਣੇ ਸਾਦਾ ਤੇ ਭੋਲੇ ਮਨ ਨਾਲ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਜਲਵੇ ਤੱਕ ਤੱਕ ਕੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਰਾਨਾ ਸਿਜ਼ਾਹ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਦਿਸ਼ਾ ਤੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਏਸ ਕਦਰ ਖੇੜੇ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਜ਼ਬਾਤ ਨੂੰ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਹਨੂਣਾ ਵੱਜਦਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਲਪਣਾ ਸ਼ਕਤੀ ਪੂਰੇ ਜੋਬਨ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਕੰਮ ਆਰੰਭ ਦੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਝੁੰਝੀ ਜਜ਼ਬਾਤ

ਤੇ ਜੋਰਾਵਰ ਕਲਪਣਾ ਨੇ ਪੁਰਾਣੇ ਵੈਦਿਕ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਲਈ ਹਰ ਇਕ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਆਤਮ-ਤੱਤੀ ਤੇ ਜੀਵਨ-ਸਰੂਪ ਵਿਖਾਇਆ। ਚੰਦ, ਤਾਰੇ, ਸਮੁੰਦਰ ਤੇ ਅਸਮਾਨ ਅਤੇ ਉਸ਼ਾ ਤੇ ਸੰਧਿਆ ਸਾਰੇ ਦੇਵਤਾ ਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਆ ਖਲੋਤੇ। ਵੈਦਿਕ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸੱਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਪੂਜਾ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੁਦਰਤੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਸੀ।⁴

ਵੇਦਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੀ ਵੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਦੇਵਤਾ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਿਵ-ਪੁਰਾਣ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ ਆਦਿ। ਦੋ ਮਹਾਂ ਕਾਵਿ ਰਾਮਾਇਣ ਤੇ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕਰਮਵਾਦ, ਸੁਕਤੀਵਾਦ, ਭਵਚੱਕਰ, ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਆਦਿ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੇਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੇ ਇਕ ਭਾਗ ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਅਨੋਖੀ ਨਿਯੋ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਅੱਗੇ ਚੱਲਕੇ ਛੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦਾ ਸਰੋਤ ਬਣੀ।⁵ ਇਹ ਛੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਵੇਦ(ਸ਼ਬਦ) ਨੂੰ ਆਖਰੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮੰਨਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜੂ ਇਹ ਹੈ ਸੁਤੰਤਰ ਦਰਸ਼ਨ। ਇਹ ਛੇ ਵੈਦਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਹਨ— (1) ਨਿਆਂ, (2) ਵੈਸ਼ੇਸ਼ਿਕ (3) ਸਾਖਯ (4) ਯੋਗ (5) ਪੂਰਵ ਮੀਮਾਂਸਾ, (6) ਵੇਦਾਂਤ (ਉੱਤਰ ਮੀਮਾਂਸਾ)।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੇ ਵੈਦਿਕ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰ ਜ਼ਿਕਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਟ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭ ਅਨੁਸਾਰ, " ਹਿਤ ਦੀ ਸਿਖਯਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਨਾਉਂ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਹੈ, ਪਰ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਖਟ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਵਾਸਤੇ ਏਹ ਪਦ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"⁶

ਖਟ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਸਿਮਿਤਿ, ਵਿਖਿਆਨ।⁷

ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਨਿਸ਼ਚੇ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨਿਰਾ ਵੇਦਾਂ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਪਾਠ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦਰਸਾਏ ਗਿਆਨ ਦੀ ਦਿਮਾਗੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਜੀਵ ਨੂੰ ਪਰਮ ਅਨੰਦ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲੈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਇਹ ਮੋਖਦਾਤਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਇੰਸ ਖਿਆਲ ਦੇ ਹਾਮੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਿ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਦਿੜ੍ਹਾਇਆ ਗਿਆ ਗਿਆਨ ਪੂਰਣ ਹੈ:—

ਬਹੁ ਸਾਸਤੁ ਬਹੁ ਸਿਮਿਤੀ ਪੇਖੇ ਕਰਬ ਵੰਡੇਨ।।

ਪੂਜਸ ਨਾਗੀਂ ਹਰਿ ਹਰੇ ਨਾਨਕ ਨਾਮ ਅਮੋਨ।।⁸

ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਮਨੁੱਖ ਸ਼ਾਸਤਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪੂਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦੱਸੇ ਸਾਰੇ ਕਰਮਕਾਂਡ ਪੂਰੀ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਸੁੱਖ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ।

ਖਟ ਸਾਸਤ ਬਿਚਰਤ ਮੁਖਿ ਗਿਆਨਾ।।

ਪੂਜਾ ਤਿਨਕ ਤੀਰਥ ਇਸਨਾਨਾ।।⁹

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਗੁਰੂ ਘਰ ਵਿਚ ਸਤਿਕਾਰੀ ਹਸਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਸਿੱਖੀ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਸਨ, ਉਹ ਵੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਾਲੇ ਭਾਵ ਹੀ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੇ ਗਏ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਚੜ੍ਹੀ ਬੇਦਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਰਿਖੀਆਂ ਨੇ ਛੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਸੁਣਾਏ। ਬ੍ਰਹਮਾ, ਸਨਕ, ਸਨੰਦਨ ਆਦਿ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿਹਾ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੋਕ ਗਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਗਾਉਣ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿਚ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਲੱਗੇ ਹਨ ਪਰ ਮੁਕਤੀ ਕਰੋੜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਰਲਾ ਹੀ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਸਚਰਜ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਪੜ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚਾਰਿਆਂ ਵੀ ਕੁਝ ਭੇਦ ਰੱਖ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ:—

ਚੜ੍ਹੀ ਬੇਦਾਂ ਕੇ ਧਰਮ ਮਥਿ ਖਟਿ ਸਾਸਤੁ ਕਥਿ ਰਿਖਿ ਸੁਣਾਵੈ।

ਬ੍ਰਹਮਾਦਿਕ ਸਨਕਾਦਿਕਾ ਜਿਉ ਤਿਹਿ ਕਹਾ ਤਿਵੈ ਜਗੁ ਗਾਵੈ।

ਗਾਵਨਿ ਪੜਨਿ ਬਿਚਾਰਿ ਬਹੁ ਕੋਟਿ ਮਧੇ ਵਿਰਲਾ ਗਤਿ ਪਾਵੈ।

ਇਹਿ ਅਚਰਜ ਮਨ ਆਵਦੀ ਪੜਨਿ ਗੁਣਿ ਕਛੁ ਭੇਦ ਨ ਪਾਵੈ।¹⁰

ਨਿਆਂ ਸਾਸਤੁ

ਇਸ ਦਾ ਸੋਢੀ ਰਿਸ਼ੀ ਗੋਤਮ ਹੈ। ਇਸ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਨਿਆਂ ਸੂਤਰਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਤੇ ਨਿਆਇ-ਭਾਸ਼ਯ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ

ਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ 300 ਸਾਲ ਪੂ. ਈ. ਸਿੱਥਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।¹¹ ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਾਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ ਅਤੇ ਅਭੇਦਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਸੋਨ੍ਹ ਪਦਾਰਥ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੋਨ੍ਹ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਤੱਤ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਮੰਨੀ ਹੈ ਜੋ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਅਤਿਅੰਤ ਨਾਸ਼ਰੂਪ ਹੈ। ਯਮਾਣੁਆਂ ਦੇ ਇਕੱਠ ਤੋਂ ਸਬੂਲ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ ਹੈ।¹²

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਵੀ ਇਸ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਰੋਤਮ ਰਿਸ਼ੀ ਦਾ ਰਚਿਆ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਰਿਗਵੇਦ ਦੀ ਕਥਾ ਸੁਣਾਈ ਹੈ। ਰੋਤਮ ਰਿਸ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਤਾ ਹਰਤਾ ਇਕ ਈਸ਼ਵਰ ਹੈ। ਉਸ ਕਰਤੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਜਾਣ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਦੀ ਬਣਾਈ ਇਸ ਕੁਦਰਤ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਲੋਕਾਈ ਭੁਲਦੀ, ਫਿਰਦੀ ਹੈ। ਜੀਵ ਭਰਮ ਵਸ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਰਤਾਰ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਰਿਗਵੇਦ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਸੱਭ ਕੁੱਝ ਹੈ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸੋਝੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ:—

ਰੋਤਮਿ ਤਪੇ ਬਿਰਾਰ ਕੈ ਰਿਗਿ ਵੇਦ ਕੀ ਕਥਾ ਸੁਣਾਈ।
 ਨਿਆਇ ਸਾਸਤਿ, ਕੈ ਮਥਿ ਕਰਿ ਸੰਭਿ ਬਿਧਿ ਕਰਤੇ ਹਥਿ ਜਣਾਈ।
 ਸਭ ਕਛੁ ਕਰਤੇ ਵਸਿ ਹੈ ਹੋਰਿ ਬਾਤ ਵਿਚਿ ਚਲੈ ਨਾ ਕਾਈ।
 ਦੁਹੀ ਸਿਰੀ ਕਰਤਾਰੁ ਹੈ ਆਪਿ ਨਿਆਰਾ ਕਰਿ ਦਿਖਲਾਈ।
 ਕਰਤਾ ਕਿਨੈ ਨ ਦੱਖਿਆ ਕੁਦਰਤਿ ਅੰਦਰਿ ਭਰਮ ਭੁਲਾਈ।
 ਸੇਹੀ ਬਹੁਮੁ ਛਪਾਇ ਕੈ ਪੜਦਾ ਭਰਮੁ ਕਰਤਾਰੁ ਸੁਣਾਈ।
 ਰਿਗਿ ਕਹੈ ਸੁਣਿ ਗੁਰਮੁਖਹੁ ਆਪੇ ਆਪਿ ਨ ਦੂਜੀ ਰਾਈ।
 ਸਤਿਗੁਰ ਬਿਨਾ ਨ ਸੋਝੀ ਪਾਈ।।¹³

ਮੀਮਾਂਸਾ ਸ਼ਾਸਤਰ

ਵਿਧੀ ਪੂਰਵਕ ਕੀਤੀ ਖੋਜ ਜਾਂ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਮੀਮਾਂਸਾ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਬੁੱਧਮੱਤ ਅਤੇ ਜੈਨ ਮੱਤ ਪਿੱਛੋਂ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਕਰਮ

ਕਾਂਡ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੰਮਿਨੀ ਰਿਖੀ ਇਸ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਕਰਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਧਰਮ ਦਾ ਪੂਰਨ ਗਿਆਨ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਯਸ਼ ਆਦਿ ਵੇਦ ਦੇ ਦੱਸੇ ਹੋਏ ਕਰਮ ਕਰਨੇ ਹੀ ਧਰਮ ਹੈ। ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਰਕੇ ਹੀ ਜੀਵ ਦੇਵਤਾ, ਅਵਤਾਰ ਆਦਿ ਉੱਚ ਪਦਵੀਆਂ ਨੱਭਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੁਰਗ ਆਦਿਕ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਨੰਦ ਭੋਗਦੇ ਹਨ।¹⁴

ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਦਰਸ਼ਨ ਧਰਮ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ।¹⁵ ਇਸ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਜੰਮਿਨੀ ਨੇ ਯਜੁਰਵੇਦ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕੀਤੀ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਮੀਮਾਂਸਾ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮੀਮਾਂਸਾ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੀਆਂ ਗੀਤਾਂ, ਰਸਮਾਂ ਤੇ ਪੂਜਾ ਧਾਰਮ ਦੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਿੱਲਕੁਲ ਫੋਕਟ ਤੇ ਸੱਖਣੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਨਿਸ਼ਾਨਾਂ ਛੱਡ ਕੇ ਜਨਤਾ ਨੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਜੱਫਾ ਮਾਰ ਲੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਬੀਮਾਰੀ ਸੀ ਜੋ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਮ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਤੱਕੀ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਸਲ ਦੀ ਥਾਂ ਨਕਲ ਵਿਚ ਫਸੇ ਵੀਖਿਆ ਇਸ ਲਈ ਮੀਮਾਂਸਕ ਕਰਮਕਾਂਡ ਤੇ ਰਸਮਾਂ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ।¹⁶

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੰਮਿਨੀ ਦੀ ਲਿਖਤ ਮੀਮਾਂਸਾ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਕਰਮਕਾਂਡ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਕਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਕਰਕੇ ਆਵਾਗਵਨ ਦਾ ਚੱਕਰ ਚੱਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਵਰਗ ਆਦਿ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਰਮ ਦੇ ਭਰਮਾਂ ਵਿਚ ਫਸਾ ਕੇ ਸੰਸਾਰਕ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿਚ ਜਕੜ ਦਿੱਤਾ। ਮਾਇਆ ਅਤੇ ਭਰਮ ਨੂੰ ਵੀ ਇਕ ਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਭਰਮ ਅਤੇ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਸੱਚੇ ਗੁਰੂ ਬਿਨਾਂ ਮੁਕਤੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦੀ:-

ਫਿਰਿ ਜੰਮਿਨਿ ਰਿਖੁ ਬੋਲਿਆ ਜੁਜਰਿ ਵੇਦਿ ਮਥਿ ਕਥਾ ਸੁਣਾਵੈ।
 ਕਰਮਾਂ ਉਤੇ ਨਿਬੜੈ ਦੇਹੀ ਮਥਿ ਕਰੇ ਸੇ ਕਰੇ ਸੇ ਪਾਵੈ।
 ਥਾਪਸਿ ਕਰਮ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚਿ ਕਰਮ ਵਾਸ ਕਰਿ ਆਵੈ ਜਾਵੈ।
 ਸਹਸਾ ਮਨਹੁ ਨ ਰੁਕਈ ਕਰਮਾਂ ਅੰਦਰਿ ਭਰਮੁ ਭੁਲਾਵੈ।

ਕਰਮਿ ਵਰਤਣ ਜਗਤਿ ਕੀ ਇਠੇ ਮਾਇਆ ਬਹੁਮ ਕਹਾਵੈ।
 ਜੁਜਰਿ ਵੇਦ ਕੇ ਮਥਨਿ ਕਰਿ ਤਤ ਬਹੁਮੁ ਵਿਚਿ ਭਰਮੁ ਮਿਲਾਵੈ।
 ਕਰਮ ਦਿੜਾਇ ਜਗਤ ਵਿਚਿ ਕਰਮ ਬੀਧ ਕਰਿ ਆਵੈ ਜਾਵੈ।
 ਸਤਿਗੁਰ ਬਿਨਾ ਨ ਸਹਸਾ ਜਾਵੈ।¹⁷

ਵੇਦਾਂਤ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ

ਇਹ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਰਿਸ਼ੀ ਵੇਦ ਵਿਆਸ ਜੀ ਦੀ ਕਿਤ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵੇਦ ਦਾ ਸਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵੇਦਾਂਤ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਬਹੁਮ ਦੀ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਮਾਇਆ ਦੁਆਰਾ ਸਭ ਕੁਝ ਬਹੁਮ ਤੋਂ ਉਪਜਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸੇ ਵਿਚ ਲੈਯ ਹੋਵੇਗਾ। ਸ਼ੁੱਧ ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਬਹੁਮ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਬੰਬ ਈਸ਼ਵਰ ਹੈ ਅਤੇ ਮਲੀਨ ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਿਬੰਬ ਜੀਵ ਹੈ। ਜੀਵ ਅੰਬਨਾਸ਼ੀ ਅਤੇ ਇਕ ਹੈ, ਪਰ ਉਪਾਧੀ ਭੇਦ ਕਰਕੇ ਭੀਨ ਭੀਨ ਭਾਸਦਾ ਹੈ। ਉਪਾਧੀ ਭੇਦ ਮਿਟਾਉਣ ਤੋਂ ਸ਼ੁੱਧ ਬਹੁਮ ਨਾਲ ਅਭੇਦਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਹੁਮ ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਭੇਦ ਭਾਵ ਮਿਟਾ ਕੇ ਸੂਰੂਪ ਵਿਚ ਬਹੁਮ ਦਾ ਸਾਕਾਤਕਾਰ ਹੀ ਮੁਕਤੀ (ਕੈਵਲਯ ਮੋਕ) ਹੈ।¹⁸ ਵੇਦਾਂਤ ਕੀ ਹੈ ? ਇਸ ਦੀ ਨੀਂਹ ਜੀਵ ਤੇ ਬਹੁਮ ਦੀ ਏਕਤਾ ਵਿਚ ਲੱਭੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੂਠਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਡੀ ਆਤਮਾ, ਅਕਰਤਾ ਅਸੰਗ ਤੇ ਨਿਰਲੇਪ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਨਾ ਕੁਝ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਨਾ ਕਰਵਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।¹⁹

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਵੀ ਵੇਦਾਂਤ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀ ਵੇਦ ਵਿਆਸ ਦੀ ਕਿਤ ਦੱਸਦਿਆਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵਿਆਸ ਜੀ ਨੇ ਅਠਾਰਾਂ ਪੁਰਾਣ ਤੇ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਪਰ ਮਨ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾ ਆਈ, ਤਾਂ ਨਾਰਦ ਜੀ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ। ਨਾਰਦ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਰਕੇ ਚਤੁਰ ਸ਼ਲੋਕੀ ਭਾਗਵਤ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਰਚਨਾ ਰਚੋ। ਵਿਆਸ ਜੀ ਨੇ ਡਿਰ ਭਾਗਵਤ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਤਰਦਾ:—

ਸਿਆਮ ਵੇਦ ਕਉ ਸੋਧਿ ਕਰਿ ਮਥਿ ਵੇਦਾਂਤ ਬਿਆਸਿ ਸੁਣਾਇਆ।

ਕਥਨੀ ਬਦਨੀ ਬਾਹਰਾ ਆਪੇ ਆਪਣਾ ਬਹੁਮ ਜਣਾਇਆ।

ਨਦਰੀ ਕਿਸੈ ਨ ਲਿਆਵਈ ਹਉਮੈ ਅੰਦਰਿ ਭਰਮਿ ਭੁਲਾਇਆ।
 ਆਪੁ ਪੁਜਾਇ ਜਗਤ ਵਿਚਿ ਭਾਉ ਭਗਤਿ ਦਾ ਮਰਮੁ ਨ ਪਾਇਆ।
 ਤਿਪਤਿ ਨ ਆਵੀ ਵੈਦਿ ਮਥਿ ਅਗਨੀ ਅੰਦਰਿ ਤਪਤਿ ਤਪਾਇਆ।
 ਮਾਇਆ ਝੰਡ ਨ ਉਤਰੇ ਜਮ ਝੰਡੈ ਬਹੁ ਦੁਖਿ ਰੁਆਇਆ।
 ਨਾਰਦਿ ਸੁਨਿ ਉਪਦੇਸਿਆ ਮਥਿ ਭਾਗਵਤ ਗੁਨਿ ਗੀਤ ਕਰਾਇਆ।
 ਬਿਨੁ ਸਰਨੀ ਨਹਿ ਕੋਇ ਤਰਾਇਆ।²⁰

ਸਾਖਯ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ

ਇਸ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਕਰਤਾ ਕਪਿਲ ਰਿਸ਼ੀ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਨੇ ਅਥਰਵਥਾਨ ਵੇਦ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਸਾਖਯ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਵਸਤੂਆਂ ਤੇ ਪੁਰਖ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਭੇਦ ਦਾ ਗਿਆਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਖਯ ਜਗਤ ਦੇ 25 ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਭੇਦ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਨੜੀ ਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਜਗਤ ਦੇ 25 ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਮੂਲ ਤੱਤਾਂ ਕੁਦਰਤ ਤੇ ਪੁਰਖ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਕੇ ਵਿਕਸਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਇਕੱਲੇ ਦੋਵੇਂ ਨਿਸਫਲ ਹਨ। ਇਸ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਜਗਤ ਨਿੱਤਯ ਹੈ। ਅਤੇ ਪਰਿਣਾਮ ਰੂਪ ਪਵਾਰ ਨਾਲ ਸਦਾ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਪ੍ਰਤਿ ਸਰੀਰ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਹਨ। ਬੁੱਧੀ, ਅਹੰਕਾਰ, ਗਿਆਨੀ ਇੰਦਰੀਆਂ, ਪੰਜ ਤਨਮਾਤ੍ਰਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮੁਦਾਯ ਸੂਖਮ (ਲਿੰਗ) ਸਰੀਰ ਹੈ, ਜੋ ਕਰਮ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਆਸਰਾ ਰੂਪ ਹੈ। ਸਬੂਲ ਸਰੀਰ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਸ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ ਕਰਮ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਵਾਸਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਹੋਇਆ ਇਕ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਵਿਛੜ ਕੇ ਦੂਜੀ ਦੇਹ ਵਿਚ ਪਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਲਿੰਗ ਸਰੀਰ ਦਾ ਪਲੈ ਤੀਕ ਨਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਪਲੈ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਲੈ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਿਸਟ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਵੇਲੇ ਫੇਰ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਉਪਜਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਪੁਰਖ ਵਿਵੇਕ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਵੇਖਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਬੁੱਧੀ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਸੰਤਾਪਾਂ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸੇ ਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਨਾਉਂ ਮੁਕਤੀ ਹੈ।²¹

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਮੁਖ ਤੱਤ ਗਿਆਨ ਜਾਂ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਕਪਲ ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਮੀਮਾਂਸਾ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਜੋਗ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੇ ਚੇਣ ਕਰਦਿਆਂ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਰਮ ਅਤੇ ਜੋਗ ਸਾਧਨਾਂ ਕਰਕੇ ਬਹੁਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਕਰਮ ਅਤੇ ਜੋਗ ਦੋਹਾਂ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਦੋਹਾਂ ਅਨਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਨਿਤ-ਅਨਿਤ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਕੇ ਨਿਤ (ਵਾਹਿਗੁਰੂ, ਬਹੁਮ) ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਹੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸੁੱਖ ਅਤੇ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਗਿਆਨੀ 'ਸਹਿਜ ਪਦ' ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ:—

ਵੇਦ ਅਥਰਵਣਿ ਬਾਪਿਆ ਉਤਰਿ ਮੁਖਿ ਗੁਰਮੁਖਿ ਗੁਨ ਗਾਈ।
 ਕਪਲ ਰਿਖੀ ਸੁਰਿ ਸਾਖਿ ਮਥਿ ਅਥਰਵਣਿ ਵੇਦ ਕੀ ਰਿਚਾ ਸੁਣਾਈ।
 ਗਿਆਨ ਮਹਾਰਸ ਪੀਅ ਕੈ ਸਿਮਰੈ ਨਿਤ ਅਨਿਤ ਨਿਆਇ।
 ਗਿਆਨ ਬਿਠਾ ਨਹਿ ਪਾਈਐ ਜੋ ਕੋਈ ਕੋਟਿ ਜਤਨਿ ਕਰਿ ਧਾਈ।
 ਕਰਮ ਜੋਗ ਦੋਹੀ ਕਰੈ ਸੋ ਅਨਿਤ ਖਿਨ ਟਿਕੈ ਨ ਰਾਈ।
 ਗਿਆਨ ਮਤੇ ਸੁਖੁ ਉਪਜੈ ਜਨਮ ਮਰਨ ਕਾ ਭਰਮੁ ਚੁਕਾਈ।
 ਗੁਰਮੁਖਿ ਗਿਆਨੀ ਸਹਜਿ ਸਮਾਈ।।²²

ਵੈਸ਼ੇਸ਼ਿਕ ਸ਼ਾਸਤਰ

ਵੈਸ਼ੇਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਅਨੇਕਤਾ ਦਾ ਸਿੱਧਾਂਤ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਜੀਵ ਤੇ ਪਦਾਰਥ ਅਨੇਕਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਦਾਰਥ ਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਹੀ ਅਸਲੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਕਰਤਾ ਕਣਾਦ ਮੁਨਿ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਛੇ ਪਦਾਰਥ ਮੰਨੇ ਹਨ। ਇਹ ਛੇ ਪਦਾਰਥ ਨਿੱਤਯ ਅਤੇ ਅਨਿਤਯ ਹਨ। ਇਹ ਛੇ ਪਦਾਰਥ ਹਨ— ਦ੍ਰਵਯ, ਗੁਣ, ਕਰਮ, ਸਾਮਾਨਯ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼, ਸਮਵਾਯ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਸਭ ਸਰੀਰਾਂ ਵਿਚ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਹਨ, ਪਰਮਾਤਮਾ

ਜੀਵਨਮਾ ਤੋਂ ਜੁਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਣੂਆਂ ਤੋਂ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਸਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਛੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਪੂਰਨ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਵੇਂ ਵੈਸ਼ੇਂਸਕ ਮੱਤ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਅਭਾਵ ਨੂੰ ਵੀ ਪਦਾਰਥ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੈਸ਼ੇਂਸਕ ਮੱਤ ਦੇ ਸੱਤ ਪਦਾਰਥ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।²³

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਮੱਤ ਵਿਚ ਕਰਮ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੇ ਕੁੱਝ ਜੀਵ ਬੰਜੇਗਾ ਸੇ ਕੁਝ ਵੱਢੇਗਾ। ਸਾਰੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਹਨ, ਜੇ ਹੁਕਮ ਮੰਨਣਗੇ, ਉਹ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਸਮਾਉਣਗੇ। ਜਿਹੇ ਜਿਹਾ ਕਰੇਗਾ, ਤਿਹੇ ਜਿਹਾ ਭਰੇਗਾ—

ਬੇਦ ਅਥਰ—ਬੁਨੁ ਮਥਨਿ ਕਰਿ ਗੁਰਮੁਖਿ ਬਾਸੈਖਿਕ ਗੁਨ ਗਾਵੈ।
 ਜੇਹਾ ਬੀਜੈ ਸੇ ਨੁਣੈ ਸਮੇਂ ਬਿਨਾ ਫਲੁ ਹਥਿ ਨ ਆਵੈ।
 ਹੁਕਮੈ ਅੰਦਰਿ ਸਭੁ ਕੇ ਮੰਨੈ ਹੁਕਮੁ ਸੇ ਸਹਿਜ ਸਮਾਵੈ।
 ਆਪੇ ਕਛੁ ਨ ਹੋਵਈ ਬੁਰਾ ਭਲਾ ਨਹਿ ਮੰਨਿ ਵਸਾਵੈ।
 ਜੈਸਾ ਕਰਿ ਤੈਸਾ ਲਹੈ ਰਿਖਿ ਕਣਾਦਿਕ ਭਾਖਿ ਸੁਣਾਵੈ।²⁴

ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਜਾਂ ਨਾਗ ਜਾਂ ਪਾਤੰਜਲ ਸ਼ਾਸਤਰ

ਰਿਖੀ ਪਾਤੰਜਲ ਸੇਸ਼ ਨਾਗ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ 'ਨਾਗ' ਪਾਤੰਜਲ ਸ਼ਾਸਤਰ ਬਣਾਇਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਅਰਥਵਣ ਵੇਦ ਦੀਆਂ ਸੂਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬੋਲਕੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਜੇਗ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਰਮ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।

ਇਹ ਦਰਸ਼ਨ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਹੜੱਪਾ ਅਤੇ ਮਹਿੰਜਦਰੋ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈਆਂ ਮੋਹਰਾਂ ਵਿਚ ਯੋਗ ਦਾ ਧਿਆਨਮੁਦਰਾ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਆਕਾਰ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਯਮ, ਨਿਯਮ, ਆਸਣ, ਪ੍ਰਾਣਯਾਮ, ਪ੍ਰਤਯਾਹਾਰ, ਧਾਰਣਾ, ਧਯਾਨ ਅਤੇ ਸਮਾਧਿ ਕਰਕੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਮਲੀਨਤਾ ਮਿਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਜਾਣਕੇ ਗਯਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼

ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਰ ਆਤਮਾ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ
 ਭਿੰਨ ਜਾਣਦਾ ਹੋਇਆ ਮੁਕਤਿ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।²⁵ ਯੋਗ ਸੰਬੰਧੀ ਸੰਕੇਤ ਰਿਗਵੇਦ
 ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੋਗ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵੀ ਉਤਨੀ ਹੀ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ ਜਿੰਨੀ
 ਗਿਆਨ, ਕਰਮ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਉਪਾਸਨਾ ਦੀ। ਸ਼ੁੱਧ ਧਰਮ ਵਿਚ ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਮਾਰਗ ਦਾ ਮਹੱਤਵ
 ਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਜੈਨ ਧਰਮ ਵਿਚ ਵੀ ਯੋਗ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।²⁶ ਪਾਤੰਜਲੀ
 ਅਨੁਸਾਰ ਯੋਗ ਚਿੱਤ-ਵਿਹਤੀ ਦੀ ਰੁਕਾਵਟ ਹੈ। (ਯੋਗ: ਚਿੱਤ-ਵਿਹਤੀ ਨਿਰੋਧਾ) ਚਿੱਤ ਦੇ
 ਕਾਰਣ ਜੋ ਵਿਕਾਰ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਹਤੀਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਹੀ ਯੋਗ ਹੈ।
 ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਚਿੱਤ ਵਿਹਤੀ ਦੇ ਰੋਕਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਵੈਰਾਗ ਅਤੇ ਅਭਯਾਸ
 ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਚਿੱਤ ਪੂਰਣ ਏਕਾਗ੍ਰਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਦਾ ਨਾਉਂ ਯੋਗ ਹੈ।²⁷

ਯੋਗ ਸਾਧਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਸਮ ਦੁਆਰ ਵਿਚ ਸਵਾਸ ਰੜ੍ਹ ਕੇ ਅਨਹਦ ਧੁਨੀ
 ਸੁਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਯੋਗ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਨਾਉਂ ਨਿੱਧੀਆਂ ਅਤੇ ਅਠਾਰਾਂ ਸਿਧੀਆਂ
 ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ
 ਹਨ ਕਿ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਲਈ 'ਨਾਮ ਦਾਨ' ਹੀ ਯੋਗ ਹੈ:—

ਸੇਖ ਨਾਗ ਪਾਤੰਜਲ ਮਥਿਆ ਗੁਰਮੁਖਿ ਸਾਸਤ, ਨਾਗਿ ਸੁਝਾਈ।
 ਵੇਦ ਅਖਰਵਣ ਬੋਲਿਆ ਜੋਗ ਬਿਨਾਂ ਨਹਿ ਭਰਮੁ ਕੁਕਾਈ।
 ਜਿਉ ਕਰਿ ਮੈਲੀ ਆਰਸੀ ਸਿਕਲ ਬਿਨਾਂ ਨਹਿ ਮੁਖਿ ਦਿਖਾਈ।
 ਜੋਗੁ ਪਦਾਰਥ ਨਿਰਮਲਾ ਅਨਹਦਿ ਧੁਨਿ ਅੰਦਰਿ ਲਿਵ ਲਾਈ।
 ਅਸਟ ਦਸ਼ਾ ਸਿਧਿ ਨਉ ਨਿਧੀ ਗੁਰਮੁਖਿ ਜੋਗੀ ਚਰਨ ਲਾਈ।
 ਤਿਹੁ ਜੁਗਾਂ ਦੀ ਬਾਸਨਾ ਕਲਿਜੁਗ ਵਿਚਿ ਪਾਤੰਜਲਿ ਪਾਈ।
 ਹਥੇ ਹਥੀ ਪਾਈਐ ਭਗਤਿ ਜੋਗ ਕੀ ਪੂਰ ਕਮਾਈ।
 ਨਾਮਦਾਨੁ ਇਸਨਾਨੁ ਸੁਭਾਈ।।²⁸

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਇਸ ਕਰਮਕਾਂਡ ਤੇ ਕਠੋਰ ਮਾਰਗ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ
 ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਜੋਗੀ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ
 ਜੋਗ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾ ਤਾਂ ਖੀਬਾ ਪਹਿਨਣ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾ ਝੰਡਾ ਧਾਰਣ ਤੋਂ ਅਤੇ

ਨਾ ਹੀ ਸਰੀਰ ਤੇ ਸਵਾਹ ਮਲਣ ਨਾਲ, ਨਾ ਹੀ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਮੂੰਦਰਾਂ ਪਾਉਣ ਨਾਲ, ਨਾ ਸਿਰ ਮੁਨਾਉਣ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਿੰਗੀ ਵਜਾਉਣ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇਗ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤਾਂ ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ:-

ਜੇਗੁ ਨ ਖਿੰਬਾ ਜੇਗੁ ਨ ਝੰਡੈ, ਜੇਗੁ ਨ ਭਸਮ ਚੜ੍ਹਾਈਐ।
ਜੇਗੁ ਨ ਮੁੰਦੀ ਮੂੰਡਿ ਮੁੰਡਾਈਐ, ਜੇਗੁ ਨ ਸਿੰਝੀ ਵਾਈਐ।
ਅੰਜਨੁ ਮਾਹਿ ਨਿਰੰਜਨ ਰਹੀਐ ਜੇਗੁ ਜੁਗਤਿ ਇਵ ਪਾਈਐ।²⁹

ਗੁਰੂ ਜੀ ਜੇਗੀਆਂ ਦੇ ਡੋਕਟ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਜਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਖਟ ਚਕ੍ਰ ਸਰੀਰ ਹੀ ਮਠ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਮੇਰੀ ਸੁਰਤ ਵਿਚ ਟਿਕ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਮ ਦੀ ਲਗਨ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਜਾਗ ਪਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਇਕ ਰਸ ਪ੍ਰਬਲ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਮਨ ਮਸਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਬਰਕਤ ਨਾਲ ਮਨ ਸਦਾ ਥਿਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਵਿਚ ਗਿੱਝ ਗਿਆ ਹੈ:-

ਖਟ ਮਟੁ ਦੇਹੀ ਮਨੁ ਬੈਰਾਗੀ।। ਸੁਰਤਿ ਸਬਦੁ ਧੁਨਿ ਅੰਤਰਿ ਜਾਗੀ।
ਵਾਜੈ ਅਨਹਦੁ ਮੇਰਾ ਮਨੁ ਲੀਣਾ।। ਗੁਰਬਚਨੀ ਸਚਿ ਨਾਮ ਪਤੀਣਾ।।³⁰

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਖਟ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਵੇਦ ਸਿਮਤੀਆਂ, ਮਹਾਂਭਾਰਤ, ਰਾਮਾਇਣ, ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ, ਆਦਿ ਦਾ ਵੀ ਜਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਭ ਨਾਲੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।

ਖਟ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ (ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ)

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਮੱਤ-ਮਤਾਤਾਂ ਦਾ ਜਿਕਰ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਚਾਰ ਵਰਨ ਛੇ ਦਰਸ਼ਨ, ਛੇ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਚਾਰ ਵੇਦ ਅਤੇ ਅਠਾਰਾਂ ਪੁਰਾਣਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਦੇਵ ਮੰਦਰਾਂ ਅਤੇ ਤੀਰਥਾਂ ਤੇ ਭਟਕਦੇ ਫਿਰਦੇ ਹਨ। ਗਣ, ਗੰਧਰਬ, ਅਪੰਛਰਾਂ ਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਪਤੀ ਇੰਦ੍ਰਾਸਣ ਤਖਤ ਤੇ ਬੈਠੇ ਇੰਦਰ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਜਤੀ, ਸਤੀ, ਸੰਤੋਖੀਆਂ, ਸਿੱਧਾਂ, ਨਾਥਾਂ ਤੇ ਅਵਤਾਰਾਂ

ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਪ, ਤਪ, ਸੰਜਮ, ਹੋਮ, ਜਗ, ਵਰਤ ਆਦਿ ਕਰਦੇ ਹਨ।
ਬੇਦੀ ਜਠੇਊ, ਮਾਲਾ, ਤਿਲਕ ਲਗਾਉਂਦੇ ਤੇ ਪਿਤਰੀ ਕਰਮ ਕਮਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਪੁੰਨ ਦਾਨ
ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਹਨ:--

ਚਾਰਿ ਵਰਨ ਛਿਅ ਦਰਸਨਾ ਸਾਸਤ. ਬੈਦ ਪੁਰਾਣੁ ਸੁਣਾਇਆ।

ਦੇਵੀ ਦੇਵ ਸਰੋਵਦੇ ਦੇਵ ਸਥਲ ਤੀਰਥ ਭਰਮਾਇਆ।

ਗਣ ਰਧਿਰਬ ਅਪੱਛਰਾ ਸੁਰਪਤਿ ਇੰਦੁ ਇੰਦੁਸਣ ਛਾਇਆ।

ਪੁੰਨ ਦਾਨ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੜ੍ਹਾਇਆ।³¹

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਵੈਦ, ਸ਼ਾਸਤ, ਸਿਮਤੀਆਂ, ਪੁਰਾਣ, ਮਹਾਂਭਾਰਤ,
ਗੀਤਾ, ਜੋਤਸ਼, ਵੈਦਕ ਆਦਿ ਚੌਦਾਂ ਵਿਦਯਾ ਆਦਿ ਨਾਲੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉਤਮ
ਹੈ, ਉੱਚੀ ਤੇ ਸੁੱਚੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕੀਤਿਆਂ ਆਤਮ ਸੁੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:--

ਸਾਸਤ. ਸਿੰਮਤਿ ਵੈਦ ਲਖ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਰਾਮਾਇਣ ਮੇਲੇ।

ਸਾਰ ਗੀਤਾ ਲਖ ਭਾਗਵਤ ਜੋਤਕ ਵੈਦ ਚਲੀਤੀ ਖੇਲੇ।

ਚਉਦਰ ਵਿਦਿਆ ਸਾਅੰਗੀਤ ਬਹਮੇ ਬਿਸਨ ਮਹੇਸੁਰ ਭੇਲੇ।

ਅਕਥ ਕਥਾ ਗੁਰ ਸੁਬਦ ਹੈ ਨੀਤਿ ਨੀਤਿ ਨਮੇ ਨਮੇ ਕੇਲੇ।

ਗੁਰਮੁਖ ਸੁਖ ਫਲੁ ਅੰਮਿਤ ਵੇਲੇ।³²

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵਰਣਿਤ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ
ਸ਼ੇਸ਼ਠਤਾ ਕਰਮਕਾਂਡ, ਪਖੰਡ, ਭੇਖ, ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਸੁਆਰਥ ਕਰਕੇ ਮਾਨਸਿਕ
ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਵਿਚ ਖੇ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਸ਼ੇਸ਼ਠਤਾ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਗੁਰੂ
ਨਾਨਕ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦੇ ਫੋਕੇ ਵਿਹਿਮ ਤੇ ਭਰਮ ਦਾ ਪਰਦਾ ਫਲਾਹੁਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼
ਕੀਤੀ ਤੇ ਸਫਲ ਵੀ ਹੋਏ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ ਕਿਉਂ ਕਿ ਮੂਰਤੀਆਂ
ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਮੰਨਣਾ ਤਰਕ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਕਸ਼ੋਟੀ ਤੇ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਉਤਰਦਾ।³³

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਤਾਂ ਬਹੁਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕੀਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਯਤਨਾਂ ਨੂੰ ਢੋਕੇ ਅਤੇ ਫਜ਼ੂਲ ਕਰਮ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਤੇ ਸੀਧਿਆ ਤੇ ਬਹਿਸ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪੱਥਰ ਪੂਜਦੇ ਤੇ ਬਗਲੇ ਵਾਂਗ ਸਮਾਧੀ ਲਾਉਂਦੇ ਹਨ ਝੂਠ ਬੋਲਦੇ ਹਨ, ਤਿੰਨ ਵੇਲੇ ਗਾਇਤੀ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗਲ ਮਾਲਾ, ਮੱਥੇ ਤਿਲਕ, ਤੇੜ ਧੋਤੀ, ਸਿਰ ਤੇ ਕਪੜਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ:—

ਪੜ੍ਹ ਪੁਸਤਕ ਸੀਧਿਆ ਬਾਦੀ।। ਸਿਲ ਪੂਜਿਸ ਬਗੁਲ ਸਮਾਧੀ।।
 ਮੁਖਿ ਝੂਠ ਬਿਭੂਖਣ ਸਾਰੀ।। ਤ੍ਰੈਪਾਲ ਤਿਹਾਲ ਬਿਰਾਰੀ।।
 ਗਲਿ ਮਾਲਾ ਤਿਲਕੁ ਲਿਲਾਟੀ।। ਦੁਬਿ ਧੋਤੀ ਬਸਤੁ ਕਪਾਟੀ।।
 ਜੇ ਜਾਣਿਸ ਬਹੁਮੀ ਕਰਮੀ।। ਸਭਿ ਡੋਕਟ ਨਿਸਚਉ ਕਰਮੀ।।
 ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਨਿਹਚਉ ਧਿਆਵੈ।। ਵਿਣੁ ਸਤਿਗੁਰ ਵਾਟ ਨ ਪਾਵੈ।।³⁴

ਪੱਥਰਾਂ ਨੂੰ ਪੂਜਣਾ, ਸ਼ਿਵ ਲਿੰਗ ਗਲ ਵਿਚ ਪਾਉਣਾ, ਹਰੀ ਨੂੰ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਲੱਭਣਾ, ਪੱਛਮ, ਵਲ ਸਿਰ ਨਿਵਾਉਣਾ, ਬੁੱਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਜਣਾ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਝੂਠੇ ਕਰਮ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਹਰੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਮੜੀ ਮਸ਼ਾਣਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਤਾਂ ਦੁਬਿਧਾ ਚ ਫਸਣਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਤਿਸ਼ਨਾ 'ਚ' ਰਚ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅਸਲੀ ਘਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਤਿਸ਼ਨਾ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲੋਂ ਬੁਝਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:—

ਕਾਹੂ ਨੇ ਪਾਹਨ ਪੂਜ ਧਰਯੇ ਸਿਰ, ਕਾਹੂ ਨੇ ਲਿੰਗ ਗਰੇ ਲਟਕਾਇਓ।।
 ਕਾਹੂ ਲਖਿਓ ਹਰਿ ਅਵਾਚੀ ਦਿਸ਼ਾ ਮਾਹਿ, ਕਾਹੂ ਪਛਾਹ ਕੇ ਸੀਸ ਨਿਵਾਇਓ।।
 ਕੇਉ ਬੁਤਾਨ ਕੇ ਪੂਜਤ ਹੈ ਪਸੁ, ਕੇਉ ਮਿਤਾਨ ਕੇ ਪੂਜਨ ਧਾਇਓ।।
 ਕੂਰ ਕਿਆ ਉਰਝਿਓ ਸਭ ਹੀ ਜਗ, ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਕੇ ਭੇਦ ਨ ਪਾਇਓ।³⁵

ਗੁਰਬਾਣੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਵਤਾਰ, ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੈ, ਪੀਰ-ਪੈਗੰਬਰ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੀ। ਬਹੁਮਾਂ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਮਹੇਸ਼ ਜੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਰੂਪ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਤਾਲ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਗੁਆਉਣ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਆਪਣੇ

ਆਪ ਵਿਚ ਹੀ ਅੰਤ ਤੇ ਬੇਜ ਹੁੰਦੇ ਪਰ ਸ਼ਿਵ, ਸਨਕਾਦਿਕ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਅੰਤ ਨਾ
ਪਾ ਸਕੇ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਗੁਆ ਦਿੱਤਾ
ਫਿਰ ਉਹ ਅਵਤਾਰ ਕਿਵੇਂ ਹੋਏ :-

1. ਬ੍ਰਹਮਾ ਬਿਸਨੁ ਮਹੇਸੁ ਦੁਆਰੈ॥
ਸਭੈ ਸੇਵਿਹ ਅਲਖ ਅਪਾਰੈ॥³⁶
2. ਸੁਣਿਐ ਈਸਰ ਬਰਮਾ ਇੰਦੁ॥³⁷

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੀਂਡਤ ਲੋਕ ਛੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ, ਚਾਰ ਵੇਦਾਂ
ਅਤੇ ਅਠਾਰਾਂ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੇ ਪਸ਼ੀਗਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਰਾਗ ਨਾਦ ਅਤੇ
ਲੱਖਾਂ ਹੀ ਅਨਹਦ ਧੁਨਾਂ ਸੁਣ ਜੁਣ ਕੇ ਗੁਣ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼ੇਸ ਨਾਗ ਤੇ ਲੱਖਾਂ ਲੋਮਸ(ਰਿਖੀ
ਵਰਗੇ) ਅਬਗਤਿ ਦੀ ਗਤੀ ਜਾਨਣ ਲਈ ਲਿਵ ਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਲੱਖਾਂ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ
ਤੇ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਵਰਗੇ ਵੀ ਗਿਆਨ ਧਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਪਾ
ਸਕੇ। ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੀ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਭੇਦ ਨਾ ਪਾ ਸਕੇ। ਲੱਖਾਂ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਤੇ ਮਛੰਦਰ ਨਾਥ
ਵਰਗੇ ਸਿਧ ਸਾਧਿਕ 'ਨੌਤਿ ਨੌਤਿ' ਕਹਿ ਕੇ ਧਿਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਮਿਲ ਕੇ ਇਹ
ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨ ਕੰਵਲਾਂ ਦਾ ਪੜਾਪ ਸਾਡੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ,
ਅਸੀਂ ਉਥੇ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਅਪੜ ਸਕਦੇ:--

ਸਾਸਤੁ ਵੇਦ ਪੁਰਾਣ ਸਭ ਸੁਣਿ ਸੁਣਿ ਆਖਣੁ ਆਖ ਸੁਣਾਵਹਿ।

ਸੈਖ ਨਾਗ ਲਖ ਲੋਮਸਾ ਅਬਿਗਤਿ ਗਤਿ ਅੰਦਰਿ ਲਿਵ ਲਾਵਹਿ।

ਬ੍ਰਹਮੇ ਬਿਸਨੁ ਮਹੇਸੁ ਲਖ ਗਿਆਨ ਧਿਆਨੁ ਤਿਲੁ ਅੰਤ ਨ ਪਾਵਹਿ।

ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਮਛੰਦੁ ਲਖ ਸਾਧਿਕ ਸਿਧਿ ਨੇਤ ਕਰ ਧਿਆਵਹਿ।

ਚਰਨ ਕਮਲ ਗੁਰੁ ਅਗਮ ਅਨਾਵਹਿ॥³⁸

ਇਹ ਸਾਰੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਮਾਇਆ ਦੇ ਮੋਹ ਵਿਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਹਨ ਪਰਮਾਤਮਾ
ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਜਗਤ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਤੇ ਸ਼ਿਵ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ

ਵੀ ਮਾਇਆ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਵਾਝੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ। ਕਾਲ ਸੰਤ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਸਵਾਰ
ਹੈ। ਹਰੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਛੁਟਕਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ:—

ਮਾਇਆ ਮੋਹੇ ਦੇਵੀ ਸਭਿ ਦੇਵਾ।।

ਕਾਲ ਨ ਛੋੜੇ ਬਿਨੁ ਹਰਿ ਕੇ ਸੇਵਾ।।³⁹

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਖਟ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਲਿਤ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ
ਕਾਲ ਦੇ ਡੰਦੇ ਵਿਚ ਡਸੇ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਯਾਰ ਵਰਣਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤ ਰਿਹਾ ਪਰਮਾਤਮਾ
ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਛੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਤੇ ਭੇਖ ਘਾਰੀ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਨਾ
ਕਰ ਸਕੇ। ਸੀਨਿਆਸੀ, ਜੋਗੀ, ਬਹੁਰੂਪੀਏ ਅਤੇ ਸਾਧੂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਰੰਗ
ਵਿਚ ਨ ਰੰਗ ਸਕੇ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਪੂਰੇ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਮਾਇਆ ਦੇ ਮੋਹੇ ਹੋਏ ਹਨ:—

ਚਾਰਿ ਵਰਣ ਕਰਿ ਵਰਤਿਆ ਵਰਨੁ ਚਿਹਨੁ ਕਿਹੁ ਨਦਰਿ ਨ ਆਇਆ।

ਛਿਅ ਦਰਸਨ ਭੇਖਧਾਰੀਆਂ ਦਰਸਨ ਵਿਚ ਨ ਦਰਸਨ ਪਾਇਆ।

ਸੀਨਿਆਸੀ ਦਸ ਨਾਵ ਧਰਿ ਨਾਉ ਗਣਾਇ ਨ ਨਾਉ ਧਿਆਇਆ।

ਰਾਵਲ ਬਾਰਹ ਪੰਥ ਕਰਿ ਗੁਰਮੁਖ ਪੰਬੁ ਨ ਅਲਖ ਨਖਾਇਆ।

ਬਹੁ ਰੂਪੀ ਬਹੁ ਰੂਪੀਏ ਰੂਪ ਨ ਰੇਖ ਨ ਲੇਖੁ ਮਿਟਾਇਆ।

ਮਿਲਿ ਮਿਲਿ ਚਲਦੇ ਜੰਗ ਲਖ ਸਾਧੂ ਸੀਗਿ ਨ ਰੰਗਿ ਰੰਗਾਇਆ।

ਵਿਣ ਗੁਰ ਪੂਰੇ ਮੋਹੇ ਮਾਇਆ।।⁴⁰

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ
ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਉਤਮ ਸੰਗਤ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਉਤਮ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂ ਕਿ
ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ
ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ:—

ਉਤਮਿ ਸੰਗਤਿ ਉਤਮ ਹੋਵੈ।। ਗੁਣ ਕਉ ਧਾਵੈ ਅਵਗੁਣ ਖੋਵੈ।⁴¹

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਾਧੂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਉਣ, ਉਸਦੇ ਚਰਨ ਪੂੜ ਨੂੰ ਮੁਖ
ਮਸਤਕ ਤੇ ਲਗਾਨਾ ਹੀ ਅਠਸਠ(68) ਤੀਰਥਾਂ ਦੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦੱਸਿਆ ਹੈ:—

ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਸਾਧ ਯੂਰਿ ਮੁਖ ਪਰੀ।। ਇਸਨਾਨੁ ਕੀਓ ਅਠਿ ਸਠਿ ਸੁਰਸੁਰੀ।।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪੂਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਸਤਿਸੰਗਤ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਤਿ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਛੇ ਦਰਸ਼ਨ, ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਤੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਜੋ ਜੀਵ ਸਾਧ ਸੰਗਤ^{੩੩} ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ —

ਮਿਲਿ ਸਤ ਸੰਗਤਿ ਬੇਜ ਦਸਾਇ।।

ਵਿਚਿ ਸੰਗਤਿ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭੂ ਵਸੈ ਜੀਉ।।⁴³

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਵੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਛੇ ਦਰਸ਼ਨ ਛੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸਾਧਸੰਗਤ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਤਾਂ ਛੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਤਰਸਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਨੂੰ ਦਿੜ੍ਹਾਇਆ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੁਣਨ ਤੇ ਸਮਝਣ ਲਈ ਛੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਗਿਆਤਾਂ ਵੀ ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਕੋਲ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸੁਣਾਇਆ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣ ਕੇ ਛੇ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਗਾਉਣ ਵਾਲੇ ਵੀ ਅਸਚਰਜ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਛੇ ਰੂਤਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਮਾਨ ਇਕ ਸੂਰਜ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨੇ ਗੁਰਮੁਖ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਪੰਜ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀ ਤੇ ਛੇਵੇਂ ਮਨ ਵਿਚ ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਵਸਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚੌਖਿਆ ਪ੍ਰੇਮ ਰੂਪ ਸੁਖ ਫਲ ਛੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਛੇ ਰਸਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਜਤੀ, ਸਤੀ ਅਤੇ ਚਕਰਵਰਤਿ ਵੀ ਸਾਰੇ ਮਾਇਆ ਦੇ ਮੋਹੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਜੋ ਜੀਵ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਇਕਮਿੱਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਬਹੁਮ ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:—

ਛਿਅ ਦਰਸਨ ਤਰਸਨਿ ਘਣੈ ਗੁਰਮੁਖਿ ਸਤਿਗੁਰ ਦਰਸਨ ਪਾਇਆ।

ਛਿਅ ਸਾਸਤ੍ਰ ਸਮਝਾਵਣੀ ਗੁਰਮੁਖਿ ਗੁਰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੜ੍ਹਾਇਆ।

ਰਾਗ ਨਾਦ ਵਿਸ਼ਮਾਦ ਵਿਚਿ ਗੁਰਮਤਿ ਸਤਿਗੁਰ ਸਬਦੁ ਸੁਣਾਇਆ।

ਛਿਅ ਰੂਤੀ ਕਰਿ ਵਰਤਮਾਨ ਸੂਰਜੁ ਇਕੁ ਚਲਤੁ ਵਰਤਾਇਆ।

ਛਿਅ ਰਸ ਸਾਉ ਨ ਪਾਇਨੀ ਗੁਰਮੁਖਿ ਸੁਖ ਫਲੁ ਪਿਰਮੁ ਚਖਾਇਆ।

ਜਤੀ ਸਤੀ ਚਿਰੁ ਜੀਵਣੈ ਚਕਰਵਰਤਿ ਹੋਇ ਮੋਹੈ ਮਾਇਆ

ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਮਿਲਿ ਸੁਹਿਜ ਸਮਾਇਆ।।⁴⁴

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਜੀਵ ਨੂੰ ਬਹੁਮ ਗਿਆਨੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੀ ਵੀ ਖੋਜਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਬਹੁਮ ਗਿਆਨੀ ਪਰਮੇਸਰ ਦਾ ਰੂਪ ਪਾਰਨ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:—

ਬਹੁਮ ਗਿਆਨੀ ਕਉ ਖੋਜਹਿ ਮੇਰੇਸੁਰ।।

ਨਾਨਕ ਬਹੁਮ ਗਿਆਨੀ ਆਪਿ ਪਰਮੇਸਰ।।⁴⁵

ਗੁਰਮੁਖਿ ਤਾਂ ਮਾਇਆ ਦੇ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਰਾਹੀਂ ਮਨ ਤੇ ਤਨ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਚ ਜੁੜਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸੇ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ:—

ਘਟਿ ਘਟਿ ਗੁਪਤਾ ਗੁਰਮੁਖਿ ਮੁਕਤਾ।।

ਅੰਤਰਿ ਬਾਹਰਿ ਸਬਦੁ ਸੁ ਜੁਗਤਾ।

ਮਨਮੁਖਿ ਭਿਨਸੈ ਆਵੈ ਜਾਇ।।

ਨਾਨਕ ਗੁਰਮੁਖਿ ਸਾਰਿ ਸਮਾਇ।।⁴⁶

ਗੁਰਮੁਖਿ ਜਗਤ ਵਿਚ ਬੰਧਨ ਰਹਿਤ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬੰਧਨ ਰਹਿਤ ਹੀ ਇਥੋਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਉਸ ਲਈ ਰਾਗ ਤੇ ਵੈਦ ਅਤੇ ਉੱਚਾ ਆਚਰਣ ਬਣਾਉਣਾ ਤੀਰਥ ਇਸ਼ਨਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਹੀ ਸੇਸ਼ਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਸੰਸਾਰ-ਸਮੁੰਦਰ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:—

ਗੁਰਮੁਖਿ ਆਵੈ ਜਾਇ ਨਿਸੰਗੁ।। ਪਰਹਰਿ ਮੰਨੁ ਜਲਾਇ ਕਲੰਕ।।

ਗੁਰਮੁਖਿ ਨਾਦ ਬੇਦੁ ਬੀਚਾਰੁ।। ਗੁਰਮੁਖਿ ਮਜਨੁ ਰਜੁ ਅਚਾਰੁ।।

ਗੁਰਮੁਖਿ ਸਬਦੁ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਹੈ ਸਾਰ।। ਨਾਨਕ ਗੁਰਮੁਖਿ ਪਾਵੈ ਪਾਰੁ।।⁴⁷

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਰਿੰਦ੍ਰਿਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਮਤ ਮਤਾਂ ਤੇ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਛੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸੰਨਿਆਸੀ, ਜੋਗੀ, ਜੈਨੀ, ਸੁੰਨੀ, ਸ਼ੀਆ, ਰਾਫਜੀ, ਈਸਾਈ, ਫਰੰਗੀ, ਇਰਮਨੀ ਤੇ ਰੂਮੀ, ਕਲੰਦਰ ਆਦਿ ਆਧੇ ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਦੀ ਧੜੇਬੰਦੀ ਵਿਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਪਰ ਗੁਰਸਿੱਖ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਤੇ ਓਟ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਗੁਰਸਿੱਖ ਦੇ ਰੋਮ ਬਰਾਬਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪੁੱਜਦੇ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਗੁਰਸਿੱਖ ਉੱਤਮ ਹਨ:—

1. ਛਿਅ ਦਰਸਨ ਵਰਤਾਇਆ ਚਉਦਹ ਖਨਵਾਏ।
ਘਰੈ ਘੁੰਮਿ ਘਰਬਾਰੀਆ ਅਸਵਾਰ ਪਿਆਏ।
ਸੀਨਿਆਸੀ ਦਸ ਨਾਮ ਧਰਿ ਕਰਿ ਵਾਦ ਕਵਾਏ।
ਰਾਵਲ ਬਾਰਹ ਪੰਥ ਕਰਿ ਡਿਰਏ ਉਦਮਾਏ।
ਜੀਨੀ ਜੁਠ ਨ ਉਤਰੈ ਜੁਠੈ ਪਰਸਾਏ।
ਗੁਰਸਿਖ ਹੋਮ ਨ ਪੁਜਨੀ ਧੁਰਿ ਆਦਿ ਜੁਯਾਏ।⁴⁸

2. ਬਹੁ ਸੁੰਨੀ ਸੁੰਨੀ ਸੁੰਨੀ ਸਜਹਬ ਮਨਿ ਭਾਣੇ।

ਈਸਾਈ ਮੁਸਾਈਆਂ ਹਉਮੈ ਹੋ ਰਾਣੇ।

ਗੁਰਸਿਖ ਹੋਮ ਨ ਪੁਜਨੀ ਗੁਰ ਹਟਿ ਵਿਕਾਣੇ।⁴⁹

ਇਸ ਸੰਖੇਪ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਪਿਛੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰਲੇ ਕਰਮਕਾਂਡ ਤੇ ਕਠੋਰ ਮਾਰਗ ਦੀ ਝਟ ਕੇ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਭ ਨਾਲੋਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਈਸਾਈ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵੇਦ ਪੁਰਾਣ, ਛੇ ਦਰਸ਼ਨ, ਰਾਮਾਇਣ-ਮਹਾਭਾਰਤ, ਗੀਤਾ ਆਦਿ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵਾਂਗ ਇਸ ਨਿਸ਼ਚੇ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਾ ਵੇਦਾਂ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦਾ ਪਾਠ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦਰਸਾਏ ਗਿਆਨ ਦੀ ਇਸ਼ਾਗੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਜੀਵ ਨੂੰ ਪਰਮ ਅਨੰਦ ਅਤੇ ਮੁਕਤੀ ਦਿਵਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਦੇਵੀ, ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ, ਜਪ, ਤਪ, ਸੰਜਮ, ਹੋਮ ਜਗ, ਵਰਤ ਆਦਿ ਸਭ ਵਿਅਰਥ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂ, ਮਹੇਸ਼ ਆਦਿ ਜਾਰੇ ਕਾਲ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਅੰਤ ਨਾ ਪਾ ਸਕੇ। ਇਹ ਜਾਰੇ ਮਾਇਆ ਦੇ ਮੋਹੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਪੂਰੇ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਮਾਇਆ ਦੀ ਜਕੜ ਵਿਚੋਂ ਛੁੱਟਿਆਂ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪੂਜਾ ਤਿਲਕ ਤੇ ਅਠਾਹਠ ਤੀਰਥਾਂ ਦਾ ਇਸ਼ਨਾਨ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੱਸਦਾ ਹੈ ਇਸ ਵਿਚ ਇਕਮਿਕ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਗੁਰਮੁਖਿ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਛੇ ਦਰਸ਼ਨ, ਛੇ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਬ੍ਰਹਮਾ

ਵਿਸ਼ਨ, ਮਰੇਸ ਤੇ ਹੋਰ ਸੈਂਕੜੇ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤੋਂ ਤਰਸਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪੂਜਾ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਕਨਿਯਮ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, " ਆਪ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਲਿਤ ਬੁਧਾਈਆਂ ਤੇ ਪਾਪ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮੱਤ ਮਤਾਤਰਾਂ ਦੇ ਬੜੇ ਬਖੇੜਿਆਂ ਤੋਂ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤਾ। ਆਪਨੇ ਜਿਥੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਤੁਅੱਸਬ ਅਤੇ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਦੀ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ, ਉਥੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਸਵਾਰਥ ਦੀ ਵੀ ਠੀਕੀਦਾ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਨੇ ਸਭ ਵਰਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸਾਂਝਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਪਾਪ ਤਜ ਕੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਅਮਨ ਨਾਲ ਭਾਈਆਂ ਭਾਈਆਂ ਵਾਂਗ ਰਹਿਣ ਤੇ ਨੇਕੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ।⁵⁰ ਬ੍ਰਹਮਣ ਰਖਿਆਂ ਵਿਚ ਯਗਯ, ਕੁਰਬਾਨੀ, ਜਾਤੀ ਵੰਡ, ਆਸ਼ਰਮ ਧਰਮ ਤੇ ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਅਟਲਤਾ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਭੱਲਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਕਰਮ ਧਰਮ ਤੇ ਦਿਖਾਵੇਂ ਦੇ ਪੂਜਾ ਪਾਠ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਫੋਕਟ ਤੇ ਪਖੰਡ ਕਰਕੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਨ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸ਼ਾਂਤੀ ਜਾਂ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।⁵¹

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਸ ਵਾਰਨਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਦਿਖਾਵੇਂ ਦਾ ਕਰਮ ਧਰਮ ਠਿਕੀ ਮਾਦਾ ਪਸਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਸੁਚਰਤਾ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨ ਤੇ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ। ਧਰਮ ਦੇ ਡਰਾਉਣੇ ਪਰਦੇ ਵਿਚ ਕਮਜ਼ੋਰ ਮਨਾਂ ਲਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਹੀ ਤਾਂ ਵਿਚਾਰ ਹੀਣ ਅਨੇਹੀ ਦੇ ਪਰਛਾਵਿਆਂ ਵਿਚ ਕਈ ਡਰਾਉਣੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਖੜੀਆਂ ਕਰਖੜੀਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਡੀਕੇ ਦੀ ਚੋਟ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਹੈ:—

ਕਰਮ ਧਰਮ ਪਾਖੰਡ ਜੋ ਦੀਸਹਿ ਤਿਨ ਜਮ ਜਾਗਾਤੀ ਲੁਟੈ।।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਕਰਮ, ਧਰਮ, ਹਠ, ਤਪ ਅਤੇ ਜਾਪ ਕਰਨ ਨਾਲ ਅਭਿਲਾਸੀ ਸੁਖ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦਾ। ਸੁੱਖ ਤਾਂ ਗੁਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਨੀ ਆਇਆਂ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:—

ਸਿਰੁ ਕਲਵਤੁ ਨੀ ਨਖ ਵਾਰ ਹੋਮੇ ਕਟਿ ਕਟਿ ਤਿਲੁ ਤਿਲੁ ਦੇਹੀ।

ਵਰਤ ਨੇਮ ਸੰਜਮ ਘਣੇ ਦੇਵੀ ਏਵ ਅਸਥਾਨ ਭਵੇਹੀ।

ਨਿਵਲੀ ਕਰਮ ਭੁਇਯੰਗਮਾ ਪੂਰਕ ਕੁਭਕ ਰੇਚੰ ਕਰੇਹੀ।

ਗੁਰਖੁਖਿ ਸੁਖ ਫਲ ਸਹਨਿ ਸਤੇਹੀ।।⁵³

ਪੰਚ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਅਤੇ ਹਵਾਲੇ

1. ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਨਵੀਨ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ, ਪੰਨਾ- 8.
2. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ(ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ), ਪੰਨਾ- 119.
3. ਡਾ. ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਮਤ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 89.
4. ਇੰਡੀਅਨ ਡਿਲਾਸਰੀ, ਪੰਨਾ- 66.
5. ਡਾ. ਐਸ.ਐਨ.ਗੁਪਤਾ, ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਨਵੀਨ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ, ਪੰਨਾ- 16.
6. ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ- 363.
- 7 ਤੇ 8. ਗਾਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮਃ 5, ਪੰਨਾ- 265.
9. ਰਾਗ ਮਾਝ, ਮ:5, ਪੰਨਾ- 98.
10. ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ 8.
11. ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਹੀਰਾ, ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਪੰਨਾ- 27.
12. ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਵਾਰ ਭਾਗੀ, ਪੰਨਾ- 363.
13. ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ 9.
14. ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ- 264.
15. ਡਾ. ਐਸ.ਐਨ.ਗੁਪਤਾ, ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਨਵੀਨ ਰੂਪ ਰੇਖਾ, ਪੰਨਾ- 19.
16. ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ, ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 101.
17. ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ, 10.
18. ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ- 364.
19. ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ, ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਐਕ(ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ) ਪੰਨਾ- 306-07.
20. ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ 11.
21. ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ- 364.
22. ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ 12.
23. ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ- 363.
24. ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ 13.
25. ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ- 364.
26. ਡਾ. ਬਲਦੇਵ ਉਪਾਧਿਆਇ, ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 349.
27. ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ- 364.

28. ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ 14.
29. ਸੂਹੀ ਮ: 1, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ- 730.
30. ਰਾਮਕਲੀ ਮ: 1, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ- 944.
31. ਵਾਰ 8, ਪਉੜੀ 7.
32. ਵਾਰ 16, ਪਉੜੀ 20.
33. ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੌਗੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ:ਵਿਅਕਤਿਤਵ,ਕ੍ਰਿਤਿਤ੍ਵ ਅਰ ਚਿੰਤਨ ,ਪੰਨਾ-324.
34. ਵਾਰ ਆਸਾ ਮ: 1, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ- 470.
35. ਸਵੱਯੋ ਪਾ: 10.
36. ਮਾਰੂ ਸੇਲਰੀ ਮ: 1, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ- 1021.
37. ਜਪੁਜੀ, ਪਉੜੀ 9.
38. ਵਾਰ 23, ਪਉੜੀ 11.
39. ਗਉੜੀ ਅਸਟਪਦੀਆ ਮ: 1, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ- 227.
40. ਵਾਰ 28, ਪਉੜੀ 19.
41. ਆਸਾ ਅਸਟਪਦੀਆ ਮ: 1, ਪੰਨਾ- 414.
42. ਭੈਉ ਮ: 4, ਪੰਨਾ- 1314.
43. ਮਾਝ ਮ: 4, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ- 94.
44. ਵਾਰ 29, ਪਉੜੀ 7.
45. ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮ: 5, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ- 273.
46. ਸਿੰਧਿ ਗੋਸ਼ਟਿ, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ- 939.
47. ਰਾਮਕਲੀ ਓਅੰਕਾਰ ਮ: 1, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ- 932.
48. ਤੇ 49. ਵਾਰ 37, ਪਉੜੀ 10, 11.
50. ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ- 64-55.
51. ਡਾ. ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 92.
52. ਸੂਹੀ ਮ: 5, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ-ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ- 747.
53. ਵਾਰ 40, ਪਉੜੀ 17.

ਅਧਿਆਇ ਛੇਵਾਂ

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦਿਸ਼ਟੀਕੋਣ

ਬਹੁਮ ਦਰਸ਼ਨ-ਪਰੰਪਰਾ

ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣੇ ਉਪਾਸਨਾ ਦੇ ਲਈ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਮਸ਼ੱਤਾ ਦੀ ਕਲਪਣਾ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਲਪਣਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਥਾਨ ਦੇ ਭੇਦ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਕਲਪਣਾ ਅਧੀਨ ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਬਹੁਮ, ਜੀਵ ਤੇ ਜਗਤ ਦਾ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ, ਇਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੇ ਅਣਹੋਂਦ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਲਪਣਾ ਕੀਤੀ। ਬਹੁਦੇਵਵਾਦ (ਵਰਣ, ਇੰਦਰ, ਸੂਰਜ, ਚੰਦਰਮਾ, ਅੱਗ, ਹਵਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਰਾਮ, ਕਿਸ਼ਨ) ਆਦਿ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਇਸੇ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੈ। ਡਾ. ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਸਾਰੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਰੱਬ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸਨੇ ਸਨੇ ਬਦਲਦਾ ਤੇ ਉਨਤੀ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਰੱਬ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਸ਼ਚੇ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਮਤਰਾਂ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਨੈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੱਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਹੁ-ਰੱਬੀ ਖਿਆਲ ਸੀ, ਜਾਣੀ ਕਿ ਕਈ ਦੇਵਤੇ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਫੇਰ ਪੰਜਾ ਸੱਭ ਦੇਵਤਿਆਂ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਡੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਉੱਤੇ ਸੱਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਇੱਕ ਰੱਬ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਖਿਆਲ ਦੀ ਆਖਰੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਵਿਚ ਅਜੇ ਰੱਬ ਨੂੰ ਅਦੁੱਤ ਬਹੁਮ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਖੇਪਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਬਹੁਮ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਇਸ ਪਰਮ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ।

ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਮਸ਼ੱਤਾ ਦੀ ਕਲਪਣਾ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧਦੀ ਗਈ ਤੇ ਵਧਦੀ ਵਧਦੀ 33 ਕਰੋੜ ਤੱਕ ਪੁੱਜ ਗਈ। ਸੁਰਧਾਨੂ ਇੰਨੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰੇ ? ਇਹ ਉਸਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਸੀ। ਬੌਧ ਇਹੋ ਸਮੱਸਿਆ ਹੀ ਅਸਲ ਮੰਜ਼ਿਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਹਾਈ

ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਹੱਲ ਲਈ ਉਸਨੇ ਇਕ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਸਿਰਤਾਜ ਮੰਨ ਲਿਆ ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਮੰਨ ਲਿਆ ਕਿ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਨਾਂ ਇਸੇ ਦੇਵਤੇ ਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਸੱਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਜਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਸਿਰਤਾਜ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਤੇਰੇ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਥਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਕਸ਼ਮਕਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਬਿਆਨ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ।

ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੂਜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀਮਦ ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਈਸ਼ਵਰ ਬ੍ਰਹਮ ਆਪ ਦੇਹ ਧਾਰ ਕੇ ਅਰਜਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਵਿਚ ਪਰਮਸਤੁ ਨਈਂ ਬ੍ਰਹਮ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ। ਜੈਨ ਮੱਤ ਵਾਲੇ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਥਾਂ ਤੀਰਥੰਕਰਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਨਿਆਇ ਦਰਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ ਈਸ਼ਵਰ ਇਸ ਜਗਤ ਦੀ ਰਚਨਾ, ਪਾਲਣਾ ਅਤੇ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਨਿਆਇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਸੀਮਤ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਵਿਸ਼ਵ ਦਾ ਨਿਰਮਾਤਾ ਕੋਈ ਚੇਤਨ ਆਤਮਾ ਹੈ ਜੋ ਸਰਬੱਗ, ਸਰਬਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨੀਂਤਕ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਸਰੰਬੰਧਕ ਹੈ ਉਹ ਹੀ ਈਸ਼ਵਰ ਹੈ।²

ਸਾੰਖਯ ਦਰਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੋ ਮੂਲ ਤੱਤ ਹਨ। ਜਗਤ ਦਾ ਕਰਤਾ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਸਦੇਵ ਹਸਤੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਪਰ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਪਸਾਰਾ, ਸਤ, ਰਜ ਅਤੇ ਤਮ ਗੁਣ ਇਸ ਦੇ ਹੀ ਹਨ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਸੰਤੁਲਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਵੇਦਾਂਤ ਦੇ ਉਲਟ ਪੁਰਸ਼ ਇੱਕ ਨਹੀਂ ਅਨੇਕ ਹਨ। ਹਰ ਜੀਵ ਦੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਆਤਮਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਇੱਕ ਹੈ। ਪੁਰਸ਼ ਅਨੇਕ ਹਨ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਆਧਾਰ ਹੈ।³

ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਪਰਮਸ਼ੱਤਾ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਈਸ਼ਵਰ ਪਰਮ ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕਾਨੀ ਦੁਆਰਾ ਖੰਡਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ।

ਪੂਰਵ-ਮੀਮਾਂਸਾ ਅਨੇਕ ਏਵਤਿਆਂ ਦੇ ਅਸਤਿਤਵ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮੀਮਾਂਸਾ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਥਾਂ ਯੋਗ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਯੋਗ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਵਿਭਿੰਨ ਫਲਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੁਮਾਰਿਲ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਸਰਵੱਗਯ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਬਾਰੇ ਜਾਨਣ ਲਈ ਵੇਦਾਂਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।⁴

ਵੇਦਾਂਤ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਵੇਦਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਸੱਚ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਉਦੋਂ ਤਕ ਸਤਿ ਭਾਸਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਗਿਆਨ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਮਾਇਆ ਤੇ ਅਵਿਦਿਆ ਦੀ ਲਾਗ ਨਾਲ ਇਕ ਬ੍ਰਹਮ ਅਨੇਕ ਹੋ ਕੇ ਭਾਸਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਭਰਮ ਕਾਰਣ ਰੱਸੀ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਸੱਪ ਹੋ ਕੇ ਦਿਸਦੀ ਹੈ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹ ਸੱਪ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਅਦਵੈਤ-ਵੇਦਾਂਤ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਅਤੇ ਪਰਮਾਰਥਿਕ ਦੋ ਦਿਸ਼ਟੀਆਂ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉਪਾਸਨਾ ਨਮਿੱਤ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸਰੂਪ ਸਗੁਣ ਹੈ। ਪਰ ਪਰਮਾਰਥਿਕ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਨਿਰਗੁਣ ਹੈ। ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਸੁੰਪਕ੍ਰਾਸ਼ਤ, ਸੁੰਸਿੱਧ, ਸਰਵ-ਵਿਆਪੀ ਅਤੇ ਚੇਤਨ ਹੈ।⁵

ਰਾਮਾਨੁਜ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਅਦਵੈਤ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਤਿੰਨ ਸੁਤੰਤਰ ਪਦਾਰਥ ਈਸ਼ਵਰ, ਚਿੱਤ(ਜੀਵ) ਅਤੇ ਅਚਿੱਤ(ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ) ਹਨ। ਪਰ ਈਸ਼ਵਰ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਜਗਤ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੁਤੰਤਰ ਸਤ੍ਯ ਨਹੀਂ। ਜੀਵ ਤੇ ਜਗਤ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹਨ। ਇਹ ਮੱਤ ਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਜੀਵ ਨੂੰ ਦੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਸਤੀਆਂ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਇੱਕ ਦੂਜੀ ਤੋਂ ਔਡ ਨਹੀਂ। ਜਿਵੇਂ ਦੀਵਾ ਤੇ ਚਾਨਣ ਅਨਿਖੜਵੇਂ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਦੋ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪੁਕਾਰ ਕੇ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਔਡ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ।

ਵੱਲਭਚਾਰੀਆ ਦੇ ਸੁੰਧ ਅਦਵੈਤਵਾਦ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਇਕ ਮਾਤਰ ਜਾਨਣ ਯੋਗ ਤੱਤ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਇੱਕ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਸਾਠੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਸੱਚ ਦਾ ਨੰਦ ਸਰੂਪ ਹੈ।

ਮਾਧਵ ਦੇ ਦਵੈਤਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਅਨੰਤ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ।⁷⁸ ਉਹ ਸ਼ਰਵ-ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਇਸ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਹੀ ਸਾਖਿਆਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਸੱਭ ਅਵਤਾਰ ਪੂਰਨ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਸ਼ੁੱਧ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਅਵਤਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ।⁶ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ 'ਅੱਲਹ ਰੂਪ' ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਅਤੇ ਸਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕਰਤਾ ਹੈ। ਸੂਫੀ ਸਾਧਕ ਵੀ ਇੱਕ ਈਸ਼ਵਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਸ਼ਾਂਤ ਹੈ।

ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਦੀ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਲਪਣਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਸ ਜਗਤ ਨੂੰ ਉਸ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਹੀ ਪਸਾਰਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੱਤ ਬੋਝੇ ਬਹੁਤੇ ਫਰਕ ਨਾਲ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪੁਰਾਣੇ ਦਰਸ਼ਨ ਬਾਰੇ ਕਫ਼ੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਵਾਕਫ਼ੀਅਤ ਸੀ। 'ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਕ ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ, ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਜਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਖਿਆਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰਿਆ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗਿਤ ਫੇਕੇ ਕਰਮਕਾਂਡ, ਕਠੋਰਤਾ, ਬਹੁਦੇਵਵਾਦ, ਦੇਵ ਪੂਜਾ, ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਆਦਿ ਦੇ ਖਿਆਲ ਨੂੰ ਖੀੜਿਆ।

ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਨਾਮ

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਜਿਸ ਸ਼ਬਦ, ਨਿਰਸ਼ਬਦ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵਨਾ ਅਧੀਨ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਰਤੋਂ ਗਏ ਨਾਂ ਆਮ ਕਰਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਾਲੇ ਹੀ ਹਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਲਈ ਜਿਥੇ ਉੱਕਾਰ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਉਥੇ ਗੁਰਦੇਵ, ਕਾਦਰ

ਦਾਤਾਰ; ਗੋਬਿੰਦ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ:—

1. ਓਅੰਕਾਰ ਆਕਾਰ ਕਰਿ ਏਕ ਏਕ ਕਵਾਉ ਪਸਾਉ ਪਸਾਰਾ॥⁷
2. ਨਮਸਕਾਰ ਗੁਰਦੇਵ ਕੇ ਸਤਿਨਾਮੁ ਜਿਸੁ ਮੰਤ੍ਰੁ ਸੁਣਾਇਆ॥⁸
3. ਕਾਦਰ ਕਿਨੇ ਨ ਲਖਿਆ ਕੁਦਰਤਿ ਸਾਜਿ ਕੀਆ ਅਵਤਾਰਾ॥⁹
4. ਸੁਣੀ ਪੁਕਾਰਿ ਦਾਤਾਰ ਪਭੁ ਗੁਰੁ ਨਾਨਕ ਜਗ ਸਾਹਿ ਪਠਾਇਆ॥¹⁰
5. ਕਲਿਜੁਗ ਨਾਨਕ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਗਗਾ ਗੋਬਿੰਦ ਨਾਮ ਅਲਾਵੈ॥¹¹

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਬਹੁਮ ਨੂੰ ਪਾਤਸ਼ਾਹਾਂ ਦਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਆਖਦੇ ਹਨ । ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪਾਤਸ਼ਾਹਾਂ ਦਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਨਾਨਕ ਸੱਚਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਪ੍ਰਛਿ ਨ ਕਰੇ ਬੀਚਾਰੁ॥¹²

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ:—

ਪਾਤਸ਼ਾਹਾਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸੱਤ ਸੁਹਾਣੀਐ॥¹³

ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਾਲੇ ਹੋਰ ਨਾਂ ਪਾਰਬਹੁਮ ਕਰਤਾਰ, ਪਰਮੇਸ਼ਰ, ਆਦਿ ਪੁਰਖ, ਨਿਰੰਕਾਰੁ, ਪੂਰਨ ਬਹੁਮ, ਰਾਮ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ:—

1. ਪਾਰਬਹੁਮ ਪੂਰਨ ਬਹੁਮ ਘਟਿ ਚੰਦ ਅਕਾਰਾ॥¹⁴
2. ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾਰ ਨਿਰਭਉ ਭਾਲਿਆ
ਪਰਮੇਸੁਰ ਸੁਖ ਸਾਰ ਨਦਰਿ ਨਿਹਾਲਿਆ॥¹⁵
3. ਆਦਿ ਪੁਰਖ ਪਰਮਾਦਿ ਅਕਾਲ ਅਰਜਿਨੇ॥¹⁶
4. ਨਿਰੰਕਾਰੁ ਆਕਾਰੁ ਕਰਿ ਜੋਤਿ ਸਰੂਪ, ਅਨੂਪ ਦਿਖਾਇਆ॥¹⁷
5. ਸਹਜ ਸਮਾਧਿ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਮੈਂ ਸਾਚ ਖੰਡ।
ਸਤਿਗੁਰ ਪੂਰਨ ਬਹੁਮ ਕੇ ਨਿਵਾਸ ਹੈ॥¹⁸
6. ਪਿੰਜਰਾ ਮੈਂ ਸੂਆ ਜੈਸੇ ਰਾਮ ਨਾਮ ਲੇਤ ਹੇਤੁ।
ਨਿਕਸਤਿ ਖਿਨ ਤਾਹਿ ਗ੍ਰਸਤ ਮੰਜਾਰ ਹੈ॥¹⁹

ਵੇਖਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਇਹ ਨਾਂ ਕਿਥੋਂ ਲਏ। ਇਹ ਵੇਖਣ ਲਈ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਦੋ ਗਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੇ ਕਿਰਤਮ ਨਾਉਂ। ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਹਿ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ 'ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਫ਼ੌਜੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਆਪਣਾ ਨਵਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਸੋ ਭਾਵੇਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਬਾਰੇ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਰੀਬ ਉਹੋ ਹੀ ਨਾਉਂ ਵਰਤੇ ਹਨ ਜੋ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਾਂਗ ਅਨੇਕਾਂ ਨਾਂ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੋ. ਹਰਨਾਮ ਦਾਸ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ 99 ਨਾਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ 'ਅੱਲਹ' ਹੈ। ਉਹ ਕਰਤਾ, ਮਹਾਨ, ਸਿਆਣਾ, ਰਹਿਮ ਦਿਲ, ਇਕ ਵਧੀਆ ਪ੍ਰਬੰਧਕ, ਜਾਗਿੜ ਅਤੇ ਅਜ਼ਾਦ ਹੈ। ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਜਾਬਰ ਤੇ ਕਾਫ਼ਰ (ਕਹਾਰ) ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਬਦਲਾ ਲਊ ਕਾਫ਼ਰਾਂ ਤੇ ਦੈਂਤਾਂ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ। ਪਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਨਾਮ ਹਨ। ਪਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਕੁਰਾਨ ਵਾਲਾ ਰਿਣਾਤਮਕ ਪੱਖ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਗਿਆ।²⁰

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸਦਾ ਅਸਲੀ ਨਾਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਜਾਤੀ ਨਾਉਂ ਉਸ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਜਾਂ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨਾਉਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਨਾਂ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਕਿਰਤਮ ਹਨ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨਾਉਂ ਕੇਵਲ 'ਸਤਿਨਾਮ' ਹੈ। ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸਦੀਵੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ।

ਸਤਿਨਾਮ ਤੇਰਾ ਪਰਾ ਪੂਰਬਲਾ।।²¹

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਲਈ 'ਸਤਿਨਾਮ' ਨਾਉਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਹੀ ਉਸਦਾ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ 'ਨਾਮ' ਦਾ ਸਿਮਰਣ ਉਸ 'ਸਤਿਨਾਮ' ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਅਥਵਾ ਪਛਾਣ ਦਾ ਹੀ ਸੰਕੇਤ ਮਾਤਰ ਹੈ:-

1. ਦੇਵੀ ਦੇਵ ਦੇਵਾਧਿ ਦੇਵ, ਅਲਖ ਅਭੇਵ ਨ ਅਲਖੁ ਲਖਾਇਆ।।
ਸਤਿਰੂਪੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਿ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਉ ਜਪਾਇਆ।।²²
2. ਉੜਾ ਓਅੰਕਾਰੁ ਪਾਸ ਬਹਾਲਿਆ।
ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾਰੁ ਨਿਰਭਉ ਭਾਲਿਆ।²³
3. ਨਮਸਕਾਰ ਗੁਰਦੇਵ ਕੇ ਸਤਿਨਾਮ ਜਿਸੁ ਮੰਤ੍ਰ ਸੁਣਾਇਆ।।²⁴

ਪਰਮਾਤਮਾ ਲਈ ਕੋਈ ਖਾਸ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਨਾਉਂ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਲਈ ਵਰਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਨਾਉਂ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਮਨ ਵਿਚ ਉਸ ਲਈ ਘੋਮ ਭਾਵ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਨ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਅੰਤਰਜਾਮੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਅੰਦਰਲੇ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਉਹ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਾਂਗ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਤੁਅੱਸਬ ਮਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲਿਆਂਦਾ। ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਿਮ ਨਾਉਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੜੇ ਆਦਰ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਨਾਉਂ ਹਿੰਦੂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਨਹੀਂ ਲਈ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਇੱਕ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਲਈ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 'ਅੱਲ੍ਹਾ' ਨਾਉਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇਵਤੇ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਵਿਚ 'ਅੱਲ੍ਹਾ' ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੂ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਵੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਾਂਗ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਪਰਮਾਤਮਾ ਲਈ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਸੰਬੰਧੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਫੁਰਮਾਨ ਹੈ:—

ਕਾਰਨ ਕਰਨ ਕਰੀਮ।। ਸਰਬ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲ ਰਹੀਮ।।
ਅਲਹ ਅਲਖ ਅਪਾਰ।। ਖੁਦਿ ਖੁਦਾਇ ਵਡ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ।।
ਓਨੇਮੇ ਭਗਵੰਤ ਗੁਸਾਈ।। ਖਾਲਕ ਰਵਿ ਰਹਿਆ ਸਰਬ ਠਾਈ।। ਰਹਉ।।
ਜਗਨਾਥ ਜਗਜੀਵਨ ਮਾਧੇ।। ਭਉ ਭੰਜਨ ਰਿਦ ਮਾਹਿ ਅਰਾਧੇ।।
ਰਿਖੀ ਕੇਸ ਗੋਪਾਲ ਗੋਵਿੰਦ।। ਪੂਰਨ ਸਰਬਤ੍ਰ ਮੁਕੰਦ।।
ਮਿਹਰਵਾਨ ਮਉਨਾ ਤੂਹੀ ਏਕ।। ਪੀਰ ਪੰਕਾਞਰ ਸੈਖ।।
ਦਿਲਾ ਕਾ ਮਾਲਕੁ ਕਰੇ ਹਾਕੁ।। ਕੁਰਾਨ ਕਤੈਬ ਨਪਾਕੁ।।
ਨਾਰਾਇਣ ਨਰ ਹਰ ਦਇਆਨ।। ਰਮਤ ਰਾਮ ਘਟ ਘਟ ਆਧਾਰ।।

ਬਾਸੁਦੇਵ ਬਸਤ ਸਭ ਠਾਇ।। ਲੀਨਾ ਕਿਛੁ ਲਖੀ ਨ ਜਾਇ।।
 ਮਿਹਰ ਦਇਆ ਕਰਿ ਕਰਨੋਹਾਰ।। ਭਗਤਿ ਬੰਦਗੀ ਏਹ ਸਿਰਜਣਹਾਰ।।
 ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਗੁਰ ਬੇਵੈ ਭਰਮ।। ਏਕੋ ਅਨਹੁ ਪਾਰਬਰਮ।।²⁵

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਿਮ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਉਂ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

1. ਨਰਾਇਣ ਨਿਜ ਰੂਪ ਧਰ, ਨਾਥਾ ਨਾਥ ਸਠਾਥ ਕਰਾਇਆ।।
 ਨਰਪਤਿ ਨਰਹਿ ਨਿਰੰਦ੍ਰ ਹੈ, ਨਿਰਕਾਰਿ ਹੈ ਆਕਾਰੁ ਬਣਾਇਆ।।²⁶
2. ਰਾਮ ਰਹੀਮ ਕਰਾਇਏ ਇਕੁ ਨਾਮੁ ਦੁਇ ਰਾਹ ਭੁਲਾਏ।।²⁷

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਾਂਗ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਨਾਮ ਇਕੋ ਸਤ੍ਹਾ ਦੇ ਨਾਉਂ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤਿਆ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ' ਸ਼ਬਦ ਇੱਕ ਬਿੱਲਕੁੱਲ ਨਵਾਂ ਸ਼ਬਦ ਹੈ, ਜੋ ਗੁਰ ਸਿੱਖ ਬੜੀ ਅਹਿਮੀਅਤ, ਪਿਆਰ ਤੇ ਅਪਣਤ ਨਾਲ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਅੱਜ ਇਹ ਨਾਉਂ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਅੱਲ੍ਹਾ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਰਾਮ, ਹਰੀ, ਕਿਸ਼ਨ ਵਾਂਗ ਡਿਰਕੂ ਨਾਉਂ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਆਸ਼ਾ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਇਹ ਨਵਾਂ ਨਾਉਂ ਮੰਤ੍ਰ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਘੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਭਾਵੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ' ਦਾ ਜਾਪ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਉਸ ਲਈ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਜ਼ਰੇ ਜ਼ਰੇ ਵਿਚ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲਈ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਅਸਚਰਜਤਾ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤ ਵਿਚ ਵੇਖਣ ਨਾਲ ਵਿਸਮਾਦ ਵਿਚ ਆਕੇ ਵਾਹੁ-ਵਾਹੁ ਕਰਦਿਆਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰੇਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਮਨ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਵਿਸਮਾਦੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਬਾਹਰੀ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ 'ਵੈਡਰਕੁੱਲ' ਆਖੇਗਾ। ਮੁਸਲਮਾਨ 'ਸੁਬਾਨ ਅੱਲ੍ਹਾ' ਕਰੇਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਮੱਤ ਦਾ ਮੂਲ ਹੀ ਵਾਹੁ-ਵਾਹੁ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰਸਿੱਖ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਰੂਚੀ ਤੇ ਅੰਤਰੀਵ ਹਾਲਤ ਦਾ ਲਿਖਾਇਕ ਹੈ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਰਤੋਂ
ਕਰਦਿਆਂ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰ 'ਸਰਬੰਡ' ਵਿਖੇ
ਇਹੋ ਸਤਿਨਾਮ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ' ਸ਼ਬਦ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਜਪਣ ਲਈ ਉਪਦੇਸ਼
ਕੀਤਾ:—

ਸਤਿਰੂਪ ਸਤਿਨਾਮ ਠਰ ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਦੇਉ ਜਪਾਇਆ।

ਧਰਮਸਾਲ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਸਰਬੰਡ ਪਾਇਆ।।

ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਜੁਝਾਇਆ।।²⁸

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੱਭ ਜੁੱਗਾਂ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਈਸ਼ਵਰੀ
ਭਾਤੀ ਨੂੰ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ' ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸੂਤਰ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਹੈ। ਕੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ
ਕਿਸੇ ਸੂਤਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ, ਫੇਰ ਵੀ ਇਹ ਪੜ੍ਹ ਦੀ ਸਰਬਸਾਝਤਾ ਤੇ ਸਰਬਜੁੱਗਾਂ
ਵਿਚ ਵਿਆਪਕਤਾ ਦੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ
ਸਾਹਿਬ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:—

ਸਤਿਜੁਗ ਸਤਿਗੁਰ ਵਾਸਦੇਵ ਵਵਾ ਵਿਸਨੂੰ ਨਾਮ ਜਪਾਵੈ।

ਦੁਆਪਰਿ ਸਤਿਗੁਰ ਹਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਹਾਹਾ ਹਰਿ ਹਰਿਨਾਮ ਜਪਾਵੈ।

ਤੇਤੇ ਸਤਿਗੁਰ ਰਾਮ ਜੀ ਰਾਰਾ ਰਾਮ ਜਪੈ ਜੁਝੁ ਪਾਵੈ।

ਕਲਿਜੁਗ ਨਾਨਕ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਗਗਾ ਗੋਬਿੰਦ ਨਾਮ ਅਨਾਵੈ।

ਚਾਰੇ ਜਾਰੇ ਚਹੂੰ ਜੁਗਾਂ ਪੰਚਾਇਣ ਵਿਚਿਰਿ ਜਾਇ ਸਮਾਵੈ।

ਚਾਰੇ ਅਛਰੁ ਇਕੁ ਕਰਿ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜਪ ਮੰਤ੍ਰੁ ਜਪਾਵੈ।

ਜਹਾਂ ਤੇ ਉਪਜਿਆ ਡਿਰਿ ਤਹਾਂ ਸਮਾਵੈ।²⁹

ਇਸੇ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ' ਮੰਤ੍ਰ ਦਾ ਜਾਪ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹਉਮੈ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ
ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵ ਆਪਾ ਭਾਵ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਗੁਣ ਗੁਰੂ ਦਾ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:—

ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਗੁਰਮੰਤ੍ਰੁ ਹੈ ਜਪਿ ਹਉਮੈ ਖੋਈ।

ਆਪੁ ਗਵਾਏ ਆਪਿ ਹੈ ਗੁਣ ਗੁਣ ਪਰੋਈ।।³⁰

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉਥੇ ਨਵੇਂ ਨਾਉਂ ਵੀ ਵਰਤੇ ਹਨ।

ਅਵਿਅਕਤ ਬ੍ਰਹਮ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਅਵਿਅਕਤ ਸਰੂਪ ਦਾ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਣਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਉਸਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਚਿਤਰਨ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਢੰਗਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ:—

(1) ਅਵਿਅਕਤ ਨਿਰਗੁਣ

(2) ਅਵਿਅਕਤ ਸਗੁਣ

(1.) ਅਵਿਅਕਤ ਨਿਰਗੁਣ

ਅਵਿਅਕਤ ਨਿਰਗੁਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਜੋ ਅਨੰਤ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ, ਜੋ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਸੀਮਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਪਾਰਾਵਾਰ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਅਨਿਰਵਚਨੀਯ ਸਤ੍ਹਾ ਹੈ ਜੋ ਸਤ, ਰਜ ਅਤੇ ਤਮ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਹੈ। ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਅਸੀਮ ਤੇ ਬੇਅੰਤ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਸੱਭ ਜੀਵਾਂ ਅੰਦਰ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਉਹ ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕ ਹੈ।

(ੳ) ਓਂਕਾਰ ਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ

ਵੇਦਾਂ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਤੋਂ ਨੈ ਕੇ ਸੰਤ ਸਾਹਿਤਾਂ ਤੱਕ ਓਂਕਾਰ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਬ੍ਰਹਮ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਓਂਕਾਰ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ 'ਓਂਕਾਰ ਸ਼ਬਦ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਉਸ ਗੁਣੀ ਨੂੰ ਜਾਹਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਸੀਂ ਇਕ ਪ੍ਰਭੂ ਲਈ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਇਹ 'ਓਮ' ਦੁਆਰਾ ਜਾਹਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

‘ਓ’ ਜਾਂ ‘ਓਮ’ ਦਾ ਮੂਲ ਧਾਤੂ ‘ਅਵ’ ਹੈ। ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ, ਬਤਾਉਣਾ, ਤਿਪਤ ਹੋਣਾ, ਡੈਲਣਾ ਆਦਿ। ‘ਓਮ’ ‘ਓ’ ਬੋਧਕ ਹੈ। ਸੱਭ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਰਤਾਰ ਦਾ।³¹ ਡਾ. ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ‘ਓਮ’ ਜਾਂ ‘ਓ’ ਪਦ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਜਤ੍ਰਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸਦੇ ਓਅਮ ਰੂਪ ਤੋਂ ਓਅਮ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਦੇਵਤੇ ਨਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਤਿੰਨੋਂ ਅੱਖਰ ਤਿੰਨਾਂ ਹੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਲਈ ‘ਬ੍ਰਹਮਾ’, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਤੇ ਸ਼ਿਵ। ਪਰ ‘ਓ’ ਦਾ ਅਰਥ ਬ੍ਰਹਮ ਭੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੂਰੇ ਤੇ ਪੱਕੇ ਇਕ ਰੱਬੀ ਖਿਆਲ ਨੂੰ ਦਿੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ‘ਓਅਮ’ ਦਾ ਓਅੰਕਾਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ੧ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਰਾ ਜੋ ਕੇਵਲ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਭਾਵ, ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਓਅੰਕਾਰ- ੧ ਓਅਮਕਾਰ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ‘ਕੇਵਲ’ ਕਾਰ ਇਕ(੧) ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ(ਓਅਮ) ਏਕੇ ਦਾ ਹਿੰਦਸਾ ਏਕਤਾ ਦੇ ਭਾਵ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।³²

ਓਅੰਕਾਰ ਹੀ ਸਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਰਚਣਹਾਰ ਹੈ। ਦਿਨ-ਰਾਤ ਵਣ-ਢਿੜ੍ਹ, ਤਿਭਵਨ, ਪਾਣੀ, ਚਾਰੇ ਵੇਦ, ਚਾਰੇ ਖਾਣੀਆਂ, ਖੰਡ, ਦੀਪ, ਲੋਅ ਇਹ ਸਾਰੇ ਉਸਦੇ ਇੱਕੋ ਵਾਕ ਨਾਲ ਰਚੇ ਗਏ ਹਨ:—

ਓਅੰਕਾਰ ਉਤਪਤੀ।। ਕੀਆਂ ਦਿਨਸੁ ਸਭ ਰਾਤੀ।।

ਵਣ ਤਿੜ੍ਹ ਤਿਭਵਣ ਪਾਣੀ।। ਚਾਰਿ ਬੈਦ ਚਾਰੇ ਖਾਣੀ।।

ਖੰਡ ਦੀਪ ਸਾਂਭਿ ਲੋਆ।। ਏਕ ਕਵਾਵੈ ਤੇ ਸਭ ਹੋਆ।।³³

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਿਰਤ ‘ਓਅੰਕਾਰ’ ਵਿਚ ਪਰਮਸੱਤਾ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ‘ਓਅੰਕਾਰ’ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ‘ਓਅੰਕਾਰ’ ਤੋਂ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ, ‘ਓਅੰਕਾਰ’ ਦਾ ਹੀ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਚਿੰਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ‘ਓਅੰਕਾਰ’ ਤੋਂ ਹੀ ਵੇਦਾਂ, ਯੁੱਗਾਂ ਅਤੇ ਪਰਬਤਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਨਿਸਤਾਰਾ ਵੀ ਇਸੇ ਸ਼ਬਦ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ‘ਓਅੰਕਾਰ’ ਅੱਖਰ ਹੀ ਤਿੰਨਾਂ ਨੇਕਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਤੱਤ ਹੈ:—

ਓਅੰਕਾਰਿ ਬ੍ਰਹਮਾਉਤਪਤਿ।। ਓਅੰਕਾਰਿ ਕੀਆ ਜਿਨਿ ਚਿਤਿ।

ਓਅੰਕਾਰਿ ਸੈਨ ਜੁਗ ਭਇ।। ਓਅੰਕਾਰਿ ਬੈਦ ਨਿਰਮਏ।।

ਓਅੰਕਾਰਿ ਸ਼ਬਦਿ ਉਧਰੈ॥ ਓਅੰਕਾਰਿ ਗੁਰਮੁਖਿ ਤਰੈ॥

ਓਨਮ ਅਖਰੁ ਸੁਣਹੁ ਬੀਚਾਰ॥ ਤੰਨਮ ਅਖਰ ਤਿਭਵਣ ਸਾਰੁ॥³⁴

ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਨਾਮ ਦਾਸ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਹੈ। ਉਹ ਓਅੰਕਾਰ ਜਾਂ ਨਿਰਾ ਜੀਵਨ, ਨਿਰਾ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਨਿਰੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਉਸਦਾ ਨਾਮ ਹੈ। ਉਹ ਸਿਰਜਕ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸਖ਼ਸ਼ੀਅਤ ਹੈ। ਉਹ ਨਿਡਰ ਅਤੇ ਮੁਖੀ ਹੈ। ਉਹ ਵੈਰ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਨਿਰਾ ਪਿਆਰ ਹੈ, ਉਹ ਅਮਰ ਹੈ।³⁵

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਵੀ 'ਓਅੰਕਾਰ' ਵਿੱਚ ਹੀ ਪਰਮਸੱਤਾ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਇੱਕ ਓਅੰਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਫੁਰਨੇ ਸਦਕਾ ਸਿਧੂਰੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪਸਾਰਾ ਪਸਾਰਿਆ। ਮਾਇਆ, ਸੰਸਾਰ, ਬ੍ਰਹਮੰਡ, ਦੇਵਤੇ, ਵੇਦ, ਵਿਆਸ ਆਦਿ ਮਹਾਤਮਾ, ਕਤੇਬ ਤੇ ਕਿਤਨੇ ਹੀ ਮੁਹੰਮਦ ਉਸਦੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਹਨ:—

ਓਅੰਕਾਰੁ ਆਕਾਰੁ ਕਰਿ ਏਕ ਕਵਾਉ ਪਸਾਉ ਪਸਾਰਾ।

ਪੰਜ ਤਤ ਪਰਵਾਣੁ ਕਰਿ ਘਟਿ ਘਟਿ ਅੰਦਰਿ ਤਿਭਵਣੁ ਸਾਰਾ।

ਕਾਦਰ ਕਿਨੇ ਨ ਲਖਿਆ ਕੁਦਰਤਿ ਸਾਜਿ ਕੀਆ ਅਵਤਾਰਾ।

ਇਕ ਦੂ ਕੁਦਰਤਿ ਲਖ ਕਰਿ ਲਖ ਬਿਅੰਤ ਅਸੰਖ ਅਪਾਰਾ।

ਰੋਮਿ ਰੋਮਿ ਵਿਚ ਰਖਿਓਨ ਕਰਿ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਕਰੋੜ ਸੁਮਾਰਾ।

ਇਕਸਿ ਇਕਸਿ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਵਿਚ ਦਸਿ ਤਸਿ ਕਰ ਅਵਤਾਰ ਉਤਾਰਾ।

ਕੇਤੇ ਬੌਦਿ ਬਿਆਸ ਕਰਿ ਕਈ ਕਤੇਬ ਮੁਹੰਮਦ ਘਾਰਾ।

ਕੁਦਰਤਿ ਇਕੁ ਏਤਾ ਪਾਸਾਰਾ॥³⁶

ਇਸੇ 'ਓਅੰਕਾਰ' ਦੇ ਫੁਰਨੇ ਤੋਂ ਪੌਣ, ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਅੱਗ ਪੈਦਾ ਹੋਈ। ਧਰਤੀ ਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਵਿਛੋੜ ਕੇ ਚੰਦਰਮਾ ਤੇ ਸੂਰਜ ਦੇ ਜੋਤਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਹਨ। ਚਾਰੇ ਖਾਣੀਆਂ ਦੇ ਨਿਯਮ ਕਰਕੇ ਚੁਰਾਸੀ ਲੱਖ ਜੂਨ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਜੂਨ ਵਿਚ ਜੀਵ ਵੀ ਅਣਗਿਣਤ ਤੇ ਜੰਤੂ ਵੀ ਅਣਗਿਣਤ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਹਨ:—

ਓਅੰਕਾਰਿ ਆਕਾਰੁ ਕਰਿ ਪਉਣ ਪਾਣੀ ਬੈਸੰਤਰੁ ਧਾਰੈ।

ਧਰਤਿ ਅਕਾਸ਼ ਵਿਛੋੜਿਅਨੁ ਚੰਦੁ ਸੂਰੁ ਦੇ ਜੋਤਿ ਸਵਾਰੈ।

ਖਾਣੀ ਚਾਰਿ ਬੰਧਾਨ ਕਰਿ ਲੱਖ ਚਉਰਾਸੀਹ ਜੂਨਿ ਦੁਆਰੈ।

ਇਕਸ ਇਕਸ ਜੂਨਿ ਵਿਚਿ ਜੀਅ ਜੰਤ ਅਣਗਿਣਤ ਅਪਾਰੈ॥³⁷

ਡਾ. ਮਨਮੋਹਨ ਸਾਹਿਗਲ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੁਆਰਾ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮਾ ਲਈ 'ਇੱਕ' ਅਤੇ 'ਤੀਕਾਰ' ਦੀ ਜੋ ਸੀਗਿਆ ਅਪਣਾਈ ਗਈ ਹੈ, ਉਹ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਰਿਕੱਥ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੰਭਾਵਤ ਇਕ ਈਸ਼ਵਰ ਤੇ ਬਲ ਦੇਣ ਲਈ ਕੀਤਾ ਹੈ।³⁸

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਅਧੀਨ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਉਸ ਬ੍ਰਹਮ ਲਈ 'ਓਅੰਕਾਰ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ:—

ਓਅੰਕਾਰਿ ਆਕਾਰੁ ਕਰਿ ਬਿਤਿ ਵਾਰੁ ਨ ਮਾਹੁ ਜਣਾਇਆ।।³⁹

ਇਸ 'ਓਅੰਕਾਰਿ' ਤੋਂ ਹੀ ਮਾਇਆ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਲੋਕ, ਚੋਦਾਂ ਭਵਨ, ਜਲ, ਥਲ, ਪ੍ਰਿਥਵੀ, ਆਕਾਸ਼, ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਸ਼ਿਵ, ਜਤੀ, ਸਤੀ, ਸੰਤੀਖੀ, ਸਿਧ, ਨਾਥ, ਬਹੁਤੇ ਪੰਥ, ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਧੋਹ, ਅਹੰਕਾਰ ਆਦਿ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਭ ਵਿਚ ਕਰਤੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਲੁਕਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ:—

ਓਅੰਕਾਰੁ ਆਕਾਰੁ ਕਰਿ ਮਖੀ ਇਕ-ਉਪਾਈ ਮਾਇਆ।

ਤਿਨਿ ਲੋਅ ਚਉਦਹ ਭਵਣੁ ਜਲੁ ਥਲੁ ਮਹੀਅਲੁ ਛਲੁ ਕਰਿ ਛਾਇਆ।

ਬ੍ਰਹਮਾ ਬਿਸਨ ਮਹੇਸੁ ਤੈ ਦਸ ਅਵਤਾਰ ਬਜਾਰਿ ਨਰਾਇਆ।

ਜਤੀ ਸਤੀ ਸੰਤੀਖੀਆ ਸਿਥ ਨਾਥ ਬਹੁ ਪੰਥ ਭਵਾਇਆ।

ਕਾਮ ਕਰੋਧ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚਿ ਲੋਭ ਮੋਹੁ ਕਰਿ ਧੋਹੁ ਲੜਾਇਆ।

ਹਉਮੈ ਅੰਦਰਿ ਸਭੁ ਕੇ ਸੇਰਾਹੁ ਘਟੁ ਨ ਕਿਨੈ ਅਖਾਇਆ।

ਕਾਰਣੁ ਕਰਤੇ ਆਪੁ ਲੁਕਾਇਆ।।⁴⁰

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਲਈ 'ਨਿਰੰਕਾਰ' ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਨਿਰੰਕਾਰ' ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਨਾਂ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਸੱਭ ਨਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਕਰਤਾ ਦੇ ਸਿਰਜਨਹਾਰ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਤਾਂ ਸੱਭ ਧਰਮਾਂ ਅਤੇ ਮੱਤਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਵਿਚ ਇੱਕ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ:—

1. ਨਿਰੰਕਾਰੁ ਆਕਾਰੁ ਆਪਿ, ਨਿਰਗੁਨੁ ਸਰਗੁਨੁ ਏਕ।

ਏਕਹਿ ਏਕ ਬਖਾਨਨੋ ਨਾਨਕ ਏਕ ਅਨੇਕ।।⁴¹

2. ਦੂਜਾ ਕਉਣ ਕਹਾ ਨਗੇ ਕੋਈ।।
ਸਭਿ ਮਹਿ ਏਕੁ ਨਿਰੰਜਨੁ ਸੋਈ।।⁴²

ਪਰਮਾਤਮਾ ਖੁਦ ਅਨੇਕ ਆਕਾਰਾਂ ਦਾ ਰਚਣਹਾਰਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਇੱਕ ਤੋਂ ਅਨੇਕ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸੱਭ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੂਤਰ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਉਹ ਏਕਤਾ ਦੀ ਤੰਦ ਵੀ ਬੰਨ੍ਹੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਕੇ ਆਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਨਿਰਗੁਨ ਤੋਂ ਸਰਗੁਨ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਇੱਕ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰਗੁਨੀ ਹੀ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ:—

1. ਓਅੰ ਗੁਰਮੁਖ ਕੀਚ ਅਕਾਰਾ।। ਏਕਹਿ ਸੂਤ ਪਰੋਵਨਹਾਰਾ।।
ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਤੰਗੁਣ ਬਿਸਥਾਰੀ।। ਨਿਰਗੁਨ ਤੇ ਸਰਗੁਨ ਦਿਸ਼ਟਾਰੀ।।⁴³
2. ਸਰਗੁਨ ਨਿਰਗੁਨ ਨਿਰੰਕਾਰ ਸੁੰਨ ਸਮਾਧੀ ਆਪਿ।।
ਆਪਨ ਕੀਆ ਨਾਨਕਾ ਆਪੇ ਹੀ ਡਿਰਿ ਜਾਪਿ।।⁴⁴

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਇਸ ਭਾਵ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨਿਰੰਕਾਰ ਨੇ ਏਕੰਕਾਰ ਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਓਅੰਕਾਰ ਦੇ ਅਕਾਰ ਅਪਾਰ ਰੂਪ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕੀਤਾ। ਕੋੜਾਂ ਬ੍ਰਹਮੰਡਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਰੋਮ ਰੋਮ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਦਾ ਕਰਤਾ ਧਰਤਾ ਸਤਿਸੰਗਤ ਵਿਚ ਵਸਦਾ ਹੈ:—

1. ਨਿਰੰਕਾਰੁ ਏਕੰਕਾਰ ਹੋਇ ਓਅੰਕਾਰਿ ਅਕਾਰੁ ਅਪਾਰਾ।।
ਰੋਮ ਰੋਮ ਵਿਚ ਰਖਿਓਨੁ ਕਾਰਿ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਕਰੋੜਿ ਪਸਾਰਾ।

ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਵਸਗਤਿ ਹੋਆ ਓਤਿਪੋਤਿ ਕਰਿ ਪਿਰਮ ਪਿਆਰਾ।
ਗੁਰਮੁਖਿ ਸੁਣੈ ਸਿਰਜਣਹਾਰਾ।⁴⁵
2. ਅਲਖ ਨਿਰੰਜਨੁ ਆਖੀਐ ਰੂਪ ਨ ਰੇਖ ਅਲੇਖ ਅਪਾਰਾ।
ਅਬਿਗਤਿ ਗਤਿ ਅਬਿਗਤਿ ਘਣੀ ਸਿਮਰਣਿ ਸੇਖ ਨ ਆਵੈ ਵਾਰਾ।।
ਅਕਥ ਕਥਾ ਕਿਉ ਜਾਣੀਐ ਕੋਇ ਨ ਆਖਿ ਸੁਣਾਵਣ ਹਾਰਾ।

ਭਵ ਸਾਗਰੁ ਗੁਰਿ ਸਾਗਰ ਤਾਰਾ।।⁴⁶

3. ਨਿਰੰਕਾਰੁ ਅਕਾਰੁ ਕਰਿ ਏਕੰਕਾਰ ਅਪਾਰੁ ਜਦਾਇਆ।

ਨਿਰੰਕਾਰੁ ਅਕਾਰੁ ਕਰਿ ਇਕੁ ਕਵਾਉ ਪਸਾਉ ਕਰਾਇਆ।।⁴⁷

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਾਂਗ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਨਈ 'ਚੰਕਾਰ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜੋ ਤਿੰਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪਸਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਚੰਕਾਰ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਹ ਸਰਵ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਨਈ ਵਰਤਿਆ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਸੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੱਕ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਡਿੱਗ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਾਂਗ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਤੱਕ ਜਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਤੇ ਇਸਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ।

(2) ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ

ਸ਼ਬਦ, ਨਿੱਤਮ, ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਸਰਵ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ ਹੈ ਜਾਂ ਔਖਰ ਰੂਪ। ਇਸ ਨਈ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਵਾਚਕ 'ਸ਼ਬਦ' ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਪਾਰ ਗੁਣ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਔਖਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਕਰਤਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵੀ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਠੋਪਨਿਸ਼ਦ ਅਨੁਸਾਰ, "ਬ੍ਰਹਮ ਔਖਰ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਔਖਰ ਨੂੰ ਜਾਣਕੇ ਜੋ ਇਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਸਦਾ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"⁴⁸ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਇਸ ਰੂਪ ਨਾਲ ਹੀ ਸੁਰਤਿ ਦਾ ਸੰਜੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਬਲਵੀਰ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, 'ਸਰੀਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਤਰਜਾਮੀ ਪ੍ਰਭੂ ਬੈਠਾ ਹੈ, ਉਹ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਉਹਲੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸੁਰਤਿ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਉਹ ਅੰਤਰ ਦਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਪਤੱਖ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।'⁴⁹

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਵੀ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਚੀਨ ਹੈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ 'ਸ਼ਬਦ' ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨਿਵੇਕਲੀ ਹੀ ਹੈ। ਪਵਿੱਤਰ ਬਾਈਬਲ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, 'ਆਦਿ ਵਿਦ ਸ਼ਬਦ ਸੀ, ਸ਼ਬਦ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਸੀ।'⁵⁰

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਬਹੁਮ ਅਥਵਾ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਲਈ ਵਰਤਦੇ ਹੋਏ ਉਸਨੂੰ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:—

ਸੁ ਸਬਦ ਕਉ ਨਿਰੰਤਰਿ ਵਾਸੁ ਅਲਖੰ ਜਹ ਦੇਖਾ ਤਹ ਸੇਈ॥⁵¹

ਬਹੁਮ ਨਿਰਗੁਣ ਅਤੇ ਸਰਗੁਣ ਦੋਹਾਂ ਹੀ ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ, ਜਾਤਿ, ਪਾਤਿ ਦੀ ਕਲਪਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਵੀ ਉਹ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਸੀ:—

ਸੇ ਸਬਦ ਨਿਰੰਤਰਿ ਨਿਜ ਘਰਿ ਆਛੈ॥

ਤਿਭਵਣ ਜੋਤਿ ਸੁ ਸਬਦ ਲਹੈ॥⁵²

ਸਰਗੁਣ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਬਹੁਮ ਸਮੁੱਚੀ ਸਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਉਹ ਬਹੁਮ ਹਰ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਸਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ:—

1. ਰੂਪ ਨ ਰੀਖਿਆ ਜਾਤਿ ਨ ਹੋਤੀ॥

ਤਉ ਅਕੁਲੀਣ ਰਹਾਤਉ ਸਬਦੁ ਸੁ ਸਾਰ॥⁵³

2. ਸਭ ਮਹਿ ਸਬਦ ਵਰਤੈ ਪੁਭ ਸਾਰਾ ਕਰਮ ਮਿਲੈ ਬੇ ਆਲੀ॥⁵⁴

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਵੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, ਨਿਰਗੁਣ ਬਹੁਮ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਗੁਰਾਂ ਤਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸੱਚੇ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਜਾਪ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਵਿਚ ਸਮਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:—

1. ਪਾਰਬਹੁਮ ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਸਤਿਸੰਗ ਨਿਵਾਸੀ॥

ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਸਰੁ ਖੰਡ ਹੈ ਭਾਉ ਭਗਤਿ ਅਭਿਆਸੀ॥⁵⁵

2. ਸਬਦੈ ਸਬਦੁ ਮਿਲਾਇਆ ਗੁਰਮੁਖਿ ਅਘੜੁ ਘੜਾਏ ਗਹਣਾ॥⁵⁶

ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਮਨ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਧਰਨ ਨਾਲ ਚੇਲੇ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਚੇਲਾ ਹੋਇਆ ਹੈ:—

ਸਬਦ ਸੁਰਤਿ ਪਰਚਾਇ ਕੈ ਰੇਲੇ ਤੇ ਗੁਰੁ ਗੁਰੁ ਤੇ ਚੇਲਾ॥
ਵਾਣਾ ਤਾਣਾ ਆਖੀਐ ਸੂਤੁ ਇਕੁ ਹੋਇ ਕਪੜੁ ਮੇਲਾ॥⁵⁷

ਉਸ ਏਕੀਕਾਰੁ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਧੁਨੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਹੀ
ਓਕੀਕਾਰੁ ਦਾ ਰੂਪ ਬਣਾਇਆ ਹੈ:—

ਏਕੀਕਾਰਹੁ ਸਬਦ ਧੁਨਿ ਓਕੀਕਾਰਿ ਅਕਾਰੁ ਬਣਾਇਆ॥⁵⁸

ਉਸ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪੀ ਬਹੁਮ ਨੂੰ ਲੱਖਾਂ ਹੀ ਧਿਆਉਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਰਤੀ
ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ ਬਹੁਮ ਵਲੋਂ ਥੱਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ:—

ਲੱਖ ਧਿਆਨ ਸਮਾਧਿ ਨਾਇ ਗੁਰਮੁਖ ਰੂਪਿ ਨ ਅਪੰਜ ਸਕੈ।
ਲਖ ਗਿਆਨ ਵਖਾਣਿ ਕਰ ਸਬਦ ਸੁਰਤਿ ਉਝਾਰੀ ਥਕੈ॥⁵⁹

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬਹੁਮ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਉਸਦੇ 'ਅਨਹਦ' ਸਰੂਪ ਦਾ
ਵਰਣਨ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:—

ਅਨਹਦ ਸਬਦ ਵਜੈ ਦਿਨ ਰਾਤੀ॥ ਅਵਿਗਤ ਕੀ ਗਤ ਗੁਰਮੁਖਿ ਜਾਤੀ॥
ਤਉ ਜਾਨੀ ਜਾ ਸਬਦ ਪਛਾਣੀ॥ ਏਕੋ ਰਵਿ ਰਹਿਆ ਨਿਰਬਾਣੀ॥⁶⁰

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਅਨੁਸਾਰ:—

ਪੰਜ ਮਿਲੈ ਪਰਪੰਚ ਤਜਿ ਅਨਹਦ ਸਬਦ ਨਿਵ ਨਾਈ॥⁶¹

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰੂ ਉਪਦੇਸ਼ ਰੂਪੀ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਹੀ ਆਖਦੇ
ਹਨ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਰੂਪੀ ਭਵ ਸਾਗਰ ਨੂੰ ਤਰਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ
ਸਕਦਾ। ਬਾਣੀ ਹੀ ਗੁਰੂ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਹੀ ਬਾਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ
ਹੀ ਸਾਰੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸੋਜ਼ਦ ਹਨ:—

1. ਸਬਦਿ ਗੁਰੂ ਭਵ ਸਾਗਰ ਤਰੀਐ ਇਤ ਉਤ ਏਕੋ ਜਾਣੈ॥⁶²

2. ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਗੁਰੂ ਹੈ ਬਾਣੀ ਵਿਚਿ ਬਾਣੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਾਰੈ॥⁶³

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਗੁਰੂ ਉਪਦੇਸ਼ ਰੂਪੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਸੁੱਖ ਵਿਚ ਸਾਧਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ:—

1. ਸਭਤਿ ਸੁਰਤਿ ਮਿਲਿ ਸਾਧ ਸੰਗਿ ਕੁਰਮੁਖਿ ਦੁਖ ਸੁਖ ਸਮਕਰਿ ਸਾਧੇ।
ਹਉਮੈ ਦੁਰਮਤਿ ਪਰ ਹਰੀ ਕੁਰਮਤਿ ਸਤਿਗੁਰ ਪੁਰਖੁ ਅਰਾਧੇ॥⁶⁴

ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਰਾ ਗਿਆਨ ਵਿਅਰਥ ਹੈ:—

1. ਵਿਣੁ ਗੁਰ ਸਬਦ ਗਿਆਨ ਹੈ ਫਿਕਾ ਅਲਾਉ॥⁶⁵
2. ਪਉਣ ਗੁਰੂ ਗੁਰ ਸਬਦ ਹੈ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਗੁਰ ਸਬਦ ਸੁਣਾਇਆ॥⁶⁶
3. ਸਬਦ ਸੁਰਤਿ ਸਤਿ—ਸੰਗਿਮਿਲਿ ਗੁਰ ਚੇਲੇ ਦੀ ਸੰਧਿ ਮਿਲਾਏ॥⁶⁷
4. ਪਾਰਬਹਮ ਗੁਰ ਸਬਦ ਹੈ॥⁶⁸

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਦੀ ਪੇਸ਼ਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਸੁਰਤਿ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਏਕਤਾ ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਨਾਦ, ਅਨਹਦ ਨਾਦ ਆਦਿ ਯੋਗਿਕ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਰੱਖ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਯੋਮ ਦੀ ਰਾਗਾਤਮਕਤਾ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸੂਨਯ ਰੂਪ ਬਹਮ

ਬੋਧ ਦਰਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸੂਨਯ ਨਾ ਸਤਿ ਹੈ ਨਾ ਅਸਤਿ ਹੈ ਨਾ ਸਤਿ— ਅਸਤਿ ਅਤੇ ਨਾਗੇ ਦੋਹਾਂ ਤੋਂ ਭਿੰਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਕੋਈਆਂ ਤੋਂ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਤੱਤ ਹੈ। ਬੁਧ ਮੱਤ ਅਤੇ ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਸੰਤ ਮੱਤ ਵਿਚ ਸੂਨਯ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਨਾਲੋਂ ਨਿਵੇਕਲੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਨਾਸਤਿਕਤਾ ਤੇ ਬੇਖਲੇ ਪਨ ਤੇ ਖੜਾ ਹੈ। ਪਰ ਸੰਤ ਮੱਤ ਦੀ ਨੀਂਹ ਪਰਮ ਤੱਤ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿੱਚ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਸ੍ਰੀਨਾਮ ਦਾ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ
ਚਿੱਤਰਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਬਾਹਰ ਅਤੇ ਸਾਰੀ
ਤਿਲੋਕੀ ਵਿਚ ਉਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਵਾਲੇ ਡੁਰਨੇ ਨਹੀਂ ਉੱਠਦੇ।
ਕਿਉਂ ਕਿ ਮਾਇਆ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਆਪਣੀ ਬਣਾਈ ਖੇਡ ਹੈ। ਜੇ ਜੀਵ ਤੀਗੁਣੀ ਮਾਇਆ ਦੇ
ਅਸਰ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਉਂ ਕਿ ਚੋਖੇ ਪਦ ਅਥਵਾ
ਸਹਿਜ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਈ ਉਸ ਨੂੰ ਪਾਪ-ਪੁੰਨ ਮੋਹ
ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਜੇ ਜੀਵ ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕ ਨਿਰਗੁਣ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਭੇਦ ਜਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਉਹ
ਨਿਰੰਜਨ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:—

ਅੰਤਰਿ ਸੁੰਨਿ ਬਾਹਰਿ ਸੁੰਨਿ, ਤਿਭਵਨੁ ਸੁੰਨਿ ਮਸੁੰਨਿ॥

ਚਉਥੈ ਸੁੰਨਿ ਜੇ ਨਰੁ ਜਾਣੈ, ਤਾ ਕਉ ਪਾਪ ਨਾ ਪੁੰਨਿ॥

ਘਟਿ ਘਟਿ ਸੁੰਨਿ ਕਾ ਜਾਣੈ ਭੇਦੁ॥ ਆਦਿ ਪੁਰਖੁ ਨਿਰੰਜਨੁ ਦੇਉ॥

ਜੇ ਜਨ ਨਾਮ ਨਿਰੰਜਨੁ ਰਾਤਾ॥ ਨਾਨਕ ਸੋਈ ਪੁਰਖੁ ਬਿਧਾਤਾ॥⁶⁹

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸ੍ਰੀਨਾਮ ਰੂਪ ਦਾ ਜਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ
ਆਕਾਸ਼ ਨਜ਼ਰ ਤਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਕਿ ਇਹ ਕਿੰਨਾ
' ਕੁ ਵੱਡਾ ਹੈ। ਸੁੰਨ ਸਰੂਪ ਕਿੰਨਾ ਉੱਚਾ ਹੈ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਆਖ ਕੇ ਨਹੀਂ
ਸੁਣਾ ਸਕਦਾ। ਪੰਛੀ ਵੀ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਉਡਾਰੀਆਂ ਲਾਉਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਵੀ ਖਬਰ
ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਸਕਦੇ। ਉਸਦਾ ਅੰਤ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲੱਭਾ, ਸਾਰੇ ਹੀਰਾਨ ਹੋਏ
ਫਿਰਦੇ ਹਨ। ਕੁਦਰਤਿ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਦਰ ਤੋਂ ਬਲਿਹਾਰ ਜਾਈਏ, ਜਿਸ ਨੂੰ
ਲੱਖਾਂ ਆਕਾਸ਼ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦੇ:—

ਅੰਬਰੁ ਨਦਰੀ ਆਵਦਾ, ਕੇਵਡ ਵੱਡਾ ਕੋਇ ਨ ਜਾਣੈ॥

ਉਚਾ ਕੇਵਡ ਆਖੀਐ, ਸੁੰਨ ਸਰੂਪ ਨ ਆਖ ਵਖਾਣੈ॥

ਨੀਨ ਉਡਾਰੀ ਪੰਖਣੁ, ਅਨਲ ਮਨਲ ਉਡ ਖਬਰ ਨ ਆਣੈ॥

ਓੜਕ ਮੂਲ ਨ ਲਭਈ, ਸੱਭੇ ਹੋਏ ਫਿਰਨ ਹੀਰਾਣੈ॥

ਲਖ ਅਗਾਸ ਨ ਅਪੜਨਿ ਕੁਦਰਤਿ ਕਾਦਰੁ ਨੋ ਕੁਰਬਾਣੈ॥⁷⁰

ਜਗਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੇਅੰਤ ਸਮਾਂ ਘੁੱਪ ਹਨੇਰੇ ਦੀ ਹਾਲਤ ਸੀ। 194
 ਤਦੋਂ ਨਾ ਧਰਤੀ ਸੀ, ਨਾ ਹੀ ਆਕਾਸ਼ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਤੇ ਬੇਅੰਤ ਧਰ੍ਮ ਦਾ ਹੁਕਮ
 ਚਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਦਿਨ, ਰਾਤ, ਚੰਦ, ਸੂਰਜ, ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਧਰਮਾਤਮਾ
 ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਹੀ ਸਮਾਧੀ ਲਾਈ ਬੈਠਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਠੇਠੀ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ
 ਫੁਰਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ:—

ਅਰਬਦ ਨਰਬਦ ਯੁੰਧੁਕਾਰਾ॥ ਧਰਣਿ ਨ ਰਗਨਾ ਹੁਕਮੁ ਅਪਾਰਾ॥
 ਨਾ ਦਿਨ ਰੀਨਿ ਨ ਚੰਦ ਨ ਸੂਰਜ ਸੁੰਨਿ ਸਮਾਧਿ ਲਗਾਇਦਾ॥ 71

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਵੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਗਤ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿੰਨੇ
 ਜੁੱਗਾਂ ਤੱਕ ਘੁੱਪ ਹਨੇਰੇ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਸੀ। ਉਸ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਕਈ ਜੁੱਗਾਂ ਤੱਕ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੇ
 ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਹੈ:—

ਕੇਤਕਿਆਂ ਜੁੱਗ ਵਰਤਿਆ ਆਗਮੁ ਅਗੋਚਰੁ ਯੁੰਧੁਕਾਰਾ॥
 ਕੇਤਕਿਆਂ ਜੁੱਗ ਵਰਤਿਆ ਕਰਿ ਕਰਿ ਕੇਤਕਿਆਂ ਅਵਤਾਰਾ॥ 72

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਦੇ
 ਆਦਿ ਤੱਤ ਨੂੰ ਸੁੰਨ ਸਰੂਪ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਸਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੱਭ ਪਾਸੇ ਨਿਰਗੁਣ
 ਰੂਪ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਸੀ, ਜੋ ਜੁੱਗਾਂ ਜੁਗਾਂਤਰਾਂ ਤੱਕ ਘੁੱਪ ਹਨੇਰੇ ਦੀ ਅਵਸਥਾ
 ਵਿੱਚ ਸੀ।

ਨਿਰੰਜਨ ਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ

ਵੇਦਾਂ ਅਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਲਈ 'ਨਿਰੰਜਨ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ
 ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਐਸ਼ਨ' ਰਹਿਤ। ਨਾਥ ਸੰਪਰਦਾ ਵਿੱਚ
 'ਅਲਖ ਨਿਰੰਜਨ' ਸ਼ਬਦ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ
 ਅਨੁਸਾਰ ਕੁੱਝ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਮਾਇਆ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਵਿਕਾਰ,
 ਕਾਨੁਸਯ, ਸੰਸਾਰਿਕ ਧੁੰਦ ਆਦਿ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰੰਜਨ ਦੇ ਅਰਥ ਮਾਇਆ
 ਰਹਿਤ, ਨਿਰਲੇਪ, ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਆਦਿ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। 73

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ, ਨਿਰਾਕਾਰ, ਅਲੰਖ, ਰੂਪ ਨਈ 'ਨਿਰੰਜਨ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਸ ਅਪਰੰਪਰ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਮਾਤਾ, ਪਿਤਾ, ਪੁੱਤਰ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ, ਕਾਮ, ਨਾਰੀ ਆਦਿ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਹ ਕੁੱਲ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਪਰ ਉਸਦੀ ਜੋਤਿ ਸਾਰੀ ਸਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਨਾਮ ਦਾ ਪਿਆਲਾ ਉਸ ਨਿਰੰਜਨ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ:—

1. ਨਾ ਤਿਸੁ ਮਾਤ ਪਿਤਾ ਸੁਤ ਬੰਧਪ ਨਾ ਤਿਸੁ ਕਾਮੁ ਨ ਨਾਰੀ॥
ਅਕੁਲ ਨਿਰੰਜਨ ਅਪਰ ਪਰੰਪਰੁ ਸਗਲੀ ਜੋਤਿ ਤੁਮਾਰੀ॥⁷⁴
2. ਤਤੁ ਨਿਰੰਜਨੁ ਜੋਤਿ ਸਬਾਈ ਸੋਹੰ ਭੇਦ ਨ ਕੋਈ ਜੀਉ॥
ਅਪਰੰਪਰ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮੇਸਰੁ ਨਾਨਕ ਗੁਰ ਮਿਲਿਆ ਸੋਈ ਜੀਉ॥⁷⁵

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਬ੍ਰਹਮ ਨਈ 'ਨਿਰੰਜਨ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਆਦਿ ਪੁਰਖ' ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਦਿੰਦੇ ਨਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਲਖੁ, ਅਜੋਨਿ, ਅਕਾਲ ਅਤੇ ਅਪਾਰ ਨਿਰੰਜਨ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਵਿਚ ਜੈ-ਜੈਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹੀ ਇਕ ਰਸ ਜੋਤਿ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ। ਉਸ ਆਦਿ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਜੀਵ ਦਾ ਉਧਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:—

ਅਲਖ ਨਿਰੰਜਨ ਆਖੀਐ ਅਕਲ ਅਜੋਨਿ ਅਕਾਲ ਅਪਾਰਾ।
ਰਵਿ ਸਸਿ ਜੋਤਿ ਉਦੇਤ ਲੀਘ ਪਰਮ ਜੋਤਿ ਪਰਮੇਸਰੁ ਪਿਆਰਾ।

ਨਮਸਕਾਰ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚਿ ਆਦਿ ਪੁਰਖ ਆਦੇਸੁ ਉਧਾਰਾ॥⁷⁶

ਉਸ ਨਿਰੰਜਨ ਬ੍ਰਹਮ ਵਲੋਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖ ਛਤਰ (ਅਟੱਲ ਰਾਜ) ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਉਸੇ ਦੀ ਕਿਧਾ ਨਾਲ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪੂਰਨ ਬ੍ਰਹਮ ਤੇ ਪਰਮ ਪਦ ਵਿੱਚ ਮਸਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ:—

ਗੁਰਮੁਖਿ ਛਤੁ ਨਿਰੰਜਨੀ ਪੂਰਨ ਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮ ਪਦ ਪਤਾ॥⁷⁷

ਅਲਖ ਨਿਰੰਜਨ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਕੋਈ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਨਹੀਂ ਉਹ ਤਾਂ ਅਲੰਖ ਅਪਾਰ ਹੈ। ਉਸ ਅਬਿਗਤ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਬਹੁਤ ਐਖੀ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਕਥਾ ਅਕੱਥ ਹੈ। ਇਸ ਨਈ ਨਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਖ ਕੇ ਸੁਣਾਇਆ ਜਾ

ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਤਾਂ ਅਸਚਰਜਤਾ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਉਸ ਵਿਸਮਾਦ ਬਹਮ
ਦੇ ਵਿਸਮਾਦ ਦਾ ਵੀ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ:-

ਅਲਖ ਨਿਰੰਜਨ ਆਖੀਐ ਰੂਪ ਨ ਰੇਖ ਅਲੇਖ ਅਪਾਰਾ।
ਅੰਬਿਗਤਿ ਗਤਿ ਅੰਬਿਗਤਿ ਘਣੇ ਸਿਮਰਣਿ ਸੇਖ ਨ ਆਵੈ ਵਾਰਾ।
ਅਕਥਿ ਕਥਾ ਕਿਉ ਜਾਣੀਐ ਕੋਇ ਨਾ ਆਖਿ ਸੁਣਾਵਣ ਹਾਰਾ।
ਅਚਰਜੁ ਨੋ ਆਚਰਜੁ ਹੋਇ ਵਿਸਮਾਦੈ ਵਿਸਮਾਦ ਸੁਮਾਰਾ।।⁷⁸

ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਪਾ ਠਾਲ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਵਿੱਚੋਂ
ਹੀ ਉਸ ਅੰਬਿਗਤਿ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:-

ਚਾਰਿ ਵਰਨ ਗੁਰਸਿਖ ਹੋਇ ਘਰ ਬਾਹੀ ਬਹੁ ਵਲਜ ਵਪਾਰਾ।
ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਆਰਾਧਿਆ ਭਗਤਿ ਵਛਲ ਗੁਰੂ ਰੂਪੁ ਮੁਰਾਰਾ।।
ਭਵ ਸਾਗਰੁ ਗੁਰਿ ਸਾਗਰ ਤਾਰਾ।।⁷⁹

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਕੋਈ ਰੂਪ, ਜਾਤ, ਮੁਖਿ ਆਦਿ
ਅੰਗ ਤੇ ਸਰੀਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਅਜਿਹੇ ਨਿਰੰਜਨ ਬਹਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਤਿਗੁਰ ਦੇ ਮਿਲਣ
ਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਵਚਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਵਿਗਤ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਚ ਸਮਾਈ ਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਗਤ ਦਾ
ਮੂਲ ਨਿਰੰਜਨ ਲੱਭ ਪੈਂਦਾ ਹੈ:-

1. ਜਾ ਕੈ ਰੂਪੁ ਨਾਹੀਂ ਜਾਤਿ ਨਾਹੀ ਨਾਹੀ ਮੁਖੁ ਮਾਸਾ।।
ਸਤਿਗੁਰ ਮਿਲੈ ਨਿਰੰਜਨੁ ਪਾਇਆ ਤੇਰੈ ਨਾਮਿ ਹੈ ਠਿਵਾਸਾ।।⁸⁰
2. ਗੁਰ ਬਚਨੀ ਅਵਿਗਤ ਸਮਾਈਐ, ਤਤੁ ਨਿਰੰਜਨੁ ਸਹਿਜ ਲਹੈ।।⁸¹

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਗੁਰੂ ਦਾ ਹੁਕਮ ਜ਼ਰੂਰੀ ਦੱਸਿਆ
ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਤੁਰਨ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ 'ਨਿਰੰਜਨ' ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਮ ਪ੍ਰਾਪਤ
ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹਉਮੈ ਦਾ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਰਾਹੀਂ ਨਾਸ਼ ਕਰ
ਦਿੰਦਾ ਹੈ।⁸² ਜੇ ਮਨੁੱਖ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਨਿਰਗੁਣ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਭੇਤ ਜਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਉਹ
ਆਦਿ ਪੁਰਖ ਨਿਰੰਜਨ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:-

ਘਟਿ ਘਟਿ ਸੁੰਨਿ ਕਾ ਜਾਣੈ ਭੇਉ॥ ਆਦਿ ਪੁਰਖੁ ਨਿਰੰਜਨੁ ਦੇਉ॥

ਜੇ ਜਨ ਨਾਮ ਨਿਰੰਜਨੁ ਰਾਤਾ॥ ਨਾਨਕ ਸੋਈ ਪੁਰਖੁ ਬਿਧਾਤਾ॥⁸³

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਰਾਗਾਂ ਆਦਿ ਪੁਰਖ 'ਨਿਰੰਜਨ' ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:—

ਹੋਈ ਆਗਿਆ ਆਦਿ ਆਦਿ ਨਿਰੰਜਨੇ॥

ਨਾਦੈ ਮਿਲਿਆ ਨਾਦੁ ਹਉਮੈ ਭੰਜਨੇ॥

ਬਿਸਮਾਦੈ ਬਿਸਮਾਦੁ ਗੁਰਮੁਖਿ ਅੰਜਨੇ॥

ਗੁਰਮਤਿ ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦ ਭਰਮਿ ਨਿਖੰਜਨੇ॥

ਆਦਿ ਪੁਰਖੁ ਪਰਮਾਦਿ ਅਕਾਲ ਅਗੰਜਨੇ॥

ਸੇਵਕ ਸਿਵ ਸਨਕਾਦਿ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰੰਜਨੇ॥

ਜਪੀਐ ਜੁਗਹੁ ਜੁਗਾਦਿ ਗੁਰਸਿਖ ਸੰਜਨੇ॥

ਪਿਰਮੁ ਪਿਆਨੈ ਸਾਦੁ ਪਰਮ ਪੁਰੰਜਨੇ॥

ਆਦਿ ਜੁਗਾਦਿ ਅਨਾਦਿ ਸਰਬ ਸੁਰੰਜਨੇ॥⁸⁴

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 'ਨਿਰੰਜਨ' ਸ਼ਬਦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਤੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਰਾਗਾਂ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਹਉਮੈ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਜੀਵ ਅੰਦਰੋਂ ਹਉਮੈ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।—

ਅਨਿਰਵਚਨੀਯ ਤੱਤ ਰੂਪ(ਅਵਿਅਕਤ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ)

ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਕਹਾਉਣ ਲੱਗਾ, ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਹੀ ਉਹ ਪਰਮ ਤੱਤ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਲਈ ਯਤਨ ਸ਼ੀਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਅਨੁਸਾਰ, 'ਜਦ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਾਣੀ ਮਿਲੀ

ਹੈ ਉਸਨੇ ਪਰਮ ਤੱਤ ਦੀ ਅਨੰਤਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਕਈ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਘੜੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਤੁੱਛ ਮਨੁੱਖ ਅਸੀਮ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਾ ਬਣਾ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬੇਵਸ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਕਿ ਅਸੀਮ ਬ੍ਰਹਮ ਵਾਸ਼ੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਵਰਣਨ ਅਤੀਤ ਹੈ, ਅਨਿਰਵਚਨੀਯ ਹੈ।⁸⁵ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਠੋਪਨਿਸ਼ਦ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਅਰੀਯ ਅਤੇ ਅਨਿਰਵਚਨੀਯ ਹੈ। ਉਹ ਅਸ਼ਬਦ, ਅਸਪਰਸ਼, ਅਰੂਪ, ਰਸਹੀਣ, ਰਹਿਯੋਣ ਹੈ। ਉਹ ਨਿੱਤ, ਅਨਾਦਿ, ਅਨੰਤ, ਮਹਾਨ, ਨਿਸਚਲ, ਸਤਿ ਤੱਤ ਹੈ।⁸⁶ ਅਨਿਰਵਚਨੀਯ ਤੱਤ ਰੂਪ ਪਰਮਾਤਮਾ ਬਿਆਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਗ੍ਰੀਗਾ ਗੁੜ ਦਾ ਸੁਆਦ ਨਹੀਂ ਦੱਸ ਸਕਦਾ ਠੀਕ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਮ ਤੱਤ ਵਿਚ ਲੀਨ ਭਗਤ ਉਸ ਦੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਨਹੀਂ ਦੱਸ ਸਕਦਾ। ਡਾ. ਪੀਤਾਬਰ ਦੱਤ ਬੜਬਵਾਲ ਨਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸ ਪਰਮਸੱਤਾ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਚਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂ ਕਿ ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ। ਤੁੱਧੀ ਮੂਰਤ ਰੂਪ ਦਾ ਆਧਾਰ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਈ ਰੂਪਕ ਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਅਮੂਰਤ ਅਤੇ ਅਨੂਪਮ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬਾਈ ਅਸਮਰੱਥ ਹੈ।⁸⁷ ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸਹਜ ਯੋਗ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਰਵਿਦਾਸ, ਕਬੀਰ ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਬ੍ਰਹਮਲੀਨ ਰਸ ਦੇ ਗਿਆਤਾ ਅਤੇ ਰਸਿਕ ਭਗਤ-ਜਨ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਭਗਤ ਜਨ ਪਰਮ-ਸਿਧੀ ਦੀ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਰੂਪ, ਗੁਣ ਅਤੇ ਨਾਮ, ਕਰਮ ਵਿਹੀਨ ਹੋ ਕੇ ਖੁਦ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਰੂਪ, ਗੁਣ ਕਥਨ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੋਵੇ। ਜੇ ਉਸੇ ਵਿਚ ਵਿਆਪਤ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਰੂਪ ਗੁਣ ਤੇ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਅਨਿਰਵਚਨੀਯ ਤੱਤ ਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ 'ਜਪੁਜੀ' ਵਿਚ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਪਰਮ ਤੱਤ ਨੂੰ ਉਹੋ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਜਿੰਨਾ ਮਹਾਨ ਤੇ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਟਿਕਾਣਾ ਉੱਚਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਉੱਚਾ ਹੈ। ਜਿੱਥਾ ਵੱਡਾ ਉਹ ਆਪ ਹੈ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ:—

ਵੱਡਾ ਸਾਹਿਬ ਉਚਾ ਥਾਉਂ।। ਉਚੇ ਉਪਰਿ ਉਚਾ ਠਾਉਂ।।
 ਏਵਡੁ ਉਚਾ ਹੋਵੈ ਕੋਇ।। ਤਿਸ ਉਚੇ ਕਉ ਜਾਣੈ ਸੋਇ।।
 ਜੇਵਡੁ ਆਪਿ ਜਾਣੈ ਆਪਿ ਆਪਿ।।⁸⁸

ਉਸਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਾਇਮ। ਉਹ ਤਾਂ ਮਾਇਆ
 ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ:—

ਥਾਪਿਆ ਨ ਜਾਇ ਕੀਤਾ ਨ ਹੋਇ।। ਆਪੇ ਆਪਿ ਨਿਰੰਜਨੁ ਸੋਇ।⁸⁹

ਉਸਦਾ ਕੋਈ ਚੱਕ, ਨਿਸ਼ਾਨ, ਵਰਨ, ਜਾਤ-ਪਾਤ ਆਦਿ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਉਸ
 ਦੇ ਰੂਪ-ਰੰਗ, ਰੇਖ-ਭੇਖ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ:—

ਚੱਕ, ਚਿਹਨ ਅਰੁ ਬਰਨ ਜਾਤਿ। ਅਰੁ ਪਾਤਿ ਨਹਨਿ ਜਿਹ।।
 ਰੂਪ ਰੰਗ ਅਰੁ ਰੇਖ ਭੇਖ, ਕੋਉ ਕਹਿ ਨ ਸਕਤ ਕਿਹੁ।।⁹⁰

ਹਰ ਕੋਈ ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਸੁਣਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ
 ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸੁਣਨ ਤੇ ਕਹਿਣ ਨਾਲ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ
 ਦਾ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜਿਸ ਤੇ ਉਸ ਅਲੱਖ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਮਿਹਰ
 ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਨੂੰ ਹੀ ਉਸ ਅਕੀਥ ਬਾਰੇ ਕਥਨ ਕਰਨ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:—

1. ਅੰਤ ਕਾਰਣਿ ਕੇਤੇ ਬਿਲਲਾਹਿ।। ਤਾਕੇ ਅੰਤ ਨ ਪਾਏ ਜਾਹਿ।।⁹¹

2. ਸੁਣਿ ਸੁਣਿ ਆਖੀ ਕੇਤੀ ਵਾਸੇ।। ਸੁਣਿ ਕਹਿਐ ਕੇ ਅੰਤੁ ਨ ਜਾਸੇ।।
 ਜਾ ਕਉ ਅਲਖੁ ਨਖਾਏ ਆਪੇ।। ਅਕਥ ਕਥਾ ਬੁਧਿ ਤਾਹਾ ਹੈ।।⁹²

ਵੇਦ ਉਸ ਨੂੰ ਬੇਅੰਤ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਖੋਜੀ ਅਤੇ ਦੇਵਤੇ ਉਸਦੀ ਖੋਜ
 ਕਰਕੇ ਥੱਕ ਗਏ ਹਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਹਰੀ ਦੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ
 ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਰਸ ਚੱਖਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਹੀ ਇਸ ਸਵਾਦ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹਨ,
 ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਈਂ ਵੀ ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਗੁੰਗਾ ਮਠਿਆਈ ਦਾ ਸਵਾਦ
 ਨਹੀਂ ਦੱਸ ਸਕਦਾ:—

1. ਨੇਤ ਹੀ ਨੇਤ ਬੇਦ ਬਤਾਵੈ। ਬੇਜ ਥੱਕੇ ਸਭ ਹੀ ਖੁਜੀਆ।।
ਸੁਰ ਹਾਰ ਪਰੇ ਹਰਿ ਹਾਥ ਨ ਆਵੈ।।⁹³
2. ਜਿਨਿ ਚਾਖਿਆ ਸੈਈ ਸਾਦੁ ਜਾਣਨਿ ਜਿਉ ਰੁੰਗੇ ਮਿਠਿਆਈ।।
ਅਕੱਥੇ ਕਾ ਕਿਆ ਕਬੀਐ ਭਾਈ ਚਾਲਉ ਸਦਾ ਰਜਾਈ।।⁹⁴

ਉਸ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਵਾਸਾ 'ਸਚਿ ਖੰਡ' ਵਿਚ ਹੈ। 'ਸੱਚ ਖੰਡ' ਉਹ ਸਹਿਜ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਕਬੀਰ, ਰਵਿਦਾਸ ਵਰਗੇ ਸਾਧਕ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਿਹਰ ਨਾਲ ਉਸ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਉਹ ਵੀ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਜਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅੰਤ ਪਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਕੇਵਲ ਅਨੁਭਵ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ:—

ਸਚੁ ਖੰਡ ਵਸੈ ਨਿਰੰਕਾਰ।। ਕਰਿ ਕਰਿ ਦੇਖੈ ਨਦਰਿ ਨਿਹਾਲ।।
ਤਿਥੈ ਖੰਡ ਮੰਡਲ ਵਰਭੰਡ।। ਜੈ ਕੇ ਕਬੈ ਤ ਅੰਤ ਨ ਅੰਤ।।⁹⁵

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਕਾਦਰ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਿਆ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਵਿਖਿਆਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਤੇ ਸੁਣਦੇ ਹਨ। ਹਿੰਦੂ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਇਸ ਵਿਖਿਆਨ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਉਸ ਕਾਦਰ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਨ ਸਕੇ। ਵੇਦ ਤੇ ਕੁਰਾਨ ਵੀ ਉਸ ਅੱਖਰ ਨੂੰ ਨਾ ਜਾਣ ਸਕੇ। ਉਹ ਕਾਦਰ ਆਪਣੀ ਕੁਦਰਤ ਵਾਂਗ ਹੀ ਬੇਅੰਤ ਹੈ:—

ਸੁੰਣਿ ਆਖਾਣਿ ਵਖਾਣੁ ਆਖਿ ਵਖਾਣਿਆ।।
ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਣੁ ਨ ਸਚੁ ਸਿਵਾਇਆ।
ਵੇਦ ਕਤੈਬ ਕੁਰਾਣੁ ਨ ਅੱਖਰ ਜਾਣਿਆ।
ਦੀਨ ਦੁਨੀ ਹੋਰਾਣ ਚੋਜ ਵਿਡਾਇਆ।
ਕਾਦਰ ਨੇ ਕੁਰਬਾਣੁ ਕੁਦਰਤਿ ਮਾਣਿਆ।।⁹⁶

ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਮਹੇਸ਼, ਨਾਰਦ, ਸਾਰਦ, ਸੈਸ਼, ਗਣ, ਗੰਧਰਬ, ਗਣੇਸ਼ ਆਦਿ ਵੀ ਉਸ ਆਦਿ ਪੁਰਖ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਤ ਨਾ ਪਾ ਸਕੇ:—

1. ਬਹੁਮੇ ਬਿਸਨ ਮਹੈਸ ਨਖ ਧਿਆਇਦੇ।

ਆਦਿ ਪੁਰਖ ਆਦੇਸ ਪਾਰੂ ਨ ਧਾਇਦੇ।⁹⁷

2. ਪਾਤਿਸਾਹਾ ਪਾਤਿਸਾਹੁ ਸਤਿ ਸੁਹਾਣੀ।

ਵਡਾ ਬੇ ਪਵਾਰ ਅੰਤੁ ਨ ਜਾਣੀ।⁹⁸

ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੇਦਾ ਕਤੇਬਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰਾ ਤੇ ਨੇਖ ਤੋਂ ਅਲੇਖ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਲਿਖਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਰੂਪ ਤੋਂ ਅਨੂਪਮ ਤੇ ਅਸਚਰਜ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੋਣ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਜਿਸ ਨੇ ਇੱਕ ਫੁਰਨੇ ਤੋਂ ਸਾਰਾ ਪਸਾਰਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਵਿਚਾਰ ਬੁੱਧੀ ਰੂਪ ਅਤੇ ਤੱਕੜੀ ਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਧਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਕਥਾ, ਕਵੀਸ਼ਰਾ ਦੀ ਕਥਨੀ ਬਦਨੀ ਤੋਂ ਵੀ ਬਾਹਰ ਹੈ। ਮਨ, ਵਾਣੀ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਤੋਂ ਅਗੋਚਰ ਹੈ। 'ਮਤਿ ਬੁਧਿ ਸਾਧਿ' ਸਾਧਨਾ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਾਲੇ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਵੀ ਉਸ ਬਾਰੇ ਨਾ ਜਾਣ ਸਕੇ। ਉਹ ਅਛਲ, ਅਛੇਦ ਅਤੇ ਅਭੇਦ ਹੈ, ਪਰ ਭਰਤਾ ਦਾ ਪਿਆਰਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਵਸਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਜਿੰਨਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਵੀ ਉਸ ਜਿੰਨੀ ਹੀ ਵਡੀ ਹੈ:—

ਵੇਦ ਕਤੇਬਹੁ ਬਾਹਰਾ ਲੇਖ ਅਲੇਖ ਨ ਲਿਖਿਆ ਜਾਈ।

ਰੂਪੁ ਅਨੂਪੁ ਅਚਰਜੁ ਹੈ ਦਰਸਨੁ ਦਿਸਟੀ ਅਗੋਚਰ ਭਾਈ।

ਇਕ ਕਵਾਉ ਪਸਾਉ ਕਰਿ ਤੇਨੁ ਨ ਤੁਲਾਧਾਰ ਨ ਸਮਾਈ।

ਕਥਨੀ ਬਦਨੀ ਬਾਹਰਾ ਬਕੈ ਸਬਦੁ ਸੁਰਤਿ ਲਿਵ ਲਾਈ।

ਮਨ ਬਚ ਕਰਮ ਅਗੋਚਰਾ ਮਤਿ ਬੁਧਿ ਸਾਧਿ ਸੋਝੀ ਬਕਿ ਪਾਈ।

ਅਛਲ ਅਛੇਦ ਅਭੇਦ ਹੈ ਭਗਤਿ ਵਛਨਿ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਛਾਈ।

ਵਡਾ ਆਪਿ ਵਡੀ ਵਡਿਆਈ।⁹⁹

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਆਕਾਸ਼ ਦਾ ਦਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦੇ ਕੇ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਸ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਇਕ ਆਕਾਸ਼ ਦਾ ਬਹੁ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਤਾਂ ਇਸਦੇ ਕਰਤੈ ਦਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗ ਸਕਦਾ ਹੈ:—

ਅੰਬਰੁ ਨਦਰੀ ਆਵਦਾ ਕੇਵਡੁ ਵਡਾ ਕੋਇ ਨ ਜਾਣੈ।
ਉਰਾ ਕੇਵਡੁ ਆਖੀਐ ਸੁੰਨ ਸਰੂਪੁ ਨ ਆਖਿ ਵਖਾਣੈ।।

ਲਖ ਅਗਾਸ ਨ ਅਪੜਨਿ ਕੁਦਰਤਿ ਕਾਦਰੁ ਨੋ ਕੁਰਬਾਣੈ।।¹⁰⁰

° ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤਾਂ ਕੁਦਰਤ ਵਿਚ ਵਸਦਾ ਹੈ। ਚਾਰ ਖਾੜੀਆਂ, ਜਨ, ਬਨ ਪਿਥਵੀ, ਆਕਾਸ਼, ਤਿੰਨ ਭਵਨ ਵਿਚ ਅਣਗਿਣਤ ਜੀਵ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਵੀ ਆਪ ਹੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ:-

1. ਇੱਕ ਕਵਾਉ ਪਸਾਉ ਕੀਰ ਕੁਦਰਤਿ ਅੰਦਰਿ ਕੀਆ ਪਸਾਰਾ।
ਪੀਜ ਤਤ ਪਰਵਾਣੁ ਕੀਰਿ ਚਹੂੰ ਖਾੜੀ ਵਿਚਿ ਸਭ ਵਰਤਾਰਾ।

ਕੇਵਡੁ ਆਖਾ ਸਿਰਜਣਹਾਰਾ।।¹⁰¹

2. ਚਉਰਾਸੀਹ ਲਖ ਜੋਨਿ ਵਿਚਿ ਜਨੁ ਬਨੁ ਮਹੀਅਲ ਤਿਭਵਣੁ ਸਾਰਾ।

ਰੋਮ ਰੋਮ ਵਿਚਿ ਰਖਿਓਨੁ ਓਕਾਰੁ ਆਕਾਰੁ ਵਿਬਾਰਾ।

ਕੁਦਰਤਿ ਕਵਣੁ ਕਰੈ ਵੀਚਾਰਾ।।¹⁰²

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨਿਰਣਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਵਾਹਗੁਰੂ ਦੀ ਕਥਾ ਅਕਥ ਹੈ:-

ਅਕਥ ਕਥਾ ਅਬਿਗਤਿ ਨਿਰਧਾਰਾ।¹⁰³

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਤਾਂ ਬਹੁਮ ਨਾਲ ਨੀਨ ਹੋਏ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਕਥਾ ਵੀ ਅਕਥਿ ਦੱਸਦੇ ਹਨ, ਜਿਸਨੂੰ ਵੇਦ ਕਤੇਬ ਵੀ ਬਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ:-

ਵੇਦ ਕਤੇਬਹੁ ਬਾਹਰੀ ਅਕਥ ਕਥਾ ਕਉਣੁ ਆਖਿ ਵਖਾਣੈ।।¹⁰⁴

ਲੱਖਾਂ ਹੀ ਬਹੁਮ ਲੱਖਾਂ ਹੀ ਵੇਦਾਂ ਤੋਂ ਗਿਆਨ ਪੜ੍ਹ ਪੜ੍ਹਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਬੇਅੰਤ ਕਹਿ ਕੇ ਥੱਕ ਗਏ ਹਨ। ਮਹਾਂ ਦੇਵ ਵਰਗੇ ਲੱਖਾਂ ਹੀ ਅਵਧੂਤ ਜੋਗ ਦੇ ਧਿਆਨ ਵਿਚ

ਉਣੀਦੇ ਕੱਟ ਕੱਟ ਕੇ ਔਕ ਗਏ ਹਨ। ਲੱਖਾਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਅਵਤਾਰ ਲੈ ਕੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਫੜਕੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਤੱਕ ਨਾ ਪਹੁੰਚ ਸਕੇ। ਨੌਮਸ ਵਰਗੇ ਲੱਖਾਂ ਹੀ ਚਿਰਜੀਵੀ ਆਦਿ ਅੰਤ ਵਿਚ ਧੀਰਜ ਧਾਰਕੇ ਧੱਕੇ ਖਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਦਰਸ਼ਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਉਸਨੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਢਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰ ਵਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਲੱਖਾਂ ਹੀ ਪਰਲੋ ਅਤੇ ਉਤਪਤੀਆਂ ਹਰਟ ਦੀਆਂ ਟਿੰਡਾਂ ਦੀ ਮਾਲੂ, ਵਾਗੂੰ ਉਸਦੇ ਅੱਖ ਦੀ ਫੇਰ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਤਾਂ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:—

ਲਖ ਬਹੁਮੇ ਲਖ ਵੇਦ ਪੀੜ ਨੇਤ ਨੇਤ ਕੀਰ ਕੀਰ ਸਭ ਥਕੇ।
 ਮਹਾਂਦੇਵ ਅਵਧੂਤ ਲਖ ਜੋਗ ਧਿਆਨ ਉਣੀਦੈ ਔਕੇ।
 ਲਖ ਬਿਸਨ ਅਵਤਾਰ ਲੈ ਗਿਆਨੁ ਖੜਕੁ ਡੀੜ ਪਹੁੰਚ ਨ ਸਕੇ।
 ਲਖ ਨੌਮਜੁ ਚਿਰ ਜੀਵਣੈ ਆਦਿ ਅੰਤ ਵਿਚਿ ਧੀਰਜ ਪਕੇ।

 ਲਖ ਪਰਲਉ ਉਤਪਤਿ ਲਖ ਹਰਹਟ ਮਾਲਾ ਅਖਿ ਫਰੱਕੇ।
 ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਆਸਕੁ ਹੋਇ ਤਕੇ।।¹⁰⁵

ਉਸ ਅਲੱਖ ਨਿਰੰਜਨ ਰੂਪ ਰੇਖ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਤੇ ਅਲੱਖ ਅਪਾਰ ਅੰਬਿਗਤਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਪਤੀ ਬਹੁਤ ਔਖੀ ਹੈ। ਉਸ ਅਕਥ ਦੀ ਕਥਾ ਵੀ ਅਕਥ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਆਖ ਕੇ ਸੁਣਾਉਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ। ਉਸਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਪਾਕੇ ਅਚਰਜ ਨੂੰ ਵੀ ਅਚਰਜਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਸਮਾਦੀ ਵੀ ਉਸ ਵਿਸਮਾਦ ਦੇ ਵਿਸਮਾਦ ਦਾ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕੇ:—

ਅਲਖ ਨਿਰੰਜਨ ਆਖੀਐ ਰੂਪ ਨ ਰੇਖ ਅਲੇਖ ਅਪਾਰਾ।
 ਅੰਬਿਗਤਿ ਗਤਿ ਅੰਬਿਗਤਿ ਘਣੀ ਸਿਮਰਤਿ ਸੇਖ ਨ ਆਵੈ ਵਾਰਾ।
 ਅਕਥ ਕਥਾ ਕਿਉ ਜਾਣੀਐ, ਕੋਇ ਨ ਆਖਿ ਸੁਣਾਵਣ ਹਾਰਾ।
 ਅਚਰਜੁ ਨੇ ਆਚਰਜੁ ਹੋਇ ਵਿਸਮਾਦੈ ਵਿਸਮਾਦੁ ਸੁਮਾਰਾ।।¹⁰⁶

ਉਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਰਾਜ ਅਟੱਲ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦੀ ਵਿਡਿਆਈ ਵੀ ਵੱਡੀ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਤਖਤ, ਦਰਬਾਰੀ, ਉਸਤੁਤ, ਮੁਲਖ, ਮਾਲ, ਮਾਣ,

ਨਸ਼ਕਰ, ਸਿਪਾਹੀ ਆਦਿ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਕਿੱਡੀ ਕੁ ਵੱਡੀ ਹੈ, ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਸੱਭ ਉਸਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਹਨ। ਇੱਛੇ ਵੱਡੇ ਰਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਕੋਲੋਂ ਪੁੱਛ ਕੇ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ:—

ਪਾਤਿਸਾਹਾ ਪਾਤਿਸਾਹੁ ਹੈ ਅਬਚਲ ਰਾਜੁ ਵੱਡੀ ਪਾਤਿਸਾਹੀ।
ਕੇਵਡ ਤਖਤੁ ਵਖਾਸ਼ੀ ਕੇਵਡੁ ਮਹਲੁ ਕੇਵਡੁ ਦਰਗਾਹੀ।

ਹੁਕਮੇ ਅੰਦੀਰ ਸਭ ਕੇ ਕੇਵਡੁ ਹੁਕਮੁ ਨ ਬੇਪਰਵਾਹੀ।
ਹੋਰਸੁ ਪੁੰਛਿ ਨ ਮਤਾ ਨਿਬਾਹੀ।।¹⁰⁷

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਾਂਗ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੀ ਪਰਮ ਤੱਤ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਿਰਗੁਣ ਵਾਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਸ਼ਬਦ ਨਿਰਭਉ, ਨਿਰਵੈਰ, ਅਕਾਲਿ ਮੂਰਤਿ, ਅਜੂਨੀ ਆਦਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਲਈ ਵਰਤੇ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਹੀ ਹਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ:—

1. ਏਕਾ ਏਕੰਕਾਰ ਨਿਖ ਦਿਖਾਨਿਆ।
ਉੜਾ ਓਅੰਕਾਰੁ ਪਾਸ ਭਗਾਨਿਆ।
ਸਤਿਨਾਮ ਕਰਤਾਰੁ ਨਿਰਭਉ ਭਾਨਿਆ।
ਨਿਰਵੈਰਹੁ ਜੈਕਾਰ ਅਜੂਨਿ ਅਕਾਲਿਆ।¹⁰⁸

2. ਏਕੰਕਾਰ ਇਕਾਰ ਨਿਖ ਉੜਾ ਓਅੰਕਾਰ ਨਿਖਾਇਆ।
ਸਤਿਨਾਮ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖੁ ਨਿਰਭਉ ਹੋਇ ਨਿਰਵੈਰ : ਸਦਾਇਆ।
ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ ਪ੍ਰਭ ਸੋਇ ਨਾਉ ਅਜੂਨੀ ਸੰਭੰ ਭਾਇਆ।¹⁰⁹

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਰਮ ਤੱਤ ਨੂੰ ਅਨਿਰਵਚਨੀਯ ਤੱਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਿਆਨਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਨੂੰ ਕਥਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਬਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਮਹੇਸ਼, ਲੋਮਸ ਮਹਾਦੇਵ ਵਰਗੇ ਵੀ ਉਸਦਾ ਅੰਤ ਨਾ ਪਾ ਸਕੇ। ਉਹ ਕਾਦਰ ਕੁਦਰਤ ਵਿੱਚ ਵਸਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਵਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਉਹ ਕਿੰਨਾ ਵੱਡਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਵਾਂਡਿਆਈ ਕਿੰਨੀ ਵੱਡੀ ਹੈ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਕੀਬ ਦੀ ਕਥਾ ਵੀ ਅਕੀਬ ਹੈ। ਵੇਦ ਕਤੇਬ

ਤੇ ਪੁਰਾਣ ਵੀ ਉਸ ਬਾਰੇ ਵਰਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ।

ਅਵਿਅਕਤ ਸਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ

ਇਹ ਬ੍ਰਹਮ ਸਗੁਣ ਅਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਮਾਧਿਮਿਕ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਵਿਅਕਤ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਰੋਧ ਗੁਣਾਂ ਕਰਕੇ ਸਗੁਣ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਅਵਿਅਕਤ ਸਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਅਵਿਅਕਤ ਸਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਚਾਰ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ।

(1) ਇੱਕ ਈਸ਼ਵਰਵਾਦ

ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਹੀ ਸਰਬ-ਕ੍ਰੁਤਾ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਉਹ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਸੱਭ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਚੌਕਾਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ੴ' ਸੀਖਿਆ ਲਿਖਕੇ ਉਸ ਦਾ ਸਰੂਪ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। 'ੴ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਸਾਨੂੰ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ 'ੴ' ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਏਕਾ ਲਗਾ ਕੇ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਖਿਆਲਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸੱਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਆਖਰੀ ਲਿਖਤੀ ਚਿੰਨ੍ਹ 'ਏਕਾ' (ੴ) ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਏਕਾ ਇਕ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਏਕੇ ਦਾ ਭਾਵ ਹੀ ਸਾਰੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਸਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਏਸ ਏਕੇ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਉਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਸੰਬੰਧੀ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਆਸ਼, ਮੱਧ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੀ ਇੱਕ ਹੈ।¹¹⁰

ਤਿਸੁ ਬਿਨੁ ਦੂਜਾ ਅਵਰੁ ਨ ਕੋਊ ॥ ਆਦਿ ਮਧਿ ਅੰਤ ਹੈ ਸੋਊ ॥¹¹¹

ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਉ, ਸ਼, ਮ ਤਿੰਨ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਸ਼ਿਵ ਮੰਨਕੇ ਤਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਦੇਵ ਰੂਪ ਕਲਪਿਆ ਹੈ ਪਰ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁੱਢ ਏਕਾ ਅੰਗ ਨਿਖਕੇ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕਰਤਾਰ ਇੱਕ ਹੈ।¹¹²

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੇ ਬਾਕੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਤਾਂ ਮੁੱਖ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੀ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਬਿੰਦੂ 'ੴ' ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਕਰਤਾਰ, ਨਿਰੰਕਾਰ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਇੱਕ, ਇੱਕ ਪ੍ਰਭੂ ਸਤ੍ਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਵਰਿੰਤਰ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਮਾਸ, ਅੰਕ ਤੇ ਅੱਖਰ ਦੇ ਜੋੜ ਨਾਲ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਅੰਕ ਵੀ ਇਕ ਤੇ ਅੱਖਰ ਵੀ ਇੱਕ। ਇਕ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ, ਪਰਮਾਤਮਾ, ਪਰਮੇਸ਼ੁਰ ਪ੍ਰਭੂ ਤੇ ਪੂਰਨ ਸਤ੍ਰਾ ਵਿਚ ਪੱਕਾ ਤੇ ਦਿੜ੍ਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਮੱਤ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਤੇ ਨੀਂਹ ਪੱਥਰ ਹੈ। ਕਰਤਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਜਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਤਾਂ ਸਭ ਨੇ ਮੰਨੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਣਾ, ਸਭਨਾ ਦਾ ਇਕ ਤੇ ਸਭਨਾ ਲਈ ਇਕੋ ਇਕ ਹੋਣਾ— ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਹੀ ਦਿੜ੍ਹਾਇਆ।¹¹³

ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ 'ੴ' ਦਾ ਇਕੋ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦਿੜ੍ਹਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਆਦਿ ਜੁਗਾਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਲੇਖਾਇਕ ਹੈ। ਇਹ ਸੁੱਧ ਸਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਹੀ ਸਮੁੱਚੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਉਪਜਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ 'ਮਹਾਂ ਮੰਤਰ' ਜਾਂ 'ਗੁਰਮੰਤ੍ਰ' ਆਇਆ ਹੈ ਉਥੇ ਉਸ ਦਾ ਅਰਥ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਜਾਂ ਉਸਦੇ ਸਮਾਨ ਅਰਥ 'ਸਤਿਨਾਮ' ਜਾਂ ਇੱਕੋ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ' ਆਦਿ ਮੰਤ੍ਰ ਹਨ। ਜਿਸ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੁਰਤ ਇੱਕ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਿਚ ਜੁੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਸਹੀ ਜੀਵਨ ਜੁਗਤ ਦੀ ਸਮਝ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਹੀ ਵੇਖਦਾ ਹੈ:-

1. ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ ਹਰਿ ਨਾਮ ਰਸਾਇਣ ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਪੂਰਾ ਪਾਇਆ।।¹¹⁴

2. ਦੇਵੈ ਸਿਰੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਿਬੇੜੇ ਸੇ ਬੁਝੈ ਜਿਸ ਏਕ ਲਿਵ ਨਾਗੀ
ਜੀਆਹੁ ਰਹੈ ਨਿਭਰਾਤੀ।।

ਗੁਰਬਚਨੀ ਬਾਹਰਿ ਘਰਿ ਏਕੋ ਨਾਨਕ ਭਇਆ ਉਦਾਸੀ।।¹¹⁵

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਇੱਕ ਬਹੁਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ 'ੴ' ਨੂੰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ:—

1. ਏਕਾ ਏਕੰਕਾਰੁ ਲਿਖ ਦਿਖਾਨਿਆ।

ਉੜਾ ਓਅੰਕਾਰੁ ਪਾਸ ਬਹਾਨਿਆ। 116

2. ਏਕੰਕਾਰ ਇਕਾਗ ਲਿਖ ਉੜਾ ਓਅੰਕਾਰ ਲਿਖਾਇਆ। 117

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੁਆਰਾ ਵਰਣਿਤ ਬਹੁਮ ਦੇ ਇਸ ਸਰੂਪ ਵਿਚ 'ੴ' ਅੰਕ ਲਈ ਨਹੀਂ, ਸਭੋਂ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਇਸ ਇੱਕ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਹੀ ਸਾਰੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਇਸ 'ਇੱਕ' ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਹੋਰ ਦੂਜਾ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਇਸੇ ਇੱਕ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ:—

ਪਾਰਬਹੁਮ ਪੂਰਨ ਬਹੁਮ ਕਲਿਜੁਗ ਅੰਦਰ ਇੱਕ ਦਿਖਾਯਾ। 118

ਬਗਦਾਦ ਵਿਖੇ ਦਸਤਗੀਰ ਫਕੀਰ ਦੇ ਪੁੱਛਣ ਤੇ ਮਰਦਾਨਾ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਪੀਰ-ਫਕੀਰਾਂ ਦੀ ਥਾਂ 'ਇੱਕ' ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਹੀ ਪਹਿਚਾਣਿਆ ਹੈ:—

ਨਾਨਕ ਕਲਿ ਵਿਚ ਆਇਆ ਰਬੁ ਫਕੀਰ ਇੱਕੋ ਪਹਿਚਾਨਾ।। 119

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਵੀ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਸੱਭ ਕੁੱਝ ਉਸ ਸੱਚ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਉਸਦੇ ਹੁਕਮ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹਨ। ਜੇ ਜੀਵ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਤਿਨਾਮ ਦਾ ਮੰਤ੍ਰ ਦਿੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਸੱਚ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਉਹ ਉਸ ਸੱਚੇ ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:—

1. ਸਤਿਨਾਮ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖੁ ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ ਸਿਮਰਣੁ ਪਰਵਾਣੈ।।

ਚਰਣ ਕਵਲ ਮਕਰੰਦ ਰਸੁ ਪੂਜਾ ਮੂਨੁ ਪਿਰਮ ਰਸ ਮਾਣੈ। 120

2. ਸਾਚਹੁ ਚਰੈ ਸਭੁ ਕਿਹੁ ਸਚੁ ਨਾਉ ਗੁਰਮੰਤ੍ਰੁ ਦਿੜ੍ਹਾਇਆ।

ਹੁਕਮੈ ਅੰਦਰਿ ਸਭ ਕੇ ਮੰਨੈ ਹੁਕਮੁ ਸੁ ਸਚਿ ਸਮਾਇਆ। 121

ਇਹ 'ਇੱਕ' ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਹੀ ਸਾਰੀ ਸਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਮੂਲ ਤੇ ਸਰਬ ਵਿਆਪੀ ਕਰਤਾ ਹੈ। ਇਸ 'ਇੱਕ' ਨਾਮ ਅਤੇ ਇਕ ਨਾਰਾਇਣ ਦੀ ਇਕੋ ਜੇਤਿ ਤਿੰਨਾ

ਭਵਨਾਂ ਵਿਚ ਪਸਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਸਿਧੁਟੀ ਦਾ ਇੱਕ ਹੀ ਰਾਜਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰੇ
 ਥਾਂ ਪਵਿੱਤਰ ਹਨ:—

1. ਏਕੋ ਨਾਮੁ ਏਕੁ ਨਾਰਾਇਣੁ ਤਿਭੁਵਣੁ ਏਕਾ ਜੋਤੀ॥ 122
2. ਸਭ ਨਗਰੀ ਮਹਿ ਏਕੋ ਰਾਜਾ ਸਭੇ ਪਵਿਤੁ ਗਹਿ ਥਾਵਾ॥ 123

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:—

1. ਚਉਰਾਸੀਹ ਲਖ ਜੋਨਿ ਵਿਚਿ ਜਨੁ ਬਨੁ ਮਹੀਅਨੁ ਤਿਭੁਵਣੁਸਾਰਾ॥

 ਰੋਮਿ ਰੋਮਿ ਵਿਚਿ ਰਖਿਓਨੁ ਓਅੰਕਾਰ ਅਕਾਰੁ ਵਿਥਾਰਾ॥ 124

2. ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪੂਰਨ ਬ੍ਰਹਮ ਘਟ ਚੰਦਰ ਅਕਾਰਾ॥ 125

ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਉਸਦੇ
 ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਰਜਾ ਨਾਲ ਹੀ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਡੁਰਨਾ
 ਫੁਰਿਆ ਤਾਂ ਇੱਕੋ ਵਾਕ ਨਾਲ ਇਹ ਸਿਧੁਟੀ ਬਣ ਗਈ। ਦਰਿਆ, ਪਹਾੜ, ਚੰਦਰਮਾ,
 ਸੂਰਜ, ਤਾਰੇ ਸੱਭ ਉਸੀ ਦਾ ਤਾਂ ਸਿੱਟਾ ਹੈ:—

ਕੀਤਾ ਪਸਾਉ ਏਕੋ ਕਵਾਉ॥ ਤਿਸ ਤੇ ਹੋਇ ਲਖ ਦਰਿਆਉ॥

ਕੁਦਰਤਿ ਕਵਣੁ ਕਹਾ ਵੀਰਾਕੁ॥ ਵਾਰਿਆ ਨ ਜਾਵਾ ਏਕ ਵਾਰ॥

ਜੇ ਤੁਧੁ ਭਾਵੈ ਸਾਈ ਭਲੀਕਾਰ॥ ਤੂੰ ਸਦਾ ਸਨਾਮਿਤਿ ਨਿਰੀਕਾਰ॥ 126

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ:—

ਓਅੰਕਾਰੁ ਅਕਾਰੁ ਕਰ, ਪਵਨ ਪਾਝੇ ਬੰਸੰਤਰ ਧਾਰੇ॥

ਧਰਤਿ ਅਕਾਸ਼ ਵਿਛੋੜਿਅਨ, ਚੰਦ ਸੂਰ ਏਇ ਜੋਤਿ ਸਵਾਰੇ॥

ਖਾਝੇ ਚਾਰ ਬੰਪਾਨ ਕਰ, ਲਖ ਚਉਰਾਸੀਹ ਜੂਨ ਦੁਆਰੇ॥

ਇਕਸੁ ਇਕਸੁ ਜੂਨ ਵਿਚ, ਜੀਅ ਜੀਤ ਅਗਨਤ ਅਪਾਰੇ॥ 127

ਇਸੇ ਇਕ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਤੋਂ ਸਾਰੀ ਸਿਧੁਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ
 ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੰਦਾ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਪਿਛੋਂ ਸਿਧੁਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ:—

ਆਪੀਨੈ ਆਪੁ ਸਾਜਿਓ।। ਆਪੀਨੈ ਰਚਿਤੋ ਨਾਉ।
 ਦੁਖੀ ਕੁਦਰਤਿ ਸਾਜੀਐ।। ਕਰਿ ਆਸਣੁ ਡਿਠੇ ਚਾਉ।। 128

ਇਸ ਭਾਵ ਨੂੰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਇਉਂ ਬਿਆਨਦੇ ਹਨ:--

ਗੁਰਮੁਖਿ ਏਕੰਕਾਰ ਆਪਿ ਉਪਾਇਆ।
 ਓਅੰਕਾਰਿ ਅਕਾਰੁ ਪਰਗਟੀ ਆਇਆ।
 ਪੰਚ ਤਤ ਵਿਸ਼ਤਾਰੁ ਰਨਤ ਰਚਾਇਆ।
 ਖਾਣੀ ਬਾਣੀ ਚਾਰਿ ਜਗਤੁ ਉਪਾਇਆ।। 129

ਏਕਤੱਵ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਦੇਣ ਲਈ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਪ੍ਰਭੂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਆਪ ਹੀ ਹਰ ਥਾਂ ਵਿਆਪਕ ਹੋ ਕੇ ਜਗਤ ਦੀ ਸਾਰੀ ਕਿਰਤ ਕਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ:--

ਹੋਆ ਏਕੰਕਾਰੁ ਆਪ ਉਪਾਇਆ।
 ਓਅੰਕਾਰੁ ਅਕਾਰ ਚਨਿਤ ਰਚਾਇਆ। 130

ਉਸ ਅਪਾਰ ਨਿਰੰਕਾਰ ਨੇ ਆਪ ਆਕਾਰ ਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਏਕੰਕਾਰ ਸਦਵਾਇਆ ਹੈ। ਏਕੰਕਾਰ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਧੁਨੀ ਹੋਈ। ਉਸ ਸ਼ਬਦ ਧੁਨੀ ਨੇ ਹੀ ਓਅੰਕਾਰ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਿਆ ਹੈ:--

ਨਿਰੰਕਾਰੁ ਆਕਾਰੁ ਹੋਇ ਏਕੰਕਾਰ ਅਪਾਰੁ ਸਦਾਇਆ।
 ਏਕੰਕਾਰਹੁ ਸਬਦ ਧੁਨਿ ਓਅੰਕਾਰਿ ਅਕਾਰੁ ਬਣਾਇਆ। 131

ਉਸੇ ਏਕੰਕਾਰ ਗੋਬੰਦ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਰੀਰ ਧਾਰ ਕੇ ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਕਹਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨਿਰਗੁਣ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਸਰਗੁਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਕੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਅਲੱਖ ਨਿਰਗੁਣ ਰੂਪ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ:--

ਏਕੰਕਾਰੁ ਅਕਾਰੁ ਕਰਿ ਗੁਰੁ ਗੋਵੰਦੁ ਨਾਉ ਸਦਵਾਇਆ।
 ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪੂਰਨ ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਰਗੁਣ ਸਰਗੁਣ ਅਲਖੁ ਨਖਾਇਆ। 132

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵਾਰ ਵਾਰ ਉਸਦੇ ਇਕ ਹੋਣ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸੇ ਇੱਕ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਲਈ ਜੀਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਹੈ:--

1. ਸਾਹਿਬ ਮੇਰਾ ਏਕੋ ਹੈ।। ਏਕੋ ਹੈ ਭਾਈ ਏਕੋ ਹੈ।। ¹³³

2. ਸਭਨਾ ਜੀਆਂ ਕਾ ਇਕੁ ਦਾਤਾ। ਸੇ ਮੈ ਵਿਸਰ ਨ ਜਾਈ।। ¹³⁴

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਉਸ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਇਕ ਮਨ ਇਕ ਚਿੱਤ ਹੋਕੇ ਧਿਆਉਣ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ:--

ਗੁਰਮੁਖ ਇਕ ਅਰਾਧਣਾ ਇਕ ਮਨ ਹੋਇ ਨ ਹੋਇ ਦੁੱਚਿਤਾ। ¹³⁵

ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਾਂਗ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਸਤਿ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਪਵਿੱਤਰ ਬਾਈਬਲ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੱਤਿ ਤਾਂ ਇੱਕ ਹੈ। ਇਹ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਦਲਣ ਤੇ ਵੀ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਉੱਤੇ ਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਕੌਮ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਬਦਲ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਦੇ ਗਤੀ ਰਿਵਾਜ ਬਦਲ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਨੀਤਿਕ ਕੀਮਤਾਂ ਵੀ ਬਦਲ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਮਹਾਨ ਸੱਤਿ ਹਰ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ¹³⁶ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਸੱਭ ਲਈ ਇੱਕ ਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇੱਕ ਹੋਣਾ ਭਾਵੇਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸਲਾਮੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ।

(2) ਜੋਤਿ ਸਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਜੋਤਿ ਸਰੂਪ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਭਾਰਤੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਪਰਮਤੱਤ ਨੂੰ ਜੋਤਿ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਅਨੰਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਾਲਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਜੋਤਿ ਸਰੂਪ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਜੋਤਿ ਸਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਹਸਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਅਪਰੰਪਰ, ਅਲੱਖ, ਨਿਰੰਜਨ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਰੂਪ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ:--

ਤਤੁ ਨਿਰੰਜਨੁ ਜੋਤਿ ਸਬਾਈ ਸੋਰੰ ਭੇਦ ਨ ਕੋਈ ਜੋਉ॥

ਅਪਰੰਪਰ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮੇਸਰੁ ਨਾਨਕ ਗੁਰ ਮਿਲਿਆ ਸੋਈ ਜੋਉ॥¹³⁷

ਪਰਮੇਸਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੋਤਿ ਤਿੰਨਾਂ ਭਵਨਾਂ ਵਿਚ ਟਿਕਾ ਰੱਖੀ ਹੈ। ਹੋਰ ਕੋਈ ਵੀ ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਵਰਗਾ ਨਹੀਂ। ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਮਨੋਰਥ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦਾ ਹੈ, ਉਸਦੀ ਸੁਰਤਿ ਪ੍ਰਭੂ ਜੋਤਿ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ:—

ਤਿਭਵਣੁ ਜੋਤਿ ਧਰੀ ਪਰਮੇਸਰਿ ਅਵਰੁ ਨ ਦੂਜਾ ਭਾਈ ਹੈ॥

ਗੀਨੈ ਆਪੁ ਪਛਾਣੈ ਸੋਈ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਮਿਲਾਈ ਹੈ॥¹³⁸

ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਜੋਤਿ ਹਰ ਥਾਂ ਪਸਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਦਿਸ਼ਟ ਤੇ ਬੇਅੰਤ ਪ੍ਰਭੂ ਹਰੇਕ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।

ਜੋਤਿ ਸਬਾਇੜੀਏ ਤਿਭਵਣੁ ਸਾਰੇ ਰਾਮ॥

ਘਟਿ ਘਟਿ ਰਵਿ ਰਹਿਆ ਅਲਖ ਅਪਾਰੇ ਰਾਮ॥¹³⁹

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਅਲਖ, ਨਿਰੰਜਨ, ਕਲਪਨਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ, ਅਜੋਨੀ, ਅਕਾਲ ਅਤੇ ਅਪਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਜੋਤਿ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਪਰਮਜੋਤਿ ਸੂਰਜ, ਚੰਦ ਦੀ ਜੋਤਿ ਤੋਂ ਵੀ ਪਰੇ ਹੈ। ਉਹੀ ਜੋਤਿ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਦਾ ਜੀਵਨ ਹੈ ਤੇ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਵਿਚ ਇਕ ਰਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸੇ ਪਰਮ ਜੋਤਿ ਦੀ ਸਾਰੇ ਜੱਗ ਵਿਚ ਜੈਜੈਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:—

ਅਲਖ ਨਿਰੰਜਨੁ ਆਖੀਐ ਅਕਲ ਅਜੋਨਿ ਅਕਾਲ ਅਪਾਰਾ॥

ਰਵਿ ਸਸਿ ਜੋਤਿ ਉਦੇਤਿ ਲੀਘ ਪਰਮ ਜੋਤਿ ਪਰਮੇਸਰੁ ਪਿਆਰਾ॥

ਜਗ ਮਗ ਜੋਤਿ ਨਿਰੰਤਰੀ ਜਗ ਜੀਵਨ ਜਗ ਜੈ ਜੈ ਕਾਰਾ॥¹⁴⁰

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਸੁਣਾਏ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ' ਨਾਮੀ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਵੇਦ ਕਤੇਬ ਤੋਂ ਵੀ ਅਗੋਚਰ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਨਿਰਗੁਣ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਆਪਣਾ ਆਕਾਰ ਧਾਰਕੇ ਆਪਣਾ ਜੋਤਿ ਸਰੂਪ ਸੁੰਦਰ ਰੂਪ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ:—

ਨਿਰੰਕਾਰੁ ਆਕਾਰੁ ਕਰਿ ਜੋਤਿ ਸਰੂਪ ਅਨੂਪ ਦਿਖਾਇਆ।
ਵੇਦ ਕਤੈਬ ਅਗੋਰਰਾ ਵਾਹਗੁਰੂ ਗੁਰ ਸਬਦੁ ਸੁਣਾਇਆ।।¹⁴¹

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਉਲੀਕਦੇ ਹੋਏ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਜੀਵ ਪਰਮਜੋਤਿ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਜੋਤਿ ਨੂੰ ਲੀਨ ਕਰਕੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਸ ਪੂਰਨ ਜੋਤਿ ਨੂੰ ਚਿੱਤ ਵਿਚ ਸਮਾਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ:--

ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਇ ਕੈ ਪੂਰਨ ਪਰਮ ਜੋਤਿ ਚਿਤਿ ਚੇਤੀ।¹⁴²

ਤੇ ਫਿਰ ਅਜਿਹੀ ਜੋਤੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਪਰਮ ਜੋਤਿ ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ:--

ਦਰਸਨੁ ਦੇਖਿ ਪਤੰਗ ਜਿਉ ਜੋਤੀ ਅੰਦਰਿ ਜੋਤਿ ਸਮਾਣੀ।।¹⁴³

ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਸੱਚ ਸੀ। ਔਜ ਤੋਂ ਜੁਗ-ਜੁਗਾਂਤਰਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਸੱਚ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਵਨ, ਪਵਨ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸੇ ਮੂਲ ਪਰਮ ਸਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ:--

ਸਾਰੇ ਤੇ ਪਵਨਾ ਭਇਆ ਪਵਨੇ ਤੇ ਜਨੁ ਹੋਇ।
ਜਨੁ ਤੇ ਤਿਭਵਣੁ ਸਾਜਿਆ ਘਟਿ ਘਟਿ ਜੋਤਿ ਸਮੇਇ।।¹⁴⁴

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਇਉਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ:--

ਸਚਾ ਸਿਰਜਣਹਾਰੁ ਸਰਿ ਸਮਾਇਆ।
ਸਚਹੁ ਪਉਣ ਉਪਾਇ ਘਟਿ ਘਟਿ ਛਾਇਆ।
ਪਵਨਹੁ ਪਾਣਿ ਸਾਜਿ ਸੋਸੁ ਨਿਵਾਇਆ।
ਤੁਲਹਾ ਧਰਤਿ ਬਣਾਇ ਨੀਰ ਤਰਾਇਆ।
ਨਿਰਹੁ ਉਪਜੀ ਅਗਿ ਵਣਖੰਡ ਛਾਇਆ।
ਅਗੀ ਹੋਦੀ ਬਿਰਖੁ ਸੁਫਲ ਫਲਾਇਆ।
ਪਉਣ ਪਾਣੀ ਬੈਸੰਤਰੁ ਮੇਲਿ ਮਿਲਾਇਆ।
ਆਦਿ ਪੁਰਖੁ ਆਦੇਸੁ ਖੇਲੁ ਰਚਾਇਆ।¹⁴⁵

ਮਥਰਾ ਭੱਟ ਗੁਰੂ ਜੋਤਿ ਦੀ ਇੱਕ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਸਰੀਰ ਤੱਕ ਦੀ ਅਠੈਕਿਕ ਯਾਤਰਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਰੂਪ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਖੁਦ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਡਿਫਰ ਇਹ ਗੁਰਤਾ ਦਾ ਤੌਤ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਆਤਮਾ ਨਾਲ ਤਦਰੂਪ ਹੋ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਨੇ ਇਸ ਗੁਰਤਾ ਦੇ ਤੌਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਇਹ ਜੋਤਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੋਈ:--

ਜੋਤਿ ਰੂਪਿ ਹਰਿ ਆਪਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਹਾਯੋ।।

ਤਾਤੇ ਅੰਗਦੁ ਭਯਉ ਤੌਤ ਸਿਉ ਤੌਤ ਮਿਲਾਯੋ।।

ਅੰਗਦ ਕਿਰਪਾ ਧਾਰਿ, ਅਮਰੁ ਸਤਿਗੁਰ ਬਿਰੁ ਕੀਅਉ।।

ਅਮਰਦਾਸ ਅਮਰਤ ਛਡ, ਗੁਰ ਰਾਮਹ ਦੀਓ।।

ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਦਰਸਨੁ ਪਰਸਿ, ਕਹਿ ਮਥਰਾ ਅੰਮਿਤੁ ਬਯਣ।।

ਮੂਰਤਿ ਪੰਚ ਘਾਣੁ ਪੁਰਖੁ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨੁ ਪਿਖਹੁ ਨਯਣ।।¹⁴⁶

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਇਸ ਭਾਵ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:--

1. ਨਿਰੰਕਾਰੁ ਨਾਨਕ ਦੇਉ ਨਿਰੰਕਾਰਿ ਅਕਾਰ ਬਣਾਇਆ।

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦੁ ਗੁਰੂ ਅੰਗ ਤੇ ਗੰਗਹੁ ਜਾਣੁ ਤਰੰਗ ਉਠਾਇਆ।

ਅਮਰਦਾਸੁ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦੁ ਜੋਤਿ ਸਰੂਪ ਚਲਤ ਵਰਤਾਇਆ।

ਗੁਰੂ ਅਮਰਹੁ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸੁ ਅਨਹਦ ਨਾਦਹੁ ਸਬਦੁ ਸੁਣਾਇਆ।

ਰਾਮਦਾਸਹੁ ਅਰਜਨੁ ਗੁਰੂ ਦਰਸਨੁ ਦਰਪਨਿ ਵਿਚਿ ਦਿਖਾਇਆ।

ਹਰਿ ਗੋਬੰਦ ਗੁਰ ਅਰਜਨਹੁ ਗੁਰੂ ਗੋਬੰਦ ਨਾਉ ਸਦਵਾਇਆ।

ਗੁਰ ਮੂਰਤਿ ਗੁਰ ਸਬਦੁ ਹੈ ਸਾਧ ਸੰਗਿਤਿ ਵਿਚਿ ਪਰਗਟੀ ਆਇਆ।¹⁴⁷

2. ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪੂਰਨ ਬ੍ਰਹਮਿ ਸਤਿਗੁਰ ਆਪੇ ਆਪੁ ਉਪਾਇਆ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬੰਦ ਗੋਵਿੰਦ ਗੁਰੂ ਜੋਤਿ ਇਹ ਦੁਇ ਨਾਵ ਧਰਾਇਆ।¹⁴⁸

ਸਤਿ ਗੁਰੂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੀ ਮੂਰਤ ਹੈ:--

ਸਤਿਗੁਰ ਪੂਰਨ ਬ੍ਰਹਮ ਸਾਵਧਾਨ ਸੋਈ।

ਏਕ ਜੋਤਿ ਮੂਰਤਿ ਜੁਗਲ ਹੂੰ ਪੁਜਾਵਈ।¹⁴⁹

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਸ ਸਤਿ ਸਰੂਪ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਜੋਤਿ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤਰਦਿਆਂ ਉਸੇ ਜੋਤਿ ਦਾ ਹਰ ਪਾਸੇ ਪਸਾਰਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਉਹੀ ਇਕ ਜੋਤਿ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਰਹੇ। ਉਸ ਪਰਮਜੋਤਿ ਵਿਚ ਸੁਰਤਿ ਜੋੜਨ ਨਾਲ ਜੀਵ ਉਸ ਪਰਮ ਜੋਤਿ ਵਿਚ ਹੀ ਸਮਾਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਤਿ ਸਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸਤਿ ਸਰੂਪ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। 'ਜਪੁ' ਠਮਕ ਕਿਰਤ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਸਤਿ ਸਰੂਪ ਸੀ, ਸੁੱਗਾਂ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਵੀ ਸਤਿ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਸੀ। ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਵੀ ਸਤਿ ਹੈ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਵੀ ਸਤਿ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ:—

ਆਦਿ ਸਚੁ॥ ਜੁਗਾਦਿ ਸਚੁ॥ ਹੈ ਭੀ ਸਚੁ॥ ਨਾਨਕ ਹੋਸੀ ਭੀ ਸਚੁ॥¹⁵⁰

ਉਹ ਮਾਨਕ ਸੱਚਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਨਾਂ ਸੱਚਾ ਹੈ:—

ਸਾਚਾ ਸਾਹਿਬ ਸਾਚੁ ਨਾਇ॥¹⁵¹

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਇਸ ਸਤਿ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:—

ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਸੁ ਆਦਿ ਸਚੁ ਜੁਗਹ ਜੁਗਤਿਰ ਹੋਦਾ ਆਇਆ॥

ਹੈ ਭੀ ਹੋਸੀ ਸਚੁ ਨਾਉ ਸਚ ਦਰਸਨ ਸਤਿਗੁਰ ਦਿਖਾਇਆ॥¹⁵²

ਇਸ ਸਤਿ ਸਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ 'ਸਤਿਨਾਮ' ਸ਼ਬਦ ਉਸਨੇ ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾਇਆ:—

ਸਤਿਰੂਪ ਸਤਿਨਾਮ ਕਰ ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਦੇਉ ਜਪਾਯਾ॥¹⁵³

ਗੁਰਮੁਖ ਗੁਰੂ ਨੂੰ 'ਸਤਿਸਰੂਪ' ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਰੂਪ ਜਾਣਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਧਿਆਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਸੇ ਸਤਿਨਾਮ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਆਦਿ ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ ਦਾ ਸਿਮਰਣ ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:—

ਸਤਿਗੁਰੁ ਸਤਿ ਸਰੂਪੁ ਹੈ ਧਿਆਨ ਮੂਲੁ ਗੁਰ ਮੂਰਤਿ ਜਾਣੈ।
ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖੁ ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰੁ ਜਿਮਰਣੁ ਪਰਵਾਣੈ॥ 154

ਸਤਿ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵੇਦਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਚਲਿਆ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਆਕਾਸ਼, ਧਰਤੀ, ਹਵਾ ਆਦਿ ਪੰਜ ਕੂਤ ਨੂੰ ਸਤਿ ਰਾਗੀਂ ਸਥਿਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।¹⁵⁵ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਵਾਰਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਵੀ 'ਸਤਿ' ਅਤੇ 'ਸਚਿ' ਸ਼ਬਦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਵਾਰਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਪਰਮਸਤਿ ਤੋਂ ਜੁੱਗੇ ਜੁਗਾਤਰਾਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਪਵਣ, ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਡਿਰ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸੇ ਪਰਮ ਸਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਚਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ:—

ਸਾਰੇ ਤੇ ਪਵਨਾ ਭਇਆ ਪਵਨੇ ਤੇ ਜਲੁ ਹੋਇ॥
ਜਲੁ ਤੇ ਤਿਭਵਣੁ ਸਾਜਿਆ ਘਟਿ ਘਟਿ ਜੋਤਿ ਸਮੋਇ॥ 156

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:—

1. ਸਚਾ ਸਿਰਜਣਹਾਰੁ ਸਚਿ ਸਮਾਇਆ।
ਸਚਹੁ ਪਉਣੁ ਉਪਾਇ ਘਟਿ ਘਟਿ ਛਾਇਆ।
ਪਵਨਹੁ ਪਾਣਿ ਸਾਜਿ ਸੀਸੁ ਨਿਵਾਇਆ।
ਤੁਲਹਾ ਧਰਤਿ ਬਣਾਇ ਨੀਰ ਤਰਾਇਆ।
ਨਿਰਹੁ ਉਪਜੀ ਅਗਿ ਵਣਖੰਡ ਛਾਇਆ।
ਅਗੀ ਹੋਈ ਬਿਰਖੁ ਸੁਫਲ ਫਲਾਇਆ।
ਪਉਣ ਪਾਣੀ ਬੰਸੀਤਰੁ ਮੋਨਿ ਮਿਲਾਇਆ।
ਆਂਦ ਪੁਰਖੁ ਆਦੈਸ ਖੇਲੁ ਰਚਾਇਆ।¹⁵⁷
2. ਕੇਵਡੁ ਆਖਾ ਸਚੁ ਸਚੇ ਭਾਇਆ।¹⁵⁸

ਸਤਿ ਸਰੂਪ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਸੱਚਾ ਹੈ। ਸਤਿਗੁਰ ਦੀ ਸੱਚੀ ਬਾਣੀ ਰਾਗੀਂ ਸਨੁੱਖ ਸੱਚੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨੇ ਸੱਚਾ ਪ੍ਰਭੂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ:—

ਸਚੀ ਬਾਣੀ ਸਚੁ ਹੈ, ਸਚੁ ਮੋਨਿ ਮਿਨਾਇਆ।¹⁵⁹

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ —

ਸਤਿਗੁਰ ਸਚਾ ਨਾਉ ਆਖਿ ਸੁਣਾਇਆ।

ਗੁਰ ਮੂਰਤਿ ਸਭੁ ਥਾਉ ਧਿਆਨ ਧਰਾਇਆ।

ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਅਸਰਾਉ ਸਚਿ ਸੁਹਾਇਆ।¹⁶⁰

ਸੱਚੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਗੁਰਮੁਖ ਮਨੁੱਖ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਧਰਤੀ ਬਣਾਈ। ਇਸ ਧਰਤੀ ਤੇ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਨਾਸ਼ ਗੁਰਮੁਖਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਇਕ ਖੇਤ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਰਾਹੀਂ ਸੱਚੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇੱਜਤ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਘਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੱਚੇ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਮਨੁੱਖ ਵੀ ਇੱਜਤ ਹਾਸਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮਨੁੱਖ ਸੱਚੇ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਮਾ ਸਕਦਾ:—

ਗੁਰਮੁਖਿ ਧਰਤੀ ਸਾਚੈ ਜਾਜੀ॥ ਤਿਸੁ ਮਹਿ ਚੰਪਤਿ ਖਪਤਿ ਸੁ ਬਾਜੀ॥

ਗੁਰ ਕੈ ਸਬਦ ਰਪੈ ਰੰਗੁ ਨਾਇ॥ ਸਾਚਿ ਰਤਉ ਪਤਿ ਸਿਉ ਘਰਿ ਜਾਇ॥

ਸਾਚ ਸਬਦ ਬਿਨੁ ਪਤਿ ਨਹੀ ਪਾਵੈ॥ ਨਾਨਕ ਬਿਨੁ ਨਾਵੈ ਕਿਉ ਸਾਚਿ ਸਮਾਵੈ॥¹⁶¹

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ:—

1. ਸਤਿਗੁਰ ਸਬਦ ਗਿਆਨੁ ਸਚੁ ਅਨਹਦ ਧੁਨਿ ਵਿਸਮਾਦੁ ਸੁਣਾਇਆ।

ਗੁਰਮੁਖਿ ਪੰਥ ਚਲਾਇਓਨੁ ਨਾਮੁ ਦਾਨੁ ਇਸਨਾਨੁ ਦਿੜਾਇਆ।¹⁶²

2. ਸਚਾ ਬੇਪਰਵਾਹੁ ਸਚਿ ਸਮਾਇਆ।

ਪਾਤਿਸਾਹਾ ਪਾਤਿਸਾਹੁ ਹੁਕਮੁ ਚਲਾਇਆ।¹⁶³

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਲਈ ਵਰਤੇ ਵਾਰਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ 'ਸਤਿਨਾਮ' ਨੂੰ ਸੱਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੀਭ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਉਹ ਨਾਮ ਉਚਾਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਦੇ ਗੁਣ ਵੇਖ ਵੇਖ ਕੇ ਜੀਵਾਂ ਨੇ ਬਣਾਏ ਹਨ, ਪਰ 'ਸਤਿਨਾਮ' ਉਸਦਾ ਮੁੱਢ ਕਦੀਮਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ:—

ਕਿਰਤਮ ਨਾਮ ਕਬੈ ਤੇਰੇ ਜਿਹਬਾ॥ ਸਤਿਨਾਮ ਤੇਰਾ ਪਰਾ ਪੁਰਬਨਾ॥¹⁶⁴

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਤਿ ਸਰੂਪ ਨਈਂ 'ਸਤਿਨਾਮ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਹੀ ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:--

1. ਸਤਿਰੂਪ ਸਤਿਨਾਮ ਕਰ ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਦੇਉ ਜਪਾਯਾ।¹⁶⁵
2. ਸਤਿਨਾਮ ਕਰਤਾਰ ਨਿਰਭਉ ਭਾਲਿਆ।¹⁶⁶
3. ਨਮਸਕਾਰ ਗੁਰਦੇਵ ਕੇ ਸਤਿਨਾਮ ਜਿਸੁ ਮੰਤ੍ਰ ਸੁਣਾਇਆ।¹⁶⁷

ਸੈਭੀ ਸਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ

ਉਹ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਪੁੰਜ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਅਸਤਿਤੱਵ ਸੱਤ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਖੁਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਰੂਪ ਹੈ। ਉਹ ਹਰ ਥਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। 'ਸੈਭੀ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ, ਆਪਣਾ ਰੂਪ ਆਪ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੋਣ ਵਾਲਾ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ।¹⁶⁸ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਪਰਮ ਤੱਤ ਨੂੰ 'ਸਵਯੰਭੂ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ 'ਸੈਭੀ' ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਨਈਂ ਵਰਤੇ ਇਸ ਵਾਚਕ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਬਹੁਤ ਥਾਈਂ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਯੋਗੀਆਂ ਦਾ ਸਨਮਾਨਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਰੁਦ੍ਰ, ਇੰਦ੍ਰ ਆਦਿ ਨਹੀਂ ਲੱਭਦੇ, ਜਿਥੇ ਧਰਤੀ, ਜਲ, ਅਗਨੀ, ਆਕਾਸ਼, ਸਮਾਂ, ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਤਿਤੱਵ ਨਹੀਂ, ਜਿਥੇ ਵੇਦ, ਯੋਗ, ਸੂਰਜ, ਚੰਨ, ਨਿਯਮ, ਆਵਾਗਵਨ ਦੇ ਗੋੜ ਅਨੁਪਸ਼ਿਬਤ ਹਨ, ਉਥੇ ਉਹ ਪਰਮ ਸਤਿ ਕੇਵਲ ਸੈਭੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।¹⁶⁹ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੁੰਨ ਸਮਾਧ ਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਕਲਪਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ:--

ਅਰਬਦ ਨਰਬਦ ਧੁੰਧੁਕਾਰਾ॥ ਧਰਣਿ ਨ ਗਗਨਾ ਹੁਕਮੁ ਅਪਾਰਾ॥
ਨਾ ਦਿਨ ਗੰਨਿ ਨ ਚੰਦੁ ਨ ਸੂਰਜੁ॥ ਸੁੰਨਿ ਸਮਾਧਿ ਲਗਾਇਦਾ॥¹⁷⁰

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਇਸ ਭਾਵ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਉਤਪਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਧਾ ਯੁੱਧ ਸੀ ਜਾਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸੀ? ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਖਬਰ ਨਹੀਂ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ:—

ਪ੍ਰਿਥਮੰ ਸਾਸ ਨ ਮਾਸ ਸੰਨਿ

ਅੰਧ ਯੁੱਧ ਕਛੁ ਖਬਰ ਨ ਪਾਈ॥ 171

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਸ ਸੰਭੰ ਸਰੂਪ ਨਿਰਗੁਣ ਬਹਮ ਨੂੰ ਅਰੰਯ, ਅਨੰਤ, ਅਗੋਚਰ, ਅਦਿੱਖ, ਜਨਮ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਲੇਖੇ ਜੇਖੇ ਤੋਂ ਪਰੇ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਜਾਤਾ ਤੋਂ ਪਰੇ ਅਜੂਨੀ, ਰੂਪ-ਰੇਖ ਅਤੇ ਨਸਲਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ 'ਸੰਭੰ' ਸਰੂਪ ਹੈ। ਉਹ ਸੱਚ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:—

ਅਲਖ ਅਪਾਰ ਅਗਮਿ ਅਗੋਚਰ ਨਾ ਤਿਸੁ ਕਾਨੁ ਨ ਕਰਮਾ।

ਜਾਤਿ ਅਜਾਤਿ ਅਜੋਨੀ ਸੰਭਉ ਨਾ ਤਿਸੁ ਭਾਉ ਨ ਭਰਮਾ।

ਸਾਰੇ ਸਚਿਆਰ ਵਿਟਹੁ ਕੁਰਬਾਣੁ॥

ਨਾ ਤਿਸੁ ਰੂਪ ਵਰਨੁ ਨਹੀਂ ਰੇਖਿਆ ਸਾਰੈ ਸ਼ਬਦਿ ਨੀਸਾਣੁ॥ 172

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਵੀ ਉਸ ਬਹਮ ਨੂੰ ਅਲਖ, ਨਿਰੰਜਨ, ਕਲਪਣਾ ਤੋਂ ਰਹਿਣ ਅਜੋਨੀ, ਅਕਾਲ ਅਤੇ ਅਪਾਰ ਬਿਆਨਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦਾ ਜਾਨਣਾ ਬੜਾ ਕਠਨ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਪਾਰਾਵਾਰ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ:—

1. ਅਲਖ ਨਿਰੰਜਨੁ ਆਖੀਐ ਅਕਲ ਅਜੋਨਿ ਅਕਾਲ ਅਪਾਰਾ॥ 173

2. ਅਗਮ ਅਗੋਚਰ ਗਹਣਗਤਿ ਸਬਦ ਸੁਰਤਿ ਨਿਵ ਅਲਖੁ ਲਖਾਇਆ।

ਅਪਰੰਪਰ ਆਗਾਧਿ ਔਧਿ ਪਰਮਿਤਿ ਪਾਰਾਵਾਰ ਨ ਪਾਇਆ॥ 174

ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ ਸੱਚਾ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਸਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਨਿਰਭਉ ਤੇ ਨਿਰਵੇਰ ਹੈ। ਉਸ ਕਾਲ ਰਹਿਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਇਕ ਮੂਰਤੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜੂਨਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ

ਉਹ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ:—

1. ਸਤਿਨਾਮ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖੁ ਨਿਰਭਉ ਹੋਇ ਨਿਰਵੈਰੁ ਸਦਾਇਆ।
ਅਕਾਲਿ ਸੂਰਤਿ ਪੜੋਖ ਸੋਇ ਨਾਉ ਅਜੂਨੀ ਸੈਭੀ ਭਾਇਆ।¹⁷⁵
2. ਨਿਰੰਕਾਰੁ ਆਕਾਰੁ ਵਿਣੁ ਏਕੰਕਾਰ ਨ ਅਲਖੁ ਲਖਾਇਆ।
ਆਪੇ ਆਪਿ ਉਪਾਇਕੈ ਆਪੇ ਆਪਣਾ ਨਾਉ ਧਰਾਇਆ।

ਆਦਿ ਨ ਅੰਤੁ ਬਿਅੰਤੁ ਹੈ ਆਪੇ ਆਪਿ ਨ ਆਪ ਗਣਾਇਆ।
ਆਪੇ ਆਪੁ ਉਪਾਇ ਜਮਾਇਆ।¹⁷⁶

ਵਿਅਕਤ ਸਗੁਣ ਸਰੂਪ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਸਗੁਣ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਛਾਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਜਿਆਦਾ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਹੀ ਸੀ। ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਮਨਨ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਜਾਂ ਅਨੁਭੂਤਿ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਤਾਂ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਭਗਤ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ। ਸ਼ਰਧਾ ਵੀ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਗੁਣਵਾਨ ਬਲਵਾਨ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾਵਾਨ ਦੇ ਲਈ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲੇ ਸੰਤ ਸਾਧਕਾਂ ਦੇ ਲਈ ਅਵਿਅਕਤ ਸਤ੍ਰੁ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਆਰੋਪ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਸਤ੍ਰੁ ਦੇ ਸਮਾਨ ਕਲੀਪਤ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।¹⁷⁷ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਇਹ ਸਗੁਣ ਰੂਪ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਚਿਤਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਸਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਬਹੁ ਦੇਵਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੇ ਉਸ ਅੱਖਰ ਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਲੀਭਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਸਰਬਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤ ਤੋਂ ਅਵਿਅਕਤ ਦੀ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਕਠਿਨ ਅਤੇ ਦੁਖਦਾਈ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।¹⁷⁸

ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅਨੇਕ ਨਾਮ ਅਤੇ ਅਨੰਤ ਰੂਪ ਹਨ। ਉਸਦੇ ਗੁਣ ਵੀ ਅਕੱਥ ਹਨ। ਲੋਕ ਸੁਣ ਸੁਣ ਕੇ ਉਸਦੀ ਸਿਫਤ ਸਲਾਹ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਕਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਕੋਈ ਵੀ ਉਸਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ:—

1. ਤੇਰੇ ਨਾਮ ਅਨੇਕਾ ਰੂਪ ਅਨੰਤਾ ਕਹਣੁ ਨ ਜਾਈ ਤੇਰੇ ਗੁਣ ਕੇਤੇ।¹⁷⁹
2. ਸੁਣਿ ਸੁਣਿ ਆਖੀ ਕੇਤੀ ਬਾਣੀ।। ਸੁਣਿ ਕਹੀਐ ਕੇ ਅੰਤੁ ਨ ਜਾਣੀ।¹⁸⁰

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਅਨੁਸਾਰ :-

1. ਲਖ ਲਖ ਬਹੁਮੇ ਵੇਦ ਪੜ੍ਹ ਇਕਸ ਅਖਰ ਭੇਦੁ ਨ ਜਾਤਾ।
ਜੋਗ ਧਿਆਨ ਮਹੇਸ ਲਖ ਰੂਪ ਨ ਰੇਖ ਨ ਭੇਖ ਪਛਾਤਾ।
ਲਖ ਅਵਤਾਰ ਅਕਾਰ ਕਰਿ ਤਿਲੁ ਵੀਰਾਰੁ ਨ ਬਿਸਨ ਪਛਾਤਾ।
ਲਖ ਲਖ ਨਉਤਨ ਨਾਉ ਨੈ ਲਖ ਲਖ ਸੇਖ ਵਿਸੇਖ ਨ ਤਾਤਾ।
ਚਿਰੁ ਜੀਵਣੁ ਬਹੁ ਹੰਢਣੇ ਦਰਸਨ ਪੰਥ ਨ ਸਬਦੁ ਸਿਵਾਤਾ।¹⁸¹
2. ਅਕਥ ਕਥਾ ਕਿਉ ਜਾਣੀਐ ਕੋਇ ਨ ਆਖਿ ਸੁਣਾਵਣਹਾਰਾ।¹⁸²

ਉਹ ਅਵਿਅਕਤ ਬਹੁਮ ਹਰੇਕ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਅਦਿਸ਼ਟ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਨਿਰਮਲ ਪ੍ਰਭੂ ਪਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਤੋਂ ਸਰਗੁਣ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਆਪਣੇ ਅਦਿਸ਼ਟ ਆਤਮਕ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਆਕਾਰ ਵਾਲਾ ਬਣਕੇ ਸੂਖਮ ਤੇ ਅਸਬੂਲ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ:-

1. ਅਵਿਗਤੇਂ ਨਿਰਮਾਇਣੁ ਉਪਜੈ, ਨਿਰਗੁਣ ਤੇ ਸਰਗੁਣ ਥੀਆ।¹⁸³
2. ਘਟਿ ਘਟਿ ਗੁਪਤਾ ਗੁਰਮੁਖਿ ਮੁਕਤਾ।¹⁸⁴

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਘਟਿ ਘਟਿ ਅਤੇ ਕਰੋੜਾਂ ਬ੍ਰਹਮੰਡਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਿਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਸਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪੂਰਨ ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਰਗੁਣ ਸਰਗੁਣ ਅਲਖੁ ਲਖਾਇਆ।

ਰੋਮ ਰੋਮ ਵਿਚਿ ਚਿਰਖਿਓਨੁ ਕਰਿ ਬ੍ਰਹਮੰਡੁ ਕਰੋੜਿ ਸਮਾਇਆ।¹⁸⁵

ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪ ਹੀ ਅੰਡਜ, ਜੇਰਜ, ਸੈਤਜ ਤੇ ਉਤਭੁਜ ਹੈ। ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਸਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਮਸਤ ਖੰਡ ਆਦਿ ਹੈ। ਨਿਰਗੁਣ ਤੇ ਸਰਗੁਣ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਨਿਰਗੁਣ ਅਤੇ ਸੂਖਮ ਰੂਪ ਤੋਂ ਹੀ ਸਬੂਲ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

1. ਆਪੇ ਅੰਡਜ ਜੇਰਜ ਸੇਤਜ ਉਤਭੁਜ ਆਪੇ ਖੰਡ ਆਪੇ ਸਭ ਲੋਇ।¹⁸⁶
2. ਤੂੰ ਪੇਡੁ ਸਾਖ ਤੇਰੀ ਫੁਲੀ।। ਤੂੰ ਸੂਖਮੁ ਹੋਆ ਅਸਥੁਲੀ।।¹⁸⁷
3. ਆਪਹਿ ਸੂਖਮ ਆਪਹਿ ਅਸਥੁਲਾ।। ਨਖੀ ਨ ਜਾਈ ਨਾਨਕ ਲੀਨਾ।।¹⁸⁸

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਇਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਅਨੇਕ ਰੂਪ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖ ਲੋਕ ਖਾਣੀਆਂ ਤੇ ਬਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਾਧ ਲੈਂਦੇ ਹਨ:—

1. ਬਿਰਖੁ ਹੋਵੈ ਬੀਉ ਬੀਜੀਐ ਕਰਦਾ ਪਾਸਾਰਾ।
ਜੜ ਅੰਦਰਿ ਪੇਡ ਬਾਹਰਾ ਬਹੁ ਫਾਲ ਬਿਸਥਾਰਾ।
ਪਤ ਫੁਲ ਫਲ ਫਲੀਦਾ ਰਸ ਰੰਗ ਸਵਾਰਾ।
ਵਾਸੁ ਨਿਵਾਸੁ ਉਲਾਸੁ ਕਰਿ ਹੋਇ ਵਡ ਪਰਵਾਰਾ।
ਫਲ ਵਿਰਿ ਬੀਉ ਸੀਜੀਉ ਹੋਇ ਫਲ ਫਲੋ ਹਜਾਰਾ।
ਆਪੇ ਆਪ ਵਰਤਦਾ ਗੁਰਮੁਖਿ ਨਿਸਤਾਰਾ।¹⁸⁹
2. ਅੰਡਜ ਜੇਰਜ ਸਾਧਿ ਕੈ ਸੇਤਜ ਉਤਭੁਜ ਖਾਣੀ ਬਾਣੀ।¹⁹⁰

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਕਾਸ਼ ਨਜ਼ਰ ਤਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਕਿ ਅਕਾਸ਼ ਕਿੱਡਾ ਕੁ ਵੱਡਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸਦੀ ਉਚਾਈ ਦਾ ਕਥਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੰਛੀ ਅਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਉਡਾਰੀਆਂ ਤਾਂ ਲਾਉਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਉਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਸਕਦੇ। ਉਸ ਦਾ ਅੰਤ ਕਿਸੇ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ। ਇਸ ਸਾਰੀ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਬਲਿਹਾਰ ਜਾਈਏ ਜਿਸ ਨੂੰ ਲੱਖਾਂ ਅਕਾਸ਼ ਵੀ ਪਹੁੰਚ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ:—

- ਅੰਬਰੁ ਨਦਰੀ ਆਵਦਾ ਕੇਵਡੁ ਵਡਾ ਕੋਇ ਨ ਜਾਣੈ।
ਉਚਾ ਕੇਵਡੁ ਆਖੀਐ ਸੁੰਨ ਸਰੂਪੁ ਨ ਆਖਿ ਵਖਾਣੈ।
ਲੀਨ ਉਡਾਰੀ ਪੰਖਣੁ ਅਨਲ ਮਨਲ ਉਡਿ ਖਬਰਿ ਨ ਆਣੈ।
ਓੜਕਿ ਮੂਲਿ ਨ ਲਭਈ ਸਭੇ ਹੋਇ ਡਿਰਨਿ ਹੰਰਾਣੈ।
ਲਖ ਅਗਾਸ ਨ ਅਪੜਨਿ ਕੁਦਰਤਿ ਕਾਦਰੁ ਨੇ ਕੁਰਬਾਣੈ।¹⁹¹

ਉਸ ਕਾਰਨ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਦਾ ਜਿਸਨੇ ਸਾਰੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪ ਰੋਮ ਰੋਮ ਵਿਚ ਵਸਦਾ ਹੈ:—

ਕਾਰਨ ਕਿਨੈ ਨ ਲਿਖਿਆ ਕੁਦਰਤਿ ਸਾਜਿ ਕੀਆ ਅਵਤਾਰਾ।

ਇਕੁ ਦੂ ਕੁਦਰਤਿ ਲਖ ਕਰਿ ਲਖ ਬਿਅੰਤ ਅਸੀਖ ਆਪਾਰਾ।

ਰੋਮਿ ਰੋਮਿ ਵਿਚਿ ਰਖਿਯੋਨਿ ਕਰਿ ਬਹਮੰਡਿ ਕਰੋੜਿ ਸੁਮਾਰਾ।¹⁹²

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਪਤਮ ਨੂੰ ਖਸਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ:—

ਸਚੀ ਖਸਮ ਰਜਾਇ ਭਾਣਾ ਭਾਵਣਾ।

ਸਤਿਗੁਰ ਪੈਰੀ ਪਾਇ ਆਪੁ ਗਵਾਵਣਾ।¹⁹³

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਅਵਤਾਰ ਵਾਦ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਰੱਖਿਅਕ ਜ਼ਰੂਰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਭਗਤ ਪ੍ਰਿਹਲਾਦ ਦਾ ਵਾਰ ਵਾਰ ਜ਼ਿਕਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਇਕ ਮਾਤਰ ਉਦੇਸ਼ ਜੀਵਾਂ ਤੇ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਆਪਣੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਮਰਿਯਾਦਾ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਿਹਲਾਦ ਦੇ ਪਿਤਾ ਹਰਣਾਖਸੁ ਨੇ ਹੰਕਾਰ ਵਸ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਪਤਮ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿਉਂ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਮੌਤ ਤੇ ਜਿੱਤ ਦਾ ਵਰਦਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਅਸਤਰ-ਸੁਸਤਰ ਠਾਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜਦ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਪਤਮ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਪ੍ਰਿਹਲਾਦ ਨੇ ਵਿਦਰੋਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਕੁੱਝ ਢੰਗ ਤਰੀਕੇ ਅਪਣਾਏ ਗਏ, ਪਰ ਨਿਸਫਲ। ਅੰਤ ਉਸ ਨੂੰ ਗਰਮ ਲੋਹ-ਸਤੰਭ ਨੂੰ ਜੌੜੀ ਪਾਉਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸਤੰਭ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਨਰਸਿੰਘ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਭਗਤ ਪ੍ਰਿਹਲਾਦ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ:—

1. ਦੁਰਮਤਿ ਹਰਣਾਖਸੁ ਦੁਰਾਰਾਗੀ।। ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਰਾਇਣ ਗਰਬ ਪ੍ਰਹਾਰੀ।

ਪ੍ਰਿਹਲਾਦ ਉਧਾਰੇ ਕ੍ਰਿਪਾਧਾਰੀ।।¹⁹⁴

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:—

ਕਢ ਖੜਕ ਸਦ ਪੁਛਿਆ ਕਉਣ ਸੁ ਤੇਰਾ ਹੈ ਉਸਤਾਦ।
 ਬੀਮ ਪਾੜ ਪਰਗਟਿਆ ਨਰਸਿੰਘ ਰੂਪ ਅਨੂਪ ਅਨਾਦ।
 ਬੇਮੁਖ ਪਕੜ ਪਛਾੜੀਅਨ ਸੰਤ ਸਹਾਈ ਆਦਿ ਜੁਗਾਦਿ।¹⁹⁵

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬਨੇਜਿਥੇ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਬੇਅੰਤ, ਅਲੱਖ, ਅਸਗਾਰ, ਅੰਗਮਿ, ਅਗੋਚਰ, ਕਰਤਾ ਰੂਪ, ਓਅੰਕਾਰ ਆਦਿ ਦੱਸ ਕੇ ਉਸਦੇ ਨਿਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਵੀ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਸੱਭ ਕੁੱਝ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਹੈ:—

1. ਆਪੇ ਰਸੀਆ ਆਪਿ ਰਸ ਆਪੇ ਰਾਵਣਹਾਰੁ।
 ਆਪੇ ਹੋਏ ਚੋਲੜਾ ਆਪੇ ਸੇਜ ਭਤਾਰ।¹⁹⁶
2. ਆਪੇ ਪਈ ਕਲਮ ਆਪਿ ਉਪਰਿ ਲੇਖੁ ਭਿ ਤੂੰ।
 ਏਕੋ ਕਹੀਐ ਨਾਨਕਾ ਦੂਜਾ ਕਾਰੇ ਕ੍ਰਮ।¹⁹⁷

ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਆਪ ਭੁੱਖਾ ਹੋਕੇ ਰਸੋਈ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਹੀ ਰਸਦਾਇਕ ਭੋਜਨ ਬਣਾਉਂਦਾ, ਆਪ ਹੀ ਖਾਂਦਾ ਤੇ ਆਪ ਹੀ ਸਲਾਹੁਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਰਸ, ਰਸੀਆ ਅਤੇ ਰਸਨਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਦਾਤਾ, ਭੁਗਤਾ ਅਤੇ ਆਪ ਹੀ ਭੋਗਾਯਤਨ ਹੈ। ਆਪ ਹੀ ਮੰਜੀ ਵਿਛਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪ ਹੀ ਉੱਪਰ ਸੇਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਪਨਿਆਂ ਵਿਚ ਆਪ ਹੀ ਘੁੰਮਦਾ ਹੈ, ਰਾਉ ਤੋਂ ਰੰਕਿ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤੌਤਾ ਠੰਢਾ ਰੂਪ ਧਾਰਦਾ ਹੈ। ਹਰਖ ਅਤੇ ਸੋਗ ਮਾਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਸੱਭ ਥਾਂ ਵਰਤ ਰਿਹਾ ਹੈ:—

ਆਪੇ ਭੁੱਖਾ ਹੋਇਕੈ ਆਪਿ ਜਾਇ ਰਸੋਈ।
 ਭੋਜਨ ਆਪਿ ਬਣਾਇਦਾ ਰਸ ਵਿਚਿ ਰਸ ਗੋਈ।
 ਆਪੇ ਖਾਇ ਸਲਾਹਿ ਕੈ ਹੋਇ ਤਿਪਤ ਸਮੋਈ।
 ਆਪੇ ਰਸੀਆ ਆਪਿ ਰਸੁ ਰਸੁ ਰਸਨਾ ਭੋਈ।
 ਦਾਤਾ ਭੁਗਤਾ ਆਪਿ ਹੈ ਸਰਬੰਗ ਸਮੋਈ।
 ਆਪੇ ਆਪਿ ਵਰਤਦਾ ਗੁਰਮੁਖਿ ਸੁਖੁ ਹੋਈ॥੩॥

ਆਪੇ ਪਲੀਘ ਵਿਛਾਇਕੀ ਆਪਿ ਅੰਦਰਿ ਸਉਂਦਾ।
 ਸੁਹਣੇ ਅੰਦਰਿ ਜਾਇਕੇ ਦਸੰਤਰ ਭਉਂਦਾ।
 ਰੰਕਿ ਰਾਉ ਰਾਉ ਰੰਕਿ ਹੋਇ ਦੁਖ ਸੁਖ ਵਿਚਿ ਪਉਂਦਾ।
 ਤਤਾ ਸਾਅਰਾ ਹੋਇ ਜਨੁ ਆਵਟਣੁ ਖਉਂਦਾ।
 ਹਰਖ ਸੋਗ ਵਿਚਿ ਪਾਵਦਾ ਚਾਵਾਏ ਚਾਉਂਦਾ।
 ਆਪੇ ਆਪਿ ਵਰਤਦਾ ਗੁਰਮੁਖਿ ਸੁਖੁ ਰਉਂਦਾ।।4।।¹⁹⁸

ਅੰਤ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ
 ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਗੁਣ, ਸਰਗੁਣ, ਸਗੁਣ, ਨਿਰਗੁਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤਰਿਆ
 ਹੈ। ਉਸਦੀ ਏਕਤਾ ਵਿਚ ਅਨੇਕਤਾ ਅਤੇ ਅਨੇਕਤਾ ਵਿਚ ਏਕਤਾ ਛੁਪੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਹ
 ਪੜ੍ਹ 'ਓਕਾਰ' ਰੂਪ ਹੈ। ਉਹ ਸੱਭ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਉਹ ਏਕੰਕਾਰ, ਅਮਰ,
 ਅਜੋਨੀ ਅਗਮ-ਅਗੋਚਰੁ ਹੈ। ਉਹ ਘਟਿ ਘਟਿ ਵਿਚ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ 'ਸ਼ਬਦ'
 ਰੂਪ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਨੰਦ ਯੁਕਤ ਹੈ। ਸੂਨਯ ਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਵਾਸਾ 'ਸੁੰਨਿ ਮੰਡਲ' ਵਿਚ
 ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੱਭ ਪਾਸੇ ਨਿਰਗੁਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ
 ਸੀ, ਜੋ ਜੁੱਗਾਂ ਜੁਗਾਤਰਾਂ ਤੱਕ ਘੁੱਪ ਹਨੇਰੇ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸੀ। ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਰੰਜਨ
 ਰੂਪ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਭਾਈ
 ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਵਰਣਿਤ ਬ੍ਰਹਮ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਬ੍ਰਹਮ ਵਾਂਗ ਨਿਰਭਉ, ਨਿਰਵੈਰ,
 ਅਕਾਲਿ ਮੂਰਤਿ, ਅਜੂਨੀ, ਸੈਭੰ, ਅਗਮ-ਅਗੋਚਰ, ਨਿਰਵਿਕਾਰ, ਅੰਬਨਾਸੀ ਅਤੇ
 ਅਕੀਥ ਹੈ। ਸਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸੁੰਨਿ ਸਮਾਧੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ
 ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਹੀ ਵਾਕ ਨਾਲ ਸਾਰੀ ਸਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ।
 ਪਰਮਾਤਮਾ ਮਹਾਨ ਜੋਤਿ ਹੈ, ਜੀਵ ਉਸ ਦਾ ਅੰਸ ਮਾਤਰ ਹੈ। ਉਸੇ ਜੋਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼
 ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਸਤਿ ਸਰੂਪ ਤੇ ਸੈਭੰ ਹੈ। ਵਿਰਾਟ-ਸਰੂਪ
 ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਾਰੀ ਸਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕਰਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਅੰਤਰਜਾਮੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪਣੇ ਭਗਤਾਂ
 ਦੀ ਨਾਜ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਜੀਵ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇੱਕ
 ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਸਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਆਦਿ, ਮੱਧ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ
 ਆਪਣੀ ਨਿਰਗੁਣ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਹੀ ਸਰਗੁਣ ਅਵਸਥਾ ਧਾਰਨ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ
 ਜੋ ਕੁੱਝ ਵੀ ਵਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਸਭ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ

ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਰਖਾੜੀ ਵਾਂਗ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ ਅਤੇ ਸਰਗੁਣ ਦੋਵੇਂ ਰੂਪ ਮੰਨੇ ਹਨ।

ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਠੇਹਲੀ ਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕਿ ਆਦਿ ਰੱਬ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਰੂਪ ਸਰਗੁਣ, ਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ।¹⁹⁹ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤੇ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਢੁੱਕਦਾ ਹੈ।

ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਬਾਰੇ ਵੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਘਟਿ ਘਟਿ ਵਿਚ ਵਸਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਕਰੋੜਾਂ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਬਣਾ ਕੇ ਰੋਮ ਰੋਮ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਦਿਸ਼ਟਮਾਨ ਸੰਸਾਰ ਉਸ ਇੱਕ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਹੀ ਏਡਾ ਵੱਡਾ ਪਸਾਰਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸੁੱਤਿ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਓਅੰਕਾਰ ਰੂਪ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇੱਕ ਫੁਰਨੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਵਜ੍ਹਦ ਕਰਕੇ ਇਸਦੇ ਰੋਮ ਰੋਮ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਪਸਾਰਾ ਪਸਾਰਿਆ ਹੈ:—

1. ਰੋਮਿ ਰੋਮਿ ਵਿਚਿ ਰਖਿਓਨਿ ਕਰਿ ਬ੍ਰਹਮੰਡਿ ਕਰੋੜਿ ਸੁਮਾਰਾ।

ਕੁਦਰਤਿ ਇਕੁ ਏਤਾ ਪਸਾਰਾ।²⁰⁰

2. ਸਚਾ ਸਿਰਜਣਿਹਾਰੁ ਸਚਿ ਸਮਾਇਆ।²⁰¹

3. ਓਅੰਕਾਰੁ ਅਕਾਰੁ ਕਰਿ ਇਕੁ ਕਵਾਉ ਪਸਾਉ ਪਸਾਇਆ।

ਰੋਮ ਰੋਮ ਵਿਚਿ ਰਖਿਓਨੁ ਕਰਿ ਬ੍ਰਹਮੰਡਿ ਕਰੋੜਿ ਸਮਾਇਆ।²⁰²

ਉਸ ਰੋਮ ਰੋਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਨਿਰਗੁਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਪੁਰਖ ਸਤਿਗੁਰ ਦਾ ਸੁਖਦਾਈ ਰੂਪ ਧਾਰਿਆ ਹੈ:—

ਰੋਮ ਰੋਮ ਵਿਚਿ ਰਖਿਓਨੁ ਕਰਿ ਬ੍ਰਹਮੰਡਿ ਕਰੋੜਿ ਸਮਾਈ।

੦ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪੂਰਨ ਬ੍ਰਹਮੁ ਸਤਿਪੁਰਖ ਸਤਿਗੁਰ ਸੁਖਦਾਈ।।²⁰³

ਇਹ 'ਇੱਕ' ਬਹੁਮ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਹੈ, ਹਰ ਸ਼ੈਲ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਰਚਾਈ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਤੇ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਪ ਹੀ ਰਸੀਆ, ਆਪਿ ਰਸ ਅਤੇ ਆਪੇ ਰਾਵਣੁਹਾਰ ਹੈ।²⁰⁴ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਨੀਦਰ ਤੇ ਆਪ ਹੀ ਨੀਦ੍ਰਾਨਾ ਹੈ।²⁰⁵ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵਰਤਕੇ ਵੀ ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਸਾਖੀ ਰੂਪ ਹੈ। ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਇਕ ਤੋਂ ਅਨੇਕ ਹੋ ਕੇ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੈ।²⁰⁶ ਬਹੁਮ ਜੋ ਆਪੇ ਆਪ ਵਰਤਦਾ ਹੈ, ਬਹੁਰੀਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਹ ਇਕੋ ਹੀ ਹੈ।²⁰⁷ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸੱਭ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਵਾਂਗ ਵਿਆਪਕ ਹੈ।²⁰⁸ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੇਕਾਂ ਘੜਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕੋ ਚੰਦਰਮਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਪੂਰਨ ਪਾਰਬਹੁਮ ਸਾਰੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੈ।

ਪਾਰਬਹੁਮ ਪੂਰਨ ਬਹੁਮ ਘਟਿ ਚੰਦੁ ਅਕਾਰਾ।²⁰⁹

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਹੁਮ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਸਮਾਧੀ ਅਵਸਥਾ ਨਈ 'ਸੱਚ ਖੰਡ', 'ਸੁੰਨਿ' ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸਿਰਜਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਹੈ, ਪੰਤੂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਦਰਸ਼ਕ ਅਤੇ ਰਸਿਕ ਵੀ ਹੈ, ਇਸ ਨਈ ਸਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਕਣ ਕਣ ਵਿਚ ਸਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਰਵ ਉੱਚਤਾ ਉਸਦੀ ਪਰਿਪੂਰਣਤਾ ਦੀ ਸੂਚਕ ਹੈ ਅਤੇ ਕਣ-ਕਣ ਵਿਚ ਸਮਾਵਿਸ਼ਟ ਉਸਦੀ ਵਿਆਪਕਤਾ ਹੈ। ਜਦ ਵਿਸ਼ਵ-ਪਰਿਕ੍ਰਮਾ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਤਿਤੱਵ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤਾਂ ਵੀ ਅਕਾਲ ਦਾ 'ਸ਼ਬਦ' ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਹੁਕਮ, ਇੱਛਾ ਅਤੇ ਕਵਾਉ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੋਲੀ ਹੋਲੀ ਇਸ 'ਕਵਉ' ਤੋਂ ਸਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ। ਡਿਰ ਉਹ ਧਰਮ ਅਲੌਕਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਖੁਦ ਆਪਣੀ ਚਮਤਕਾਰਕ ਰਚਨਾ ਦਾ ਆਨੰਦ ਨੈਣ ਨਈ ਸੱਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਹੋ ਬੈਠੀ।²¹⁰ ਡਾ. ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ' ਵਿਚ 'ਹੁਕਮ' ਦਾ ਅਰਥ ਈਸ਼ਵਰੀ ਡੁਰਨਾ ਜਾਂ ਈਸ਼ਵਰੀ ਇੱਛਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।²¹¹

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਇੱਕ ਡੁਰਨੇ ਤੋਂ ਸਾਰੀ ਸਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਪਸਾਰਾ ਮੀਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:-

1. ਕੀਤਾ ਪਸਾਉ ਏਕੋ ਕਵਾਉ। ਤਿਸਤੇ ਹੋਏ ਲਖ ਦਰਿਆਉ।²¹²

2. ਖੰਡ ਦੀਪ ਸਭ ਲੋਆ। ਏਕ ਕਵਾਵੈ ਤੇ ਸਭਿ ਹੋਆ।²¹³

3. ਤੂੰ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖੁ ਅਗੰਮੁ ਹੈ, ਆਪਿ ਸਿਸ਼ਟਿ ਉਪਾਤੀ।

ਰੰਗ ਪਰੰਗ ਉਪਾਰਜਨਾ ਬਹੁ ਬਹੁ ਬਿਧਿ ਭਾਤੀ।।²¹⁴

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਇਕ ਫੁਰਨੇ ਦੇ ਵਜੂਦ ਤੋਂ ਸਾਰੀ ਸਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਪਸਾਰਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ:—

1. ਚੰਕਾਰੂ ਅਕਾਰੂ ਕਰਿ ਏਕ ਕਵਾਉ ਪਸਾਉ ਪਸਾਰਾ।²¹⁵
2. ਇਕ ਕਵਾਉ ਪਸਾਉ ਕਰਿ ਚੰਕਾਰਿ ਅਕਾਰੂ ਪਸਾਰਾ।
ਪਉਣ ਪਾਣੀ ਬੈਸੰਤਰੇ ਧਰਤਿ ਅਗਾਏ ਧਰੈ ਨਿਰਧਾਰਾ।²¹⁶
3. ਇਕੁ ਕਵਾਉ ਪਸਾਉ ਕਰਿ ਕੁਦਰਤਿ ਅੰਦਰਿ ਕੀਆ ਪਸਾਰਾ।
ਪੀਜ ਤਤ ਪਰਵਾਣੁ ਕਰਿ ਚਹੂੰ ਖਾਣੀ ਵਿਚਿ ਸਭ ਵਰਤਾਰਾ।²¹⁷

'ਜਪੁਜੀ' ਦੀ 37ਵੀਂ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਕਿ ਸੱਚ ਖੰਡ ਦਾ ਵਾਸੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਇਕ ਰੂਪਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਹੀ ਜੀਵ ਵੀ ਉਥੋਂ ਦਾ ਵਾਸੀ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸੱਚ ਖੰਡ ਵਿਚ ਬੇਅੰਤ ਖੰਡ ਮੰਡਲ ਤੇ ਬੇਅੰਤ ਬਹਿਮੰਡ ਹਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਹ ਨਹੀਂ ਪਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਕਥਨ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਐਖਾ ਹੈ।²¹⁸ ਡਾ. ਮਨਮੋਹਨ ਸਾਹਗਲ 'ਸੱਚਖੰਡ' ਨੂੰ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਪਾਵਰ ਹਾਊਸ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।²¹⁹ ਪ੍ਰੌਫ਼. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਅਨੁਸਾਰ 'ਸੱਚਖੰਡ' ਪਾਵਰ ਹਾਊਸ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸੀਮਿਤ ਅਤੇ ਸਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਅਸਤਿਤੱਵ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਅਨੰਤ ਖੰਡ, ਮੰਡਲ, ਬਹਿਮੰਡ ਅਤੇ ਅਸੰਖ ਲੋਕ ਆਕਾਰਵਤ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਾਣੀ ਰਾਗੀਂ ਕਥਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ 'ਸੱਚ ਖੰਡ' ਜਗਤ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਰੂਪਾਤਮਕ ਜਗਤ ਉਸਦਾ ਅੰਸ਼ ਜਾਂ ਅੰਗ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸੱਚ ਖੰਡ ਇਕ ਅਜੇਹਾ ਵਿਰਾਟ ਖੰਡ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਦਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਜਗਤ ਸ਼ਾਮਲ ਅਤੇ ਸਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।²²⁰

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਿਵਾਸ 'ਸੱਚ ਖੰਡ' ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਰਣਿਤ 'ਸੱਚਖੰਡ' ਵੀ ਜਗਤ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਨਹੀਂ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਤਾਂ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਹੀ 'ਸੱਚ ਖੰਡ' ਦਾ ਵਾਸਾ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਰੂਪ ਸੱਚਖੰਡ ਵਿਚ ਨਿਰੰਕਾਰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਸਤਿਗੁਰ ਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਵਸਦਾ ਹੈ:—

ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਸਚੁ ਖੰਡ ਵਿਚਿ ਸਤਗੁਰੁ ਪੁਰਖ ਵਸੈ ਨਿਰੰਕਾਰਾ।²²¹

ਅੰਬਨਾਸ਼ੀ ਬਹਮ ਦੀ ਸਰਗੁਣ ਮੂਰਤੀ ਗੁਰੂ ਹੈ। ਨਿਰਗੁਣ ਬਹਮ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਗੁਰਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ, ਜੋ ਸ਼ਬਦ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਹੀ ਸਚ ਖੰਡ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:-

1. ਗੁਰ ਮੂਰਤਿ ਪੂਰਨ ਬਹਮੁ ਅੰਬਰਤੁ ਅੰਬਨਾਸੀ।
ਪਾਰਬਹਮੁ ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਸਤਿ ਸੀਗ ਨਿਵਾਸੀ।
ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਸਚੁ ਖੰਡੁ ਹੈ ਭਾਉ ਭਗਤ ਅੰਭਆਸੀ।²²²
2. ਇਕ ਕਵਾਉ ਪਸਾਉ ਕਰਿ ਬਹਮੰਡ ਪਸਾਰੇ
ਕਰਿ ਬਹਮੰਡ ਕਰੋੜ ਲਖ ਰੋਮ ਰੋਮ ਸੰਜਾਰੇ।
ਪਾਰਬਹਮ ਪੂਰਣ ਬਹਮ ਗੁਰੂ ਰੂਪੁ ਮੁਰਾਰੇ।

ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਸਚੁ ਖੰਡੁ ਹੈ ਵਾਸਾ ਨਿਰੰਕਾਰੇ।²²³

ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਕਿਉਂਕਿ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਹੈ ਘਟਿ ਘਟਿ ਵਾਸੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਆਪ ਹੀ ਰਚਕੇ ਆਪ ਹੀ ਵਿਚ ਸਮਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਆਗਿਆਨੀ ਲਈ ਉਹ ਸਰਬ ਵਿਆਪੀ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਦੂਰ ਹੈ। ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲਈ ਉਹ ਨੇੜੇ ਤੋਂ ਨੇੜੇ ਹੈ:-

1. ਭੰਨਹਾਰੀ ਕੁਦਰਤਿ ਵਸਿਆ। ਤੇਰਾ ਅੰਤੁ ਨ ਜਾਈ ਲਖਿਆ।²²⁴
2. ਅਰਥ ਕਥਾ ਕਥੀ ਨ ਜਾਇ।। ਤੀਨਿ ਲੋਕ ਰਹਿਆ ਸਮਾਇ।।²²⁵

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਇਸੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ, ਚੇਰਾਸੀ ਲਖ ਜੂਨ, ਜਲ, ਥਲ ਅਤੇ ਤਿੰਨਾਂ ਭਵਨਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜੀਵ-ਜੰਤੂ, ਬਹਮੰਡ ਆਦਿ ਉਸ ਕਾਦਰ ਦੀ ਹੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ:-

ਚਉਰਾਸੀਹ ਲਖ ਜੋਨਿ ਵਿਚਿ ਜਨੁ ਬਨੁ ਮਗਅਨੁ ਤਿਭਵਣੁ ਸਾਰਾ।
ਇਕਸਿ ਇਕਸਿ ਜੋਨਿ ਵਿਚਿ ਜੀਅ ਜੰਤ ਅਗਣਤ ਅਪਾਰਾ।
ਸਾਸਿ ਗਿਰਾਸ ਸਮਾਲਦਾ ਕਰਿ ਬਹਮੰਡ ਕਰੋੜ ਸੁਮਾਰਾ।
ਰੋਮ ਰੋਮ ਵਿਚਿ ਰਖਿਓਨੁ ਓਅੰਕਾਰੁ ਅਕਾਰੁ ਵਿਬਾਰਾ।
ਸਿਰਿ ਸਿਰਿ ਲੇਖ ਅਲੇਖੁ ਦਾ ਲੇਖ ਅਲੇਖ ਉਪਾਵਣੁਹਾਰਾ।
ਕੁਦਰਤਿ ਕਵਣੁ ਕਰੈ ਵੀਚਾਰਾ।।²²⁶

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਜੀਵ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣ 229
 ਤੋਂ ਵਰਜਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਜੀਵ ਦੇ ਅੰਗ ਸੰਗ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।
 ਜਿਵੇਂ ਫੁੱਲਾਂ ਵਿਚ ਸੁਰੀਯੋ ਵਸਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿਚ ਅਕਸ਼, ਤਿਵੇਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਇੱਕ
 ਰਸ ਸੱਭ ਜੀਵਾਂ ਅੰਦਰ ਵਸਦਾ ਹੈ:—

ਕਾਹੇ ਰੇ ਬਨ ਖੋਜਨ ਜਾਈ।। ਸਰਬ ਨਿਵਾਸੀ ਸਦਾ ਅਲੇਖਾ ਤੇਹੀ
 ਸੀਗੇ ਸਮਾਹੀ।।

ਪੁਰਖ ਮਧਿ ਜਿਉ ਬਾਸ ਬਸਤ ਹੈ ਮੁਕਰ ਮਾਹਿ ਜੈਸੇ ਛਾਈ।
 ਤੈਸੇ ਹੀ ਹਰਿ ਬਸੇ ਨਿਰੰਤਰਿ ਘਟ ਹੀ ਬੋਜਹੁ ਭਾਈ।।²²⁷

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਬੇਅੰਤ ਤੇ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਦੱਸਦੇ
 ਹੋਏ ਨਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਲੱਖ ਅਸਮਾਨਾਂ ਦੀ ਉਗਾਣ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਵੀ ਉਸ ਜਿੰਨਾ ਉੱਚਾ ਨਹੀਂ
 ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦਾ ਸਥਾਨ ਉੱਚੇ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਹੈ। ਨੀਵਾਂ ਹੋਣ, ਉੱਤਰ
 ਦੱਖਣ, ਪੂਰਬ ਤੇ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਘੁੰਮਣ ਨਾਲ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਢਕਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਜੇ
 ਅੱਖ ਦੇ ਡਰੱਕੇ ਵਿਚ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਪਤਲੇ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਲੱਭਿਆ
 ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਤਾਂ ਫੁੱਲਾਂ ਅੰਦਰ ਵਾਸ਼ਨਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਅੰਦਰ ਇਕ ਰਸ ਵਿਆਪਕ
 ਹੈ:—

ਲਖ ਅਸਮਾਨ ਉਗਾਣੇ ਚੜ੍ਹ ਉੱਚਾ ਹੋਇ ਨ ਅੰਬੰਡ ਸਕੈ।

ਪੂਰਬਿ ਪਛਮਿ ਉਤਰਾਧਿ ਦਖਣਿ ਡੋਰ ਚਉਡੈਰਿ ਨ ਢਕੈ।

ਓੜਕ ਮੂਲੁ ਨ ਲਭਈ ਚਪਤਿ ਪਰ ਨਉ ਅਖਿ ਡਰਕੈ।

ਫੁਲਾਂ ਅੰਦਰਿ ਵਾਸੁ ਮਹਾਕੈ।।²²⁸

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਮਨੁੱਖੀ ਹਿਰਦੇ ਅੰਦਰ
 ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤਾਂ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਹੈ ਤੇ ਘਟਿ ਘਟਿ ਦਾ ਵਾਸੀ ਹੈ।
 ਉਹ ਸੱਚ ਖੰਡ ਦਾ ਵਾਸੀ ਹੈ, ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੀ ਇਸ ਸੱਚ ਖੰਡ
 ਦੇ ਵਾਸੀ ਬਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ
 ਹੈ। ਉਹ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਸੁਰੀਯੋ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਰਸ ਵਿਚਰ ਰਿਹਾ

ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੀ ਲੱਭਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸਦਾ ਕਥਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ

ਨਾਮ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗਿਆ ਭਾਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਬਿਹਬਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਪਰਮ ਤੱਤ ਗਿਆਨ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਆਤਮ ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਗਿਆਨ ਸਰੂਪ ਸੰਬੰਧੀ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਭਗਤੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਈਸ਼ਵਰ ਵਿਚ ਅਨੁਰਕਤੀ(ਪ੍ਰੇਮ) ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਤ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, " ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕਰਨਾ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਧਰਮ ਹੈ। ਇਹ ਭਗਤੀ ਨਿਸ਼ਕਾਮ, ਨਿਸ਼ਠਾਸ਼ੁਕਤ ਅਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਭਗਤੀ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਨੂੰ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਕਰਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਗਣਗਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"²²⁹

ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ— ਸੋਖ ਪ੍ਰਾਪਤੀ। ਇਸ ਲਈ ਗਿਆਨ, ਯੋਗ, ਕਰਮਕਾਂਡ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਸਾਧਨ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੇਵਲ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਮਾਰਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਭਗਤ ਆਪਣਾ ਸੱਭ ਕੁੱਝ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਯਾਰਪਨ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਚਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਵਿਚ ਜਗਿਆਸਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਰੰਗਿਆ ਸੱਭ ਕੁੱਝ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਸਾਖਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਠਗਭਾ ਸਾਰੇ ਵਰਗ ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹਨ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸ਼ਰਧਾ, ਨਿਮਰਤਾ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ, ਤਿਆਗ ਸਤਿ ਸੰਗ, ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ, ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਸ਼ਰਧਾਮਈ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਰਧਾ ਉਸਦੇ ਅੰਤਰਕਰਣ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਸ ਸ਼ਰਧਾ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਸਰੂਪ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।²³⁰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਗੁਰੂ ਗੁਰ-ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਅਤੇ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਜੀਵਨ ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਕ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਪੂਰੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਥਾਂ ਪੂਰ ਥਾਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਗਾਈ ਗਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅਰੀਮੀ ਰਾਹਾਂ ਅਤੇ ਰਹੱਸ-ਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣਾ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਕਿਪਾ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਮ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਗੁਰੂ ਬਾਰੇ ਦੀਸ਼ਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਸਾਧਕ ਕਿਸੇ ਗੁਰੂ ਪਾਸੋਂ ਉਪਦੇਸ਼ ਨਾ ਲਵੇ ਤਦ ਤਕ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਪਰਮ ਤੱਤ ਇੰਨਾ ਸੂਖਮ ਹੈ ਕਿ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਹੱਦ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਉਹ ਅਨਿਰਵਚਨੀਯ ਅਤੇ ਅਕਥਨੀਯ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜਾਂ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਤੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਪੂਰਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਅਲੱਖ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਰੂਪ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਣਾਉਂਦਾ:—

ਪੂਰਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਆਪਿ ਨ ਅਲਖੁ ਲਖਾਵਈ।²³¹

ਸਤਿਗੁਰੂ ਤਾਂ ਸੱਚਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹਾਂ ਦਾ ਸਿਰਜਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਹੀ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸੱਚੇ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਨੇ ਹੀ ਆਪਣਾ ਸੱਚਾ ਨਾਮ ਧਰਾਇਆ ਹੈ:—

1. ਸਤਿਗੁਰੂ ਸਚਾ ਪਾਤਿਸਾਹੁ ਪਾਤਿਸਾਹਾ ਪਾਤਿਸਾਹੁ ਸਿਰੀਦਾ।²³²
2. ਗੁਰ ਪਰਮੇਸਰੁ ਜਾਣੀਐ ਸਚੇ ਸਚਾ ਨਾਉ ਧਰਾਇਆ।²³³

ਸਤਿਗੁਰੂ ਹੀ ਸੱਚ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਵੱਡੇ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਵੀ ਵੱਡੀ ਹੈ। ਓਅੰਕਾਰ ਨੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸਰੀਰ ਧਾਰਨ ਕਰਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਕੀਮਤ ਨਹੀਂ ਪਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ:—

ਸਤਿਗੁਰੂ ਵੱਡਾ ਆਖੀਐ ਵਡੇ ਦੀ ਵਡੀ ਵਡਿਆਈ।

ਓਅੰਕਾਰਿ ਅਕਾਰੁ ਕਰਿ ਲਖ ਏਰਿਆਉ ਨ ਕੀਮਤ ਪਾਈ।²³⁴

ਭਾਈ ਜਾਹਨ ਦੀ ਚਰਨਾ ਦਾ ਮੂਲ ਮਨੋਰਥ ਗੁਰਖਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਫ਼ਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੋ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਧਿਆਤਮਕ ਖੇਤਰ ਦੀ ਜਗਿਆਸਾ ਅਤੇ ਕੋਤੂਹਲ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉੱਤਮ ਸਾਰਥ ਦਰਸ਼ਕ ਪਰਮ ਪੁਰਖ ਦੀ ਅਤਿਅੰਤ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਅੰਧਕਾਰ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ, ਅਗਿਆਨ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਗਿਆਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਇਆ ਦੇ ਅੰਧਕਾਰ ਨੂੰ ਛਿਣ ਭੰਗ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।²³⁵

ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਗੁਰੂ ਦੇ ਨਾਨ ਨਾਲ ਗੁਰ-ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। 'ਪ੍ਰਸਾਦ' ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਕਰਨ ਲਈ ਨਦਰ, ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਮ ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਵੀ 'ਜਪੁਜੀ' ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਗੁਰ-ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਦੱਸੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤਾਂ ਫੀਕੇ ਦੀ ਚੋਟ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਤਿਗੁਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਲ ਮਿਲਿਆਂ 'ਸਦਾ ਮੁਕਤੀ' ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੱਦੋ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।²³⁶ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਗੁਰੂ ਦੀ ਲੋੜ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਹੀ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸਾਧਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨੇ ਹੀ ਗਿਆਨ ਦੇ ਚਾਨਣ ਨਾਲ ਮਨ ਨੂੰ ਰੋਸ਼ਨ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤੇ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦਾ ਹਨੇਰਾ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:—

ਗਿਆਨੁ ਅੰਜਨੁ ਗੁਰ ਦੀਆ ਅਗਿਆਨੁ ਅੰਪੈਰ ਬਿਨਾਸ।

ਹਰਿ ਕਿਰਪਾ ਤੇ ਸੰਤ ਭੋਟਿਆ, ਨਾਨਕ ਮਨਿ ਪਰਗਾਸੁ।²³⁷

ਗੁਰੂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਮੋਹ ਦਾ ਪਰਦਾ ਲਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:—

1. ਗੁਰਪਰਸਾਦੀ ਪਾਇਆ। ਤਿਥੈ ਮਾਇਆ ਮੋਹੁ ਤੁਕਾਇਆ।²³⁸

2. ਗੁਰ ਪਰਸਾਦਿ ਰਤਨੁ ਹਰਿ ਨਾਭੈ, ਮਿਟੈ ਅਗਿਆਨੁ ਹੋਇ ਉਜੀਆਪਾ।²³⁹

3. ਘਰੈ ਅੰਦਰਿ ਸਭ ਵਖੁ ਹੈ ਬਾਹਰਿ ਕਿਛੁ ਨਾਗੀ।

ਗੁਰਪਰਸਾਦੀ ਪਾਈਐ ਅੰਤਰਿ ਕਪਟ ਖੁਲਾਗੀ।²⁴⁰

ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗਾਈਡ, ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਨੀਚਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚ 33
 ਜਾਂ ਪਤਿਤ ਉਧਾਰਨ ਹੈ। ਹੋਰ ਦੇਣ ਕਿ ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਵਿਚੋਂ ਭੈਅ ਖਤਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ
 ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਅਕਤਿਤੱਵ ਵਿਚ ਭੈ-ਹਰਨ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਭਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ।
 ਉਹ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਭਲਾ ਮੰਗਣ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ
 ਦੇ ਪਿਆਰ ਲਈ ਜੀਅ ਦਾਨ ਬਖਸ਼ਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਉਹ ਜੀਵ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਦਿਵਾਉਣ ਅਤੇ
 ਪਰਮਤੱਤ ਵਿਚ ਅਭੇਦ ਹੋਣ ਲਈ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।²⁴¹

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦਾ
 ਭਰਪੂਰ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਸੱਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਮੰਨਦੇ
 ਹਨ। ਗੁਰੂ ਹੀ ਸੱਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਉਪਕਾਰੀ ਹੈ, ਸੱਚੇ ਨਾਮ ਦੀ ਸੋਝੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਨਮ
 ਮਰਨ ਦੇ ਗੇੜ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਸਾਰੇ ਸ਼੍ਰੀ ਨਿਵਿਰਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ:-

ਨਮਸਕਾਰ ਗੁਰਦੇਵ ਕੇ ਸਤਿਨਾਮੁ ਜਿਸ ਮੰਤ੍ਰ ਸੁਣਾਯਾ।
 ਭਉਜਲ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਮੁਕਤਿ ਪਦਾਰਥ ਮਾਹਿ ਸਮਾਯਾ।
 ਜਨਮ ਮਰਨ ਭਉ ਕਟਿਆ ਸੰਸਾਰੋਗ ਵਿਜੋਗ ਮਿਟਾਯਾ।
 ਸੰਸਾ ਇਹੋ ਸੰਸਾਰ ਹੈ ਜਨਮ ਮਰਨ ਵਿਚ ਦੁਖੁ ਸਬਾਯਾ।
 ਜਮਦੰਡ ਸਿਰੋਂ ਨ ਉਤਰੇ ਸਾਕਤ ਦੁਰਜਨ ਜਨਮ ਗਵਾਯਾ।
 ਚਰਣ ਗਹੈ ਗੁਰਦੇਵ ਕੇ ਸਤਿ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਮੁਕਤ ਕਰਾਯਾ।
 ਭਾਉ ਭਗਤਿ ਗੁਰ ਪੁਰਬ ਕਰੁ ਨਾਮੁ ਦਾਨੁ ਇਸ਼ਨਾਨ ਦਿੜਾਯਾ।²⁴²

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਗੁਰੂ ਵਿਚ ਅੰਤਰਿਕ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਠਾ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ
 ਹੈ ਕਿਉਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਨਾ ਯੋਗ ਵਿਚ ਸਿੱਧੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ
 ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਸਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ
 ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਡੁੱਬਿਆ ਹੀ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੋਗ ਦੀ ਸਿਧੀ, ਨਾਮ ਦੀ
 ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਮੁਕਤੀ ਆਦਿ ਸੱਭ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ:-

1. ਬਿਨੁ ਸਤਿਗੁਰ ਸੇਵੇ ਜੋਗੁ ਨ ਹੋਈ।। ਬਿਨੁ ਸਤਿਗੁਰ ਭੇਟੇ ਮੁਕਤਿ ਨ ਕੋਈ
 ਬਿਨੁ ਸਤਿਗੁਰੁ ਭੇਟੇ ਨਾਮ ਨ ਪਾਇਆ ਜਾਇ।। ਬਿਨੁ ਸਤਿਗੁਰ ਭੇਟੇ
 ਮਹਾਂ ਦੁਖ ਪਾਇ।²⁴³

ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਮਾਇਆ ਦੇ ਅੰਧਕਾਰ ਅਤੇ ਅਗਿਆਨਤਾ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਦੀ ਅਤਿਅੰਤ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਕਿਉਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਦੇ ਬੀਜਾਂ ਨੂੰ ਡੁੱਟਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਮਨ ਦੇ ਸੰਤਾਪ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਕੇ ਆਤਮਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਮਾਇਆ ਦਾ ਪਰਦਾ ਲਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਅਤੇ ਚਰਿੱਤਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਸ਼੍ਰੀਕਾਵਾਂ ਮਿਟਾਂਦਾ ਹੈ, ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਦੀਆਂ ਕਠਨਾਈਆਂ ਦੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਦੇ ਬਾਲਕ ਵਰਗੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਧੋੜ੍ਹਤਾ ਬਖਸ਼ਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਮਹਾਤਮਾ ਸਿੱਖ ਲਈ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਵਸਦਾ ਆਪ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਬਾਰੋਂ ਫੜ ਕੇ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਭਵ ਸਾਗਰ ਵਿਚੋਂ ਘਰ ਉਤਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰਿਕਤਾ ਵਿਚ ਮਘਨ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਵਿਰਕਤ ਕਰਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਹੋਣ ਲਈ ਸੋਝੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਧਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰੀ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਚਿੜਗ ਰਮਕਾਂਦਾ ਹੈ।²⁴⁵

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਵਿਚ ਅਛੋਂਗ ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਨਿਸ਼ਠਾ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਜੀਵ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਸੋਝੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਗੁਰੂ ਤਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਸਾਰਾ ਜਗ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਹੋਇਆ ਪਤੀਤ ਹੋਇਆ। ਗੁਰੂ ਤਾਂ ਸਾਧ ਰੂਪ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਜਿਹੇ ਸਾਧਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਸੀ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਅਜਿਹੇ ਗੁਰੂ, ਸਤਿਗੁਰੂ, ਸਾਧ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਉਲੀਕਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:—

1. ਸਤਿਗੁਰ ਬਾਣੁ ਨ ਬੁਝੀਐ ਜਿਚਰੁ ਧਰੇ ਨ ਪੁਤੁ ਅਵਤਾਰਾ।

ਗੁਰ ਪਰਮੇਸਰੁ ਇਕ ਹੈ ਸਚਾ ਸਾਹੁ ਜਗਤ ਬਣਜਾਰਾ।

ਰੜੇ ਸੂਰ ਮਿਟ ਜਾਇ ਐਧਾਰਾ।²⁴⁶

2. ਸਤਿਗੁਰ ਸੱਚਾ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਕੂੜੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੁਨੀਆਵੇ।

ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਥਾਂ ਨਾਥ ਹੈ ਹੋਇ ਨਉ ਨਾਥ ਅਨਾਥ ਨਿਥਾਵੇ।

ਸਤਿਗੁਰ ਸਚ ਦਾਤਾਰ ਹੈ ਹੋਰ ਦਾਤੇ ਡਿਰਦੇ ਪਾਛਾਵੇ।

ਸਤਿਗੁਰ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਹੈ ਕਰ ਕਰਤੂਤ ਨ ਨਾਵਾਨ ਨਾਵੇ।

ਸਤਿਗੁਰ ਸੱਚਾ ਸਾਹ ਹੈ, ਹੋਰ ਸਾਹ ਵੇਸਾਹ ਉਚਾਵੇ।
 ਸਤਿਗੁਰ ਸੱਚਾ ਵੈਦ ਹੈ, ਹੋਰ ਵੈਦ ਸਭ ਕੈਦ ਕੂੜਾਵੇ।
 ਵਿਨ ਸਤਿਗੁਰ ਸਭ ਨਿਗੇ ਸਾਵੇ।²⁴⁷

3. ਬਾਝੁ ਗੁਰੂ ਭੁਬਾ ਜਗ ਸਾਰਾ।।²⁴⁸
4. ਭੀਵਾਸਾਗਰ ਗੁਰ ਸਾਗਰ ਸਾਰਾ।।²⁴⁹
5. ਬਾਝੁ ਗੁਰੂ ਅੰਧੇਰੁ ਹੈ ਖਹਿ ਖਹਿ ਮਰਦੈ ਬਹੁ ਬਿਧਿ ਲੋਆ।
 ਵਹਤਿਆ ਪਾਪੁ ਜਗਤੁ ਤੈ ਧਉਲ ਉਡਣਾ ਨਿਸ ਦਿਨ ਰੋਆ।
 ਬਾਝੁ ਦਇਆ ਬਲਗੋਣ ਹੋਇ ਨਿਘਰ ਚਲੈ ਰਸਾਤਲਿ ਟੋਆ।
 ਖੜਾ ਇਕ ਤੈ ਪੈਰ ਤੈ ਪਾਪ ਸੀਗਿ ਬਹੁ ਭਾਰਾ ਹੋਆ।
 ਥੀਐ ਕੋਇ ਨ ਸਾਧੁ ਬਿਨੁ ਸਾਧੁ ਨ ਦਿਸੈ ਜਗ ਵਿਚਿ ਕੋਆ।²⁵⁰

ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਤਰਖੌਲੀ ਤੇ ਲੋਕਾਈ ਦੀ ਹੋ ਰਹੀ ਦੂਰਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੇ ਜਗਤ ਜਲੰਦੇ ਦੀ ਪੁਕਾਰ ਵਜੋਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਬਣਾਕੇ ਜਗਤ ਜਲੰਦੇ ਨੂੰ ਠਾਰਨ ਲਈ ਇਸ ਜਗਤ ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੀ 'ਸਤਿਨਾਮ' ਦਾ ਮੰਤ੍ਰ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ:—

ਸੁਣੀ ਪੁਕਾਰ ਦਾਤਾਰ ਪਭੁ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜਗ ਮਾਹਿ ਪਠਾਯਾ।
 ਚਰਨ ਧੋਇ ਰਹਰਾਸਿ ਕਰਿ ਚਰਣਮਿਤ੍ਰ ਸਿੱਖਾਂ ਪੀਠਾਇਆ।
 ਪਾਰਬਹਮ ਪੂਰਨ ਬਹਮ ਕਲਿਜੁਗ ਅੰਤਰਿ ਇਕ ਦਿਖਾਇਆ।
 ਕਲਿਜੁਗ ਬਾਬੈ ਤਾਰਿਆ ਸਤਿਨਾਮੁ ਪੜਿ ਮੰਤ੍ਰੁ ਸੁਣਾਇਆ।
 ਕਲਿ ਤਾਰਣ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਆਇਆ।²⁵¹

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ:—

ਬਾਬਾ ਦੇਖੈ ਧਿਆਨ ਧਰ, ਜਲਤੀ ਸਭਿ ਪਿਥਮੀ ਤਿਸ ਆਈ।।
 ਬਾਝੁ ਗੁਰੂ ਗੁਬਾਰ ਹੈ, ਹੈ ਹੈ ਕਰਤੀ ਸੁਣੀ ਲੁਕਾਈ।।²⁵²

ਅਸਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਪਾਰਬਹਮ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਾਰਬਹਮ ਹੀ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਹੋਕੇ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਸਮਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਰਗੁਣ ਬਹਮ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਗੁਰੂ ਸੂਰਜ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਟਿ ਘਟਿ ਅੰਤਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਗੁਰੂ ਰੂਪ

ਸੂਰਜ ਨਾਲ ਗੁਰਮੁਖ ਰੂਪ ਕਵਲੁ ਦੀ ਘੋਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਗੁਰਮੁਖ ਆਪਣੇ ਘੋਮ ਭਗਤੀ ਰਾਗੇਂ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਬੁੱਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਨਿਰਗੁਣ ਬਹਮ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ:—

1. ਪਾਰਬਹਮ ਗੁਰ ਰੂਪ ਹੋਇ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਗੁਰ ਸਬਦ ਸਮਾਇਆ।²⁵³
2. ਗੁਰ ਮੂਰਤਿ ਪੂਰਨ ਬਹਮੁ ਘਟਿ ਘਟਿ ਅੰਦਰ ਸੂਰਜੁ ਸੁਝੈ।
ਸੂਰਜ ਕਵਲੁ ਪਰੀਤਿ ਹੈ ਗੁਰਮੁਖਿ ਘੋਮ ਭਗਤ ਕਰਿ ਬੁਝੈ।
ਪਾਰਬਹਮ ਗੁਰਸਬਦੁ ਹੈ ਨਿਝਰਧਾਰ ਵਰੈ, ਗੁਣ ਗੁਝੈ।²⁵⁴

ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਧਿਆਨ ਕਿਸੇ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਤੇ ਧਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਸਹੀ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਮਿਥਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਹੈ ਬਹਮ ਦੀ ਸਰਗੁਣ ਮੂਰਤੀ ਗੁਰੂ। ਸਾਰੇ ਧਿਆਨਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਗੁਰਾਂ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵਿਚਲਾ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਚਰਨ ਹੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਮੁੱਢ ਹੈ। ਕਿਉਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਦੇਵ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸਾਰੇ ਸੁੱਖਾਂ ਦਾ ਸੋਮਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਮੰਤਰਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਗੁਰਾਂ ਦੇ ਬਚਨ ਹਨ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਚਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕਮਨ ਹੋ ਕੇ ਅਰਾਧਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮਨ ਇਕ ਰਿੱਤ ਹੋਕੇ ਅਰਾਧਨ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਰਾਗੇਂ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੀਵ ਅੰਦਰੋਂ ਆਪਾ ਭਾਵ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਚੇਲਾ ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:—

ਧਿਆਨੁ ਮੂਲੁ ਗੁਰ ਦਰਸਨੇ ਪੂਰਨ ਬਹਮੁ ਜਾਣਿ ਜਾਣੇਈ।
ਪੂਜ ਮੂਲੁ ਸਤਿਗੁਰ ਚਰਣ ਕਰਿ ਗੁਰਦੇਵ ਸੇਵ ਸੁਖ ਹੋਈ।
ਮੰਤ੍ਰ ਮੂਲੁ ਸਤਿਗੁਰ ਬਚਨ ਇਕ ਮਨਿ ਹੋਇ ਅਰਾਧੈ ਕੋਈ।
ਮੰਤ੍ਰ ਮੂਲੁ ਕਿਰਪਾ ਗੁਰੂ ਜੀਵਨੁ ਮੁਕਤਿ ਸਾਧ ਸੰਗ ਸੋਈ।
ਆਪੁ ਗਣਾਇ ਨ ਪਾਈਐ ਆਪੁ ਗਵਾਇ ਮਿਲੈ ਵਿਰਲੋਈ।
ਆਪੁ ਗਵਾਏ ਆਪ ਹੈ ਸਭ ਕੇ ਆਪਿ ਆਪੇ ਸਭੁ ਕੋਈ।
ਗੁਰ ਚੇਲਾ ਚੇਲਾ ਗੁਰੁ ਹੋਈ।²⁵⁵

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਪੂਰੇ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਗਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪੂਰੇ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅੰਤ ਨੂੰ ਪਛਤਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।²⁵⁶ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਅਠਾਹਠ ਤੀਰਥਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹਨ, ਜੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਤੀਰਥਾਂ ਦੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਦਾ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਤਿਗੁਰ ਅਭੇਉ ਦੇਵਤਾ, ਪਾਰਸ ਅਤੇ ਕਲਪ

ਬਿਛੁੜ ਹੈ। ਸਤਿਗੁਰ ਤਾਂ ਸੁੱਖਾਂ ਦਾ ਸਮੁੰਦਰ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਚਰਨ ਚਿੰਤਾ ਮਨੀ ਹਨ ਜੋ ਚਿੰਤਾਮਨੀ
ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਤੋਂ ਵੀ ਅਚਿੰਤ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਤਿਗੁਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਦੁੱਖ-
ਭਾਵ ਵਿਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਹਨ:—

ਸਤਿਗੁਰ ਤੋਰਥ ਜਾਣੀ ਅਠਸਠਿ ਤੋਰਥ ਸਰਣੀ ਆਏ।
ਸਤਿਗੁਰੁ ਦੇਉ ਅਭੇਉ ਹੈ ਹੋਰੁ ਦੇਵ ਗੁਰੁ ਸੇਵ ਤਰਾਏ।
ਸਤਿਗੁਰੁ ਪਾਰਸਿ ਪਰਸਿਐ ਲਖ ਪਾਰਸ ਪਾ ਖਾਕੁ ਸੁਹਾਏ।
ਸਤਿਗੁਰੁ ਪੂਰਾ ਪਾਰਿਜਾਤ ਪਾਰਜਾਤ ਲਖ ਸਡਲ ਧਿਆਏ।
ਸੁਖ ਸਾਗਰੁ ਸਤਿਗੁਰ ਪੁਰਖੁ ਰਤਨ ਪਦਾਰਥ ਸਿਖ ਸੁਣਾਏ।
ਚਿੰਤਾਮਨੀ ਸਤਿਗੁਰ ਚਰਣ ਚਿੰਤਾਮਨੀ ਅਚਿੰਤ ਕਰਾਏ।
ਵਿਣੁ ਸਤਿਗੁਰ ਸਭਿ ਦੂਜੈ ਭਾਏ।²⁵⁷

ਸਤਿਗੁਰ ਨੂੰ ਵਿਸਾਰ ਕੇ ਸੁੱਖ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, ਸਗੋਂ ਜੂਨਾਂ ਵਿਚ ਭਟਕਣਾ ਪੈਂਦਾ
ਹੈ। ਦੁਨਿਆਵੀ ਨੌਕਰ ਬਣ ਕੇ ਜੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਕਰਦਾ, ਅੱਠੇ ਪਹਿਰ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਸਨਾਮ
ਕਰਦਾ, ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਸਹਿੰਦਾ।²⁵⁸ ਦੁਨਿਆਵੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਝੂਠੇ ਹਨ। ਇਕੋ ਰਿਸ਼ਤਾ
ਸੱਚਾ ਹੈ ਜੋ ਤੋੜ ਤੱਕ ਨਿਭਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਗੁਰੂ ਪਿਆਰ ਤੇ ਉਸਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਮੰਨਣਾ।
ਜਿੰਨਾ ਪਿਆਰ ਜੀਵ ਆਪਣੇ ਸਕੇ ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇੰਨਾ ਪਿਆਰ ਗੁਰੂ ਉਪਦੇਸ਼
ਨਾਲ ਕਰੇ ਤਾਂ ਜਮਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਤੋਂ ਬਚਕੇ ਚੋਰਾਸੀ ਦੇ ਗੇੜ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਕੇ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੇ
ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਵਸਦਾ ਹੈ।²⁵⁹ ਇਸ ਲਈ ਬੇਅੰਤ ਸ਼ਾਹ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਹੋਰ
ਸਾਰਾ ਦੁਨਿਆਵੀ ਵਪਾਰ ਝੂਠਾ ਹੈ ਜੋ ਜੀਵ ਨੂੰ ਜਨਮ ਮਰਨ ਤੇ ਸੰਜੋਗ ਵਿਯੋਗ ਵਿਚ ਪਾਈ
ਰਖਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੋ ਜੀਵ ਗੁਰੂ ਉਪਦੇਸ਼ ਤੇ ਚੱਲਦੇ ਹਨ ਉਹ ਅੰਬਨਾਸ਼ੀ ਸੁੱਖ ਦਾ ਆਨੰਦ
ਭੋਗਦੇ ਹਨ।²⁶⁰

ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਮੋਹ, ਅਹੰਕਾਰ ਆਦਿ ਦੂਤਾਂ
ਨੂੰ ਵਸ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਰੂ ਵੰਦ ਦੀ ਸਹਣ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ:—

ਜਬ ਗੁਰ ਮਿਲਿਆ, ਤਬ ਮਨੁ ਵੀਸ ਆਇਆ।
ਧਾਵਤ ਪੰਚ ਰਹੈ, ਹਰਿ ਧਿਆਇਆ।।²⁶¹

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਸ ਕਰਨ ਲਈ ਪੂਰੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਲੋੜ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ:—

ਸਤਿਗੁਰ ਵੈਦੁ ਨ ਸੋਵਉ ਤੇਗੀ ਵੈਦੁ ਨ ਰੋਗੁ ਮਿਟਾਵੈ।
ਕਾਮਿ ਕਥੁ ਵਿਚਿ ਲੋਭੁ ਮੋਹੁ ਦੁਬਧਾ ਕਰਿ ਕਰਿ ਧੋਗੁ ਵਧਾਵੈ।
ਆਧਿ ਬਿਆਧਿ ਉਪਾਧਿ ਵਿਚਿ ਮਰਿ ਮਰਿ ਜੀਮੈ ਦੁਖਿ ਵਿਹਾਵੈ।
ਆਵੈ ਜਾਇ ਭਵਾਈਐ ਭਵਜਨ ਅੰਦਰਿ ਪਾਰੁ ਨ ਪਾਵੈ।
ਆਸਾ ਮਨਸਾ ਮੋਹਈ ਤਾਮਸੁ ਤਿਸਨਾ ਸਾਤਿ ਨ ਆਵੈ।
ਬਲਦੀ ਅੰਦਰਿ ਤੈਨੁ ਪਾਇ ਕਿਉ ਮਨੁ ਮੂਰਖੁ ਅਗਿ ਬੁਝਾਵੈ।
ਗੁਰ ਪੂਰੇ ਵਿਣੁ ਕਉਣੁ ਛੁਡਾਵੈ॥²⁶²

ਗੁਰੂ ਤਾਂ ਕਲਪ ਬਿਛੁੜ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰੂਪੀ ਕਲਪ ਬਿਛੁੜ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਜੜ੍ਹ ਰੂਪੀ ਕਲਪ ਬਿਛੁੜ ਤੋਂ ਫਲ ਦੀ ਆਸ ਕਰਨਾ ਵਿਅਰਥ ਹੈ। ਸਗੋਂ ਜੀਵ ਦੁਨਿਆਵੀ ਭੋਗਾਂ ਵਿਚ ਖੀਰਤ ਹੋਕੇ ਹਰੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਗੇੜ ਵਿਚ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਜੀਵ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਜਪ-ਤਪ ਆਦਿਕ ਕਰੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫਲ ਸਵਰਗ ਭੋਗ ਕੇ ਡਿਰ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਜਨਮ ਮਰਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇਗੀ। ਹਰੀ ਕੇਵਲ ਜਪ ਤਪ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਹਰੀ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ:—

ਪਾਰਿਜਾਤੁ ਗੁਰੁ ਛੱਡ ਕੈ ਮੰਗਿਨਿ ਕਲਪ ਤਰੋਂ ਫਲ ਕਚੈ।
ਪਾਰਜਾਤੁ ਲਖ ਸੁਰਗੁ ਸਣੁ ਆਵਾਗਵਣੁ ਭਵਣੁ ਵਿਚਿ ਪਚੈ।

ਗੁਰ ਪੂਰੇ ਵਿਣੁ ਹਰਿ ਨ ਪਰਚੈ॥²⁶³

ਗੁਰੂ ਤਾਂ ਕਰਣ ਕਾਰਣ ਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸੱਭ ਸੁੱਖਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸੁੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਗਰ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਜੀਵ ਭਵ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਧੌਂਕੇ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਚਿੰਤਾ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਹਉਮੈ ਦੀ ਔਗ ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ ਅੰਦਰ ਸਾੜ ਸੁੱਟਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਜੀਵ ਜਮਪੁਰੀ ਵਿਚ ਜਮਦੂਤਾਂ ਦੇ ਧੌਂਕੇ ਖਾਂਦਾ ਮਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:—

ਸੁਖੁ ਸਾਗਰੁ ਗੁਰੁ ਛੱਡ ਕੈ ਭਵਜਨਿ ਅੰਦਰਿ ਭੰਡਲਭੂਸੈ।
ਲਹਰੀ ਨਾਨਿ ਪਛਾੜਿਅਨਿ ਹਉਮੈ ਅੰਦਰਿ ਲੂਸੈ।

ਜਮ ਦਰਿ ਬਧੈ ਮਾਰੀਅਨਿ ਜਮਦੂਤਾ ਦੇ ਧਕੇ ਧੂਸੈ।²⁶⁴

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਥਾਂ ਪੁਰ ਥਾਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਲੋੜ ਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਇਆ ਹੈ।

ਹਉਮੈ ਦਾ ਤਿਆਗ

ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਪਰਮ ਹਸਤੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਹਉਮੈ ਹੁਕਮ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹੁਕਮ ਪਛਾਨਣ ਅਤੇ ਹਉਮੈ ਦੇ ਤਿਆਗ ਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:—

ਨਾਨਕ ਹਉਮੈ ਜੈ ਬੁਝੈ ਤਾ ਹਉਮੈ ਕਹੈ ਨ ਕੋਇ।²⁶⁵

ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਠੀਕ ਸੇਧ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਹਉਮੈ ਤੇ ਨਾਮ ਇਕ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਟਿਕ ਸਕਦੇ। ਹਉਮੈ ਤਾਂ ਪਰਮ ਸੁਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਰੁਕਾਵਟ ਹੈ:—

1. ਹਉਮੈ ਨਾਵੈ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧ ਹੈ ਦੁਇ ਨ ਵਸਹਿ ਇਕ ਠਾਇ।²⁶⁶

2. ਹਉਮੈ ਕਰਤਿਆ ਨ ਸੁਖ ਹੋਇ।। ਮਨਮਤਿ ਝੂਠੀ ਸਚਾ ਸੋਇ।²⁶⁷

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਵੀ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਰੁਕਾਵਟ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਮੁਨੱਖ ਹਉਮੈ ਕਾਰਨ ਹੀ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਵਿਛੜ ਕੇ ਚੋਟਾ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਜੀਵ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਵੀ ਵੋਈ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਹਉਮੈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਬੱਜਰ ਭਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸੁਰਿਆਈਆਂ ਦਾ ਘਰ ਬੋਟੀ ਬੁੱਧੀ ਪੈਂਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਤੇ ਚਲਦਿਆਂ ਆਪਾ ਭਾਵ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸਿੱਖ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਸੋਖਿਆ ਹੀ ਮਿਲਾਪ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ:—

1. ਹਉਮੈ ਅੰਦਰਿ ਵਰਤਨਾ ਦਰਿ ਥਾਇ ਨ ਪਾਈ।

ਗੁਰਪ੍ਰਿਥਿ ਸੁਖ ਫਲ ਅਗਮ ਹੈ ਸਤਿਗੁਰ ਸਰਣਾਈ।।²⁶⁸

2. ਹਉਮੈ ਬਜਰੁ ਭਾਰ ਹੈ ਦੁਰਮਤਿ ਦੁਰਾਨਾ।

ਗੁਰਮਤਿ ਆਪੁ ਗਵਾਇਕੈ ਸਿਖੁ ਜਾਇ ਸੁਖਾਨਾ।।²⁶⁹

ਇਸ ਹਉਮੈ ਰੋਗ ਤੋਂ ਅਰੋਗ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਜੀਵ ਸੰਜੋਗ ਵਿਯੋਗ ਰੂਪੀ ਕਰਮਾਂ 240
 ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖ ਲੋਕ ਗੁਰੂ ਤੇ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਨੂੰ ਇਕ ਜਾਣਕੇ
 ਦੂਜਾ ਭਾਉ ਖਤਮ ਕਰਕੇ, ਹਉਮੈ ਦੀ ਖਾਲ ਢਾਹ ਕੇ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਏਕਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ
 ਲੈਂਦਾ ਹੈ:

1. ਹਉਮੈ ਰੋਗ ਅਰੋਗ ਹੋਇ ਕਰਿ ਸੰਜੋਗੁ ਵਿਯੋਗੁ ਖਲਾਸੀ।
 ਸਾਧ ਸੰਗਿਤਿ ਦੁਰਮਤਿ ਸਾਬਾਸੀ॥²⁷⁰
2. ਗੁਰ ਪਰਮੇਸਰੁ ਇਕੁ ਜਾਨਿ ਗੁਰਮੁਖਿ ਦੂਜਾ ਭਾਉ ਮਿਟਾਇਆ।
 ਹਉਮੈ ਪਾਨਿ ਢਹਾਇ ਕੈ ਤਾਲ ਨਦੀ ਦਾ ਨੀਰੁ ਮਿਲਾਇਆ।²⁷¹

ਹਉਮੈ ਤੇ ਅਹੰਕਾਰ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਪੈਦਾ
 ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਚਾਨਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦਾ ਹਨੇਰਾ ਮਿਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ
 ਜੀਵ ਨਿਮਾਣਾ ਹੋ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਦਰਗਹ ਵਿਚ ਮਾਣ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ:—

ਹਉਮੈ ਗਰਬੁ ਨਿਵਾਰੀਐ ਗੁਰਮੁਖਿ ਰਿਦੈ ਗਰੀਬੀ ਆਵੈ।
 ਗਿਆਨ ਮਤੀ ਘਟ ਚਾਨਣਾ ਭਰਮ ਅਗਿਆਨੁ ਅੰਧੇਰੁ ਮਿਟਾਵੈ।
 ਹੋਇ ਨਿਮਾਣਾ ਢਹਿ ਪਵੈ ਦਰਗਹ ਮਾਣੁ ਨਿਮਾਣਾ ਪਾਵੈ।²⁷²

ਇਸ ਹਉਮੈ ਦੇ ਰੋਗ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਉਪਦੇਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਬਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
 ਗੁਰੂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ ਜੀਵ ਨਿਮਰਤਾ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਨਾ ਮਿਟਣ ਵਾਲਾ
 ਹਉਮੈ ਰੋਗ ਮਿਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:—

ਪੈਰੀ ਪਾਇ ਨਿਵਾਇਕੈ ਹਉਮੈ ਰੋਗੁ ਅਸਾਧੁ ਮਿਟਾਇਆ।²⁷³

ਫਿਰ ਜੀਵ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਚੱਲਦਾ ਹੈ:—

ਹੁਕਮਿ ਰਜਾਈ ਚਲਣਾ ਗੁਰਮੁਖਿ ਗਾਡੀ ਰਾਹੁ ਚਲਾਇਆ।²⁷⁴

ਗੁਰਾਂ ਦਾ ਮੰਤ੍ਰ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ' ਅਜਿਹਾ ਨਾਮ ਜਪ ਮੰਤ੍ਰ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਜਪਣ ਨਾਲ
 ਹਉਮੈ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਫਿਰ ਜੀਵ ਅੰਦਰੋਂ ਆਪਾ ਭਾਵ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ
 ਆਪ ਹੀ ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:—

ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਗੁਰਮਤਿ, ਹੈ ਜਪਿ ਹਉਮੈ ਖੋਈ।

ਆਪੁ ਗਵਾਏ ਆਪਿ ਹੈ ਗੁਣ ਗੁਣੀ ਪਰੋਈ।।²⁷⁵

241

ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸਿੱਖ ਨਿਮਰਤਾ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ, ਗੁਰੂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਦੀ ਖਾਕ ਹੋ ਮਨ, ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਰਾਹੀਂ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਭਰਮ, ਭਉ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਕਾਮਾਦਿਕ ਪੰਜਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ, ਸਤਿ ਸੰਗਤ ਦਾ ਵਾਸੀ ਹੋ ਕੇ ਵਡਿਆਈ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ:—

ਪੇਰੀ ਪੈ ਪਾ ਖਾਕ ਹੋਇ ਮਨ ਬਰ ਕਰਮ ਭਰਮ ਭਉਬੋਈ।

ਹੋਇ ਪੰਚਾਇਣੁ ਪੰਜ ਮਾਰ ਬਾਹਰਿ ਜਾਦਾ ਰਖਿ ਸਰੋਈ।²⁷⁶

ਭਾਉ-ਭਗਤੀ

ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਭਾਉ-ਭਗਤੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਚਿਨ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਹਿਰਦੇ ਤੋਂ ਡੁੱਟਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਹਿਜ ਭਗਤੀ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਭਵ ਸਾਗਰ ਨੂੰ ਤਰਨ ਲਈ ਇਸ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਸਾਧਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ:—

ਨਾਨਕ ਭਾਇ ਭਗਤ ਨਿਸਤਾਰਾ ਦੁਬਿਧਾ ਵਿਆਪੈ ਦੂਜਾ।²⁷⁷

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਭਾਉ ਭਗਤੀ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਟਾਉਂਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਲਜੁਗ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਭਜਨ ਅਤੇ ਭਾਉ-ਭਗਤਿ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਜੀਵ ਨੂੰ ਠਹਿਰਨ ਲਈ ਬਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਕਰਮ ਕਿਰਤ ਦੀ ਕੋਈ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ:—

ਕਲਜੁਗ ਕੀ ਸੁਣ ਸਾਧਨਾ ਕਰਮ ਕਿਰਤਿ ਕੀ ਚਲੈ ਨ ਕਾਈ।

ਬਿਨਾ ਭਜਨ ਭਗਵਾਨ ਕੇ ਭਾਉ ਭਗਤਿ ਬਿਨੁ ਠਉੜਿ ਨ ਪਾਈ।।²⁷⁸

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਕਲਜੁਗ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜੱਗ ਤੇ ਹੋਮ ਤਾਂ ਪੂਰਬਲੇ ਜੁੱਗਾਂ ਦੀ ਕਮਾਈ ਸੀ। ਅਰਥਬਣ ਵੇਦ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤੀ ਕਰਕੇ ਨੀਚ ਸਦਾਉਣ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਜੀਵ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕਬੂਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਲਜੁਗ ਵਿਚ ਨਾਮ ਦੀ ਹੀ ਵਡਿਆਈ ਹੈ:—

ਕਲਿਜੁਗ ਕੇ ਉਪਕਾਰਿ ਸੁਣਿ ਜੈਸੇ ਵੇਦ ਅਰਥਵਣ ਗਾਈ।

ਭਾਉ ਭਗਤਿ ਪਰਵਾਨ ਹੈ ਜਗ ਹੋਮ ਗੁਰ ਪੁਰਬਿ ਕਮਾਈ।

ਕਰਿ ਕੇ ਨੀਚ ਸਦਾਵਣਾ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਨੀਖੇ ਅੰਦਰਿ ਪਾਈ।

ਕਲਿਜੁਗ ਨਾਵੈ ਕੀ ਵਡਿਆਈ।²⁷⁹

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਤੀਰਥਾਂ ਤੇ ਘੁਮਦਿਆਂ ਸਾਰੇ ਪੁਰਬ ਵੇਖੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਿਛਲੇ ਜੁੱਗਾਂ ਦੇ ਕਰਮ ਆਦਿ ਧਰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਚਿੰਨਿਆ। ਉਹ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਧਰਮ ਕਰਮ ਪੇਸ਼ਾ ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵਿਅਰਥ ਹਨ। ਕਲਿਜੁੱਗ ਵਿਚ ਜੀਵ ਤਾਂ ਭਰਮ-ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਤੇ ਭੇਖਾਂ ਵਿਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਹੰਕਾਰੀ ਬਣ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ:—

ਬਾਬਾ ਆਇਆ ਤੀਰਥੀ ਤੀਰਥਿ ਪੁਰਬਿ ਸਭੇ ਡਿਰਿ ਦੇਖੀ।

ਪੁਰਬਿ ਧਰਮਿ ਬਹੁ ਕਰਮਿ ਕਰਿ ਭਾਉ ਭਗਤਿ ਬਿਨੁ ਕਿਤੈ ਨ ਲੇਖੀ।

ਕਲਿਜੁਗ ਯੁੱਧਕਾਰੁ ਹੈ ਭਰਮਿ ਭੁਲਾਈ ਬਹੁ ਬਿਧਿ ਭੇਖੀ।

ਭੇਖੀ ਪ੍ਰਭੂ ਨ ਪਾਈਐ ਆਪੁ ਗਵਾਏ ਰੂਪ ਨ ਰੇਖੀ।²⁸⁰

ਪੇਸ਼ਾ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਪਵੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਜਗਿਆਸੂ ਬਹੁਮੰ ਸੁਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਤਾਂ ਬੌਧਾ ਪ੍ਰਭੂ ਨਿਮਾਣਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਣ ਬਖਸ਼ਦਾ ਹੈ। ਸਤਿਸੰਗ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਪੇਸ਼ਾ ਭਗਤੀ ਕਰਦਿਆਂ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਦਰ ਵਿਚ ਵਡਿਆਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਰਾ ਸਿਮਰਨ ਵਿਅਰਥ ਹੈ:—

ਪੇਸ਼ਾ ਭਗਤਿ ਆਵੈਸੁ ਸਹਜਿ ਸੁਖਾਣਿਆ।

ਭਗਤਿ ਵਛਲੁ ਪਰਵੈਸੁ ਮਾਣੁ ਨਿਮਾਣਿਆ।

ਗੁਰਮੁਖਿ ਦਰ ਦਰਵੈਸੁ ਸਚੁ ਸੁਹਾਣਿਆ।²⁸¹

ਪੇਸ਼ਾ ਭਗਤੀ ਵਾਲਾ ਜੀਵ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਮਿਹਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਜੀਵਾਂ ਅੰਦਰੋਂ ਮੌਤ ਦਾ ਡਰ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਸਰੇਸ਼ਟ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ:—

1. ਅੰਤਰਿ ਪੇਸ਼ਾ ਭਗਤਿ ਨਦਰਿ ਨਿਹਾਲੀਐ।²⁸²

ਹਜ਼ਾਰਾਂ, ਲੱਖਾਂ ਸਿਆਣਪਾਂ, ਗਿਆਨ ਧਿਆਨ ਦੀ ਵਿਚਾਰ, ਲੱਖਾਂ ਚੰਦਰਮਾ, ਸੂਰਜ ਤੇ ਦਿਨ ਰਾਤ ਦਾ ਹੜਨਾ, ਲੱਖਾਂ ਕਰਮ-ਧਰਮ, ਹੰਕਾਰ, ਦੀਨ-ਇਮਾਨ ਤੇ ਸਮਾਧੀਆਂ ਨਾਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਪੇਮਾ ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਦਰ ਤਕ ਪੁੱਜੀਦਾ ਹੈ:—

ਸਹਸ ਸਿਆਣਪ ਲਖ ਕੰਮਿ ਨ ਆਵਈ।
ਗਿਆਨ ਧਿਆਨ ਉਨਮਾਣੁ ਅੰਤੁ ਨ ਪਾਵਈ।
ਲਖ ਸਸੀਅਰ ਲਖ ਧਾਣੁ ਅਹਿਨਿਸਿ ਧਿਆਵਈ।
ਲਖ ਪਰਕਿਰਤਿ ਪਰਾਣ ਕਰਨ ਕਮਾਵਈ।
ਲਖ ਲਖ ਗਰਬ ਗੁਮਾਨ ਲੱਜ ਲਜਾਵਈ।
ਲਖ ਲਖ ਦੀਨ ਦੀਮਾਨ ਤਾੜੀ ਨਾਵਈ।
ਭਾਉ ਭਗਤਿ ਭਾਵਾਨ ਸਚਿ ਸਮਾਵਈ।।²⁸⁴

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨਾਲ ਘੁੰਤ ਪਾਣ ਨੂੰ ਠੋਕ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹੇ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚਲਦਾ ਸੀਦਾ ਠੀਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਦੂਜੇ ਦੀ ਆਸ ਹੀ ਨਾਸ਼ ਹੈ। ਦਵੈਤ ਭਾਵ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਦੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:—

ਦੂਜੀ ਆਸ ਵਿਣਾਸ ਹੈ ਪੂਰੀ ਕਿਉ ਹੋਵੈ।
ਦੂਜਾ ਮੋਹ ਸੁ ਖੋਹ ਸਭੁ ਓਹੁ ਅਤਿ ਵਿਗੋਵੈ।
ਦੂਜਾ ਕਰਮੁ ਸੁਭਰਮ ਹੈ ਕਰਿ ਅਵਗਣ ਰੋਵੈ।
ਦੂਜਾ ਸੰਗੁ ਕੁਢੰਗੁ ਹੈ ਕਿਉ ਭੰਗਿਆ ਧੋਵੈ।
ਦੂਜਾ ਭਾਉ ਕੁਦਾਉ ਹੈ ਹਾਰਿ ਜਨਮੁ ਖਲੋਵੈ।
ਸੁ ਪੀਰ ਮੁਰੀਦਾ ਪਿਰਹੜੀ ਗੁਣ ਗੁਣੀ ਪਰੋਵੈ।।²⁸⁵

ਸਤਿਗੁਰ ਦੀ ਅਪਾਰ ਕਿਪਾ ਨਾਲ ਜੀਵ ਨੂੰ ਅਮੋਲਕ ਮਨੁੱਖਾ ਜਨਮ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪੇਮਾ ਭਗਤੀ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਨਾਮ ਦਾਨ ਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਦਿੜ ਕਰਾਇਆ ਹੈ:—

ਸਤਿਗੁਰ ਸਚੁ ਦਾਤਾਰ ਹੈ ਮਾਣਸੁ ਜਨਮੁ ਅਮੋਨੁ ਦਿਵਾਇਆ।

ਭਾਉ ਭਗਤਿ ਉਪਦੇਸੁ ਕਰਿ ਨਾਮੁ ਦਾਨੁ ਇਸਨਾਨੁ ਦਿੜਾਇਆ।²⁸⁶

ਸਤਿਗੁਰ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਆਪਾ ਛੱਡ ਕੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਆਪਾ ਮਾਰ ਕੇ ਗੁਰੂ ਵਿਚ ਜੀਉਣਾ ਹੈ:—

1. ਤੈਸੇ ਤਨ ਮਨ ਧਨ ਅਰਪਿ ਸਰਨਿ ਗੁਰ,
ਦੀਖਿਆ ਦਾਨ ਨੈ ਅਮਰ ਸਦ ਸਦ ਜੀਜੀਐ।²⁸⁷

2. ਗੁਰ ਉਪਦੇਸੁ ਪਰਵੇਸ ਰਿਦ ਅੰਤਰ ਹੈ।
ਸਬਦ ਸੁਰਤਿ ਸੋਈ ਸਿਖ ਜਗ ਜਾਨੀਐ।²⁸⁸

ਜਿਸਨੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਚਰਨ ਪਕੜੇ ਹਨ, ਗੁਰੂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਤਿਨਾਮ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੇ ਜਨਮ-ਮਰਨ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਪੇਸ਼ਾ ਭਗਤੀ ਰਾਗੀ ਨਾਮ, ਦਾਨ ਅਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਜੀਵ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:—

ਚਰਨ ਗਹੇ ਗੁਰਦੇਵ ਦੇ ਸਤਿ ਸਬਦੁ ਦੇ ਮੁਕਤਿ ਕਰਾਇਆ।

ਭਾਉ ਭਗਤਿ ਗੁਰਪੁਰਬਿ ਕਰਿ ਨਾਮੁ ਦਾਨੁ ਇਸਨਾਨੁ ਦਿੜਾਇਆ।²⁸⁹

ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵ ਆਪੇ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਸੋੜ ਕੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਇਆ, ਭਰਮ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਜੀਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪਾਲਣਾ ਤੇ ਸੇਵਾ ਦੀ ਐਖੀ ਘਾਲ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:—

ਮੁਰਦਾ ਹੋਇ ਮੁਰੀਦੁ ਜੋ ਗੁਰ ਗੋਰਿ ਸਮਾਵੈ।

ਸਬਦ ਸੁਰਤਿ ਨਿਵ ਨੀਣੁ ਹੋਇ ਭੰਗੁ ਆਪੁ ਗਵਾਵੈ।

ਤਨੁ ਧਰਤੀ ਕਰਿ ਧਰਮਸਾਲ ਮਨੁ ਦਭੁ ਵਿਛਾਵੈ।

ਲਤਾ ਰੈਠਿ ਲਤਾੜੀਐ ਗੁਰ ਸੁਬਦੁ ਕਮਾਵੈ।

ਭਾਇ ਭਗਤਿ ਨੀਵਾਣੁ ਹੋਇ ਗੁਰਮਤਿ ਠਹਰਾਵੈ।

ਵਰਸੈ ਨਿਝਰ ਧਾਰ ਹੋਇ ਸੰਗਤਿ ਚਲ ਆਵੈ।²⁹⁰

ਸੰਗਤ, ਗੁਰ ਸੰਗਤ, ਸਾਧ ਸੰਗਤ

ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਭਾਵੇਂ ਗਿਆਨ ਮਾਰਗ ਹੋਵੇ, ਕਰਮ-ਮਾਰਗ, ਜੋ ਮਾਰਗ ਜਾਂ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ, ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸਤਿ ਸੰਗਤ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਇਹ ਅਧਿਆਤਮਕ ਉਨਤੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਹੈ। ਮੱਧ ਯੁੱਗ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਾਧਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਸਿੱਖੀ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਸਦਾ ਜੀਵਿਤ ਰੱਖਣ ਲਈ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਹਰਿ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸਤਿ ਸੰਗਤ ਸਿੱਖ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਤੱਤ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਸਦਾਚਾਰੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਵਿਚ ਜੁੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੰਗਤ।²⁹¹

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਸਤਿਸੰਗਤ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਕਬੂਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਉੱਤਮ ਸੰਗਤ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਉੱਤਮ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਐਸ਼ਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ:—

ਉੱਤਮਿ ਸੰਗਤਿ ਉੱਤਮ ਹੋਵੈ।। ਗੁਣ ਕਉ ਪਾਵੈ ਅਵਗੁਣ ਧੋਵੈ।।²⁹²

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀਆਂ ਦੁਰਵਿਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਲਈ ਚੰਗੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਜਾਣਾ, ਪ੍ਰਭੂ ਗਾਇਨ ਕਰਨਾ, ਸਾਧੂ ਜਨਾਂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸੁਣਨਾ ਅਤੇ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਨੂੰ ਮਿਟਾ ਕੇ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸੰਤ ਨੂੰ ਬਹੁਮ ਸਤਿ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਬਹੁਮਨੰਦ ਵਿਚ ਲੀਨ ਉੱਤਮ-ਪੁਰਖ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:—

ਉੱਤਮ ਜਨੁ ਸੰਤੁ ਭਲੇ ਹਰਿ ਪਿਆਰੇ। ਹਰਿ ਰਸ ਸਾਤੇ ਪਾਰਿ ਉਤਾਰੇ।²⁹³

ਸਤਿ ਸੰਗਤਿ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ? ਉਸ ਦੇ ਕੀ ਲੱਛਣ ਹਨ ? ਇਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਤਿ ਸੰਗਤਿ ਉਹ ਹੈ, ਇਕੋ ਨਾਮ ਦਾ ਵੱਖਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਦੀ ਚਰਚਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਨਾਲ ਜਨਮ ਜਨਮ ਦੀ ਮੈਲ ਕੱਟੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ:—

1. ਸਤਿ ਸੰਗਤਿ ਕੈਸੀ ਜਾਣੀਐ। ਜਿਥੇ ਏਕੇ ਨਾਮੁ ਵਖਾਣੀਐ।²⁹⁴
2. ਸੰਤ ਸੰਗਿ ਹਰਿ ਸਿਮਰਣਾ ਮਨੁ ਜਨਮ ਜਨਮ ਕੀ ਕਾਟਿ।²⁹⁵

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਵੀ ਸਿੱਖੀ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਤਿ ਸੰਗਤ ਜਾਂ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਹੀ ਸਚਖੰਡ ਹੈ। ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਸਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਥੋਂ ਹੀ ਸਾਰੇ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ:—

ਗੁਰਮੁਖਿ ਸੁਖ ਫਲ ਪਿਰਮ ਰਸੁ ਗੁਰਸਿੱਖਾ ਸਤਿਗੁਰੁ ਪਿਆਰਾ।
ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਸਚੁ ਖੰਡ ਵਿਚਿ ਸਤਿਗੁਰ ਪੁਰਖੁ ਵਸੈ ਨਿਰੰਕਾਰਾ।
ਭਾਇ ਭਗਤਿ ਗੁਰਮੁਖਿ ਨਿਸਤਾਰਾ।²⁹⁶

ਗੁਰੂ ਕਰਣ ਕਾਰਣ ਸਮਰਥ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਦਾ ਕੀਤਾ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਭੰਡਾਰੇ ਭਰੇ ਪਏ ਹਨ ਤੇ ਦਾਤਾ ਵੀ ਹੈ ਪਰ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਦਾ ਦਿਵਾਇਆ ਹੀ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਤੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਸਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਜੋਗ, ਭੋਗ, ਜੋਗ ਦੇ ਧਿਆਨ ਤੇ ਪੂਜਾ ਚਰਨ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਰੂਪ ਪਿਤਾ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੋ ਕੇ ਉਸਦੇ ਦਿੱਤੇ ਪਦਾਰਥ ਖਾਣ ਤੇ ਪਹਿਨਣ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:—

ਕਰਣ ਕਾਰਣ ਸਮਰਥ ਹੈ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਦਾ ਕਰੈ ਕਰਾਇਆ।
ਭਰੇ ਭੰਡਾਰ ਦਾਤਾਰੁ ਹੈ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਦਾ ਦੇਂਦੇ ਦਿਵਾਇਆ।
ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਗੁਰ ਰੂਪ ਹੋਇ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਸਮਾਇਆ।
ਜਗ ਭੋਗ ਜੋਗ ਧਿਆਨ ਕਰਿ ਪੂਜਾ ਪਰੈ ਨ ਦਰਸਨੁ ਪਾਇਆ।
ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਪਿਉ ਪੁਤੁ ਹੋਇ ਦਿੱਤਾ ਖਾਇ ਪੀਨੈ, ਪੀਨ੍ਹਾਇਆ।²⁹⁷

ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਅਜਿਹੀ ਥਾਂ ਹੈ ਜਿਥੇ ਗੁਰਮੁਖ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਆਪਾ ਭਾਵ ਗਵਾ ਕੇ ਜਨਮ ਮਰਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਕੇ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤਿ ਦੀ ਜੁਗਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਉਂਦਾ ਹੈ।²⁹⁸ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇ ਕੋਈ ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ:—

ਸਾਦਹੁ ਸਬਦਹੁ ਬਾਹਰਾ ਅਕਥ ਕਥਾ ਕਿਉਂ ਜਿਹਬਾ ਜਾਣੈ।

ਸਾਧ ਸੰਗਿਤ ਸਚ ਖੰਡ ਹੈ ਨਿਤੀਠਾਰ ਗੁਰ ਸਬਦ ਸਿਵਾਣੈ।
ਕੁਦਰਤਿ ਕਾਦਰ ਨੋ ਕੁਰਬਾਣੈ।²⁹⁹

ਸਾਧ ਸੰਗਿਤਿ ਰੂਪ ਸਚਖੰਡ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖ ਨੌਕ ਜਾਕੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਸੱਚਾ ਨਾਮ ਧਿਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਾਂ ਦੀ ਦੱਸੀ ਜੁਗਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮ ਜੋਤਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਜਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇ ਵੀ ਸਤਿ ਸੰਗਿਤ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਜਮਦੰਡ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਘੋਰ ਪਾਪਾਂ ਦਾ ਸਤਿ ਸੰਗਿਤ ਵਿਚ ਜਾਕੇ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੀਵ ਨਰਕ ਤੋਂ ਬਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:—

ਸਾਧ ਸੰਗਿਤਿ ਸਚ ਖੰਡੁ ਗੁਰਮੁਖਿ ਜਾਈਐ।
ਸਚੁ ਨਾਉ ਬਲਵੰਡੁ ਗੁਰਮੁਖਿ ਧਿਆਈਐ।
ਪਰਮ ਜੋਤਿ ਪਰਚੰਡੁ ਜੁਗਿਤਿ ਜਗਾਈਐ।

ਤਿਸੁ ਨਾਹੀ ਜਮ ਡੰਡੁ ਸਰਣਿ ਸਮਾਈਐ।
ਘੋਰ ਪਾਪ ਕਰਿ ਖੰਡੁ ਨਰਕਿ ਨ ਪਾਈਐ।³⁰⁰

ਜੇ ਵੀ ਸਾਧ ਸੰਗਿਤ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਅਮਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:—

ਸਾਧ ਸੰਗਿਤਿ ਸਚਖੰਡੁ ਅਮਰ ਨ ਮਰਸਣਾ।³⁰¹

ਸਾਧ ਸੰਗਿਤ ਕਿਉਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਸਬਦ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਕੇਂਦਰਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਧ ਸੰਗਿਤ ਨੂੰ 'ਸਚਖੰਡ' ਅਰਥਾਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਿਵਾਸ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਦਾ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਤਖਤ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਗਿਤ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ 'ਚ' ਮਿਲਦਾ ਹੈ:—

1 ਸਤਿਗੁਰ ਸਚਾ ਪਾਤਿਸਾਹੁ ਸਾਧ ਸੰਗਿਤਿ ਸਚੁ ਤਖਤ ਸੁਹੇਲਾ।।

ਸਚ ਸਬਦੁ ਟਕਸਾਲੁ ਸਚੁ ਅਸਟੁ ਧਾਤੁ ਇਕ ਪਾਰਸ ਮੇਲਾ।³⁰²

2. ਸਾਧ ਸੰਗਿਤਿ ਹੈ ਗੁਰੁ ਸਭਾ ਰਤਨ ਪਦਾਰਥ ਵਣਜ ਸਹਤਾ।।³⁰³

- 3 ਸਤਿਗੁਰ ਸਚਾ ਪਾਤਿਸਾਹੁ ਪਾਤਿਸਾਹਾ ਪਾਤਿਸਾਹੁ ਜਿਰੰਦਾ।।
 ਸਚੈ ਤਖਤ ਨਿਵਾਸੁ ਹੈ ਸਾਧ ਸੰਗਿਤਿ ਸਚ ਖੀਡ ਵਸੰਦਾ।।
 ਸਚੁ ਡੁਰਮਾਣ ਨੀਸਾਣੁ ਸਚੁ ਸਚਾ ਹੁਕਮੁ ਨ ਮੂਲਿ ਫਿਰੰਦਾ।।
 ਸਚੁ ਸਬਦ ਟਕਸਾਲ ਸਚੁ ਗੁਰ ਤੇ ਗੁਰ ਹੋਇ ਸਬਦ ਮਿਲੰਦਾ।।
 ਸਚੀ ਭਗਿਤਿ ਭੰਡਾਰ ਸਚੁ ਰਾਗ ਰਤਨ ਕੀਰਤਨੁ ਭਾਵੰਦਾ।।
 ਗੁਰਮੁਖਿ ਸਚਾ ਪੰਥ ਹੈ ਸਚੁ ਏਹੀ ਸਚੁ ਰਾਜ ਕਰੰਦਾ।
 ਵੀਹ ਇਕੀਹ ਚੜ੍ਹਾਉ ਚੜੰਦਾ।।³⁰⁴
4. ਸਹਜ ਸਮਾਧਿ ਸਾਧ ਸੰਗਿਤਿ ਮੈਂ ਸਾਚ ਖੀਡ।।
 ਸਤਿਗੁਰ ਪੂਰਨ ਬਹੁਮ ਕੇ ਨਿਵਾਸ ਹੈ।।³⁰⁵
5. ਗੁਰਸਿਖ ਏਕ ਮੈਕ ਰੋਮ ਕੀ ਅਕਥ ਕਥਾ।
 ਗੁਰਸਿਖ ਸਾਧ ਸੰਗਿ ਮਹਿਮਾ ਕੇ ਪਾਵਈ।।
 ਏਕ ਓਅੰਕਾਰ ਕੇ ਬਿਬਾਚ ਕੇ ਨ ਪਾਰਾਵਾਰ।
 ਸਬਦ ਸੁਰਤਿ ਸਾਧ ਸੰਗਿਤ ਸਮਾਵਸੀ।।
 ਪੂਰਨ ਬਹੁਮ ਗੁਰ ਸਾਧ ਸੰਗਿ ਮੈਂ ਨਿਵਾਸ,
 ਦਾਸਨ ਦਾਸਾਨ ਮਤਿ ਆਪਾ ਨ ਜਤਾਵਈ।।
 ਸਤਿਗੁਰ ਗੁਰ, ਗੁਰਸਿਖ ਸਾਧ ਸੰਗਿਤਿ ਹੈ।
 ਓਤ ਏਤ ਵਾਕੀ ਜੋਤਿ ਵਾਹੀ ਬੰਨ ਆਵਈ।।³⁰⁶

ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ
 ਥਾਈਂ ਸਾਧ ਸੰਗਿਤਿ ਤੇ ਸਤਿ ਸੰਗਿਤ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ
 ਹੀ ਸਚਖੰਡ ਕਰਕੇ ਜਾਣਿਆ, ਮੰਨਿਆ ਤੇ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ।³⁰⁷ ਸਾਧ ਸੰਗਿਤ ਵਿਚ
 ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੀ ਅਲੱਖ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:--

ਸਾਧ ਸੰਗਿਤਿ ਵਿਚਿ ਅਲਖੁ ਲਖਾਇਆ।।³⁰⁸

ਸਾਧ ਸੰਗਿਤਿ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਾਧ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।³⁰⁹ ਗੁਰਮੁਖ ਨੇਕ
 ਸਾਧ ਸੰਗਿਤਿ ਵਿਚ ਮਿਲਕੇ ਹੀ ਮਨ ਨੂੰ ਮਾਰਦੇ ਹਨ।³¹⁰ ਸਾਧ ਸੰਗਿਤਿ ਵਿਚ ਮਿਲ
 ਬੈਠਣ ਨਾਲ ਵੈਰ ਵਿਰੋਧ, ਕਾਮਾਦਿਕ ਵਿਸ਼ੇ ਵਾਸਨਾ, ਸਾਰੀਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦੂਰ ਹੋ
 ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੁਕਤੀ ਵੀ ਇਥੋਂ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:--

1. ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਮਿਲਿ ਬੰਦ ਖਲਾਸੀ॥³¹¹
2. ਗੁਰਮੁਖ ਸੁਖ ਫਲ ਸੰਗਤ ਮਿਲਾਪ ਦੇਖ,
ਆਨ ਗਯਾਨ ਧਯਾਨ ਸਭ ਨਿਰਸ ਕਰ ਜਾਨੇ ਹੈ॥³¹²
3. ਗੁਰਸਿਖ ਸੰਗਤ ਮਿਲਾਪ ਕੇ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਾਰੇ,
ਲੋਕ ਪਰਲੋਕ ਸੁਖਦਾਈ ਚੰਤ ਧੋਤ ਹੈ॥³¹³

ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਪਾਪਾਂ ਦੀ ਮੈਲ ਧੋਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਤਿਤ ਪੁਨੀਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਮਨੁੱਖ ਆਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਤਾਂ ਬਲਵਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਆਚਰਿਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਉੱਨਤੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਅਡੋਲ ਤੇ ਸਥਿਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਜੀਵ ਪਰਾਈਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਵਾਂ, ਭੈਣਾਂ ਤੇ ਧੀਆਂ ਕਰਕੇ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਹੱਕ ਤੇ ਅਨਹੱਕ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਉਸਤਤਿ, ਨਿੰਦਿਆ ਸਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੀ ਵਡਿਆਈ ਦਾ ਢੰਡੇਰਾ ਫੇਰਕੇ ਹੰਕਾਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਹ ਸੱਭ ਕੁੱਝ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਹੀ ਦਾ ਤਾਂ ਪਰਤਾਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।³¹⁴

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਾਧੂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਉਸਦੀ ਚਰਨ ਧੂੜ ਨੂੰ ਮੁਖ ਮਸਤਕ ਤੇ ਲਗਾਣਾ ਹੀ ਅਠਸਠ ਤੀਰਥਾਂ ਦੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:—

ਸਤ ਸੰਗਤਿ ਸਾਧ ਧੂਰਿ ਮੁਖਿ ਪਗੀ॥ ਇਸਨਾਨ ਕੀਓ ਅਠਸਠਿ
ਸੁਰਸੁਗੀ॥³⁰⁵

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਜੁੜਨ ਵਾਲੇ ਸਾਧ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਚਰਨ ਧੂੜ ਨੂੰ ਅਮੋਲਕ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਚਰਨ ਧੂੜ ਨੂੰ ਗੰਗਾ ਗੋਮਤੀ, ਗੋਦਾਵਰੀ ਵੀ ਨੋਚ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਚੰਗੇ ਭਾਗਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:—

ਮਸਤਕ ਲੱਗੈ ਸਾਧ ਰੇਣੁ ਵਡਭਾਗ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ॥³¹⁶

ਚਰਨ ਸੁਰਣ

ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਜਿਥੇ ਹਉਮੈ ਦਾ ਤਿਆਗ, ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦ, ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਆਦਿ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਉਥੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਗੁਣ ਗਾਇਨ ਅਤੇ

ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਵੀ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਕਿਸ਼ਨ ਅਰਜੁਨ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤੂੰ ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਅਤੇ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਮੇਰੀ ਸ਼ਰਣ ਵਿਚ ਆ ਜਾ, ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਸਾਰੇ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦੇਵਾਂਗਾ।³¹⁷

ਭਾਈ ਜਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਗੁਰੂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਜਰੂਰੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਰਹਿਰਾਸ਼ ਹੀ ਪੈਰੀਂ ਪੈਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਦੁਆਰਾ ਚਰਨ ਕਵਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤਾਪ ਖ਼ੁਸ਼ਾਹ ਕੀਤਾ ਹੈ:—

1. ਪੈਰੀਂ ਪਵਣਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਗੁਰਮੁਖਿ ਰਹਰਾਸਿ ਸਰੇਖੀ॥³¹⁸
2. ਗੁਰਸਿਖ ਨੈ ਗੁਰਸਿਖ ਹੋਣਿ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਜਗ ਅੰਦਰਿ ਜਾਣੀ॥
ਪੈਰੀਂ ਪੈ ਪਾਖਾਕ ਹੋਇ ਗਰਬੁ ਨਿਵਾਰਿ ਗਰੀਬੀ ਆਣੀ॥
ਪੀ ਚਰਣੈਦਕੁ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਵਾਣੀ॥³¹⁹
3. ਪੈਰੀਂ ਪੈ ਪਾਖਾਕ ਹੋਇ ਗੁਰਮੁਖਿ ਰਹਿਰਾਸੀ॥
ਮਾਇਆ ਵਿਚਿ ਉਦਾਸੁ ਗਤਿ ਹੋਇ ਆਸ ਨਿਰਾਸੀ॥³²⁰

ਗੁਰੂ ਦੇ ਚਰਨ ਕਮਲਾਂ ਵਿਚ ਚਿੱਤ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਨਾਲ ਚਿੱਤ ਸਥਿਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੀਵ ਨੂੰ ਅਮਰਪਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਸਹਜ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਚਰਨ ਕਮਲਾਂ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਜੋੜਨ ਨਾਲ ਦੁਨਿਆਵੀ ਗਿਆਨ ਧਿਆਨ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਸਰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਨ ਆਪਣੇ ਅਸਲੀ ਘਰ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:—

ਚਰਨ ਕਮਲ ਗੁਰ ਜਬਤੇ ਰਿਦੈ ਬਸਾਏ।
ਤਬ ਤੇ ਸਥਿਰ ਚਿਤ ਅਨਤ ਨ ਪਾਵਈ॥
ਚਰਨ ਕਮਲ ਮਕਰੰਦ ਚਰਣਮਿਤੁ ਕੈ,
ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਅਮਰਪਦ ਸਹਜ ਸਮਾਵਈ॥
ਚਰਨ ਕਮਲ ਗੁਰ ਜਬਤੇ ਧਿਆਨ ਧਾਰੈ,
ਆਨ ਗਯਾਨ ਧਯਾਨ ਸਰਬੰਗ ਬਿਸਰਾਵਈ॥
ਚਰਨ ਕਮਲ ਗੁਰ ਮਧੁਪ ਕਮਲ ਗਾਇ,
ਮਨ ਮਨਸਾ ਬਕਤ ਨਿਜ ਗਿਹ ਆਵਈ॥³²¹

ਇਸ ਮਨੁੱਖਾ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪਾਰ ਉਤਾਰਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਚਰਨ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਜਾਣ ਨਾਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਲਈ ਤਨ ਮਨ ਧਨ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਅਰਪ ਕੇ ਉਸਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ:-

1. ਚਿਰੰਕਾਲ ਮਾਨਸ ਜਨਮ ਨਿਰਮੇਲ ਪਾਏ,
ਸਫਲ ਜਨਮ ਗੁਰ ਚਰਨ ਸਰਨ ਕੇ।।³²²
2. ਤੈਸੇ ਤਨ ਮਨ ਧਨ ਅਰਪਿ ਸਰਨਿ ਗੁਰ,
ਦੀਖਯਾ ਦਾਨ ਨੀ ਅਮਰ ਸਦ ਸਦ ਜੀਜੀਐ।।³²³

ਚਰਨ ਸ਼ਰਨ ਉਦੋਂ ਹੀ ਅਰਥ ਪੂਰਣ ਹੈ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਆਪ, ਮਨ, ਬਚ ਕਰਮ ਕਰਕੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਅੱਗੇ ਸਮਰਪਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਜੀਵ ਦੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਵੀ ਰਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ:-

ਮਨ ਬਚ ਕਮ ਗੁਰ ਚਰਨ ਸਰਨ ਸਿਖ,
ਤਾ ਤੇ ਸਤਿਗੁਰ ਜਮ ਦੂਤਹਿ ਨ ਦੇਤ ਹੈ।।³²⁴

ਹੁਕਮ ਮੰਨਣਾ

ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਹੁਕਮ, ਰਜਾ, ਭਾਣਾ, ਭੈ ਆਦਿ ਰੱਬੀ ਆਦੇਸ਼ ਦੇ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਜੀਵ ਸਿਦਕ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਨਾਲ ਰੱਬੀ ਹੁਕਮ ਤੇ ਰੱਬੀ ਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਦੁੱਖਾਂ, ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ, ਨੂੰ ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਦੁਨਿਆਵੀ ਫ਼ਰ, ਲਾਲਚ ਆਦਿ ਉਸ ਨੂੰ ਰੱਬੀ ਹੁਕਮ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਮੋੜ ਸਕਦੇ। ਅਜਿਹਾ ਜੀਵ ਰੱਬੀ ਭਾਣੇ ਨੂੰ ਮਿੱਠਾ ਕਰਕੇ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਰਜਾ ਵਿਚ ਰਾਜੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਹਉਮੈ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਪੂਰਨ ਸਿਦਕ ਤੇ ਭਰੋਸੇ ਵਿਚ ਜੀਉਂਦਾ ਹੈ:-

1. ਗੁਰਮੁਖਿ ਹਉਮੈ ਪਰਹਰੈ ਮਨਿ ਭਾਵੈ ਖਸਮੈ ਦਾ ਭਾਣਾ।।
ਪੈਰੀ ਪੈ ਪਾ ਖਾਕ ਹੋਇ ਦਰਗਹ ਪਾਵੈ ਮਾਣੁ ਨਿਮਾਣਾ।।
ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚਿ ਵਰਤਦਾ ਹੋਵਣਹਾਰ ਸੋਈ ਪਰਵਾਣਾ।।

ਕਾਰਣੁ ਕਰਤਾ ਜੋ ਕਰੈ ਜਿਰਿ ਧਰਿ ਮਿਨਿ ਕਰੈ ਸੁਕਰਾਣਾ॥
 ਰਾਜੀ ਹੋਇ ਰਜਾਇ ਵਿਚਿ ਦੁਨੀਆ ਅੰਦਰਿ ਜਿਉ ਮਿਹਮਾਣਾ॥
 ਵਿਸਮਾਦੀ ਵਿਸਮਾਦ ਵਿਚਿ ਕੁਦਰਤਿ ਕਾਦਰ ਨੋ ਕੁਰਬਾਣਾ॥
 ਲੇਖ ਅਲੇਖ ਸਦਾ ਨਿਰਬਾਣਾ॥ 325

2. ਚਲਣੁ ਹੁਕਮੁ ਰਜਾਇ ਗੁਰਪੁਖਿ ਜਾਣਿਆ॥
 ਗੁਰਪੁਖਿ ਪੀਖਿ ਚਲਾਇ ਚਲਣੁ ਭਾਣਿਆ॥
 ਸਿਦਕ ਸਬੂਰੀ ਪਾਇ ਕਰਿ ਸੁਕਰਾਣਿਆ॥ 326

ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਹਨ, ਪਰ ਉਸ ਸੱਚ ਵਿਚ ਉਹੀ ਸਮਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਜੀਵ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਹੈ:—

ਹੁਕਮੈ ਅੰਦਰਿ ਸਭ ਕੋ ਮੰਨੈ ਹੁਕਮੁ ਸੁ ਸਚਿ ਸਮਾਇਆ॥
 ਸਬਦ ਸੁਰਤਿ ਨਿਵ ਅਲਖੁ ਲਖਾਇਆ॥ 327

ਹੁਕਮ ਮੰਨਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਹੁਕਮ ਦੀ ਕਮਾਈ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅੱਗੇ ਸੰਪੂਰਨ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਹੈ। ਹਉਮੈ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ, ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਦਾਅਵੇ ਛੱਡ ਕੇ ਨਿਮਾਣਾ ਹੋ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਦਰ ਤੇ ਢਹਿ ਪੈਣ ਨਾਲ ਹੀ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ:—

ਹਉਮੈ ਗਰਬੁ ਨਿਵਾਰੀਐ ਗੁਰਪੁਖਿ ਰਿਦੈ ਗਰੀਬੀ ਆਵੈ।
 ਗਿਆਨ ਮਤੀ ਘਟਿ ਚਾਨਣਾ ਭਰਮ ਅਗਿਆਨੁ ਅੰਧੇਰੁ ਮਿਟਾਵੈ।
 ਹੋਇ ਨਿਮਾਣਾ ਢਹਿ ਪਵੈ ਦਰਗਹੁ ਮਾਣੁ ਨਿਮਾਣਾ ਪਾਵੈ।
 ਖਸਮੈ ਸੋਈ ਭਾਵਦਾ ਖਸਮੈ ਦਾ ਜਿਸੁ ਭਾਣਾ ਭਾਵੈ।
 ਭਾਣਾ ਮੰਨੈ ਮੰਨੀਐ ਆਪਣਾ ਭਾਣਾ ਆਪਿ ਮਨਾਵੈ।
 ਦੁਨੀਆ ਵਿਚਿ ਪਰਾਹੁਣਾ ਦਾਵਾ ਛਿਡਿ ਰਹੈ ਨਾ ਦਾਵੈ।
 ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਮਿਲਿ ਹੁਕਮਿ ਕਮਾਵੈ॥ 328

ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ

ਸਿੱਖੀ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਥਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਹਰ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿਚ ਨਾਮ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਇਸ ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਿਰਫ਼ ਨਾਮ ਨੂੰ ਰਟਣ ਨਾਲ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਪਹਿਚਾਨਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਜਲ ਕੰਹਣ ਨਾਲ ਤਿਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਜਲ ਪੀਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਜਲ ਪੀ ਕੇ ਹੀ ਤਿਪਤੀ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ। 'ਜਪੁਜੀ' ਵਿਚ ਨਾਮ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਾਪਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਮਤਿਨਾਮ ਦੇ ਰੰਗ ਨਾਲ ਹੀ ਧੋਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ:—

ਭਰੀਐ ਮਤਿ ਪਾਪਾਂ ਕੈ ਸੀਗਿ। ਓਹੁ ਧੋਧੇ ਨਾਵੈ ਕੈ ਰੀਗਿ॥³²⁹

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਮ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਰਾਗ ਆਸਾ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਠਾਦਿ, ਅਠੰਤ, ਅਸੀਮਤ, ਅਭੇਦ ਸਦੀਵੀ ਅਤੇ ਪਰਮ ਸੋਚ ਕਹਿ ਕੇ ਪੁਕਾਰਿਆ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਨਾਮ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਜੋ ਸਮੁੱਚੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੀ ਹੈ।³³⁰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਨਾਮ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਸਤਿ ਸਤਿਖ ਤੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੱਸੀ ਹੈ। ਅਠਾਹਠ ਤੀਰਥਾਂ ਦਾ ਇਸ਼ਨਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਮ ਸੁਣਨ ਨਾਲ ਹੀ ਧਿਆਨ ਸਹਿਜ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਜੁੜਦਾ ਹੈ:—

ਸੁਣਿਐ ਸਤੁ ਸਤਿਖੁ ਗਿਆਨ॥ ਸੁਣਿਐ ਅਠਸਠਿ ਕਾ ਇਸ਼ਨਾਨ॥

ਸੁਣਿਐ ਪੜਿ ਪੜਿ ਪਾਵਹਿ ਮਾਨ॥ ਸੁਣਿਐ ਨਾਗੈ ਸਹਜਿ ਧਿਆਨ॥³³¹

ਨਾਮ ਮੰਨਿਆਂ ਮਨ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਸੁੱਧੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇੱਜਤ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਅਜਿਹਾ ਜੀਵ ਆਪ ਤਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਕੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਤਾਰਦਾ ਹੈ।³³²

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਵੀ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਵਰਤੀ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰਖਦਿਆਂ ਨਾਮ ਜਪਣ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਥਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ

ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਥਾਂ ਪੂਰ ਥਾਂ ਨਾਮ ਦਾਨ, ਇਸ਼ਨਾਨ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਜਗਿਆਸੂਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਰਸਤੇ ਚੱਲਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਨਾਮ ਦਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ:—

ਨਮਸਕਾਰ ਗੁਰਦੇਵ ਕੇ, ਸਤਿਨਾਮ ਜਿਸ ਮੰਤ੍ਰ ਸੁਣਾਇਆ॥

ਭਾਉ ਭਗਤਿ ਗੁਰ ਪੁਰਬ ਕਰਿ ਨਾਮ ਦਾਨ ਇਸ਼ਨਾਨ ਦਿੜਾਇਆ॥³³³

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਪਾਤੰਜਲੀ ਦੇ ਜੋਗ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚੋਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਲਈ 'ਨਾਮ ਦਾਨ' ਹੀ ਜੋਗ ਹੈ:—

ਸੇਖੁ ਨਾਗ ਪਾਤੰਜਲ ਮਥਿਆ ਗੁਰਮੁਖਿ ਸਾਸਤ੍ਰ ਨਾਗ ਸੁਣਾਈ॥

ਹਬੇ ਹਬੀ ਪਾਈਐ ਭਗਤਿ ਜੋਗ ਕੇ ਪੂਰ ਕਮਾਈ॥ ਨਾਮ ਦਾਨੁ ਇਸ਼ਨਾਨੁ
ਸੁਭਾਈ॥³³⁴

ਕਲਿਜੁਗ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਵਡਿਆਈ ਹੀ ਨਾਮ ਦੀ ਹੈ। ਕਿਰਿਆ ਕਰਮ ਦੀ ਕੋਈ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਚਲਦੀ। ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਭਜਨ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਜੀਵ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਠਹਿਰਨ ਲਈ ਵੀ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ:—

1. ਕਲਿਜੁਗ ਕੀ ਸੁਣ ਸਾਧਨਾ ਕਰਮ ਕਿਰਤਿ ਕੀ ਚਲੈ ਨ ਕਾਈ।

ਬਿਨਾ ਭਜਨ ਭਗਵਾਨ ਕੇ ਭਾਉ ਭਗਤਿ ਬਿਨੁ ਠਉੜਿ ਨ ਪਾਈ॥

ਕਲਿਜੁਗ ਨਾਵੈ ਕੀ ਵਡਿਆਈ॥³³⁵

2. ਸਤੁ ਸਤਿਖੇ ਦਇਆ ਧਰਮੁ ਨਾਮੁ ਦਾਨੁ ਇਸ਼ਨਾਨੁ ਦਿੜਾਇਆ॥³³⁶

'ਰਾਜਾ ਜਨਕ' ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਮੁਕਤੀ ਅਤੇ ਜੁਗਤੀ ਨੂੰ ਨਾਮ ਦੀਆਂ ਦਾਸੀਆਂ ਬਿਆਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:—

ਮੁਕਤਿ ਜੁਗਤਿ ਨਾਵੈ ਦੀ ਦਾਸੀ॥³³⁷

ਗਨਿਕਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਰਾਮ ਨਾਮ ਨੂੰ ਪਾਪੀਆਂ ਦਾ ਉਧਾਰ ਅਤੇ ਬੇਟੀ ਮਤ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।³³⁸ ਅਜਮਣੁ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਨਾਮ ਨੂੰ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਫੇਰਾ ਢਾਹੁਣ ਵਾਲਾ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ:-

ਨਾਇ ਲਏ ਦੁਖੁ ਫੇਰਾ ਢਹਿਆ॥³³⁹

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਤਾਂ ਸਤਿ ਸੰਗਤ ਹੀ ਉਹ ਹੈ ਜਿਥੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਂ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:-

ਸਤਿ ਸੰਗਤਿ ਕੈਸੀ ਜਾਈਐ॥ ਜਿਥੈ ਏਕੈ ਨਾਮੁ ਵਖਾਈਐ॥³⁴⁰

ਸਿਮਰਨ ਜਾਂ ਜਾਪ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾਇਨ ਰਾਹੀਂ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਮਨ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆਵੀ ਮੈਲੇ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਕਰਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਅਕੂਲ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਨਾਲ ਕੂਲ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਟਲ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਆਉਣ ਨਾਲ ਆਵਾਗਵਨ ਮਿਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:-

ਚਿੰਤਾਮਨਿ ਚਿੰਤਵਤ ਚਿੰਤਾ ਚਿਤ ਤੇ ਚੁਰਾਈ,
ਅਜੋਨੀ ਅਰਾਧੇ ਜੋਨਿ ਸੰਕਟ ਕਟਾਏ ਹੈਂ॥
ਜਪਤ ਅਕਾਲ ਕਾਲ ਕੰਟਕ ਕਲੇਸ ਨਾਸੇ,
ਨਿਰਭੈ ਭਜਨ ਕ੍ਰਮ ਭੈ ਦਲ ਭਜਾਏ ਹੈਂ॥
ਸਿਮਰਤ ਸੇ ਨਾਥ ਨਿਰਵੈਰ ਵੈਰ ਭਉ ਤਿਆਗਯੇ,
ਭਾਗਯੇ ਖੇਦ ਵੇਦ ਨਿਰਭੇਦ ਗੁਣ ਗਾਇ ਹੈਂ॥
ਅਕੂਲ ਅੰਚਲ ਰਹਿਕੂਲ ਨ ਬਿਚਾਰੈ ਕੋਊ,
ਅਟਲ ਸ਼ਰਣ ਆਵਾਗਵਨ ਮਿਟਾਏ ਹੈਂ॥³⁴¹

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ, ਹੁਕਮ ਅਤੇ ਸ਼ਰਨ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਰਾਹੀਂ ਦੁਰ ਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਕੇ ਆਵਾਗਵਨ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਬਦ

ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਘਾਪਤੀ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਲਈ 'ਸ਼ਬਦ' ਦੀ ਕਮਾਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਨਾਲ ਮਨ ਤਨ ਨਿਰਮਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਰੂਪੀ ਵਰ ਦੀ ਘਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। 'ਸ਼ਬਦ' ਹੀ ਅੰਮਿਤ ਹੈ, ਪਰ ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਘਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਕਮਾਈ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਜਪ, ਤਪੁ, ਸੰਜਮੁ ਵਿਅਰਥ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਘਾਪਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਸੱਚ ਦੀ ਘਾਪਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ:—

1. ਸਬਦੈ ਹੀ ਨਾਉ ਉਪਜੈ ਸਬਦੇ ਮੋਲਿ ਮਿਲਾਇਆ॥

ਬਿਨੁ ਸਬਦੈ ਸਭ ਜਗੁ ਬਉਰਾਣਾ ਬਿਰਥਾ ਜਨਮ ਗਵਾਇਆ॥

ਅੰਮਿਤ ਏਕੋ ਸਬਦੁ ਹੈ ਨਾਨਕ ਗੁਰਮੁਖਿ ਪਾਇਆ॥³⁴²

2. ਜਪੁ ਤਪੁ ਸੰਜਮੁ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਾਹੀ॥ ਜਬੁ ਲਗੁ ਗੁਰ ਕਾ ਸਬਦੁ ਨ
ਕਮਾਈ॥³⁴³

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮੂਰਤ ਜਾਂ ਸਰੂਪ ਮੰਨਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਦੱਸਿਆ ਹੈ:—

ਗੁਰ ਮੂਰਤਿ ਗੁਰ ਸਬਦ ਹੈ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਵਿਚਿ ਪਰਗਟੀ ਆਇਆ॥³⁴⁴

ਸਿਮਰਨ ਕਿਉਂਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਹੀ ਜਪ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਜਾਪ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਪਾਯੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਮਰਨ ਵਾਹਿਗੁਰੂ, ਸ਼ਬਦ, ਮੂਲ ਮੰਤਰ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਜਾਂ ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਆਦਿ ਕਿਸੇ ਦਾ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਨਾਲ ਹਉਮੈ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੀਵ ਅੰਦਰੋਂ ਆਪਾ ਭਾਵ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਪਰੋਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:—

1. ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਗੁਰਮੰਤ੍ਰੁ ਹੈ ਜਪਿ ਹਉਮੈ ਖੋਈ॥

ਆਪੁ ਗਵਾਏ ਆਪਿ ਹੈ ਗੁਣ ਗੁਣ ਪਰੋਈ॥³⁴⁵

2. ਸਤਿਗੁਰ ਸਤਿ ਸਰੂਪ ਹੈ ਧਿਆਨ ਮੂਲੁ ਗੁਰ ਮੂਰਤਿ ਜਾਣੈ॥
ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖੁ ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ ਸਿਮਰਣੁ ਪਰਵਾਣੈ॥³⁴⁶
3. ਗੁਰ ਮੂਰਤਿ ਕਰਿ ਧਿਆਨ ਸਦਾ ਹਜੂਰ ਹੈ॥
ਗੁਰਮੁਖਿ ਸਬਦੁ ਗਿਆਨੁ ਨੌੜ ਨ ਦੂਰਿ ਹੈ॥³⁴⁷

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮੂਰਤ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਧਰਕੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਮੰਤ੍ਰ ਜਾਣ ਕੇ, ਗੁਰ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਪੇਸ਼ਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ:-

ਗੁਰ ਕੀ ਮੂਰਤਿ ਮਨ ਮਹਿ ਧਿਆਨੁ॥ ਗੁਰ ਕੈ ਸਬੰਦ ਮੰਤ੍ਰ ਮਨੁ ਮਾਨੁ॥
ਗੁਰ ਕੈ ਚਰਨ ਰਿਦੈ ਨੈ ਪਾਰਉ॥ ਗੁਰ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਸਦਾ ਨਮਸਕਾਰਉ॥³⁴⁸

ਸਿਖ ਧਰਮ ਦਾ ਮਹਾਨ ਮੰਤਰ, ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ ਹੈ ਜੋ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਕੁਝ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਜੋੜ ਨਾਲ ਬਣਿਆ ਬੀਜ ਮੰਤ੍ਰ ਹੈ ਤੇ ਇਹ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ' ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਇਸ ਬੀਜ-ਮੰਤ੍ਰ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ' ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਵਾਸਤੇ ਹੈ ਤੇ 'ਵਾਹੁ' ਸ਼ਬਦ ਅਪਾਰ ਅਸਚਰਜਤਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਇਹ 'ਵਾਹੁ' ਸ਼ਬਦ 'ਵਾ' ਤੇ 'ਹ' ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਨਾਲ ਬਣਿਆ ਹੈ। 'ਵਾ' ਤੇ 'ਹ' ਦਾ ਇਹ ਜੋੜ ਤੀਤੀਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਦੇ ਦਸਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਇਆ ਹੈ। " ਹਾ ਵੁ ਹਾ ਵੁ ਹਾ ਵੁ " ਤੇ ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਅਸਚਰਜ, ਅਸਚਰਜ, ਅਸਚਰਜ।³⁴⁹

ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ "ਮਨ ਬੁੱਧ ਤੋਂ ਪਰੇ ਸੱਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ, ਧਨਯਾ ਯੋਗ ਕਰਤਾਰ।" ਕੀਤਾ ਹੈ।³⁵⁰ ਭੁੱਟਾ ਨੇ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:-

ਆਦਿ ਪੁਰਖ ਸਦਾ ਤੁਹੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਾਹਿ ਜੀਉ॥³⁵¹
ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਧਿਆਨ ਦਾ ਮੂਲ ਗੁਰ ਮੂਰਤਿ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹੋਏ ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ ਦਾ ਸਿਮਰਣ ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ:-

ਸਤਿਗੁਰ ਸਤਿ ਸਰੂਪ ਹੈ ਧਿਆਨ ਮੂਲੁ ਗੁਰ ਮੂਰਤਿ ਜਾਣੈ॥
ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖੁ ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ ਸਿਮਰਣੁ ਪਰਵਾਣੈ॥³⁵²

ਗੁਰੂ ਨਿਰਗੁਣ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਰੂਪ ਗੁਰੂ ਨੇ ਵੇਦ ਕਤੇਬਾਂ ਤੋਂ ਅਗੋਚਰਾ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ' ਸ਼ਬਦ ਗੁਰਮੁਖਿ ਦੇ ਜਪਣ ਨਈ ਦਿੱਤਾ ਹੈ:—

1. ਨਿਰੰਕਾਰ ਆਕਾਰੁ ਕਰਿ ਜੋਤਿ ਸਰੂਪੁ ਅਨੂਪੁ ਦਿਖਾਇਆ।
ਵੇਦ ਕਤੇਬ ਅਗੋਚਰਾ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਗੁਰ ਸਬਦੁ ਸੁਣਾਇਆ।।³⁵³
2. ਪਾਰਬਹੁਮੁ ਪੂਰਨੁ ਬਹੁਮੁ ਸਬਦਿ ਸੁਰਤਿ ਸਤਿਗੁਰੂ ਗੁਰ ਚੇਲਾ।।³⁵⁴

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ, ਗੁਰਮਤਿਰ ਜਾਂ ਨਾਮ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਪਤ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਪਰਗਟ ਹੈ। ਨਾਮ ਗੁਰੂ ਪਾਸੋਂ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:—

1. ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਗੁਰਸਬਦ ਨੈ ਪਿਰਮ ਪਿਆਲਾ ਚੁਪ ਚਬੋਲਾ।³⁵⁵
2. ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਗੁਰਵਾਹ ਗੁਰਮੁਖ ਪਾਇਆ।।³⁵⁶

ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਅਜਿਹਾ ਮਤਿਰ ਹੈ ਜੋ ਅੰਧਕਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਸਚਰਜ ਰੂਪ ਹੈ। ਹਉਮੈਂ ਹੀ ਸੱਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਅੰਧਕਾਰ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਰਾਗੋਂ ਹਉਮੈਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ:—

ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਗੁਰਮਤਿ ਹੈ ਜਪਿ ਹਉਮੈਂ ਬੇਈ।।³⁵⁷

ਗੁਰੂ ਅਸਲ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਪਰਚਾ ਕੇਵਲ ਸੁਰਤ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ:—

1. ਸ਼ਬਦੁ ਗੁਰੂ ਗੁਰ ਜਾਣੀਐ, ਗੁਰਮੁਖਿ ਹੋਇ ਸੁਰਤਿ ਧੁਨਿ ਚੇਲਾ।।
ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਸਚ ਖੰਡ ਵਿਚਿ ਯੇ ਭਗਤਿ ਪਰਤੈ ਹੋਇ ਮੇਲਾ।।³⁵⁸

ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸੁਰਤ ਵਿਚ ਲਗ ਜਾਣਾ ਮਾਇਆ ਦੀ ਨੀਂਦ ਤੋਂ ਜਾਗਣ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੁਨਿਆਵੀ ਸੁਖਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉਸ ਨੂੰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ:—

1. ਸ਼ਬਦ ਸੁਰਤਿ ਨੀਂਦ ਉਘੜੀ ਜਾਗਦਿਆਂ ਸੁਖ ਰੀਣ ਵਿਹਾਣੀ।।³⁵⁹
2. ਗੁਰ ਉਪਦੇਸ਼ ਵੇਸ ਬਜਰ ਕਪਾਟ ਖੁਲੇ,
ਸਬਦਿ ਸੁਰਤਿ ਮੂਰਛਤ ਮਨ ਜਾਗੈ ਹੈ।।³⁶⁰

3. ਸਬਦ ਸੁਰਤਿ ਨਿਵ ਸੇਰੀ ਯੋ ਅਜਪਾ ਜਾਪ,
ਸਹਜਿ ਸਮਾਧਿ ਸੁਖ ਸਾਹਰ ਸਮਾਏ ਹੈ॥³⁶¹

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਦਰਸਾਏ ਸਾਖਿਆਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਗੱਲ ਨਿਸ਼ਚੇ ਨਾਲ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਗੁਰੂ, ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ, ਸਾਧ ਸੰਗਤ, ਹਉਮੈ ਦਾ ਤਿਆਗ, ਹੁਕਮ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ, ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਕਮਾਈ ਕਰਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਜ਼ੋਰ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਤੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੀ ਜੀਵ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਿਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਝਿਜਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜੋ ਨਾਮ ਦੀ ਗੁਰ ਕ੍ਰਿਪਾ ਤੇ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਵਿਚ ਰਹਿਕੇ ਕਮਾਈ ਕਰਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਿਆਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਨੂੰ ਮਨ ਵਿਚ ਵਸਾ ਕੇ ਸੁਰਤ ਨੂੰ ਬਿਵੇਕ ਕਰਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸੁਰਤ ਦੇ ਬਿਵੇਕ ਹੋਣ ਨਾਲ ਜਦੋਂ ਸਾਧਕ ਲੌਕਿਕ ਸੁੱਖਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਅਲੌਕਿਕ ਸੁੱਖਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਮੇਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਭਾਂਡੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹੋਰ ਵਸਤੂ ਪਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਭਾਂਡੇ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਮਨ ਰੂਪੀ ਭਾਂਡੇ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰਕੇ ਹੀ ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਨੂੰ ਸਮਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਹੈ ਤਾਂ ਹਰ ਸਮੇਂ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪਾਣੀ ਦੀ ਭਾਂਡ ਵਿਚ ਤਾਕਤ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਸਿੱਧ ਕਰਨਾ ਕਿਸੇ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਕੇ ਸਿੱਧ ਕਰਨਾ ਕਿਸੇ ਗੁਰਮੁਖਿ, ਸੰਤਜਨ ਤੇ ਭਗਤ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਹੀ ਆਇਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ ਪਛਾਣ ਕਰਨ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਦਰ ਸਾਫ਼ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

(ਅ) ਜੀਵ ਦਾ ਸੰਕਲਪ-ਆਤਮ ਨਿਰੂਪਣ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬਹੁਮ ਅਤੇ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਦਾ ਨਿਰਮਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੱਕ ਦੀ ਸਫਲ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨਾ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਜੀਵ ਆਤਮ ਤੱਤ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ

ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਰੂਪਾਂ ਬਿਖ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰੂਪੀ ਫਲ ਚਖ ਲਿਆ ਹੈ ਉਹ ਸਤ ਜਰੂਪ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ:—

1. ਜਿਨੀ ਆਤਮ ਚੀਨਿਆ ਪਰਮਾਤਮੁ ਸੋਈ।।

ਏਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਿਰਖੁ ਹੈ ਫਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਹੋਈ।।

ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਫਲ ਜਿਨੀ ਚਾਖਿਆ ਸਚਿ ਰਹੈ ਅਘਾਈ।।

ਤਿਨੀ ਭਰਮ ਨ ਭੇਦ ਹੈ ਹਰਿ ਰਸਨ ਚਸਾਈ।।³⁶²

2. ਸਤ ਸੰਤਿਖਿ ਰਹਹੁ ਜਨ ਭਾਈ।। ਖਿਆ ਰਾਹੁ ਸਤਿਗੁਰ ਸਰਣਾਈ।

ਆਤਮੁ ਚੀਨਿ ਪਰਾਤਮੁ ਚੀਨਹੁ।। ਗੁਰ ਸੰਗਤਿ ਇਹੁ ਨਿਸ ਤਾਰਾ ਹੈ।³⁶³

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਜੀਵਾਤਮਾ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਵਿਚਾਰ ਹੋਈ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਤੁ, ਸੰਤਿਖ, ਦਇਆ, ਧਰਮ ਆਦਿ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸਤਿਸੰਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜ ਕ੍ਰਤਕ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸਾਧਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ:—

ਸਤਿ ਸੰਤਿਖਿ ਦਇਆ ਧਰਮੁ ਅਰਬੁ ਸੁ ਗਰੰਥੁ ਪੰਚ ਪਰਵਾਣਾ।।

ਗੁਰਮੁਖਿ ਪੰਚ ਭੂ ਆਤਮਾ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਮਿਲਿ ਸਾਧ ਸੁਹਾਣਾ।।

ਸਹਜ ਸਮਾਧਿ ਨ ਆਵਣ ਜਾਣਾ।।³⁶⁴

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਥਾਂ ਵੀ 'ਆਤਮਾ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰ ਉਥੇ ਇਸ ਤੋਂ 'ਮਨ' ਦਾ ਅਰਥ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:—

ਆਤਮ ਅਗਹ ਗਹੇਉ ਸਬਦੁ ਪਰੋਇਆ।।³⁶⁵

ਭਾਵ ਨਾ ਪਕੜੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਮਨ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਕੜ ਕੇ ਨਾਮ ਜਪਣ ਵਿਚ ਪਰੋ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।³⁶⁶

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਸ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਬੁੰਦ ਅਤੇ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਾਂਗ ਆਤਮਾ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵੀ ਅਖੰਡ ਅਤੇ ਅਭੇਦ ਰੂਪ ਵਾਲਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਮੁੰਦਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬੁੰਦ ਦੀ ਕੋਈ ਕੀਮਤ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਬੁੰਦ

ਬੁੰਦ ਰਲ ਕੇ ਹੀ ਸਮੁੰਦਰ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਲੱਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹੋ ਸੰਬੰਧ ਆਤਮਾ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਉਹੀ ਜਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਸਲ ਚਾਲ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ:—

1. ਸਾਗਰ ਮਹਿ ਬੁੰਦ ਬੁੰਦ ਮਹਿ ਸਾਗਰੁ ਕਵਣੁ ਬੁਝੈ ਬਿਧਿ ਜਾਣੈ।³⁶⁷
2. ਜਲ ਤਰੰਗੁ ਜਿਉ ਜਲਹਿ ਸਮਾਇਆ।। ਤਿਉ ਜੋਤੀ ਸੀਗਿ ਜੋਤਿ ਮਿਲਾਇਆ।।³⁶⁸

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਅੰਸ਼-ਅੰਸ਼ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:—

ਜਲ ਤਰੰਗੁ ਅਵਲੋਇ ਸਲਿਲ ਸਮਾਇਆ।

ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮੋਇ ਦੀਪੁ ਦੀਪਾਇਆ।।³⁶⁹

ਇਹ ਜੀਵਨ ਰਾਹ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਮੱਦਦ ਨਾਲ ਹੀ ਤੀਕਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਮਿਹਰ ਕਰਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ ਬਖਸ਼ਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਜੀਵ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਇਉਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਰਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:—

ਸਲਲੈ ਸਲਿਲਿ ਸੰਜਗੁ ਤਿਬੇਣੈ ਚਾਲਿਆ।

ਬਹਮੈ ਬਹਮੁ ਮਿਲਾਇ ਸਹਜਿ ਸੁਖਾਲਿਆ।।³⁷⁰

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਧੋੜਤਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ:—

ਸਤਿਗੁਰ ਬਾਣੁ ਨ ਬੇਲੀ ਕੋਈ।। ਐਥੈ ਚੰਥੈ ਰਾਖਾ ਪ੍ਰਭੁ ਸੋਈ।।

ਰਾਮ ਨਾਮੁ ਦੇਵੈ ਕਰਿ ਕਿਰਪਾ।। ਇਉ ਸਲਲੈ ਸਲਲ ਮਿਲਾਤਾ ਹੈ।।³⁷¹

ਸਾਰੀ ਸਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਉਸ ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਜੋਤ ਹੀ ਪਸਰੀ ਹੋਈ ਹੈ:—

ਜਗ ਮਗ ਜੋਤਿ ਨਿਰੰਤਰੀ ਜਗ ਜੀਵਨ ਜਗ ਜੈ ਜੈ ਕਾਰਾ।।³⁷²

ਜਿਹੜੇ ਜੀਵ ਆਪਣੀ ਜੋਤ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਜੋਤਿ ਵਿਚ ਸਮਾਕੇ ਪੂਰਨ ਜੋਤਿ ਨੂੰ ਚਿਤ ਵਿਚ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰਕ ਗੁਣ ਤੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਭੇਦ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:—

ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਇ ਕੈ ਪੂਰਨ ਪਰਮ ਜੋਤਿ ਚਿਤਿ ਰੇਤੀ।

ਲੋਕ ਭੇਦ ਗੁਣ ਗਿਆਨ ਮਿਲਿ ਪਿਰਮ ਪਿਆਲਾ ਮਜਨਸ ਭੇਤੀ।³⁷³

ਪਰ ਇਸ ਜੋਤਿ ਦਾ ਗਿਆਨ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਹੀ ਇਹ ਜੋਤਿ ਨਜ਼ਦੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਜਿਸ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਿਹਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਹਰ ਜੀਵ ਵਿਚ ਉਸ ਇਕ ਦੀ ਜੋਤਿ ਹੀ ਚਿਸ਼ਟੀ ਹੈ:—

ਗੁਰਮੁਖ ਸਬਦ ਸੁਰਤਿ ਹੋਮੈ ਆਰਿ ਮਰੈ,

ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ ਜਗ ਜੀਵਨ ਕੈ ਜਾਨੀਐ।।

ਪਿੰਡ ਬਹਮੰਡ ਬਹਮੰਡ ਪਿੰਡ ਚੀਤਿ ਹੋਤਿ

ਜੋਤਿ ਮਿਲਿ ਜੋਤਿ ਗੋਤਿ ਬਹਮ ਗਿਆਨੀਐ।।³⁷⁴

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੋਤਿ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਕੋ ਜੋਤਿ ਇਕੋ ਅੰਸ ਅੱਗੇ ਤੇ ਅੱਗੇ ਦਸ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚੀ। ਇਸ ਗੁਰੂ ਜੋਤਿ ਤੋਂ ਭਾਵ ਗੁਰੂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦੇ ਉਸ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਰੂਪ ਪਰਮ ਸਤ੍ਰ ਨਾਲ ਤਦਰੂਪਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਉੱਠੀ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਤਦਰੂਪ ਹੋਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਜੋਤਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਵਰਤੀ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਰੀਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਇਸ ਜੋਤਿ ਮਿਲਾਪ ਅਤਿ ਅਲੌਕਿਕ ਕਿਸਮੇਂ ਦੀ ਅਸਚਰਜਤਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹਨ:—

ਨਾਨਕ ਗੁਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਹੋਇਆ ਵੇਖਹੁ ਤਿਸ ਕੀ ਰਜਾਇ।।

ਇਹ ਕਾਰਣੁ ਕਰਤਾ ਕਰੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਇ।।³⁷⁵

ਮਥਰਾ ਭੱਟ ਗੁਰੂ ਜੋਤਿ ਦੀ ਇਕ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਸਰੀਰ ਤੱਕ ਦੀ ਅਲੌਕਿਕ ਯਾਤਰਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਰੂਪ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਖੁਦ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਇਹੋ ਜੋਤਿ ਗੁਰਤਾ ਦੇ ਤੌਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਚਲਦੀ ਹੈ:—

ਜੋਤਿ ਰੂਪ ਹਰਿ ਆਪਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਹਾਯਉ।।

ਤਾਤੇ ਅੰਗਦ ਭਯਉ ਤੱਤ ਸਿਉ ਤੱਤ ਮਿਲਾਯਉ।।

ਅੰਗਦ ਕਿਰਪਾ ਧਾਰਿ ਅਮਰੁ ਸਤਿਗੁਰੂ ਬਿਰ ਕੀਯਉ।।

ਅਮਰਦਾਸ ਅਮਰਤੁ ਛਤੁ ਗੁਰ ਰਾਮਹਿ ਦੀਅਉ॥

ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਦਰਸਨੁ ਪਰਸਿ, ਕਹਿ ਮਬੁਰਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਯਣ॥

ਮੂਰਤਿ ਪੰਚ ਘਮਾਣੁ ਪੁਰਖੁ ਗੁਰੁ ਅਰਜਨੁ ਪਿਖਹੁ ਨਯਣ॥³⁷⁶

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਪਰਮੇਸਰੂ ਰੂਪ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਗੁਰੂ ਜੋਤਿ ਦੀ ਇੱਕ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਸਰੀਰ ਤੱਕ ਦੀ ਅਨੌਕਿਕ ਯਾਤਰਾ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:--

ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਦੇਉ ਹੈ ਪਰਮੇਸਰੂ ਸੋਈ।

ਗੁਰੁ ਅੰਗਦੁ ਗੁਰੁ ਅੰਗ ਤੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਾਈ॥

ਅਮਰਾਪਦੁ ਗੁਰੁ ਅੰਗਦਹੁ ਹੁਇ ਜਾਣੁ ਜਣੇਈ।

ਗੁਰੁ ਅਮਰਹੁ ਗੁਰੁ ਰਾਮਦਾਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰਸੁ ਭੋਈ।

ਰਾਮਦਾਸਹੁ ਅਰਜਨੁ ਗੁਰੁ ਗੁਰੁ ਸਬਦ ਸਬੋਈ।

ਹਰਿ ਗੋਵਿੰਦ ਗੁਰੁ ਅਰਜਨਹੁ ਗੁਰੁ ਗੋਬਿੰਦੁ ਹੋਈ।

ਗੁਰਮੁਖਿ ਸੁਖ ਫਲ ਪਿਰਮ ਰਸੁ ਸਤਿਸੰਗ ਅਲੋਈ।

ਗੁਰੁ ਗੋਵਿੰਦਹੁ ਬਾਹਿਰਾ ਦੂਜਾ ਨਹੀਂ ਕੋਈ॥³⁷⁷

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵਰਤਿਤ ਆਤਮਾ ਦਾ ਜੋਤਿ ਸੰਰੂਪ ਹੋਣਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਜੋਤਿ ਸੰਰੂਪ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਮਈ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜੀ ਜੋਤਿ ਸਾਰੀ ਸਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਮਾਰਕੇ ਹੀ ਇਹ ਜੋਤਿ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਡਿਰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਿਹਰ ਸਦਕਾ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਉਸਾ ਇਕੋ ਜੋਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਜ਼ਰੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਜੀਵ ਨਿਰੂਪਣ

ਪਿੱਛੇ ਅਸੀਂ ਵੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਆਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਏਵੇਂ ਇਕ ਹਨ, ਅਸਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। 'ਜੀਵ' ਸ਼ਬਦ ਆਤਮਾ

ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਅਨੁਸਾਰ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਜੀਵ ਵਿਚ ਕਿਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਤਾਤਵਿਕ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੇ ਭੇਦ ਮਾਨ੍ਹਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮਾਇਆ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਪਰਿਣਾਮ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਸਤ, ਨਿਤਯ, ਸੁਖ-ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਮੁਕਤ ਸਰੂਪ ਆਤਮਾ ਹੀ ਮਾਇਆ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਣ ਤੇ ਜੀਵ ਕਹਿਲਾਉਂਦਾ ਹੈ।³⁷⁸ ਜੀਵ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਤੇ ਰੂਪ ਹੈ। ਭੌਤਿਕ ਸਰੀਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜੇ ਚਿੱਤ ਹੈ, ਉਹ ਹੀ ਪਰਮਸੱਤ ਦਾ ਚੇਤਨ ਅੰਸ਼ ਹੈ।³⁷⁹ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਜੀਵ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।³⁸⁰ ਪਰ ਜੀਵ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਵੀ ਨਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।³⁸¹

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਜੀਵ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੀਵ ਕਿਥੋਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ? ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੈਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਅਤੇ ਕਿਸ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਸਮਾਉਂਦਾ ਹੈ? ਜੀਵ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਸਾਰਕ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ? ਕਰਮ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਜੀਵ ਕਿਵੇਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ? ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਉਂਦਾ ਹੈ? ਆਦਿ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ:—

ਜਾਤੇ ਜਾਇ ਕਹਾ ਤੇ ਆਵੈ॥ ਕਹ ਉਪਜੈ ਕਹ ਜਾਇ ਸਮਾਵੈ॥

ਕਿਉਂ ਬਾਧਿਚੋ ਕਿਉਂ ਮੁਕਤੀ ਪਾਵੈ॥ ਕਿਉ ਅੰਬਿਤਾਸੀ ਸਹਜਿ

ਸਮਾਵੈ॥³⁸²

ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦਿੰਦੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੀਵ ਕੁਦਰਤੀ ਨਿਯਮ ਪੈਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੁਦਰਤੀ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਮੁੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨਮੁੱਖਤਾ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਮਨ ਤੋਂ ਪੈਂਦਾ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਤਮ ਸਰੂਪ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਮਨ ਵਿਚ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:—

ਸਹਜੇ ਆਵੈ ਸਹਜੇ ਜਾਇ॥ ਮਨ ਤੇ ਉਪਜੈ ਮਨ ਮਾਹਿ ਸਮਾਇ॥

ਗੁਰਮੁਖਿ ਮੁਕਤੇ ਬੰਧ ਨ ਪਾਇ॥ ਸਬਦੁ ਬੀਰਾਰੁ ਛੁਟੈ ਹਰਿ ਨਾਇ॥³⁸³

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਘੋਰ ਕੀਨਜੁਗ ਵਿਚ ਜੀਵ ਨਈਂ 'ਵਾਹਗੁਰੂ' ਦਾ ਜਾਪ ਜਰੂਰੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਦਾ ਜਾਪ ਕਰਨ ਨਾਲ ਜੀਵ ਜਿਥੇ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:-

ਚਾਰੇ ਅਛਰ ਇਕੁ ਕਰ ਵਾਹਗੁਰੂ ਜਪ ਮੰਤ੍ਰ ਜਪਾਵੈ।

ਜਹਾ ਤੇ ਉਪਜਿਆ ਫਿਰਿ ਤਹਾ ਸਮਾਵੈ।।³⁸⁴

'ਦੇਹ' ਇਸ ਜੀਵ ਦੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਥਾਂ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਇਹ ਸਰੀਰ ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਕਿਸਮ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਮੂਰਤਿ ਸੂਰਤਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਮਾਤਾ ਦੀ ਰਕਤੁ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਬਿੰਦ ਤੋਂ ਬਣਾਈ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਮਾਤਾ ਦੇ ਗਰਭ ਕੁੰਡ ਵਿਚ ਤਨ ਦੀ ਬਣਾਵਟ ਬਣਾ ਕੇ ਵਿੱਚ 'ਜੀਵ ਨੂੰ ਪਾਇਆ ਤੇ ਰਖਿਆ ਵੀ ਕੀਤਾ:-

1. ਮਾ ਕੀ ਰਕਤੁ ਪਿਤਾ ਬਿੰਦੁ ਧਾਰਾ।। ਮੂਰਤਿ ਸੂਰਤਿ ਕਛਿ ਅਪਾਰਾ।।

ਜੋਤਿ ਦਾਤਿ ਜੋਤੀ ਸਭ ਤੇਰੀ ਤੂ ਕਰਤਾ ਸਭ ਠਾਈ ਹੇ।³⁸⁵

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨਦੇ

ਹਨ:-

1. ਰਕਤ ਬਿੰਦੁ ਕਰਿ ਨਿੰਮਿਆ ਚਿਤ੍ਰੁ ਰਲਿਤ੍ਰੁ ਬਚਿਤ੍ਰੁ ਬਣਾਇਆ।

ਗਰਭ ਕੁੰਡ ਵਿਚਿ ਰਖਿਆ ਜੋਉ ਪਾਇ ਤਨੁ ਸਾਜਿ ਸੁਹਾਇਆ।³⁸⁶

2. ਜੋਉ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਾਜਿਆ ਸਾਸ ਮਾਸ ਦੇ ਜਿਸੈ ਕਿਸੈ।³⁸⁷

3. ਜੋਉ ਪਾਇ ਤਨ ਸਾਜਿਆ ਮੂੰਹ ਅਖੀ ਨਕ ਕੰਨ ਸਵਾਰੇ।।³⁸⁸

ਮਨੁੱਖਾ ਜਨਮ ਦੁਰਲੱਭ ਹੈ। ਦੇਹ ਹੀ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹੈ। ਮਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੀਵ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਸਰੀਰ ਹੀ ਨਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਵਾਹਗੁਰੂ ਰੂਪੀ ਸਾਹ ਨਾਲੋਂ ਇਹ ਜੀਵ ਰੂਪੀ ਵਣਜਾਰਾ ਵਿਛੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ:-

ਮਾਣਸੁ ਜਨਮ ਦੁਲੱਭੁ ਹੈ ਛਿਣ ਭੰਗੁ ਛਲ ਦੇਹੀ ਛਾਰਾ।

ਪਾਣੀ ਦਾ ਕਰਿ ਪੁਤਲਾ ਉਡੈ ਨ ਪਉਣੁ ਖੁਲੇ ਨਉਂ ਦੁਆਰਾ।

ਅਗਨਿ ਕੁੰਡ ਵਿਚਿ ਰਖੀਅਨਿ ਨਰਕ ਘੋਰ ਮਹਿੰ ਉਦਰੁ ਮਝਾਰਾ।

ਕਰੈ ਉਰਧ ਤਪੁ ਗਰਬੁ ਵਿਚਿ ਰਸਾ ਨ ਵਿਸਰੈ ਸਿਰ ਜਣਹਾਰਾ।

ਸਾਹੋ ਵਿਛੁੜਿਆ ਵਣਜਾਰਾ।³⁸⁹

ਇਹ ਜੀਵ ਮਾਇਆ ਦੀ ਖਾਤਰ ਬਹੁਤ ਭੱਜ ਏੜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਹ ਆਵਾਗਵਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਫਸਦਾ ਹੈ। ਵਾਸ਼ਨਾ ਮਾਇਆ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਤੰਗੁਣਾਤਮਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਤਿੰਨ ਗੁਣ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਆਪੇ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਨ। ਕੋਈ ਜੀਵ ਵੀ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਗੁਣ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਜੀਵਾਂ ਲਈ ਜੰਮਣਾ ਮਰਨਾ ਵੀ ਉਸੀ ਦੇ ਹੱਥ ਹੈ। ਜੀਵ ਤਾਂ ਵਾਸ਼ਨਾ ਦਾ ਬੰਧਾ ਕਰਮ ਕਮਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮੁੜ ਮੁੜਦੇਹ ਵਟਾਉਂਦਾ ਹੈ:—

ਜੁਗਿ ਜੁਗਿ ਮੇਰੁ ਸਰੀਰ ਕਾ ਬਾਸਨਾ ਬਧਾ ਆਵੈ ਜਾਵੈ।
ਡਿਰਿ ਡਿਰਿ ਫੇਰਿ ਵਟਾਈਐ ਗਿਆਨੀ ਹੋਇ ਮਰਮੁ ਕਉ ਪਾਵੈ।

ਤਿਹੁ ਜੁਗਾਂ ਕੇ ਕਰਮ ਕਾਰਿ ਜਨਮ ਮਰਨ ਸੰਸਾ ਨਾ ਚੁਕਾਵੈ।
ਡਿਠੈ ਕਨਜੁਗਿ ਅੰਦਾਰਿ ਏਹਿ ਧਰਿ ਕਰਮਾਂ ਅੰਦਰਿ ਫੇਰਿ ਫਸਾਵੈ।³⁹⁰

ਇਥੇ 'ਮੇਰੁ' ਤੋਂ ਭਾਵ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਜੀਵ ਹੈ ਜੋ ਤਿੰਨਾਂ ਜੁਗਾਂ ਦੇ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਗੇੜ ਵਿਚ ਫਸਦਾ ਹੈ। ਮੁੜ ਕਨਜੁਗ ਵਿਚ ਏਹ ਧਾਰਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਫਸਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨੀ ਹੀ ਇਸ ਭੇਦ ਨੂੰ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਜੀਵ ਸੰਖਿਆ

ਸਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਜੀਵ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਪਦ ਇਸ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮੰਨੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜੂਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੱਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੇ ਕਰਮਾਂ ਠਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਯਾਪਤ ਕਰਕੇ ਗੁਰਮੁਖ ਆਪਾ ਭਾਵ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ:—

ਲਖ ਚਉਰਾਸੀਹ ਜੂਨ ਫੈਰਿ ਡਿਰਾਇਆ।।

ਮਾਣਸੁ ਜਨਮੁ ਦੁਲੰਭੁ ਕਰਮੀ ਪਾਇਆ।

ਉਤਮੁ ਗੁਰਮੁਖਿ ਪੰਥੁ ਆਪ ਗਵਾਇਆ।

ਸਾਧ ਸੰਗਿਤਿ ਰਹਰਾਸਿ ਪੈਰੀਂ ਪਾਇਆ।।³⁹¹

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜੀਵ ਜੂਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 84 ਲੱਖ ਦੱਸੀ ਹੈ। ਜਲਥਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਰੂਪ ਤਾਂ ਹਨ ਪਰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਜੂਨੀਆਂ ਭੋਗਦੇ ਹਨ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਦਾ ਕਰਕੇ ਰੋਜ਼ੀ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜੀਵ ਉਸ ਦੀ ਮਰਜੀ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਹ ਲੈਂਦਾ ਹੈ:—

1. ਲਖ ਚਉਰਾਸੀਹ ਜੰਤ ਉਪਾਏ ।। ਮੇਰੇ ਠਾਕੁਰ ਭਾਣੇ ਸਿਰਜਿ ਸਮਾਏ।³⁹²

2. ਚਉਰਾਸੀਹ ਲਖ ਜੋਨਿ ਵਿਚਿ ਜਨੁ ਥਨੁ ਮਹੀਅਨੁ ਤਿਭਵਨੁ ਸਾਰਾ।

ਇਕਸਿ ਇਕਸਿ ਜੋਨਿ ਵਿਚਿ ਜੀਅ ਜੰਤ ਅਗਣਤ ਅਪਾਰਾ।

ਸਾਗਿ ਗਿਰਾਸਿ ਸਮਾਲਦਾ ਕਰਿ ਬਹਮੰਡ ਕਰੋੜਿ ਸੁਮਾਰਾ।

ਰੋਮ ਰੋਮ ਵਿਚਿ ਰਖਿਓਨੁ ਚੰਕੀਬੁ ਅਕਾਰੁ ਵਿਥਾਰਾ।

ਸਿਰਿ ਸਿਰਿ ਲੇਖ ਅਲੇਖੁ ਦਾ ਲੇਖ ਅਲੇਖ ਉਪਾਵਣਹਾਰਾ।।³⁹³

ਪਰ ਜੀਵ ਸਾਰੀਆਂ ਜੂਨਾਂ ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਹੋਕੇ ਵੀ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨਾਲੋਂ ਭੈੜਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਅਗਿਆਨਤਾ ਕਾਰਨ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਡੁੱਬਿਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਉੱਤਮ ਕਰਮਾਂ ਵਲੋਂ ਹਟਕੇ ਮਨ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਰਾਹੀਂ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਗੇੜ ਵਿਚ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ:—

ਮਨਮੁਖ ਮਾਣਸ ਦੇਹ ਤੇ ਪਸ਼ੂ ਪਰੇਤ ਅਚੇਤ ਚੀਰੇ।

ਹੋਇ ਸੁਰੇਤ ਅਚੇਤ ਹੋਇ ਮਾਣਸੁ ਮਾਣਸ ਦੇ ਵਲਿ ਹੇਰੇ।

ਪਸ਼ੂ ਨ ਮੰਗੈ ਪਸ਼ੂ ਤੇ ਪੰਖੇਰੂ ਪੰਖੇਰੂ ਘੇਰੇ।

ਚਉਰਾਸੀਹ ਲਖ ਜੂਨ ਵਿਚਿ ਉਤਮ ਮਾਣਸ ਜੂਨਿ ਭਲੇਰੇ।

ਉਤਮ ਮਨ ਬਚ ਕਰਮ ਕਰਿ ਜਨਮੁ ਮਰਣ ਭਵਜਨੁ ਲਖ ਡੇਰੇ।³⁹⁴

ਚਾਰ ਖਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਜਗਤ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ
 ਚੁਰਾਸੀ ਲੱਖ ਜੂਨ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਇੱਕ ਜੂਨ ਵਿਚ ਬੇਅੰਤ ਗਾਂ ਜੀਵ ਜੰਤੂ ਹਨ।
 ਹਰ ਜੀਵ ਲੰਬੇ ਵਿਚ ਹੈ। ਲੰਬੇ ਵਿਚ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਸ ਤੇ ਸਿਰਾਸ ਲੈਂਦਾ
 ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪ ਲੰਬੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ।³⁹⁵ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ
 ਫੁਰਨੇ ਤੋਂ ਗੀ ਕੋੜਾਂ ਬਹਮੰਡ, ਲੱਖਾਂ ਧਰਤੀਆਂ—ਅਕਾਸ਼, ਧੋਣ ਪਾਣੀ, ਅੱਗ, ਚੁਰਾਸੀ
 ਲੱਖ ਜੂਨ ਅਤੇ ਇਕ ਇਕ ਜੂਨ ਦੇ ਲੱਖ-ਕੋੜਾਂ ਜੀਵ ਜੰਤੂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਹਨ।³⁹⁶
 ਇਸ ਚੁਰਾਸੀ ਲੱਖ ਜੂਨ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇਗੇ ਵਿਚ ਗੀ ਪਾਰ ਉਤਾਰਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ:—

ਚੁਰਾਸੀਹ ਲਖ ਜੋਨਿ ਵਿਚਿ ਮਿਲਿ ਵਿਛੁੜੈ ਵਡ ਪਰਵਾਰਾ।
 ਜੰਮਣੁ ਜੀਵਣੁ ਮਰਨੁ ਵਿਚਿ ਭਵਜਲ ਪੂਰ ਭਰਾਇ ਹਜਾਰਾ।
 ਮਾਣਸੁ ਦੇਗੇ ਪਾਰਿ ਉਤਾਰਾ।।³⁹⁷

ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 84 ਲੱਖ ਜੂਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ
 ਕਰਦਿਆਂ ਮਨੁੱਖ ਜਨਮ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਦੁਰਲੱਭ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਗੀ ਚਰੀ
 ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਦਿਆਂ ਚੁਰਾਸੀ ਲੱਖ-ਜੂਨਾਂ ਦੇ ਚੱਕਰ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੂਨਾਂ
 ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਪੈਣ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕਰਮਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ
 ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦੁਆਰਾ ਗੀ ਜੂਨਾਂ ਦੇ ਚੱਕਰ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ
 ਹੈ। ਪਰ ਜੀਵ ਸੰਸਾਰਕ ਭੋਗਾਂ ਵਿਚ ਖਚਿਤ ਹੋਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ
 ਕਰਕੇ ਚੁਰਾਸੀ ਦੇ ਗੋੜ ਵਿਚ ਫਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਤਰਸਯੋਗ ਹੋ
 ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(ੲ) ਜਗਤ ਤੇ ਮਾਇਆ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ:—ਜਗਤ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ

ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਗੀ ਮਨੁੱਖ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਕ ਖੇਡ ਨੂੰ ਵੇਖ ਵੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ
 ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸਿੱਧਾਂਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ
 ਉੱਠਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਜਗਤ ਕੀ ਹੈ ? ਇਹ ਕਿਸ ਨੇ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਬਣਾਇਆ ?
 ਇਸਦਾ ਸਰੂਪ ਕੀ ਹੈ ? ਇਸ ਦਾ ਅੰਤ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ ? ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ
 ਹੱਲ ਲੱਭਣ ਲਈ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਗੀ ਰਿਸ਼ੀ-ਮੁਨੀ, ਜੋਗੀ-ਤਪੀ, ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ
 ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹੇ ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਸਾਰੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਮਤ ਤੇ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਸਕੇ।

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਭਗਵੰਤ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਜਗਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਆਪ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਸੰਪੂਰਣ ਜਗਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਪਲੈ ਦਾ ਸਥਾਨ ਹਾਂ।³⁹⁸ ਜਗਤ ਦੀ ਜਨ ਜੜ੍ਹ ਅਤੇ ਰੇਤਨ ਵਸਤੂਆਂ ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ ਦੇ ਸਰੂਪ ਹਨ।³⁹⁹

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਜਗਤ ਅਥਵਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਨਿਮਿੱਤ ਅਤੇ ਉਪਾਦਾਨ ਕਾਰਣ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਮੰਨਦਿਆਂ ਜਗਤ ਦਾ ਰਚਨਹਾਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜਗਤ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਜਗਤ ਦਾ ਪਲੈ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇੱਕ ਹੀ ਵਾਕ ਤੋਂ ਪਸਾਰਾ ਕਰਕੇ ਜਗਤ ਦਾ ਆਕਾਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਆਕਾਸ਼ ਤੇ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਵਿਛੋੜ ਕੇ ਥੀਮਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਅਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਟਿਕਾਇਆ ਹੈ। ਜਲ, ਥਲ, ਪਾਣੀ, ਅੱਗ, ਫਲ, ਫੁੱਲ, ਹਵਾ, ਬ੍ਰਹਮਾ ਬਿਸ਼ਨ, ਮਰੇਸ਼ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਹਨ:—

ਇਕ ਕਵਾਉ ਪਸਾਉ ਕਰਿ ਓਕਾਰਿ ਅਕਾਰੁ ਬਣਾਇਆ।
ਅੰਬਰਿ ਧਰਤਿ ਵਿਛੋੜਿ ਕੈ ਵਿਣੁ ਥੀਮਾਂ ਅਕਾਸੁ ਰਹਾਇਆ।

ਰੋਜਿ ਵਿਛਾਣੁ ਚਲਿਤ ਵਰਤਾਇਆ।⁴⁰⁰

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਈ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਇਉਂ ਪੜ੍ਹਾਟ ਕੀਤਾ ਹੈ:—

ਆਪੀਨੈ ਆਪੁ ਸਾਜਿ, ਆਪਿ ਪਛਾਣਿਆ॥
ਅੰਬਰਿ ਧਰਤਿ ਵਿਛੋੜਿ ਚੋਆ ਤਾਣਿਆ॥
ਵਿਣੁ ਥੀਮਾਂ ਗਗਨੁ ਰਹਾਇ ਸਬਦੁ ਨੀਸਾਣਿਆ॥
ਸੂਰਜੁ ਚੰਦੁ ਉਪਾਇ ਜੋਤਿ ਸਮਾਣਿਆ॥
ਕੋਏ ਰਾਤਿ ਦਿਨੰਤੁ ਰੋਜਿ ਵਿਛਾਣਿਆ॥⁴⁰¹

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਪੜ੍ਹ ਦੇ ਇਕ ਬੋਲ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੋਏ ਵਿਚ ਆ ਗਈ:—

1. ਕੀਤਾ ਪਸਾਉ ਏਕੋ ਕਵਾਉ। ਤਿਸਤੇ ਹੋਏ ਲਖ ਦਰੀਆਉ।⁴⁰²
2. ਏਕੋ ਹੁਕਮ ਵਰਤੈ ਸਭ ਲੋਏ। ਏਕਸੁ ਤੇ ਸਭ ਚਪਿਤਿ ਹੋਈ।।⁴⁰³

ਇਹ ਹੁਕਮ ਕਦੇ, ਕਿਉਂ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਆਇਆ ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਕਰਤਾ ਹੁਕਮੀ ਆਪ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਜੀਵ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਦਾ ਕਿ ਸਿਸ਼ਟੀ ਕਦੇ ਕਿਹੜੇ ਸਾਲ, ਕਿਹੜੀ ਰੁੱਤੋਂ ਜਾਂ ਕਿਹੜੇ ਵਾਰ ਰਚੀ ਗਈ। ਰਚਨਹਾਰਾ ਆਪ ਹੀ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਜੁਗਾਂ ਜੁਗਾਂ ਵਿਚ, ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਕਈ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਜਗਤ ਰਚਨਾ ਦੇ ਕਾਲ ਬਾਬਤ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਲਾਉਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਸਫਲ ਰਹੇ ਹਨ:--

ਬਿਤ ਵਾਰ ਨ ਜੋਗੀ ਜਾਣੈ ਰੁਤਿ ਮਾਹੁ ਨ ਕੋਈ।
ਜਾ ਕਰਤਾ ਸਿਰਠੀ ਕਉ ਸਾਜੈ ਆਪੇ ਜਾਣੈ ਸੋਈ।।⁴⁰⁵

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਇਉਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ:--

1. ਸਿਰਠੀ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਲੈਖ ਲਿਖਾਇਆ।
ਸਭਸੈ ਦੇ ਆਧਾਰ ਨ ਤੋਲ ਤੁਲਾਇਆ।
ਲਿਖਿਆ ਬਿਤ ਨ ਵਾਰ ਨ ਮਾਹੁ ਜਨਾਇਆ।
ਵੇਦ ਕਤੇਬ ਵੀਚਾਰ ਨ ਆਖ ਸੁਣਾਇਆ।⁴⁰⁶
2. ਓਅੰਕਾਰਿ ਅਕਾਰੁ ਕਰਿ ਬਿਤਿ ਢਾਰੁ ਨ ਮਾਹੁ ਜਣਾਇਆ।
ਨਿਰੰਕਾਰੁ ਆਕਾਰੁ ਵਿਣੁ ਏਕੰਕਾਰੁ ਨ ਅਲਖੁ ਲਖਾਇਆ।
ਆਪੇ ਆਪ ਉਪਾਇ ਕੈ ਆਪੇ ਆਪਣਾ ਨਾਉ ਧਰਾਇਆ।

ਆਪੇ ਆਪੁ ਉਪਾਇ ਸਮਾਇਆ।।⁴⁰⁷

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਸਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਓਅੰਕਾਰ ਤੋਂ ਵੀ ਮੰਨੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ 'ਓਅੰਕਾਰ' ਵਿਚ ਪਰਮਸੱਤਾ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ 'ਓਅੰਕਾਰ' ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। 'ਓਅੰਕਾਰ' ਤੋਂ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ। 'ਓਅੰਕਾਰ' ਤੋਂ ਹੀ ਵੇਦਾਂ, ਜੁਗਾਂ ਅਤੇ ਪਰਬਤਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ। 'ਓਅੰਕਾਰ' ਐਖਰ ਹੀ ਤਿੰਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਤੱਤਾ ਹੈ:--

ਓਅੰਕਾਰਿ ਬ੍ਰਹਮਾ ਉਤਪਤਿ॥ ਓਅੰਕਾਰਿ ਕੀਆ ਜਿਨਿ ਚਿਤਿ॥
 ਓਅੰਕਾਰਿ ਸੈਲ ਜੁਗ ਭਇ॥ ਓਅੰਕਾਰਿ ਬੈਦ ਨਿਰਮਏ॥
 ਓਅੰਕਾਰਿ ਸਬਦਿ ਉਧਰੈ॥ ਓਅੰਕਾਰਿ ਗੁਰਮੁਖਿ ਤਰੈ॥
 ਓਨਮ ਅਖਰ ਸੁਣਹੁ ਬੀਰਾਰੁ॥ ਓਨਮ ਅੱਖਰ ਤਿਭਵਣੁ ਸਾਰ॥⁴⁰⁸

ਸਰਬਵਿਆਪਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਜਗਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਦਿਲਰਾਤ, ਵਣ, ਤਿਣ, ਤਿੰਨੇ ਭਵਨ, ਪਾਣੀ, ਚਾਰਵੇਦ, ਚਾਰ ਖਾਣੀਆਂ, ਸਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸੇ, ਟਾਪੂ ਆਦਿ ਸਭ ਕੁਝ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਬਣਿਆ ਹੈ:—

ਓਅੰਕਾਰਿ ਉਤਪਾਤੀ॥ ਕੀਆ ਦਿਨਸੁ ਸਭ ਰਾਤੀ॥
 ਵਣੁ ਤਿਣੁ ਤਿਭਵਣੁ ਪਾਣੀ॥ ਚਾਰਿ ਬੈਦ ਚਾਰੇ ਖਾਣੀ॥
 ਖੰਡ ਦੀਪ ਸਭ ਲੋਆ॥ ਏਕ ਕਵਾਵੈ ਤੇ ਸਭਿ ਹੋਆ॥⁴⁰⁹

ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਵੀ 'ਓਕਾਰ' ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਭਾਰਤੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਜਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਇਉਂ ਪੇਸ਼-ਕਰਦੇ ਹਨ:—

1. ਓਅੰਕਾਰਿ ਅਕਾਰੁ ਕਰਿ ਏਕ ਕਵਾਉ ਪਸਾਉ ਪਸਾਰਾ॥
 ਪੰਜ ਤਤ ਪਰਵਾਣੁ ਕਰਿ ਘਟਿ ਘਟਿ ਅੰਦਰਿ ਤਿਭਵਣੁ ਸਾਰਾ॥
 ਕਾਦਰੁ ਕਿਨੈ ਨ ਲਖਿਆ ਕੁਦਰਤਿ ਸਾਜਿ ਕੀਆ ਅਵਤਾਰਾ॥
 ਇਕ ਦੂ ਕੁਦਰਤਿ ਲਖ ਕਰਿ ਲਖ ਬਿਅੰਤ ਅਸੰਖ ਅਪਾਰਾ॥
 ਰੋਮਿ ਰੋਮਿ ਵਿਰਿ ਰਖਿਓਨਿ ਕਰਿ ਬ੍ਰਹਮੀਂਡ ਕਰੋੜਿ ਸੁਮਾਰਾ॥
 ਇਕਸਿ ਇਕਸਿ ਬ੍ਰਹਮੀਂਡ ਵਿਚ ਦਸ ਦਸ ਕਰਿ ਅਉਤਾਰੁ ਉਤਾਰਾ॥
 ਕੇਤੇ ਬੈਦਿ ਬਿਆਸ ਕਰਿ ਕਈ ਕਠੈ ਮੁਹੰਮਦ ਯਾਰਾ॥
 ਕੁਦਰਤਿ ਇਕੁ ਏਤਾ ਪਾਸਾਰਾ॥⁴¹⁰
2. ਓਅੰਕਾਰਿ ਅਕਾਰੁ ਕਰਿ ਪਉਣੁ ਪਾਣੀ ਬੈਸੰਤਰੁ ਧਾਰੇ॥
 ਧਰਤਿ ਅਕਾਸ ਵਿਛੋੜਿਅਣੁ ਚੰਦੁ ਸੂਰੁ ਦੇ ਜੋਤਿ ਸਵਾਰੇ॥

ਖਾਣੀ ਰਾਗਿ ਬੰਧਨ ਕਰਿ ਲਖ ਰਉਰਾਜੀਹ ਜੂਨਿ ਦੁਆਰੇ।
ਇਕਸ ਇਕਸ ਜੂਨਿ ਵਿਚਿ ਜੀਅ ਜੰਤੁ ਅਣਗਣਤ ਅਪਾਰੇ॥⁴¹¹

ਗੈਰਖ ਅਨੁਸਾਰ ਉਤਪਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਮਾਇਆ ਸ਼ਕਤੀ ਨੇ ਹੀ ਸਤ, ਰਜ ਅਤੇ ਤਮ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਅਤੇ ਮਹੇਸ਼ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਕੀਤਾ। ਤੰਗੁਣਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਜੀਵ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤੰਗੁਣਾਤਮਕ ਮਾਇਆ ਦਾ ਸਥਾਰਥ ਰੂਪ ਸਮਝ ਲੈਣ ਤੇ ਉਹ ਬੰਧਨ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਗੀਤਾ ਦੀ ਮਾਇਆ ਅਤੇ ਸਾਖ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਤੰਗੁਣਾਤਮਕ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵੀ ਇਸੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਸਤ, ਰਜ ਅਤੇ ਤਮ, ਮਾਇਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਤੈਣ ਸਮਝਦੀ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕਰੋੜਾਂ ਜੀਵ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਜਕੜੇ ਹੋਏ ਹਨ:—

1. ਮਾਇਆ ਹੋਈ ਨਾਗਨੀ ਜਗਤਿ ਰਹੀ ਲਪਟਾਇ॥⁴¹²
2. ਬਹਮੇ ਮੁਖਿ ਮਾਇਆ ਹੈ ਤੰਗੁਣਾ॥
ਰਜ ਤਮ ਸਤ ਕਲ ਤੈਰੀ ਛਾਇਆ॥ ਜਨਮ ਮਰਣ ਹਉਮੈ ਦੁਖ ਪਾਇਆ।⁴¹³

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:—

1. ਓਅੰਕਾਰਿ ਆਕਾਰੁ ਕਰਿ ਮਥੀ ਇਕ ਉਪਾਈ ਮਾਇਆ।
ਤਿਨਿ ਲੋਅ ਰਉਦਹ ਭਵਣੁ ਜਨ ਬਨੁ ਮਹੀਅਨੁ ਛਣੁ ਕਰਿ ਛਾਇਆ।
ਬ੍ਰਹਮਾ ਬਿਸਨ ਮਹੇਸੁ ਤੈ ਦਸ ਅਵਤਾਰ ਬਜਾਰਿ ਨਚਾਇਆ।
ਜਤੀ ਸਤੀ ਸੰਤਖੀਆ ਸਿਧ ਨਾਥ ਬਹੁ ਪੰਥ ਭਵਾਇਆ।
ਕਾਮ ਕਰੋਧ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚਿ ਲੋਭ ਮੋਹੁ ਕਰਿ ਧੋਹੁ ਲੜਾਇਆ।
ਹਉਮੈ ਅੰਦਰਿ ਸਭੁ ਕੇ ਸੇਰਹੁ ਘਟਿ ਨ ਕਿਨੈ ਅਖਾਇਆ।
ਕਾਰਣੁ ਕਰਤੇ ਆਪੁ ਲੁਕਾਇਆ॥⁴¹⁴
2. ਤੰਗੁਣ ਮਾਇਆ ਖੇਲੁ ਕਰਿ ਦੇਖਾਇਆ।
ਖਾਣੀ ਬਾਣੀ ਰਾਗਿ ਚਲਤੁ ਉਠਾਇਆ।

ਪੰਜ ਤਤ ਉਤਪਤਿ ਬੰਧ ਬਹਾਨਿਆ।

ਇਕ ਕਵਾਉ ਪਸਾਉ ਨਦਾਰਿ ਨਿਹਾਨਿਆ।।⁴¹⁵

ਸਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਖਹਿਲਾਂ ਇਕ ਸੌਰ ਸੀ, ਉਸ ਤੋਂ ਹਵਾ ਉਪਜੀ, ਹਵਾ ਤੋਂ ਜਲ ਅਤੇ ਜਲ ਤੋਂ ਤਿਭਵਣੁ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ ਅਤੇ ਰਚਨਹਾਰਾ ਆਪ ਹੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵਿਲੀਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰਭਾਤੀ ਰਾਗੁ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਤਰੰਗ-ਮੁਕਤ ਜਲ, ਅਗਨੀ ਅਤੇ ਹਵਾ ਤਿੰਨ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਫਿਰ ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਤੋਂ ਪੰਜ ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ:—

1. ਸਾਰੇ ਤੇ ਪਵਨਾ ਭਇਆ, ਪਵਨੇ ਤੇ ਜਲੁ ਹੋਇ।
ਜਲ ਤੇ ਤਿਭਵਣੁ ਸਾਜਿਆ ਘਟਿ ਘਟਿ ਜੋਤਿ ਸਮੋਇ।।⁴¹⁶
2. ਜਲ ਤਰੰਗ ਅਗਨੀ ਪਵਨੈ ਫੁਨਿ, ਤ੍ਰੈ ਮਿਲਿ ਜਗਤ ਉਪਾਇਆ।।⁴¹⁷

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸੌਰ ਰੂਪੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਜਗਤ ਰਚਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:—

ਸਰਾ ਸਿਰਜਣਿਹਾਰ ਸਚਿ ਸਮਾਇਆ।
ਸਰਹੁ ਪਉਣੁ ਉਪਾਇ ਘਟਿ ਘਟਿ ਛਾਇਆ।
ਪਵਨਹੁ ਪਾਣਿ ਸਾਜਿ ਸੀਸੁ ਨਿਵਾਇਆ।
ਤੁਲਾਹਾ ਧਰਤਿ ਬਣਾਇ ਨੀਰ ਤਰਾਇਆ।
ਨਿਰਹੁ ਉਪਜੀ ਅਗਿ ਵਣਖੰਡੁ ਛਾਇਆ।
ਅਗੇ ਹੋਈ ਬਿਰਖੁ ਸੁਡਲ ਫਲਾਇਆ।
ਪਉਣੁ ਪਾਣੀ ਬੰਸੰਤਰ ਮੋਲਿ ਮਿਲਾਇਆ।
ਆਦਿ ਪੁਰਖੁ ਆਦੇਸੁ ਖੇਲੁ ਰਚਾਇਆ।⁴¹⁸

ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਰਣ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਅਰਥਾਤ ਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਜਗਤ ਵਿਚ ਅਭੇਦਤਾ ਹੈ ਕਿਉਂ ਕਿ ਕਾਰਜ-ਸਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਕਾਰਣ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਨਿਰਗੁਣ ਅਤੇ ਸੂਖਮ ਰੂਪ ਤੋਂ ਹੀ ਸਬੂਲ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:—

ਤੂੰ ਪੇਡੁ ਸਾਖ ਤੇਰੀ ਫੁਲੀ।। ਤੂੰ ਸੂਖਮ ਹੋਆ ਅਜਬੁਲੀ।।⁴¹⁹

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਬੀਜ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਰੂਪਾਂ ਤੇ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਸ਼ਟੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈ:—

ਬਿਰਖੁ ਹੋਵੇ ਬੀਉ ਬੀਜੀਐ ਕਰਦਾ ਪਾਸਾਰਾ।
ਜੜ ਅੰਦਰਿ ਪੇਡੁ ਬਾਹਰਾ ਬਹੁ ਡਾਲ ਬਿਸਥਾਰਾ।
ਪਤ ਫੁਲ ਫਲ ਫਲੀਦਾ ਰਸ ਰੰਗ ਸਵਾਰਾ।
ਵਾਸੁ ਨਿਵਾਸੁ ਉਲਾਸੁ ਕਰਿ ਹੋਇ ਵਡ ਪਰਵਾਰਾ।
ਫਲ ਵਿਦਿ ਬੀਉ ਸੀਜੀਉ ਹੋਇ ਫਲ ਫਲੇ ਹਜਾਰਾ।
ਆਪੇ ਆਪਿ ਵਰਤਦਾ ਗੁਰਮੁਖਿ ਨਿਸਤਾਰਾ।।⁴²⁰

ਇਹ ਸੱਚ ਕੁੱਝ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਹੁਕਮ ਦਾ ਅਰਥ ਡਾ. ਮੋਰ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਈਸ਼ਵਰੀ ਡੁਰਨਾ' ਜਾਂ ਈਸ਼ਵਰੀ ਇੱਛਾ ਲਿਆ ਹੈ।⁴²¹ ਪਰ ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ 'ਸਿਸ਼ਟੀ ਵਿਧਾਨ' ਕੀਤਾ ਹੈ।⁴²² ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ 'ਹੁਕਮ' ਸ਼ਬਦ ਦੋਹਾਂ ਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:—

1. ਹੁਕਮੀ ਹੋਵਨਿ ਆਕਾਰ। ਹੁਕਮਿ ਨ ਕਹਿਆ ਜਾਈ।।
ਹੁਕਮੀ ਹੋਵਨਿ ਜੀਅ। ਹੁਕਮਿ ਮਿਲੈ ਵਡਿਆਈ।।

ਹੁਕਮੈ ਅੰਦਰਿ ਸਭੁ ਕੋ, ਬਾਹਰਿ ਹੁਕਮ ਨ ਕੋਇ।।⁴²³

2. ਤੂੰ ਹੁਕਮੀ ਸਾਜਹਿ ਸਿਸ਼ਟਿ ਸਾਜਿ ਸਮਾਵਹੀ।।⁴²⁴
3. ਏਕੋ ਹੁਕਮੁ ਵਰਤੈ ਸਭ ਨੋਈ।। ਏਕਸੁ ਤੇ ਸਭ ਚਪਤਿ ਹੋਈ।।⁴²⁵

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਜਗਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ 'ਹੁਕਮ' ਰਾਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:—

ਸਚੁ ਹੁਕਮੁ ਸਚੁ ਲੇਖ ਹੈ ਸਚੁ ਕਾਰਣੁ ਕਰਿ ਖੇਲਿ ਰਚਾਇਆ।
ਕਾਰਣੁ ਕਰਤੇ ਵੀਸ ਹੈ ਵਿਰਲੈ ਦਾ ਉਹੁ ਕਰੈ ਕਰਾਇਆ।।⁴²⁶

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਸਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਜਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਦੋਂ ਕਈ ਅਰਬ ਜੁੱਗਾਂ ਤਕ ਅੰਧਕਾਰ ਹੀ ਅੰਧਕਾਰ ਸੀ। ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਰਗੁਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੀ। ਨਾ ਧਰਤੀ ਨਾ ਅਸਮਾਨ, ਨਾ ਸੂਰਜ ਨਾ ਚੰਦ, ਨਾ ਦਿਨ ਤੇ ਨਾ ਰਾਤ। ਹਵਾ, ਪਾਣੀ, ਜੀਵ, ਜਾਤਿ, ਉਤਪੱਤਿ, ਪਲੈ, ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਸ਼ਿਵ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬੱਸ ਕੈਵਲ ਅਕਾਲ ਹੀ 'ਸੁੰਨ' ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸੀ:—

ਅਰਬਦ ਨਰਬਦ ਯੁਧਕਾਰਾ॥ ਧਰਤਿ ਨ ਰਗਨਾ ਹੁਕਮੁ ਅਪਾਰਾ॥
ਨ ਦਿਨੁ ਰੀਨਿ ਨ ਚੰਦੁ ਨ ਸੂਰਜੁ ਸੁੰਨ ਸਮਾਧਿ ਲਗਾਇਦਾ॥

ਜਾ ਤਿਸੁ ਭਾਣਾ ਤਾ ਜਗਤੁ ਉਪਾਇਆ॥ ਬਾਬੁ ਕਲਾ ਆਡਾਣੁ ਰਹਾਇਆ॥
ਬ੍ਰਹਮਾ ਬਿਸਨੁ ਮਹੇਸ ਉਪਾਏ ਮਾਇਆ ਮੋਹੁ ਵਧਾਇਦਾ॥⁴²⁷

ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਪੇਸ਼ੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਪਛਾਟ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:—

ਪ੍ਰਿਥਮੈ ਸਾਸ ਨ ਮਾਸ ਸਨ ਅੰਧ ਯੁਧਿ ਕਛੁ ਖਬਰ ਨ ਪਾਈ।
ਰਕਤ ਬੰਦ ਕੀ ਦੇਹ ਰਚ ਪਾਚ ਤਤ ਕੀ ਜੜਤ ਜੜਾਈ।
ਪਉਣ ਪਾਣੀ ਬੰਸੰਤਰੇ ਚੋਥੀ ਧਰਤੀ ਸੰਗ ਮਿਲਾਈ।
ਪੰਚਮ ਵਿਚ ਅਕਾਸ਼ ਕਰ ਕਰਤਾ ਛਟਮ ਅਦਿਸ਼ਟ ਸਮਾਈ।
ਪੰਚ ਤਤ ਪੰਗੋਸ ਗੁਣ ਸਤੁ ਮਿਤ੍ਰ ਮਿਲਿ ਦੇਹਿ ਬਣਾਈ।
ਖਾਣੀ ਬਾਣੀ ਚਲਿਤੁ ਕਰਿ ਆਵਾਗਉਣ ਚਰਿਤ ਦਿਖਾਈ।
ਚਉਰਾਸੀਹ ਲਖ ਜੋਨਿ ਉਪਾਈ॥⁴²⁸

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਦਸਵੇਂ ਮੰਡਲ ਦੇ 129ਵੇਂ ਨਾਸਦੀਯ ਮੰਤ੍ਰ ਨਾਲ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਮੇਲ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਵੇਦਕ ਮੰਤ੍ਰ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਸੂਝ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਰਚਨਹਾਰ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਅੱਜ ਹੈ। ਬਾਈਬਲ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਉਦੋਂ ਸਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਕੋਈ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਸੁੰਨ ਤੇ ਘੁੱਪ ਹਨੇਰਾ ਸੀ।

ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਵਿਚ ਵੀ ਸਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰੱਬ ਨੂੰ ਯੁੱਦ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਵੁਰਦਾਸ ਦੇ ਸਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਗਤ ਰਚਨਾ ਦਾ ਨਿਮੋਂ ਤੇ ਉਪਾਦਾਨ ਕਾਰਨ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੋਈ ਤੇ ਉਸਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਸ਼ਟੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ, ਉਸੇ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਸਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਨੀਅ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਸਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਉਪਜ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਤੋਂ ਅਨੇਕ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ, ਸਗੋਂ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਜਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਹੀ ਕਰਣ ਕਾਰਣ ਸਮੱਰਥ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਨਿਰਗੁਣ ਅਤੇ ਸੂਖਮ ਰੂਪ ਤੋਂ ਹੀ ਸਬੂਲ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਮਾਇਆ ਸਿਧਾਂਤ

ਮਾਇਆ ਸਿਧਾਂਤ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਾਥਾਂ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਵਿਰੋਧਾਤਮਕ ਗੁਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਜਿਹੀ ਵੇਲ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਜੇ ਕੱਟ ਕੇ ਖਾਧਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅਧਿਕ ਡੈਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਧਿਆਨ ਰੂਪੀ ਜਲ ਨਾਲ ਸਿੰਜਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਕੁਮਲਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵੈਰਾਗ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਤੇ ਮਾਇਆ ਦਾ ਆਦਰ ਘਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣਾ ਆਧਾਰ ਬਦਲ ਲੈਂਦੀ ਹੈ।⁴²⁹ ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਰਿਰਵੇਦ ਅਤੇ ਯਜੁਰਵੇਦ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਆਪਕ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਰੀ ਸਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਇੰਦਰ ਦੇਵਤਾ ਆਪਣੇ ਮਾਇਆ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਅਨੇਕ ਭਾਂਤ ਦੇ ਰੂਪ ਧਾਰਦਾ ਹੈ।⁴³⁰

ਬ੍ਰਹਮ ਮਾਇਆ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਸਕਿਰਿਆ ਹੋ ਕੇ ਜਗਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਜਗਤ ਦੇ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਦੀ ਕਾਰਣ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਮਾਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਜਗਤ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਵਿਵਰਤ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਮਾਇਆ ਦਾ ਪਰਿਣਾਮ ਹੈ ਮਾਇਆ ਪਰਮੇਸਰ ਦੀ ਬੀਜ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਜਾਂ ਕਿਸੀ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਅਸਤਿੱਤਵ ਨਹੀਂ। ਔਗ ਦੀ ਜਲਣ ਸ਼ਕਤੀ ਜਿਵੇਂ ਔਗ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਨਹੀਂ, ਉਸੇ

ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਇਆ ਵੀ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਨਹੀਂ।⁴³¹ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਅੰਗਿਦਿਆ 277
 ਭਰਮ ਅਤੇ ਖੰਡਤੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਮਾਇਆ ਕਿਸ਼ਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ।⁴³²
 ਸ੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਨੇ ਜਗਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਬਾਰੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੇ ਕਿਥੇ ਵੀ
 ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵੀ ਯੋਨੀਆਂ ਵਿਚ ਜੋ ਰੂਪ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਦੀ ਯੋਨੀ ਬ੍ਰਹਮਾ
 ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਂ ਬੀਜ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ ਪਿਤਾ ਹਾਂ। ਸਤ, ਰਜ ਅਤੇ ਤਮ ਤਿੰਨ ਗੁਣ ਖੰਡਤੀ ਤੋਂ
 ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਨਾਸ਼ ਰਹਿਤ ਸਰੀਰੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਕੇ
 ਰੱਖਦੇ ਹਨ।⁴³³

ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਵੀ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ
 ਮਾਇਆ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਅਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਰਚਨਾ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ:—

1. ਪੰਚ ਤਤੁ ਯਹ ਤਿਗੁਣੀ ਮਾਯਾ, ਜੋ ਦੀਸੈ ਸੋ ਸਕਲ ਉਪਾਯਾ।⁴³⁴
2. ਏਕਾ ਮਾਈ ਜੁਗਤਿ ਵਿਆਈ, ਤਿਨਿ ਚੇਲੈ ਪਰਵਾਣਾ।⁴³⁵

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ
 ਜਗਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ:—

ਓਅੰਕਾਰਿ ਆਕਾਰੁ ਕਰਿ ਮਖੀ ਇਕ ਉਪਾਈ ਮਾਇਆ।
 ਤਿਨਿ ਨੋਅ ਚਉਦਹ ਭਵਣੁ ਜਲ ਥਣੁ ਮਹੀਅਣੁ ਛਣੁ ਕਰਿ ਛਾਇਆ।
 ਬ੍ਰਹਮਾ ਬਿਸ਼ਨ ਮਹੇਸ਼ ਤੈ ਦਸ ਅਵਤਾਰ ਬਜਾਰਿ ਨ ਚਾਇਆ।

 ਕਾਰਣੁ ਕਰਤੇ ਆਪੁ ਲੁਕਾਇਆ।⁴³⁶

ਮਾਇਆ ਪਦ੍ਮ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ
 ਪਕੜ ਵਿਚ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜੀਵ ਆਪਣੇ ਮਨ ਪਿਛੇ ਲਗ ਕੇ ਮਾਇਆ ਦੀ ਖਾਤਰ
 ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਭਟਕਦਾ ਡਿਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਤਿਸ਼ਨਾ ਦੀ ਔਗ ਭੁਝ ਭੁਝ ਕਰਕੇ
 ਬਲਦੀ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਪੈ ਕੇ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਅਹੰਕਾਰ ਕਾਮਾਦਿਕ
 ਪੰਜ ਚੋਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚੋਂ ਮਾਇਕ ਫੁਰਨੇ ਮੁੱਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

1. ਅੰਤਰਿ ਅਗਨਿ ਜਲੈ ਭੜਕਾਰੇ।। ਮਨਮੁਖ ਤਫੇ ਫੁੰਡਾ ਚਾਰੇ।
 ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਅਹੰਕਾਰੁ ਨਿਵਾਰੇ।। ਤਸਕਰ ਪੰਚ ਸਬੰਦ ਸੰਘਾਰੇ।

ਗਿਆਨ ਬੜਗਾ ਨੈ ਸਨ ਸਿਉ ਲੁਣੈ ਸਨਸਾ ਸਨਾਂਹ ਸਮਾਈ ਹੈ॥⁴³⁷

2. ਕਾਮ ਕੋਧ ਮਾਇਆ ਮਹਿ ਚੀਤੁ॥ ਝੂਠਿ ਵਿਕਾਰਿ ਜਾਗੈ ਚਿਤੁ ਚੀਤੁ॥⁴³⁸

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਮਾਇਆ ਦੇ ਵੱਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਜਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਝੂਠ ਨੂੰ ਸਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਪਿੰਡ ਆਖਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਬੁਰਿਆਈ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪੰਜੇ ਦੂਤ ਵਸਦੇ ਹਨ। ਜਿਥੇ ਸਦਾ ਹੀ ਕਾਮ, ਕੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਅਹੰਕਾਰ ਤੇ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਵਾਸਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ:—

ਕੂੜ ਅਗੋਰਾ ਪਿੰਡੁ ਹੈ ਪੰਜ ਦੂਤ ਵਸਨਿ ਬੁਰਿਆਰਾ।

ਕਾਮ ਕੋਧੁ ਵਿਰੋਧੁ ਨਿਤ ਲੋਭ ਮੋਹ ਧੋਹੁ ਅਹੰਕਾਰਾ।

ਅਗੈ ਫਲ ਹੋਵਨਿ ਆਰਿਆਰਾ॥⁴³⁹

ਪਰ ਜਿਹੜੇ ਜੀਵ ਵਾਂਗਗੁਰੂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਚਲਦੇ ਹਨ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਦ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਸੀਤ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ:—

ਪਉਣੁ ਪਾਈ ਬੈਸੰਤਰੋ ਧਰਤਿ ਅਕਾਸੁ ਉਲੀਘਿ ਪਇਆਣਾ।

ਕਾਮੁ ਕੋਧੁ ਵਿਰੋਧੁ ਲੀਘਿ ਲੋਭੁ ਮੋਹੁ ਅਹੰਕਾਰੁ ਵਿਹਾਣਾ।

ਸਤਿ ਸਤਿਖ ਦਇਆ ਧਰਮੁ ਅਰਥੁ ਸੁ ਗਰੰਥੁ ਪੰਚ ਪਰਵਾਣਾ॥⁴⁴⁰

ਅਜਿਹੇ ਜੀਵ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਦੂਤਾਂ ਨੂੰ ਵਸ ਕਰਕੇ ਬੇਟੀ ਮਤ ਦੇ ਦੂਤ ਭਾਵ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖਿ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਲ ਅੰਦਰ ਕਮਲ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਮੁਖਿ ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਉਦਾਸ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਚੁਰ ਆਪਾ ਭਾਵ ਗਵਾ ਕੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਆਪ ਨਹੀਂ ਗਾੜ੍ਹਾਉਂਦੇ :—

ਪੰਜ ਦੂਤਿ ਕਰਿ ਭੂਤ ਵਸਿ ਦੁਰਮਤਿ ਦੂਜਾ ਭਾਉ ਸਿਟਾਇਆ।

ਜਿਉ ਜਲ ਅੰਦਰਿ ਕਮਲ ਹੈ ਮਾਇਆ ਵਿਚਿ ਉਦਾਸੁ ਰਹਾਇਆ।

ਮਾਇਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤਿਗੁਣਾਤਮਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਜੀਵ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਤਾਪਾਂ ਨਾਲ ਸਤਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਆਸਾਂ ਤੇ ਸਹਸਿਆਂ ਦਾ ਗੇੜ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਇਹ ਗੇੜ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਪੈਣ ਨਾਲ ਹੀ ਕੱਟਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:—

ਤਿਸ਼ਥ ਕਰਮ ਕਮਾਈਅਹਿ ਆਸ ਅੰਦੇਸਾ ਹੋਇ।।

ਕਿਉ ਗੁਰ ਬਿਨੁ ਤਿਕੁਟੀ ਛੁਟਸੀ ਸਹਜਿ ਮਿਨੈ ਸੁਖ ਹੋਇ।।⁴⁴²

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਮਾਇਆ ਦੀ ਤਿਗੁਣਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਨਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਤੇ ਸ਼ਿਵ ਵੀ ਇਸੇ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ:—

1. ਤੈ ਗੁਣ ਮਾਇਆ ਗਲਿਤੁ ਹੈ ਬ੍ਰਹਮਾ ਬਿਸਨੁ ਸੀਸੁ ਗਰਾਇਆ।।⁴⁴³

2. ਤੈ ਗੁਣ ਮਾਇਆ ਖੇਲੁ ਕਰਿ ਦੇਖਾਨਿਆ।⁴⁴⁴

ਪੂਰੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਜਾਣ ਨਾਲ ਆਪਾ ਭਾਵ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਸਿੱਖ ਦੇ ਤਿੰਨ ਤਾਪ ਨਾਹ ਕੇ ਸੰਤਾਪ ਘਟਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਦਾ ਮਨ ਗੁਰਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਅਸਲੀ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:—

ਪੂਰੈ ਗੁਰ ਪਤਾਪਿ ਆਪੁ ਗਵਾਵਈ।

ਲਾਹੈ ਤਿਨੈ ਤਾਪਿ ਸੰਤਾਪ ਘਟਾਵਈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਮਨ ਧ੍ਰੁਪਿ ਨਿਜ ਘਰਿ ਆਵਈ।⁴⁴⁵

ਅਜਿਹੇ ਜੀਵ:—

ਮਾਇਆ ਵਿਚਿ ਉਦਾਸੁ ਕਰਿ ਆਪੁ ਗਵਾਏ ਜਪੈ ਆਜਾਪੈ।

ਲੀਘ ਨਿਕਥੈ ਵਰੈ ਸਰਾਪੈ।।⁴⁴⁶

ਮਾਇਆ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹੈ। ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਅਹੰਕਾਰ, ਹਉਮੈ, ਦਵੇਸ਼, ਕਾਲ, ਦੁੱਖ, ਤਿਸ਼ਨਾ, ਦੁਰਮਤਿ ਆਦਿ ਇਸ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਵਿਚ ਵਿਕਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਚੁਰਾਸੀ ਦੇ ਗੇੜ

ਵਿਚ ਫਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਕਾਰਾਂ ਕਾਰਨ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਕਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਦੇ ਇਸ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਵਰਣਨ ਥਾਂ ਪੂਰ ਥਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਜੀਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਕੱਲੀ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪੰਜ ਵਿਕਾਰ ਚੰਮੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਜੀਵ ਦੇ ਭਲੇ ਗੁਣ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਬਚਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਪੁਕਾਰ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਵੀ ਜੀਵ ਨੂੰ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ:—

ਅਵੀਰ ਪੰਚ ਹਮ ਏਕ ਜਨਾ ਕਿਉ ਰਾਖਾਉ ਘਰ ਬਾਰੁ ਮਨਾ॥
ਮਾਰਹਿ ਨੁਟਹਿ ਨੀਤ ਨੀਤ ਕਿਸੁ ਆਗੈ ਕਹੀ ਪੁਕਾਰ ਜਨਾ॥ 447

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਮਾਇਆ ਦੇ ਇਸ ਵੱਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਮਾਇਆ ਜਾਲ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵਿਚਾਰਾ ਜੀਵ ਮਾਇਆ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਡੱਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ:—

ਰੋਵੈ ਰਤਨੁ ਗਵਾਇ ਕੇ ਮਾਇਆ ਮੋਹੁ ਅਨੇਰੁ ਗੁਬਾਰਾ।
ਓਹੁ ਰੋਵੈ ਦੁਖੁ ਆਪਣਾ ਹਸਿ ਹਸਿ ਗਾਵੈ ਸਰ ਪਰਵਾਰਾ।
ਸਭਨਾਂ ਮਨਿ ਵਧਾਈਆਂ ਰੁਣ ਦੁਝਨੜਾਂ ਰੁਣ ਦੁਣਕਾਰਾ।
ਨਾਨਕੁ ਦਾਦਕੁ ਸੋਹਲੇ ਚੀਨ ਅਸੀਸਾਂ ਬਾਲ ਪਿਆਰਾ।
ਚੁਖਹੁ ਬਿੰਦਕੁ ਬਿੰਦੁ ਕਾਰਿ ਬਿੰਦਹੁ ਕੀਤਾ ਪਰਬਤ ਭਾਰਾ।
ਸਤਿ ਸਤਿਪ ਦਇਆ ਧਰਮੁ ਅਰਥੁ ਸੁਗਰਬ ਵਿਸਾਹਿ ਵਿਸਾਰਾ।
ਕਾਮ, ਕਰੋਧੁ ਵਿਰੋਧੁ ਵਿਚਿ ਨੇਭੁ ਮੋਹੁ ਪਰੋਹ ਅਹੰਕਾਰਾ।
ਮਹਾਂ ਜਾਲ ਡਾਖਾ ਵੇਚਾਰਾ॥ 448

ਜੀਵ-ਜੀਤੂ ਮਿਠਾ, ਮੀਨ, ਡਿੱਕੀ ਭੰਵਰ, ਪਤੰਗਾ, ਹਾਥੀ ਤਾਂ ਇਕ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਭਾਗੀ ਹਨ ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਪੰਜ ਅਜਾਪ ਰੋਗਾਂ ਨਾਲ ਪੀੜਤ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੀਵ-ਜੀਤੂਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਇਆ ਦੀ ਆਵਰਣ ਸ਼ਕਤੀ ਅਧੀਨ ਦੁਰਮਤਿ ਦਾ ਮਾਰਿਆ ਤਿਸ਼ਨਾ ਵਿਚ ਡਸਕੇ ਆਪਣੇ ਅਸਲੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਮ, ਵਾਸਨਾ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਅਹੰਕਾਰ ਆਦਿ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਮ ਵਿਸਾਰਕੇ ਅਜਿਹੇ

ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਇੱਜ਼ਤ ਤੇ ਅਕਲ ਗਵਾ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਦਾ ਮੋਹ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਕਾਮ-ਵਾਸ਼ਨਾ ਵਿਚ ਡੁਬਕਦਾ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਜਗਤ, ਪੁੱਤਰਾਂ ਤੇ ਸੋਨੇ ਆਦਿ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਬਾਕੀ ਸੱਭ ਕੁੱਝ ਨੂੰ ਜਗਤ ਆਪਣਾ ਸਮਝਦਾ ਹੈ:—

1. ਤੀਰਥ ਪਤੰਗ ਕੁੰਚਰ ਅਰੁ ਮੀਨਾ॥ ਮਿਰਗੁ ਮਰੈ ਸਹਿ ਅਪੁਨਾ ਕੀਨਾ॥
ਕਾਮ ਚਿਤੈ ਕਾਮਣਿ ਹਿਤਕਾਰੀ॥ ਕੋਧ ਬਿਨਾਸੈ ਸਗਲ ਵਿਕਾਰੀ॥
ਪਤਿ ਮਤਿ ਬੇਵਹਿ ਨਾਮੁ ਵਿਕਾਰੀ॥⁴⁴⁹
2. ਮਾਇਆ ਮੋਹਿ ਸਗਲ ਜਗੁ ਛਾਇਆ॥ ਕਾਮਣਿ ਦੋਖ ਕਾਮਿ ਠੁਭਾਇਆ॥
ਸੁਤ ਕੰਚਨ ਸਿਉ ਰੇਤ ਵਧਾਇਆ॥ ਸਭ ਕਿਛੁ ਅਪਨਾ ਇਕੁ ਰਾਮ
ਪਰਾਇਆ॥⁴⁵⁰

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਗੁਰਮੁਖਿ ਗਾਡੀ ਰਾਹ ਅਤੇ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪਣ ਤੇ ਚੋਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਹੀ ਇਹੋ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇਹ ਸਾਰੇ ਚੋਰ ਡਰ ਕੇ ਭੱਜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਤੇ ਜੀਵ ਆਪਣੇ ਅਸਲੀ ਘਰ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ:—

1. ਗਜ ਮਿਠਾ ਮੀਨ ਪਤੰਗ ਅਲਿ ਇਕਤੁ ਇਕਤੁ ਰੋਗਿ ਪਚੰਦੇ॥
ਮਾਣਸ ਦੇਹੀ ਪੀਚ ਰੋਗ ਪੰਜੇ ਦ੍ਰੁਤ ਕੁਸ੍ਰੁਤੁ ਕਰੰਦੇ॥
ਆਸਾ ਮਨਸਾ ਛਾਇਣੀ ਹਰਖ ਸੋਗ ਬਹੁ ਰੋਗ ਵਧੰਦੇ॥
ਮਨਮੁਖ ਦੂਜੇ ਭਾਇ ਲਗਿ ਭੰਕਨਭੁਸੇ ਖਾਇ ਭਵੰਦੇ॥
ਸਤਿਗੁਰ ਸਰਾ ਪਾਤਸਾਹ ਗੁਰਮੁਖਿ ਗਾਡੀ ਰਾਹ ਚਲੰਦੇ॥
ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਮਿਲਿ ਚਲਣਾ ਭਜਿ ਗਏ ਠਗ ਚੋਰ ਡਰੰਦੇ॥
ਨੈ ਲਾਹਾ ਨਿਜਿ ਘਰਿ ਬਿਰੰਦੇ॥⁴⁵¹
2. ਦੁਰਮਤਿ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗਤਿ ਅਸਾਧ ਸਾਧ,
ਕਾਮ ਰੇਸਟਾ ਸੰਜੋਗ ਜਤ ਸਤ ਵੰਤ ਹੈ॥
ਕੋਧ ਕੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਖੈ ਸਹਿਜ ਸੰਤੋਖ ਸੋਖ,

ਲੋਭ ਲਹਿਰੀਤਰ ਧਰਮ ਧੋਰ ਜੀਤ ਹੈ॥
 ਮਾਯਾ ਮੋਹ ਦੇਹ ਕੈ ਅਰਥ ਪ੍ਰਮਾਰਥ ਸੋ,
 ਅਹੰਮੈਵ ਦੇਵ ਦਯਾ ਦਵੀ ਭੂਤ ਸੰਤ ਹੈ॥
 ਦੁਕਿਤ ਸੁਕਿਤ ਚਿਤ ਮਿਤੁ ਸੱਤਤਾ ਸੁਭਾਵ,
 ਪਰਉਪਕਾਰ ਐ ਵਿਕਾਰ ਮੂਲ ਮੰਤ ਹੈ॥⁴⁵²

3. ਗੁਰਮਤਿ ਸਤਿ ਕਰ ਜੀਵਨ ਸੁਕਤਿ ਭਏ,
 ਮਾਯਾ ਮੈ ਉਦਾਸ ਬਾਸ ਬੰਧ ਨਿਰਬੰਧ ਹੈ॥⁴⁵³

ਮਾਇਆ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਇਹ ਕਾਮਾਦਿਕ ਠਗ ਜੀਵ ਦੀ ਆਤਮਿਕ ਬਗੀਚੀ ਨੂੰ ਉਜਾੜ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਜੀਵ ਨੂੰ ਆਤਮਕ ਮੌਤ ਪਹੁੰਚ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਮਾਰਦੀ ਹੈ। ਹਉਮੈ ਉਸ ਨੂੰ ਖੁਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰਾਈ ਈਰਖਾ ਤੇ ਨੀਂਦਿਆ ਕਾਰਨ ਉਸਨੂੰ ਆਤਮਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਸਮੁੰਦਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਲੰਘਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਪੈਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਇਹ ਵੀਰੀ ਉਸਨੂੰ ਮਾਰ ਖੁਕਾਏ ਹਨ। ਉਸਦਾ ਕੋਈ ਸਾਥੀ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ ਤੇ ਉਹ ਜੀਵ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਪਾ ਨਾਨ ਮਾਇਆ ਦੇ ਤਿੰਨਾਂ ਵ੍ਰਣਾਂ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਉੱਠ ਜਾਂਦੇ ਹਨ:—

1. ਰਜ ਤਮ ਸਤ ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਲੋਭ ਮੋਹ ਹੰਕਾਰ,
 ਗੁਰ ਗੁਰ ਗਯਾਨ ਬਾਨ ਕ੍ਰਮਿਤ ਨਿਰ ਕ੍ਰਮਿਤ ਹੈ॥
 ਕਾਮ ਨਿਰਕਾਮ ਨਿਰਕਾਮ ਕਰਮ ਗਤਿ,
 ਆਸਾ ਕੈ ਨਿਰਾਸ ਭਏ ਕ੍ਰਮਿਤ ਨਿਰ ਕ੍ਰਮਿਤ ਹੈ॥

 ਗੁਰਮੁਖ ਪ੍ਰੇਮ ਰਜ ਬਿਸਮ ਬਿਦੇਹ ਸਿਖ,
 ਮਾਯਾ ਮੈ ਉਦਾਸ ਬਾਸ ਏਕਾ ਕੈ ਇਕਾਤ ਹੈ॥⁴⁵⁴

2. ਮਾਯਾ ਮੋਹ ਦੇਹ ਦੁਖ ਦਾਈ ਨ ਸਹਾਈ ਹੋਤ,
 ਗੁਰਸਿਖ ਸੀਧਿ ਮਿਲੈ ਤਿਗੁਨ ਅਤੀਤ ਹੈ॥⁴⁵⁵

ਜਦੋਂ ਜੀਵ, ਮਾਇਆ ਦੇ ਤਿੰਨੇ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉੱਠਕੇ ਮਾਇਆ ਦੇ ਸੁਭਾਅ
ਦਾ ਸਹੀ ਪਛਾਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮਾਇਆ ਦਾ ਭੋਗ ਵੀ ਮਾਲਕਣ ਦੀ ਥਾਂ ਦਾਸੀ ਦੀ
ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੁਖਦਾਈ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸੁਖਦਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:—

ਸੋਈ ਲੋਹਾ ਬਿਸੁ ਬਿਖੈ ਬਿਬਿਧ ਬੰਧਨ ਰੂਪ,
ਸੋਈ ਤੇ ਕੰਚਨ ਜੋਤਿ ਪਾਰਸ ਘੁੰਗਿ ਹੈ॥
ਸੋਈ ਤੇ ਸਿੰਗਾਰ ਅਤਿ ਸੋਭਤ ਖੰਤਬਤਾ ਕੇ,
ਸੋਈ ਅਭਰਨ ਗਨਿਕਾ ਰਚਤ ਅੰਗਿ ਹੈ॥
ਸੋਈ ਸੂਯੰਤ ਬੁੰਦ ਮਿਲ ਸਾਗਰ ਮੁਕਤ ਫਲ,
ਸੋਈ ਸੂਯੰਤ ਬੁੰਦ ਬਿਖ ਭੇਟਤ ਭੁਯੰਗਿ ਹੈ॥
ਤੰਮੇ ਮਾਯਾ ਕਿਰਤ ਬਿਰਤ ਹੈ ਵਿਕਾਰ ਜਗ,
ਪਰਉਪਕਾਰ ਗੁਰ ਸਿੱਖਨ ਸੁਖੰਗਿ ਹੈ॥⁴⁵⁶

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਦੀ
ਪ੍ਰਬਲ ਸ਼ਕਤੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਕੜ ਵਿਚ ਲਿਆ
ਰੋਇਆ ਹੈ। ਸਾਰਾ ਜਗਤ ਮਾਇਆ ਦਾ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ,
ਲੋਭ, ਮੋਹ ਅਹੰਕਾਰ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਖੂਹ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰਕ ਜੀਵ ਇਨ੍ਹਾਂ
ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਗੁਸਿਆ ਆਪਣੇ ਅਸਲੇ ਤੋਂ ਲਾਭੇ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਾਇਆ
ਤਿਗੁਣਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਮਿਲ ਬੈਠ
ਕੇ ਪੜ੍ਹ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪਦਿਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉੱਠ ਕੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਅਸਲੇ
ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਮੋਕਸ਼ ਧਾਰਨਾ

ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਧਰਮ, ਅਰਥ, ਕਾਮ ਅਤੇ ਮੋਕਸ਼ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਮੰਨਿਆ
ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪਰਮਾਰਥ ਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼
ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੁਕਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਜੀਵ ਸੰਸਾਰਕ ਦੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਮੰਤਾਪਾਂ
ਤੋਂ ਨਵਿਰਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਪੜ੍ਹ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ

ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹਨ ਕਿ ਸੋਕਸ਼ ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ ਜਦ ਮਨੁੱਖ ਤਿਵਿਧ ਦੁੱਖਾਂ (ਦੀਹਕ, ਦੀਵਕ ਤੇ ਭੋਤਿਕ) ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਮਾਇਆ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਸੰਸਾਰਕ ਬੰਧਨਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਦਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਨਿਰਵਾਣ, ਸੋਕਸ਼, ਮੁਕਤੀ ਕੈਵਲਯ, ਪਰਮਪਦ, ਪਰਮਗਤਿ, ਪਰਮਸੁਖ ਆਦਿ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, " ਗੁਰੂ ਚ ਸੋਤ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਾਉਣ ਚ, ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਰਥ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਉਪਾਸਨਾ ਵਿਧੀਆਂ ਚਲਾਈਆਂ।"⁴⁵⁷

ਗੀਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪੂਰਨ ਆਤਮ ਗਿਆਨ ਹੀ ਸੋਕਸ਼ ਹੈ ਕਿਉਂ ਕਿ ਜਿਸਨੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਮਨ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾ ਕੇ ਭੈਅ ਇੱਛਾ ਅਤੇ ਕ੍ਰੋਧ ਸਮਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਉਹ ਸਦਾ ਮੁਕਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵ ਮਾਇਆ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਆਤਮਾ ਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਮ-ਕ੍ਰੋਧ, ਤੋਂ ਰਹਿਤ, ਯਤਨਸ਼ੀਲ, ਸੰਜਮ-ਪਿੱਤ ਅਤੇ ਮਨ, ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਰਵਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।⁴⁵⁸ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਨੇਤਰ ਨੂੰ ਤਿਰੁਟੀ ਸਥਾਨ ਤੇ ਕੇਂਦਰਤ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਾਣ ਸਾਧਨਾ ਦੁਆਰਾ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮਨ-ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਵਸ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਸਦਾ ਲਈ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।⁴⁵⁹ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਪੀ-ਮਨੁੱਖ ਵੀ ਭਗਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਦਕਾ ਪਰਮਯੋਗ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਮ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।⁴⁶⁰

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਮੁਕਤੀ' ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਮੁਕਤੀ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਗਤਿ, ਪਾਰੀਗਤ, ਮੁਕਤਿ, ਨਿਰਵਾਣ ਪਦ, ਸੋਕਸ਼, ਪਰਮਪਦ, ਚੋਥਾ ਪਦ, ਅਮਰਪਦ, ਮਹਾਂ ਸੁਖ, ਤੁਰੀਆਵਸਥਾ, ਨਿਰਭੈ ਪਦ, ਬੰਦ-ਖਲਾਸੀ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ

ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਹੀ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ:--

1. ਸਾਰੇ ਸਬੰਧ ਮੁਕਤਿ ਗਤਿ ਪਾਏ।।⁴⁶¹
2. ਮਨੈ ਪਾਵਹਿ ਸੋਖੁ ਦੁਆਰ।।⁴⁶²
3. ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ ਪਰਮ ਪਦ ਪਾਈ।।⁴⁶³
4. ਭੰਦ ਖਲਾਸੀ ਭਾਣੈ ਹੋਇ।।⁴⁶⁴

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ 'ਮੁਕਤੀ' ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਲੈਂਦਿਆਂ ਮੁਕਤੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਵਰਤੇ ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਿਆਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:--

1. ਚਰਨ ਗਹੈ ਗੁਰਦੇਵ ਦੇ ਸਤਿ ਸਬਦੁ ਦੇ ਮੁਕਤ ਕਰਾਇਆ।।⁴⁶⁵
2. ਬਾਬਾ ਆਖੇ ਨਾਥ ਜੀ ! ਨਾਨਕ ਨਾਮ ਜਪੇ ਗਤਿ ਪਾਈ।।⁴⁶⁶
3. ਗੁਰਮੁਖਿ ਸੁਖ ਡਲੁ ਪਾਰ ਉਤਾਰਾ।।⁴⁶⁷
4. ਲੋਕ ਵੇਦ ਗੁਣ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਅਧ ਸਹੀਜੇ ਸੋਖੁ ਦੁਆਰੀ।।⁴⁶⁸

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਭਾਈ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੰਸਾਰਕ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਨੂੰ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੀ ਵਿਛੜੀ ਰੂਹ ਦੀ ਸੁਤੀ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਲਈ ਕੀਤੀ ਅਰਦਾਸ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਗੱਦੀ ਦੇ ਵਾਰਸ ਚੌਥੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਤਪੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, " ਮੇਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਅੰਨ੍ਹੇ ਭਗਤੀ ਦਾ ਫਲ ਮੁਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਅਜਿਹੀ ਇਸ਼ਟ ਉਪਾਸਨਾ ਜਾਂ ਪੂਜਾ ਤੋਂ ਦੂਰ ਨੱਸਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੀ ਲੋਕ ਜਸ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਪਿਆਰ ਦੇ ਭੁੱਖੇ ਹਨ। ਏਹੋ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਮੁਕਤੀ ਤੇ ਏਹੋ ਹੀ ਸੁਰਗ ਹੈ।"⁴⁶⁹ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਦੁਆਰਾ ਨਾਮ ਦੇ ਤੱਤੂ ਅਤੇ ਅਭਿਆਸ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨੂੰ ਜਾਣਕੇ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਨਾਲ ਨਿਵ ਦਾ ਚੋੜਨਾ, ਹੋਮ ਤਯਾਗ ਕੇ ਪਰੋਪਕਾਰ ਕਰਨਾ, ਅੰਤਹਕਰਣ ਨੂੰ ਅਵਿਦਯਾ ਅਤੇ ਕ੍ਰਮਜਾਲ ਤੋਂ, ਸਰੀਰ

ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਸਾਰਕ ਬੰਧਨ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਆਸ਼ਾਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਸੰਸਾਰਕ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਖਲਾਸੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮਨ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਹੈ:—

1. ਮੁਕਤਿ ਭਇ ਬੰਧਨ ਗੁਰਿ ਬੇਲੀਹਿ॥ ਸਬਦਿ ਸੁਰਤਿ ਪਤਿ ਪਾਇ॥⁴⁷¹
2. ਕਰਮ ਧਰਮ ਕਰਿ ਮੁਕਤਿ ਮੰਗਾਹੀ॥ ਮੁਕਤਿ ਪਦਾਰਥ ਸਬਦਿ ਸਲਾਹੀ॥
ਬਿਨੁ ਗੁਰਸਬਦੈ ਮੁਕਤਿ ਨ ਹੋਈ॥ ਪਰਪੰਚੁ ਕਹਿ ਭਰਮਾਈ ਹੈ॥⁴⁷²
3. ਤੰਗੁਣਿ ਵਖਾਣੈ ਭਰਮੁ ਨ ਜਾਇ॥ ਬੰਧਨ ਨ ਤੂਟੀਹ ਮੁਕਤਿ ਨ ਪਾਇ॥
ਮੁਕਤਿਦਾਤਾ ਸਤਿਗੁਰ ਜਗ ਮਾਹਿ॥⁴⁷³

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਵੀ ਮੁਕਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਮੁਕਤੀ ਨਈ ਗੁਰੂ ਦੀ ਲੋੜ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ:—

ਵਿਨੁ ਗੁਰ ਮੁਕਤਿ ਨ ਹੋਈ ਗੁਰ ਮਿਲੈ ਖਲਾਸੀ॥⁴⁷⁴

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਤਾਂ ਸਤਿਗੁਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਈ ਕੀਤੇ ਹੋਰ ਸਭ ਕੁਝ ਨੂੰ ਆਲ-ਜੀਜਾਲ ਦੱਸਦੇ ਹਨ:—

ਕੋਈ ਸਾਈ ਕੇਤੜੇ ਜਗਲ ਭੁਯਾਲਾ।
ਬਨੀ ਵਰੋਲੇ ਕੇਤੜੇ ਪਰਬਤ ਖੇਯਾਲਾ।
ਨਈਆਂ ਨਾਲੇ ਕੇਤੜੇ ਸਰਵਰ ਅਸਰਾਲਾ।
ਅੰਬਰ ਤਾਰੇ ਕੇਤੜੇ ਬਿਸੀਅਰ ਪਾਤਾਲਾ।
ਭੰਬਲ ਭੂਮੇ ਭੁਲਿਆ ਭਵਜਲ ਪਰਨਾਲਾ।
ਇਕਸੁ ਸਤਿਗੁਰ ਬਾਹਰੇ ਸਭ ਆਲ ਜੀਜਾਲਾ॥⁴⁷⁵

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਕਮਾਦ ਦਾ ਦਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦੇ ਕੇ ਮੁਕਤੀ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਰੀਗਿਆ ਹੋਇਆ ਬੋਲਿਆ ਤੇ ਚੁਪ ਕੀਤਿਆ ਪਿਆਰਾ ਹੀ

ਲਗਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਦੇ ਐਗੁਣ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਅਣਿੱਠ ਕਰੇ ਤੇ ਸੁਣੀ ਅਣਸੁਣੀ ਕਰੇ।
 ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਵਲੋਂ ਧੂੜੀ ਪਾ ਕੇ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦਿਸ਼ਟੀ ਰੂਪ ਅੰਗੂਰ
 ਬਿਠਾਵੇ। ਹੰਕਾਰ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਗਰੀਬੀ ਧਾਰਕੇ ਇੱਕ ਤੋਂ ਇਕ ਪਿਆਰਾ ਜਾਣੇ।
 ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਰੂਪ ਲੱਠਾਂ ਵਿਚ ਪੀੜੀਦਾ ਹੋਇਆ ਭੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮ ਜਾਣ ਕੇ ਸਭ ਨਾਨਕ
 ਉਪਕਾਰ ਕਰੇ। ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਵਰਤਦਾ ਹੋਇਆ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੇ ਨਾਮ ਜਪਣ ਦਾ ਚੜ੍ਹਾਉ
 ਕਰਕੇ ਅਵਗੁਣ ਤੇ ਪਾਪਾਂ ਨੂੰ ਭਜਾ ਦੇਵੇ ਤਦ ਮੁਕਤ ਹੋਈਦਾ ਹੈ: 476

ਰਸ ਭਰਿਆ ਰਸੁ ਰਖਦਾ ਬੋਲਣੁ ਅਣੁ ਬੋਲਣੁ ਅੰਭਰਿਠਾ।
 ਸੁਣਿਆ ਅਣਸੁਣਿਆ ਕਰੈ ਕਰੇ ਵੀਚਾਰਿ ਡਿਠਾ ਅਣਿੱਠਾ।
 ਅਖੀ ਪ੍ਰੀਤਿ ਅਟਾਈਆ ਅਖੀ ਵਿਚਿ ਅੰਗੂਰੁ ਬਹਿਠਾ।
 ਇਕ ਦੂ ਬਾਹਲੇ ਬੂਟ ਹੋਇ ਸਿਰ ਤਲਵਾਇਆ ਇਠਹੁ ਇਠਾ।
 ਦੁਹੁ ਖੁੰਢਾ ਵਿਚਿ ਪੀੜੀਐ ਟੋਟੇ ਨਾਰੇ ਇਤੁ ਗੁਣਿ ਮਿਠਾ।
 ਵੀਹ ਇਕੀਹ ਵਰਤਦਾ ਅਵਗੁਣਿਆਰੇ ਪਾਪ ਖਣਿਠਾ।
 ਮੰਨੈ ਗੰਨੈ ਵਾਗੁ ਸੁਧਿਠਾ। 477

ਅੰਕਾਰ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਹੁਕਾਵਟ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮਾ, ਬਿਸ਼ਨ
 ਤੇ ਸ਼ਿਵ ਅੰਕਾਰ ਵਸ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਰਾਹ ਤੋਂ ਖੁੰਢੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਪਰ
 ਗੁਰਸਿੱਖ ਹੰਕਾਰ ਰਹਿਤ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਾ ਭਾਵ ਗਵਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ
 ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ:—

ਬਿਸਨੈ ਦਸ ਅਵਤਾਰ ਨਾਵ ਗਣਾਇਆ।
 ਕੀ ਕਰਿ ਅਸੁਰ ਸੰਘਾਰ ਵਾਦੁ ਵਧਾਇਆ।
 ਬ੍ਰਹਮੈ ਵੇਦ ਵੀਚਾਰਿ ਆਖਿ ਸੁਣਾਇਆ।
 ਮਨ ਅੰਦਰਿ ਅੰਕਾਰੁ ਜਗਤੁ ਉਪਾਇਆ।
 ਮਹਾਦੇਉ ਨਾਇ ਤਾਰ ਤਾਮਸੁ ਤਾਇਆ।
 ਗੁਰਪ੍ਰਿਥਿ ਸੋਧੁ ਦੁਆਹ ਆਪੁ ਗਵਾਇਆ। 478

ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਵਿਚ ਵਸਦਾ ਹੈ। ਘਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੀ ਅਤੇ
 ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਕਰਦਿਆਂ ਸਦਗੁਣਾਂ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਬਣਕੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਤੇ ਚੱਲਕੇ
 ਮੁਕਤੀ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ:—

ਗੁਰਮੁਖਿ ਮਿਲਿ ਪਰਵਾਣ ਪੰਚ ਸਾਧ ਸੰਗਿਤਿ ਸਚ ਬੰਡ ਬਿਲਾਸੀ।
 ਦੁਰਦਰਸਨ ਗੁਰਸਬਦ ਹੈ ਨਿਜ ਘਰਿ ਭਾਇ ਭਗਤਿ ਰਹਰਾਸੀ।
 ਸਿਠਾ ਬੋਲਣੁ ਨਿਵ ਹਲਣੁ ਖੰਡਿ ਬਦਾਲਣੁ ਆਸ ਨਿਰਾਸੀ।
 ਸਦਾ ਸਹਜੁ ਬੈਰਾਗੁ ਹੈ ਕਲੀ ਕਾਲ ਅੰਦਰਿ ਪਰਗਾਸੀ।
 ਸਾਧ ਸੰਗਿਤਿ ਮਿਲਿ ਬੰਦ ਬਲਾਸੀ।⁴⁷⁹

ਕਰਮ ਮਨੁੱਖ ਨਈ ਬੰਧਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹਨ। ਤੇ ਬੰਧਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦਾ ਵਿਛੋੜਾ ਹੈ। ਮੁਕਤੀ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਇਹ ਬੰਧਨ ਜੀਵ ਦੇ ਆਪਣੇ ਅਹੰਕਾਰ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹਨ। ਇਸ ਅਹੰਕਾਰ ਵਸ ਕੀਤੇ ਸਭ ਕਰਮ-ਧਰਮ ਬੰਧਨ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਮਨਮੁਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਗੁਰਮੁਖਿ ਇਸ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਜੀਉਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਮੁਕਤੀ ਅਤੇ ਬੰਧਨ ਦੀ ਇਸ ਸਮੀਖਿਆ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:--

ਗੁਰਮੁਖਿ ਪੰਥ ਸੁਹੇਲੜਾ ਮਨਮੁਖ ਬਾਰਹਵਾਟ ਫਿਰੰਦੇ।।
 ਗੁਰਮੁਖਿ ਪਾਰਿ ਨੀਘਾਇਦਾ ਮਨਮੁਖ ਭਵਜਲ ਵਿਰਿ ਤੁਖੰਦੇ।।
 ਗੁਰਮੁਖਿ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤਿ ਕਰਿ ਮਨਮੁਖ ਡਿਰਿ ਡਿਰਿ ਜਨਮਿ ਮਰੰਦੇ।।
 ਗੁਰਮੁਖਿ ਸੁਖ ਫਲੁ ਪਾਇਦੇ ਮਨਮੁਖਿ ਦੁਖ ਫਲੁ ਦੁਖ ਲਹੰਦੇ।।
 ਗੁਰਮੁਖਿ ਦਰਗਹ ਸੁਰਖਰੁ ਮਨਮੁਖਿ ਜਮ ਪੁਰਿ ਡੰਡੁ ਸਹੰਦੇ।।
 ਗੁਰਮੁਖਿ ਆਪੁ ਗਵਾਇਆ ਮਨਮੁਖਿ ਹਉਮੈ ਅਗਨਿ ਜਲੰਦੇ।।
 ਬੰਦੀ ਅੰਦਰਿ ਵਿਰਲੇ ਬੰਦੇ।।⁴⁸⁰

ਜਿਹੜਾ ਜੀਵ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਤਿ ਨੂੰ ਸਤਿ ਮੰਨਕੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਪਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸੰਵਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸੁਖਸੁਆਤ ਦੀ ਨਵੀਂ ਘਾੜੀ ਘੜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਨ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਰਟਾ ਕੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਲਾਉਣ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪਲਟਾ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:--

1. ਗੁਰਮਤਿ ਸਤਿ ਕਰ ਅਧਮ ਆਪ ਸਾਧ,
 ਗੁਰਮਤਿ ਸਤਿ ਕਰ ਜੰਤ ਸੰਤ ਨਾਮ ਹੈ।।
 ਗੁਰਮਤਿ ਸਤਿ ਕਰ ਅੰਬਬੇਕੀ ਹੂੰ ਬਿਬੇਕੀ,
 ਗੁਰਮਤਿ ਸਤਿ ਕਰ ਕਾਮ ਨਿਰਕਾਮ ਹੈ।।

ਗੁਰਮਤਿ ਸਤਿ ਕਰ ਅਠਯਾਨੀ ਬਹੁਮ ਗਯਾਨੀ,
ਗੁਰਮਤਿ ਸਤਿ ਕਰ ਸਹਜ ਬਿਸਮੁਹ ਹੈ॥
ਗੁਰਮਤਿ ਸਤਿ ਕਰ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ ਭਏ,
ਗੁਰਮਤਿ ਸਤਿ ਕਰ ਨਿਹਚਲ ਧਾਮ ਹੈ॥ 431

2. ਗੁਰਮਤਿ ਸਤਿ ਕਰ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤਿ ਭਏ,
ਮਾਯਾ ਮੈ ਉਦਾਸ ਬਾਸ ਬੰਧ ਨਿਰਬੰਧ ਹੈ॥ 432

ਗੁਰਮੁਖਿ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਸੁਬਦ ਰਾਯੀਂ ਮਨ ਨੂੰ ਘੜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਮਨ ਜੋੜ ਕੇ ਗਿਰਸਬ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੀ ਨਿਰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ:—

ਗੁਰਮੁਖਿ ਸੁਖ ਫਲ ਸਾਧ ਸੰਗੁ ਸਬਦ ਸੁਰਤਿ ਨਿਵ ਅਘੜ ਘੜਾਏ।
ਚਰਣਿ ਸਰਣਿ ਨਿਵਲੀਣੁ ਹੋਇ ਸੰਗਾਰੀ ਨਿਰਕਾਰੀ ਹਾਏ॥
ਘਰਿ ਬਾਰੀ ਹੋਇ ਨਿਜ ਘਰਿ ਜਾਏ॥ 433

ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ, ਘਰਬਾਰੀ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਂਦਿਆਂ ਵੀ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ ਹਨ। ਜਿਥੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਜੋਤ ਦਾ ਭੇਦ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:—

ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਕਰਿ ਸਾਧਨਾ ਪਿਰਮ ਪਿਆਲਾ ਅਜਰੁ ਜਰਣਾ।
ਪੈਰੀ ਪੈ ਪਾ ਖਾਹੁ ਹੋਇ ਆਪੁ ਗਵਾਇ ਜੀਵੀਦਿਆ ਮਰਣਾ।
ਜੀਵਣੁ ਮੁਕਤਿ ਵਖਾਣੀ ਮਰਿ ਮਰਿ ਜੀਵਣੁ ਡੁਬਿ ਡੁਬਿ ਤਰਨਾ।
ਸਬਦੁ ਸੁਰਤਿ ਨਿਵਲੀਣੁ ਹੋਇ ਅਪਿਉ ਪੀਅਣੁ ਤੇ ਅਉਚਰ ਚਰਣਾ।

ਕਰਣ ਕਾਰਣੁ ਸਮਰਥੁ ਹੋਇ ਕਾਰਣੁ ਕਰਣੁ ਨ ਕਾਰਣੁ ਕਰਣਾ॥ 434

ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪੇ ਨੂੰ ਜਾਣ ਅਤੇ ਜਿੱਤ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਰੱਬੀ ਰਜਾ ਅਤੇ ਭਾਣੇ ਵਿਚ ਹੀ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਗੁਰਮੁਖ ਲੋਕ ਸਹਜ

ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਹੋਏ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਸੁਰਤੀ ਜੋੜੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਤਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਕ੍ਰੁਦਰਤ ਤੋਂ ਬਲਿਹਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ:—

ਗੁਰਮੁਖਿ ਹਉਮੈ ਪਰਹਰੈ ਮਨਿ ਭਾਵੈ ਖਸਮੈ ਦਾ ਭਾਣਾ॥
ਪੈਰੀ ਪੈ ਪਾ ਖਾਕ ਹੋਇ ਦੁਰਗਾਹ ਪਾਵੈ ਮਾਣੁ ਨਿਮਾਣਾ॥
ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚਿ ਵਹਤਦਾ ਜੋਵਨਹਾਰ ਸੋਈ ਪਯਵਾਣਾ ॥
ਕਾਰਣੁ ਕਰਤਾ ਜੋ ਕਰੈ ਸਿਰਿ ਧਰਿ ਮੀਨਿ ਕਰੈ ਸੁਕਰਾਣਾ॥
ਰਾਜੀ ਹੋਇ ਰਜਾਇ ਵਿਚਿ ਦੁਨੀਆ ਅੰਦਰਿ ਜਿਉ ਮਿਹਮਾਣਾ॥
ਵਿਸਮਾਈ ਵਿਸਮਾਦ ਵਿਚਿ ਕ੍ਰੁਦਰਤਿ ਕਾਦਰ ਨੇ ਕ੍ਰੁਬਾਣਾ॥ 485

ਅਜਿਹੇ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪ ਵੀ ਤਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਤਾਪ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਦੁਨੀਆਂ ਰੂਪੀ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਉਹ ਬੇੜੇ ਦੇ ਮਲਾਹ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ:—

ਸਾਗਰ ਅੰਦਰਿ ਬੋਹਿਥਾ ਵਿਚਿ ਮੁਹਾਣਾ ਪਰਉਪਕਾਰੀ॥
ਭਾਹ ਅਥਰਵਣ ਲਦੀਐ ਲੈ ਵਾਪਾਰੁ ਰੜ੍ਹਨਿ ਵਾਪਾਰੀ॥
ਸਾਇਰ ਲਹਰ ਨ ਵਿਅਪਈ ਅਤਿ ਅਸਗਾਰ ਅਥਾਰ ਅਪਾਰੀ॥
ਬਹਲੇ ਪੂਰ ਨੀਯਾਇਦਾ ਸਹੀ ਸਨਾਮਤਿ ਪਾਰਿ ਉਘਾਰੀ॥
ਦੂਣੇ ਚਉਣੇ ਈਸ ਹੋਨ ਨਾਹਾ ਨੈ ਨੈ ਕਾਜ ਸਵਾਰੀ॥
ਗੁਰਮੁਖ ਸੁਖ ਭਣੁ ਸਾਧ ਸੰਗਿ ਭਵਜਨ ਅੰਦਰ ਦੁਤਰੁ ਤਾਰੀ॥
ਜੀਵਨ ਮੁਕਤਿ ਮੁਗਤਿ ਨਿਰੰਕਾਰੀ॥ 486

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਮੁਖਿ ਗੁਰੂ ਦੇ ਈਸੇ ਹਾਹ ਤੇ ਚੱਲਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦਾ ਅਤੇ ਸਦਾ ਸੱਚੇ ਪੜ੍ਹ ਵਿਚ ਜੁੜਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸੰਸਾਰਕ ਕਾਰ ਵਿਹਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਵੀ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਉੱਗੇ ਕੰਵਲ ਦੇ ਤੁਲ ਅਤੇ ਨਦੀ ਵਿਚ ਤਰਦੀ ਮੁਰਗਾਬੀ ਵਾਂਗ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰਕ ਆਸ਼ਾ ਵਲੋਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਨਾਭੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਨ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਵਸਾ ਕੇ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਕਰਦਾ ਹੈ:—

ਗੁਰਮੁਖਿ ਬੁਝੈ ਆਪੁ ਪਛਾਣੈ, ਸਚੇ ਸਾਰਿ ਸਮਾਏ॥

ਜੈਸੇ ਜਲੁ ਮਹਿ ਕਮਲੁ ਨਿਰਾਲਮੁ, ਮੁਰਗਾਈ ਨੈਸਾਣੈ॥
 ਸੁਰਤਿ ਸਬਦਿ ਭਵ ਸਾਗਰੁ ਤਰੀਐ, ਨਾਨਕ ਨਾਮ ਵਖਾਣੈ॥
 ਰਹਿਹ ਇਕਾਤ ਏਕੇ ਮਨਿ ਵਸਿਆ, ਆਸਾ ਮਾਹਿ ਨਿਰਾਸੈ॥⁴⁸⁷

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਇਸ ਵਿਹਾਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:-

ਜਲ ਵਿਚਿ ਕਵਲੁ ਅੰਤਪਤੁ ਹੈ ਸੰਗਿ ਏਖ ਨਿਰਦੋਖ ਰਹੰਦਾ।
 ਰਾਤੀ ਭਵਰੁ ਨੁਭਾਇਦਾ ਸੀਤਲੁ ਹੋਇ ਸੁਰਖਿ ਮਿਲੰਦਾ।
 ਭਲਕੇ ਸੂਰਜ ਧਿਆਨੁ ਧਰਿ ਪਰਫੁਲਤੁ ਹੋਇ ਮਿਲੈ ਰਸੰਦਾ।
 ਗੁਰਮੁਖ ਸੁਖ ਫਲ ਸਹਜਿ ਘਰਿ ਵਰਤਮਾਨ ਅੰਤਰਿ ਵਸੰਦਾ।
 ਲੋਕਾਰੀ ਲੋਕ ਵਿਚਿ ਵੇਦ ਵੀਹਾਰੀ ਕਰਮ ਕਰੰਦਾ।
 ਸਾਵਧਾਨੁ ਗੁਰ ਗਿਆਨ ਵਿਚਿ ਜੀਵਨਿ ਮੁਕਤਿ ਜੁਗਤਿ ਵਿਚਰੰਦਾ।
 ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਗੁਰ ਸਬਦੁ ਵਸੰਦਾ॥⁴⁸⁸

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਮੁਖਿ ਲੋਕ ਗਿਰਸਥ ਮਾਰਗ ਅਪਣਾਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਸੰਸਾਰਕ ਕਾਰ ਵਿਹਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਹੀ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਜੋਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੋ, ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸੱਚੇ ਰਾਜੇ ਆਪਣੇ ਪੇਸ਼ ਦੇ ਜੋਰਬਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨ ਸਦਾ ਲਈ ਬੰਨ੍ਹ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਦਿਲਾਂ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਤੋਪ, ਬੰਦੂਕ, ਫੌਜ ਆਦਿ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਸਹਿਨਸ਼ਾਹੀ ਜ਼ਮਾਨਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।⁴⁸⁹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਧਾਰਨਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਦਰਸਾਈ ਮੁਕਤੀ ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੀ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਵਾਂਗ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਸੰਸਾਰਕ ਕਾਰ ਵਿਹਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਬੰਧਨ ਰਹਿਤ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਣ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਹੀ ਗੁਰਮੁਖਿ ਦਾ ਜੀਵਨ ਆਦਰਸ਼ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਕਤੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਵਸਥਾ ਸਰੀਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖਿ ਲਈ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਪਿਛੋਂ ਸਭ ਕੁਝ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੇ ਰਹੱਸਮਈ ਟੱਵੀ-ਵਿਧਾਨ (ਹੁਕਮ ਤੇ ਰਜ਼ਾ) ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਵਾਂਗ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੁਕਤੀ ਇਸੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਜਦ ਆਪਣਾ

ਹਿਰਦਾ ਨਿਰਮਲ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਜਦ ਉਹ ਵਿਗਿਆਨ-ਰਹਿਤ, 292
 ਨਿਰਭਉ, ਨਿਰਵੈਰ ਤੇ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰਕ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿਚ ਰਿਹੰਦਾ
 ਹੋਇਆ ਵੀ ਬੰਧਨ ਰਹਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਸੁਭਾਅ ਸੁਖ-ਬੁੱਧ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ
 ਹੈ। ਇਹੋ ਹੀ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਲੋਕ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦਾ
 ਹੈ। ਨੇਕ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਸਿਮਰਦਾ ਆਪ ਤਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ
 ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਤਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਪਵਿਰਤੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੀ ਉਸ ਲਈ ਮੁਕਤੀ
 ਹੈ। ਅਸੀਂ ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹਾਂ ਕਿ, "ਮੁਕਤੀ
 ਦਾ ਅਰਥ ਸੰਸਾਰ ਚੱਕਰ ਦੇ ਜਨਮ-ਮਰਨ, ਦੁੱਖਾਂ-ਸੁੱਖਾਂ, ਮੋਹ-ਮਸਤਾ ਅਤੇ ਆਵਾਗਵਨ
 ਦੇ ਚੱਕਰ-ਵਿੰਸੂ ਵਿਚੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਹਾਸਿਲ ਕਰਕੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਨ
 ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੱਚੇ ਭਗਤ ਜਨ ਮੁਕਤੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ, ਸਗੋਂ
 ਸਦਾ ਸਦਾ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਦਾ ਦਾਨ ਮੰਗਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ
 ਮੰਗਦੇ ਹਨ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਏਕਾਕਾਰ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ।"⁴⁹⁰ ਇਹ ਸਾਰੇ ਲੱਛਣ ਗੁਰਮਤਿ
 ਵਿਚ ਦਰਸਾਏ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਵਖਿਆਨ ਕੀਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਪੁਰਸ਼
 'ਗੁਰਮੁਖਿ' ਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰਮੁਖਿ ਹੀ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ।

1. ਡਾ. ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ, ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 89
2. ਆਰਾਰੀਸ਼ ਬਲਦੇਵ ਉਪਾਧਿਆਇ, ਭਾਰਤੀ ਯਥਰਮ ਅਰ ਦਰਸ਼ਨ ਕਾ ਅਨੁਸ਼ੀਲਨ, ਪੰਨਾ- 52
3. ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ: ਵਿਅਕਤਿਤੱਵ ਕਿਤਰੂ ਅਰ ਚਿੰਤਨ, ਪੰਨਾ- 270.
4. ਉਮੇਸ਼ ਸਿਸਰ, ਭਾਰਤੀ ਯ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 241.
5. ਉਮੇਸ਼ ਸਿਸਰ, ਭਾਰਤੀ ਯ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 355.
6. ਆਰਾਰੀਸ਼ ਬਲਦੇਵ ਉਪਾਧਿਆਇ, ਭਾਰਤੀ ਯ ਯਥਰਮ ਅਰ ਦਰਸ਼ਨ ਕਾ ਅਨੁਸ਼ੀਲਨ, ਪੰ. 136
7. ਤੇ 11. ਵਾਰ, ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ 4, 1, 4, 23, 49.
12. ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਸ: 1, ਪੰਨਾ- 16.
14. ਵਾਰ 21, ਪਉੜੀ ਪਹਿਲੀ
15. ਵਾਰ 2, ਪਉੜੀ 19.
- 15 ਤੇ 16. ਵਾਰ 3, ਪਉੜੀ 15, 17.
17. ਵਾਰ 12, ਪਉੜੀ 17.
- 18 ਤੇ 19. ਕਬਿੱਤ ਸਵਈਏ, 125, 582.
20. ਪੋ. ਹਰਨਾਮ ਦਾਸ, ਇਸ਼ਲਾਮ ਅੱਡ ਸਿਖਇਸ਼ਮ,
21. ਮਾਰੂ ਸੋਲਰੀ ਸ: 5, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ- 1083.
22. ਵਾਰ 24, ਪਉੜੀ ਪਹਿਲੀ
23. ਵਾਰ 3, ਪਉੜੀ 15.
24. ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ ਪਹਿਲੀ
25. ਰਾਮਕਲੀ ਸ: 5, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ- 896.
26. ਵਾਰ 24, ਪਉੜੀ ਪਹਿਲੀ
27. ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ 21.
28. ਵਾਰ 24, ਪਉੜੀ ਪਹਿਲੀ
29. ਵਾਰ ਵਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ 49.
30. ਵਾਰ ਤੇਰਵੀਂ, ਪਉੜੀ 2.
31. ਡਾ. ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਿਨ ਅਉਰ ਨ ਜਾਨਾ (ਰੋਗਾਨਾ ਅਜੀਤ, 22 ਨਵੰਬਰ, 1980.)
32. ਡਾ. ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ, ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 170-71.

33. ਮਾਰੂ ਮ: 5, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ- 1003.
34. ਰਾਮਕਲੀ ਕੰਠਾ ਮ: ਪਹਿਲਾ, " ਪੰਨਾ- 929-30.
35. ਇਸਲਾਮ ਐਂਡ ਸਿਖਇਜ਼ਮ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ 300ਵਾਂ ਜਨਮ ਦਿਨ ਸੋਵੀਨੀਰ ।
36. ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ 4.
37. ਵਾਰ ਚੌਥੀ, ਪਉੜੀ ਪਹਿਲੀ
38. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਏਕ ਸਾਮਕਿਤਕ ਸਰਵੋਕਸ਼ਣ, ਪੰਨਾ- 245.
39. ਵਾਰ 13, ਪਉੜੀ 7.
40. ਵਾਰ 18, ਪਉੜੀ 11.
41. ਗਉੜੀ ਬਾਵਨ ਔਖਰੀ ਮ: 5, ਪੰਨਾ- 250.
42. ਗਉੜੀ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਮ: 1, ਪੰਨਾ- 223.
43. ਗਉੜੀ ਬਾਵਨ ਔਖਰੀ ਮ: 5, ਪੰਨਾ- 250.
44. ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮ: 5 ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ, ਪੰਨਾ- 290.
- 45 ਤੇ 46. ਵਾਰ 29, ਪਉੜੀ 19, 18.
47. ਵਾਰ 39, ਪਉੜੀ 2.
48. ਕਠੋਪਨਿਸ਼ਦ, 1/2/16.
49. ਸੁਰਤਿ ਸ਼ਬਦ ਵੀਚਾਰ (ਨਿਰੁਕਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ) ਪੰਨਾ- 11.
50. ਬਿੱਲੀ ਗੁਰਮਤਿ, ਪਤਮੇਸਰ ਨਾਨ ਮੇਲ, ਪੰਨਾ- 102.
51. ਤੇ 52. ਰਾਮਕਲੀ ਮ: 1, ਸਿੰਧ ਗੋਸਟਿ, ਪੰਨਾ- 944, 945, 945.
53. ਰਾਮਕਲੀ ਮ: 1, ਸਿੰਧ ਗੋਸਟਿ, ਪੰਨਾ- 945.
54. ਆਸਾ ਮ: 1, ਪੰਨਾ- 351.
55. ਵਾਰ 9, ਪਉੜੀ 1.
56. ਵਾਰ 24, ਪਉੜੀ 7.
57. ਵਾਰ 24, ਪਉੜੀ 10.
58. ਵਾਰ 25, ਪਉੜੀ 2.
59. ਵਾਰ 28, ਪਉੜੀ 22.
60. ਰਾਮਕਲੀ, ਮ: 1, ਪੰਨਾ- 904.
61. ਵਾਰ 29, ਪਉੜੀ 6.

62. ਰਾਮਕਲੀ ਮ: 1, ਪੰਨਾ- 944.
63. ਨਟ ਮ: 4, ਪੰਨਾ- 932.
64. ਵਾਰ 29, ਪਉੜੀ 3.
65. ਵਾਰ 27, ਪਉੜੀ, 17.
- 66 ਤੇ 67. ਵਾਰ ਛੇਵੀਂ, ਪਉੜੀ 5,6.
68. ਵਾਰ 7, ਪਉੜੀ 19.
69. ਰਾਮਕਲੀ ਮ: 1, ਸਿਧ ਗੋਸ਼ਟਿ, ਪੰਨਾ- 943.
70. ਵਾਰ ਸੱਤਵੀਂ, ਪਉੜੀ 18.
71. ਮਾਰੂ ਸੋਲਹੇ ਮ: 1, ਪੰਨਾ- 1035.
72. ਵਾਰ 29, ਪਉੜੀ 19.
73. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ: ਵਿਅਕਤਿਤੱਵ, ਕਿਤਤੁ ਐਰ ਚਿੰਤਨ, ਪੰਨਾ- 297.
- 74 ਤੇ 75. ਸੋਰਠਿ ਮ: 1, ਪੰਨਾ- 597,599.
76. ਵਾਰ ਚੌਥੀ, ਪਉੜੀ 18.
77. ਵਾਰ 24, ਪਉੜੀ 20.
- 78 ਤੇ 79. ਵਾਰ 29, ਪਉੜੀ 18,18.
80. ਪੁਤਾਤੀ ਮ: 1, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ- 1328.
81. ਰਾਮਕਲੀ ਮ: 1, ਸਿਧ ਗੋਸ਼ਟਿ, " ,ਪੰਨਾ- 940.
- 82 ਤੇ 83. ਰਾਮਕਲੀ ਮ: 1, ਸਿਧ ਗੋਸ਼ਟਿ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ- 942-43.
84. ਵਾਰ ਤੀਜੀ, ਪਉੜੀ 17.
85. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ: ਵਿਅਕਤਿਤੱਵ, ਕਿਤਤੁ ਐਰ ਚਿੰਤਨ, ਪੰਨਾ- 277.
86. ਕਠੋਪਨਿਸ਼ਠ, 1/3/15.
87. ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਮੋਂ ਨਿਰਗੁਨ ਸੰਪਦਾਇ, ਪੰ ਨਾ- 158.
- 88 ਤੇ 89. ਜਪੁਜੀ, ਪਉੜੀ 24,5.
90. ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ ਪਾ:10,
91. ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ, ਪਉੜੀ 24.
92. ਮਾਰੂ ਸੋਲਹੇ ਮ: 1, ਪੰਨਾ- 1032.
93. ਤੂਪਸਾਦਿ ਸਵੱਯੇ ਪਾ:10,ਪੰਨਾ- 7.

94. ਸੋਰਠਿ ਅਸਟਪਦੀ ਮ: 1, ਪੰਨਾ- 635.
95. ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ, ਪਉੜੀ 37.
96. ਵਾਰ ਇੱਕੀਵੀਂ, ਪਉੜੀ 4.
- 97 ਤੇ 98. ਵਾਰ ਇੱਕੀਵੀਂ, ਪਉੜੀ 2,1.
99. ਵਾਰ ਸੱਤਵੀਂ, ਪਉੜੀ 16.
100. ਵਾਰ ਸੱਤਵੀਂ, ਪਉੜੀ 18.
- 101-03. ਵਾਰ ਅੱਠਵੀਂ, ਪਉੜੀ 1,2,5.
104. ਵਾਰ ਛੇਵੀਂ, ਪਉੜੀ 19.
105. ਵਾਰ ਉੱਤੀਵੀਂ, ਪਉੜੀ 16.
106. ਵਾਰ ਉੱਤੀਵੀਂ, ਪਉੜੀ 18.
107. ਵਾਰ ਅਠਾਰਵੀਂ, ਪਉੜੀ 12.
108. ਵਾਰ ਤੀਜੀ, ਪਉੜੀ 15.
109. ਵਾਰ ਉਨਤਾਲੀਵੀਂ, ਪਉੜੀ 1.
110. ਡਾ. ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ, ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 152.
111. ਮਾਰੂ ਮ:5, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ- 1001.
112. ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ- 21.
113. ਡਾ. ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੋਤਲ, ਹਉ ਗੱਰ ਬਿਨੁ ਅਉਰ ਨ ਜਾਨਾ (ਹੋਜਾਨਾ ਅਜੀਤ
22 ਨਵੰਬਰ, 1980)
114. ਮਾਰੂ ਸੋਲਹੇ ਮ:1, ਪੰਨਾ- 1040.
115. ਮਾਰੂ ਮ: 1, ਪੰਨਾ- 992.
116. ਵਾਰ 3, ਪਉੜੀ 15.
117. ਵਾਰ 39, ਪਉੜੀ 1.
118. ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ 23.
119. ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ 35.
120. ਵਾਰ ਛੇਵੀਂ, ਪਉੜੀ 19.
121. ਵਾਰ ਸੱਤਵੀਂ, ਪਉੜੀ 1.
122. ਮਾਰੂ ਮ: 1, ਪੰਨਾ- 992.
123. ਮਾਰੂ ਮ: 3, ਪੰਨਾ- 993.

124. ਵਾਰ ਔਂਵੀਂ, ਪਉੜੀ 2.
125. ਵਾਰ ਦੂਜੀ, ਪਉੜੀ 19.
126. ਜਪੁ ਮ: 1, ਪੰਨਾ- 3.
127. ਵਾਰ ਚੌਥੀ, ਪਉੜੀ ਪਹਿਲੀ
128. ਵਾਰ ਆਸਾ, ਮ: 1, ਪੰਨਾ- 463
129. ਵਾਰ 19, ਪਉੜੀ ਪਹਿਲੀ
130. ਵਾਰ 22, ਪਉੜੀ ਪਹਿਲੀ
131. ਵਾਰ 26, ਪਉੜੀ 2.
132. ਵਾਰ 25, ਪਉੜੀ 1.
133. ਆਸਾ ਮ: 1, ਪਰ 2, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ,
134. ਜਪੁਜੀ, ਪੰਨਾ- 2.
135. ਵਾਰ 5, ਪਉੜੀ 2.
136. ਬਿੱਲੀ ਗਰਾਹਮ, ਪਰਮੇਸਰ ਠਾਨ ਮੇਲ, ਪੰਨਾ- 27-28.
137. ਸੋਰਠਿ ਮ: 1, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ- 599.
138. ਮਾਰੂ ਸੋਲਹੇ ਮ: 1, " , ਪੰਨਾ- 1024.
139. ਬਿਨਾਵਲੁ ਛੋਤ ਮ: 1, " , ਪੰਨਾ- 943.
140. ਵਾਰ 24, ਪਉੜੀ 18.
141. ਵਾਰ 12, ਪਉੜੀ 17.
142. ਵਾਰ 39, ਪਉੜੀ 5.
143. ਵਾਰ 24, ਪਉੜੀ 23.
144. ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ: 1, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ- 19.
145. ਵਾਰ 22, ਪਉੜੀ 4.
146. ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਪੰਜਵੇਂ ਕੇ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ- 1408.
- 147 ਤੇ 148. ਵਾਰ 24, ਪਉੜੀ 25, 24.
149. ਕਬਿੱਤ, 462.
- 150-51. ਜਪੁ, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ- 1.
152. ਵਾਰ 39, ਪਉੜੀ 1.
153. ਵਾਰ 24, ਪਉੜੀ 1.

154. ਵਾਰ 6, ਪਉੜੀ 19.
155. ਰਿਗਵੇਦ, 10/85/1.
156. ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ: 1, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ- 19.
- 157 ਤੇ 158. ਵਾਰ 22, ਪਉੜੀ 4, 5.
159. ਵਾਰ ਰਾਮਕਲੀ ਮ: 3, ਪੰਨਾ- 954.
160. ਵਾਰ 22, ਪਉੜੀ 10.
161. ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ, ਪੰਨਾ- 941.
162. ਵਾਰ 23, ਪਉੜੀ 1.
163. ਵਾਰ 3, ਪਉੜੀ 4.
164. ਮਾਰੂ ਸੋਲਹੇ ਮ: 5, ਪੰਨਾ- 1083.
165. ਵਾਰ 24, ਪਉੜੀ 1.
166. ਵਾਰ 3, ਪਉੜੀ, 15.
167. ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 1.
168. ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ- 230.
169. ਡਾ. ਜੋਧ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਰਮ ਸਤਿ ਦਾ ਸਰੂਪ(ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਐਕ)
ਪੰਨਾ- 31.
170. ਮਾਰੂ ਸੋਲਹੇ ਮ: 1, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ- 1035.
171. ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 2.
172. ਸੋਰਠਿ ਮ: 1, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ- 597.
- 173 ਤੇ 174. ਵਾਰ 24, ਪਉੜੀ 18, 13.
175. ਵਾਰ 39, ਪਉੜੀ 1.
176. ਵਾਰ 19, ਪਉੜੀ 7.
177. ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ: ਵਿਅਕਤਿਤਵ, ਕਰਿਤਤਵ ਐਚ ਚਿੰਤਨ,
ਪੰਨਾ- 307.
178. ਗੀਤਾ, 12/5.
179. ਆਸਾ ਮ: 1, ਪੰਨਾ- 358.
180. ਮਾਰੂ ਸੋਲਹੇ ਮ: 1, ਪੰਨਾ- 1032.
181. ਵਾਰ 18, ਪਉੜੀ 13.

182. ਵਾਰ 29, ਪਉੜੀ, 18.
- 183 ਤੇ 184. ਰਾਮਕਲੀ ਸਿਧ ਗੋਸ਼ਟਿ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-940,939.
185. ਵਾਰ 25, ਪਉੜੀ 1.
186. ਸੋਰਠਿ ਮ: 4, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ- 605.
187. ਮਾਝ ਮ: 5, ਪੰਨਾ- 102.
188. ਗਉੜੀ ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ ਮ: 5, ਪੰਨਾ- 256
189. ਵਾਰ 2, ਪਉੜੀ 9.
190. ਵਾਰ 7, ਪਉੜੀ 4
191. ਵਾਰ 7, ਪਉੜੀ 18.
192. ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 4
193. ਵਾਰ 22, ਪਉੜੀ 11.
194. ਗਉੜੀ ਮ: 1, ਪੰਨਾ- 224.
195. ਵਾਰ 10, ਪਉੜੀ 2.
196. ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ: 1, ਚਉਪਦੇ,25/1
197. ਵਾਰ ਮਲਾਰ, ਪਉੜੀ 23 ਸਲੋਕ 2,
198. ਵਾਰ 2, ਪਉੜੀ,3,4.
199. ਏ ਕਿਟੋਕਲ ਸਟੱਡੀ ਆਡ ਆਡਿ-ਚਿਥ, ਪੰਨਾ- 334.
200. ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ 4,
201. ਵਾਰ 22, ਪਉੜੀ 4.
- 202 ਤੇ 203. ਵਾਰ 25, ਪਉੜੀ 1, 14.
- 204 ਤੇ 205. ਵਾਰ 2, ਪਉੜੀ 3,4.
205. ਵਾਰ 2, ਪਉੜੀ 9,10.
207. ਵਾਰ 2, ਪਉੜੀ 11,12,13.
- 208 ਤੇ 209. ਵਾਰ 2, ਪਉੜੀ 14,19.
210. ਡਾ. ਮਨਮੋਹਨ ਸਹਿਗਲ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ: ਏਕ ਸਾਮਕਿਤਕ ਸਮਦੇਕਸ਼, ਪੰਨਾ-255.
211. ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 235.
212. ਜਪੁਜੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ- 3.
213. ਮਾਰੂ ਮ:5, " ਪੰਨਾ- 1003.

214. ਵਾਰ ਮਾਝ ਮ: 1, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ- 138.
215. ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 4.
216. ਵਾਰ 6, ਪਉੜੀ 4.
217. ਵਾਰ 8, ਪਉੜੀ 1.
218. ਜਪੁਜੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪਉੜੀ 37.
219. ਸੰਤ ਕਾਵਿ ਕਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ, ਪੰਨਾ- 117.
220. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ: ਵਿਅਕਿਤਿਤਵ, ਕਰਿਤਿਤਵ ਐਰ ਚਿਤਨ, ਪੰਨਾ 327.
221. ਵਾਰ 6, ਪਉੜੀ 4.
222. ਵਾਰ 9, ਪਉੜੀ 1.
223. ਵਾਰ 38, ਪਉੜੀ 20.
224. ਵਾਰ ਆਸਾ ਮ: 1, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ- 469.
225. ਸਵੱਈਏ ਮਹਲੇ ਚਉਥੇ ਕੇ, ਪੰਨਾ- 1402.
226. ਵਾਰ 8, ਪਉੜੀ 2.
227. ਧਨਾਸਰੀ ਮ: 9, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-584.
228. ਵਾਰ 18, ਪਉੜੀ 6.
229. ਭਗਵਤ ਪੁਰਾਣ, 1,2,6.
230. ਗੀਤਾ, 17,3.
231. ਵਾਰ 3, ਪਉੜੀ 7.
- 232 ਤੋਂ 234. ਵਾਰ 26, ਪਉੜੀ 1, 2, 5.
235. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ: ਵਿਅਕਿਤਿਤਵ, ਕਰਿਤਿਤਵ ਐਰ ਚਿਤਨ, ਪੰਨਾ- 592.
236. ਵਾਰ ਆਸਾ ਮ: 1, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ- 466.
237. ਵਾਰ ਆਸਾ ਮ: 1, ਪੰਨਾ- 293.
238. ਸ੍ਰੀ ਆਸਟਪਦੀਆ ਮ: 1, ਪੰਨਾ- 13.
239. ਆਸਾ ਮ: 1, ਪੰਨਾ- 353.
240. ਆਸਾ ਮ: 3, ਪੰਨਾ- 425.
241. ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਤਾਲਿਬ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ 300ਵਾਂ ਬਰਥਵੇ ਮੋਵਨੀਰ।
242. ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ ਪਹਿਲੀ
243. ਰਾਮਕਲੀ ਸਿੰਘ ਗੋਸਟਿ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ- 946.

244. ਵਾਰ ਮਾਝ ਮ: 1, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ- 138.
245. ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ: ਜੀਵਨੀ ਤੇ ਚਰਨਾ, ਪੰਨਾ- 38.
246. ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 17.
247. ਵਾਰ 15, ਪਉੜੀ 1
248. ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 29.
249. ਵਾਰ 29, ਪਉੜੀ 18.
- 250 ਤੋਂ 252. ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 22, 23, 24.
253. ਵਾਰ 6, ਪਉੜੀ 2.
254. ਵਾਰ 7, ਪਉੜੀ 19.
255. ਵਾਰ 26, ਪਉੜੀ 6.
- 256 ਤੋਂ 260. ਵਾਰ 15, ਪਉੜੀ 6, 2, 4, 7, 8.
261. ਗਉੜੀ ਮ: 4, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ- 165.
- 262 ਤੋਂ 263. ਵਾਰ 15, ਪਉੜੀ 9, 12.
264. ਵਾਰ 15, ਪਉੜੀ 15.
265. ਜਪੁਜੀ, ਪੰਨਾ- 1.
266. ਵਡਹੰਸੂ ਮ: 3, ਪੰਨਾ- 560.
267. ਗਉੜੀ ਮ: 1, ਪੰਨਾ- 222.
268. ਵਾਰ 33, ਪਉੜੀ 15.
269. ਵਾਰ 13, ਪਉੜੀ 17.
- 270 ਤੋਂ 271. ਵਾਰ 29, ਪਉੜੀ 15, 14.
272. ਵਾਰ 29, ਪਉੜੀ 13.
- 273 ਤੋਂ 274. ਵਾਰ 12, ਪਉੜੀ 17.
275. ਵਾਰ 13, ਪਉੜੀ 2.
276. ਵਾਰ 23, ਪਉੜੀ 23.
277. ਸਿਰੀ ਮ: 1, ਪੰਨਾ- 75
278. ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 16.
- 279 ਤੋਂ 280. ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 16, 25.
281. ਵਾਰ 3, ਪਉੜੀ 1.

- 282 ਤੇ 283. ਵਾਰ 3, ਪਉੜੀ 8,9.
284. ਵਾਰ 21, ਪਉੜੀ 7.
285. ਵਾਰ 27, ਪਉੜੀ 12.
286. ਵਾਰ 25, ਪਉੜੀ 4.
- 287 ਤੇ 288. ਕੀਬੱਤ ਸਵੱਈਏ, 584,380.
289. ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 1.
290. ਵਾਰ 9, ਪਉੜੀ 22.
291. ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ:ਜੀਵਨੀ ਤੇ ਰਚਨਾ, ਪੰਨਾ- 97.
292. ਆਸਾ ਅਸਟਪਦੀਆ ਮ: 1, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ- 414.
293. ਮਾਰੂ ਸੋਲਹੇ ਮ: 1, " , ਪੰਨਾ- 1037.
294. ਸਿਰੀ ਮ: 1, ਪੰਨਾ- 72.
295. ਸਿਰੀ ਮ: 5, ਪੰਨਾ- 48.
- 296 ਤੇ 298. ਵਾਰ 6, ਪਉੜੀ 4,2,5.
299. ਵਾਰ 16, ਪਉੜੀ 12.
- 300 ਤੇ 301. ਵਾਰ 22, ਪਉੜੀ 18,21.
302. ਵਾਰ 18, ਪਉੜੀ 20.
303. ਵਾਰ 24, ਪਉੜੀ 19.
304. ਵਾਰ 26, ਪਉੜੀ 1.
- 305 ਤੇ 306. ਕੀਬੱਤ ਸਵੱਈਏ 125, 195.
- 307 ਤੇ 310. ਵਾਰ 29, ਪਉੜੀ 1,2,3,4.
311. ਵਾਰ 39, ਪਉੜੀ 17.
- 312 ਤੇ 313. ਕੀਬੱਤ ਸਵੱਈਏ, 35, 13ਫ.
314. ਵਾਰ 29, ਪਉੜੀ 11.
315. ਭੈਰਉ ਮ: 4, ਪੰਨਾ- 1314.
316. ਵਾਰ 9, ਪਉੜੀ 18.
317. ਗੀਤਾ, 18,66.
318. ਵਾਰ 23, ਪਉੜੀ 20.
319. ਵਾਰ 24, ਪਉੜੀ 22.

320. ਵਾਰ 9, ਪਉੜੀ 1.
- 321 ਤੋਂ 323. ਕਬਿੱਤ ਸਵੱਈਏ 218, 33, 584.
324. ਕਬਿੱਤ ਸਵੱਈਏ, 358.
- 325 ਤੋਂ 326. ਵਾਰ 18, 22, ਪਉੜੀ 21, 16.
- 327 ਤੋਂ 328. ਵਾਰ 7, 29 ਪਉੜੀ 1, 13.
329. ਜਪੁਜੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪਉੜੀ 20.
330. ਡਾ. ਮਨਮੋਹਨ ਸਾਹਿਗਲ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਇਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਰਵੇਖਣ, ਪੰ. 329.
331. ਤੋਂ 332. ਜਪੁਜੀ, ਪਉੜੀ 10, 13-14, -45.
333. ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ 1.
- 334 ਤੋਂ 335. ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 14, 16.
336. ਵਾਰ 11, ਪਉੜੀ 3,
- 337 ਤੋਂ 339. ਵਾਰ 10, ਪਉੜੀ 5, 21, 20.
340. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 72.
341. ਕਬਿੱਤ ਸਵੱਈਏ, 408.
342. ਵਾਰ ਮੋਰਠਿ ਮ: 4, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 644.
343. ਮਾਰੂ ਮ: 3, ਪੰਨਾ 1060.
344. ਵਾਰ 24, ਪਉੜੀ 25.
- 345 ਤੋਂ 347. ਵਾਰ 13, 6, 3, ਪਉੜੀ 2, 9, 10.
348. ਗੋਠ ਮ: 5, ਪੰਨਾ 864.
349. ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ, ਆਉਟ ਲਾਈਨਜ਼ ਆਫ਼ ਜਿਥ ਥਾਟ, ਪੰਨਾ 95.
350. ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 1087.
351. ਸਵੱਯੇ ਮ: 4 ਕੇ
- 352 ਤੋਂ 354. ਵਾਰ 6, 12, ਪਉੜੀ 19(17-16)
- 355 ਤੋਂ 356. ਵਾਰ 4, 3, ਪਉੜੀ 17, 4.
357. ਵਾਰ 13, ਪਉੜੀ 2.
- 358 ਤੋਂ 359. ਵਾਰ 7, 29, ਪਉੜੀ 20, 121.
- 360 ਤੋਂ 361. ਕਬਿੱਤ ਸਵੱਈਏ, 73, 93.

362. ਆਸਾ ਮ: 1, ਪੰਨਾ 421.
363. ਮਾਰੂ ਮ: 1 ਸੋਲਹੇ, ਪੰਨਾ 1030.
364. ਵਾਰ 7, ਪਉੜੀ 5.
365. ਵਾਰ 3, ਪਉੜੀ 12.
366. ਪੰਡਤ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ, ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ, ਸਟੀਕ, ਪੰਨਾ 82.
367. ਰਾਮਕਲੀ ਮ: 1, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ ੪7੪.
368. ਮਾਂਝ ਮ:5, " , ਪੰਨਾ 102.
- 369 ਤੇ 370. ਵਾਰ 3,22, ਪਉੜੀ 11,18.
371. ਮਾਰੂ ਸੋਲਹੇ ਮ: 1, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-1031.
- 372 ਤੇ 373. ਵਾਰ 24,39, ਪਉੜੀ 18,5.
374. ਕਪਿੱਤ ਸਵੈਈਏ, 280.
375. ਗੁਜਰੀ ਮ: 3, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 490-91.
376. ਸਵੈਈਏ ਮਹਲੇ ਪੰਜਵੇਂ ਕੈ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1408.
377. ਵਾਰ 38, ਪਉੜੀ 20.
378. ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ:ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਕ੍ਰਿਤਤ੍ਵ ਅਰ ਚਿੰਤਨ, ਪੰਨਾ 345.
379. ਡਾ. ਮਨਮੋਹਨ ਸਹਿਗਲ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ:ਏਕ ਸਾਸਕਿਤਕ ਸਰਵੇਖਸ਼ਣ, ਪੰਨਾ-257.
380. ਤੇ 381. ਗੀਤਾ, 15/7, 2/20.
- 382 ਤੇ 383. ਗਉੜੀ ਮ: 1, ਪੰਨਾ 152,153.
384. ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 49.
385. ਮਾਰੂ ਸੋਲਹੇ ਮ: 1, ਪੰਨਾ 1022.
386. ਤੇ 388. ਵਾਰ 15,37,18, ਪਉੜੀ 18,14,3.
389. ਵਾਰ 37, ਪਉੜੀ 6.
390. ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 15.
391. ਵਾਰ 19, ਪਉੜੀ 2.
392. ਬਸੰਤ ਅਸਟਪਦੀਆ ਮ: 1, ਪੰਨਾ 1190.
- 393 ਤੇ 395. ਵਾਰ 8,15,18, ਪਉੜੀ 2,19,4.
396. ਵਾਰ 22, ਪਉੜੀ 9.
397. ਵਾਰ 37, ਪਉੜੀ 5.

398 ਤੇ 399. ਗੀਤਾ 7/6, 7/7.

400. ਵਾਰ 37, ਪਉੜੀ 1.

401. ਮਲਾਰ ਦੀ ਵਾਰ ਮ: 1, ਪੰਨਾ 1279.

402. ਜਪੁਜੀ, ਪੰਨਾ- 3.

403. ਗਉੜੀ ਮ: 1 ਅਸਟਪਦੀਆਂ, ਪੰਨਾ- 223.

404. ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ, ਆਉਟ ਲਾਈਨਜ਼ ਆਫ ਸਿਖ ਥਾਟ, ਪੰਨਾ- 38.

405. ਜਪੁਜੀ, ਪਉੜੀ 21

406 ਤੇ 407. ਵਾਰ 22, 18, ਪਉੜੀ 1,7.

408. ਰਮਕਲੀ ਓਅੰਕਾਰਿ ਮ:1, ਪੰਨਾ- 929-30.

409. ਮਾਰੂ ਮ: 5, ਪੰਨਾ- 1003.

410. ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 4

411. ਵਾਰ 4, ਪਉੜੀ 1.

412. ਸਿਰੀ ਮ: 1, ਪੰਨਾ- 510.

413. ਮਾਰੂ ਸੋਲਹੇ ਮ: 1, ਪੰਨਾ- 1037.

414. ਵਾਰ 18, ਪਉੜੀ 11.

415. ਵਾਰ 21, ਪਉੜੀ 17.

416. ਸਿਰੀ ਮ: 1, ਪੰਨਾ- 19.

417. ਪੁਭਾਤੀ ਅਸਟਪਦੀਆਂ ਮ: 1, ਪੰਨਾ- 1345.

418. ਵਾਰ 22, ਪਉੜੀ 4.

419. ਮਾਝ ਮ: 5, ਪੰਨਾ- 102.

420. ਵਾਰ 2, ਪਉੜੀ 9.

421. ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 235.

422. ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਖਾ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਗਿਆਨ, ਪੰਨਾ- 30.

423. ਜਪੁਜੀ, ਪੰਨਾ- 1.

424. ਵਾਰ ਮਾਰੂ ਮ: 5, ਪੰਨਾ- 1095.

425. ਗਉੜੀ ਮ: 1, ਅਸਟਪਦੀਆਂ, ਪੰਨਾ- 223.

426. ਵਾਰ 25, ਪਉੜੀ 10.

427. ਮਾਰੂ ਸੋਲਹੇ ਮ: 4, ਪੰਨਾ- 1035.

428. ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 2.
429. ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ: ਵਿਅਕਤਿਤਵ, ਕਿਤਬੂ ਅਰ ਚਿੰਤਨ, ਪੰਨਾ-443.
430. ਰਿਗਵੇਦ, 6/47/18.
431. ਡਾ. ਮਨਮੋਹਨ ਸਹਿਗਲ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਇਕ ਸਾਭਿਆਚਾਰਕ ਸਰਵੇਖਣ, ਪੰਨਾ-286.
- 432 ਤੋਂ 433. ਗੀਤਾ 7/43 , 14/4-5.
434. ਬਾਣੀ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ, ਪੜ 14.
435. ਜਪੁਜੀ, ਪਉੜੀ 3.
436. ਵਾਰ 18, ਪਉੜੀ 11.
437. ਮਾਰੂ ਸੋਲਹੇ ਮ: 1, ਪੰਨਾ 1022.
438. ਰਾਗੁ ਗਉੜੀ ਮ: 1, ਪੰਨਾ 153.
439. ਵਾਰ 30, ਪਉੜੀ 15.
440. ਵਾਰ 7, ਪਉੜੀ 5.
441. ਵਾਰ 5, ਪਉੜੀ 13.
442. ਸਿਰੀ ਮ: 1, ਪੰਨਾ 18.
443. ਵਾਰ 8, ਪਉੜੀ 6.
444. ਵਾਰ 21, ਪਉੜੀ 12.
445. ਵਾਰ 3, ਪਉੜੀ 7.
446. ਵਾਰ 23, ਪਉੜੀ 19.
447. ਗਉੜੀ ਮ: 1, ਪੰਨਾ- 155.
448. ਵਾਰ 37, ਪਉੜੀ 7.
449. ਗਉੜੀ ਮ: 1 ਅਸਟਪਦੀਆਂ, ਪੰਨਾ 226.
450. ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਮ: 1, ਪੰਨਾ 1342.
457. ਵਾਰ 5, ਪਉੜੀ 20.
- 452 ਤੋਂ 453. ਕਬਿੱਤ ਸਵੱਈਏ, 177, 43.
454. ਕਬਿੱਤ ਸਵੱਈਏ, 272.
455. ਕਬਿੱਤ ਸਵੱਈਏ, 292.
456. -ਉਹੀ-, 385.

457. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ: ਵਿਅੰਕਿਤਿਤਵ, ਕਿਤਤੂ ਅਰ ਚਿੰਤਨ, ਪੰਨਾ- 462.
- 458 ਤੋਂ 460. ਗੀਤਾ 5/26, 5/27-28, 9/30-31.
461. ਆਸਾ ਮ: 1, ਪੰਨਾ- 352.
462. ਜਪੁਜੀ, ਪੰਨਾ- 3.
463. ਬਿਲਾਵਲੁ ਮ: 1 ਬਿਤੀ, ਪੰਨਾ- 838.
464. ਜਪੁਜੀ, ਪਉੜੀ 25, ਪੰਨਾ- 5.
465. ਤੋਂ 466. ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 1, 28.
- 467 ਤੋਂ 468. ਵਾਰ 5, ਪਉੜੀ 8, 16.
469. ਯੋ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ, ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ- 266.
470. ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ-981.
471. ਮਲੂਰ ਮ: 1, ਪੰਨਾ- 1255.
472. ਮਾਰੂ ਸੋਲਹੇ ਮ: 1,
473. ਗਉੜੀ ਮ: 3, ਪੰਨਾ- 231.
- 474 ਤੋਂ 475. ਵਾਰ 36, 34, ਪਉੜੀ 14, 18.
476. ਪੰਡਿਤ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗਿਆਨੀ, 41 ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ (ਸਟੀਕ)
ਪੰਨਾ- 100.
477. ਵਾਰ 4, ਪਉੜੀ 14.
478. ਵਾਰ 14, ਪਉੜੀ 4.
479. ਵਾਰ 39, ਪਉੜੀ 17.
480. ਵਾਰ 5, ਪਉੜੀ 15.
- 481 ਤੋਂ 482 ਕੀਬੰਤ ਸਵੈਈਏ, 41, 43.
483. ਵਾਰ 16, ਪਉੜੀ 9.
484. ਵਾਰ 18, ਪਉੜੀ 16.
485. ਵਾਰ 18, ਪਉੜੀ 21.
486. ਵਾਰ 16, ਪਉੜੀ 5.
487. ਸਿਧ ਗੋਸਾਟਿ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ- 938.
488. ਵਾਰ 16, ਪਉੜੀ 3.
489. ਯੋ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਅੰਕ (ਲੇਖ-ਸੰਗੀ ਬੋਰਤਾ) ਪੰਨਾ- 247.
490. ਸੰਤ ਸਿਰੋਮਣੀ ਰਵਿਦਾਸ, ਪੰਨਾ- 96.

ਨਿਸ਼ਕਰ ਸੁ
=====

ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼
=====

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਵੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਹੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਠਾਲ ਜਾ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਹਾਜਨੀਤਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਵਰਣਨ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟ ਤਸਵੀਰ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਨੌਂ ਕੇ ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਤੱਕ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਲੋਕ ਬਹੁਤ ਨੀਂਜਤ-ਤੇ ਕਰੁਣਾਮਈ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੁਲਮ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ ਸ਼੍ਰੀਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਹਿੰਮਤ ਹਾਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬੁਰੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਿਆਂ ਬਹੁਮਣੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਡੋਕੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਤੇ ਰਸਮਾਂ ਰਿਵਾਜਾਂ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਲੋਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਇਸ ਸਾਰੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਉਸੇ ਸਰਬ ਸਾਝੇ ਮੱਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੇ ਭਗਤੀ ਨਹਿਰ ਠਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਭਾਰਤੀ ਸੰਤਾਂ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਚਾਰਿਆ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਭਗਤੀ-ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਕੇ ਕਰਨੀ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਜੀਵਨ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਜ਼ਾਲਮ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀ ਕਰੜੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਸਮਾਜਕ ਬਰਾਬਰੀ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਚਰੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਅਸਰ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੇ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰ ਪੈਣਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਤੋਂ

ਥਾਅਦ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਉਹੀ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਸਨ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਕਿਉਂਕਿ ਤੀਜੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਛੇਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਤੱਕ ਦਾ ਰਾਜ ਕਾਲ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਹੰਢਾਇਆ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੇ ਆਰਥਕ ਹਾਲਤ ਦਾ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਜ਼ਰੂਰ ਅਸਰ ਹੋਇਆ। ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭੂ ਸਬੂਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਨਾਲ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਸੰਬੰਧ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਨੂੰ ਆਈਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਨੂੰ ਹੰਢਾਇਆ ਤੇ ਅੱਖੀਂ ਵੀ ਵੇਖਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਯੋਗਦਾਨ ਵੀ ਪਾਇਆ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦੇ ਕੰਮ ਅਕਸਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਹੀ ਸੌਂਪੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਆਗਰਾ, ਹਰਿਦੁਆਰ, ਦਿੱਲੀ, ਮਥਰਾ ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਵੀ ਗਏ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪਿਥੀ ਚੰਦ ਦੀਆਂ ਭੈੜੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਤੇ ਕੁਚਾਲਾਂ ਨੂੰ ਆਪ ਨੇ ਬੜੀ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਅਤੇ ਦੂਰ ਦਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਿਆ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜਨਮ 1552 ਈ.(1609 ਬਿ.) ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਖੇ ਪਿਤਾ ਈਸ਼ਰਦਾਸ ਦੇ ਘਰ ਮਾਤਾ ਜੀਵਣੀ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਖੱਤਰੀ ਭੁੱਲੇ ਖਾਨਦਾਨ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦੇ ਭਤੀਜੇ, ਬੀਬੀ ਭਾਣੀ ਦੇ ਚਚੇਰੇ ਭਰਾ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਮਾਮਾ ਸਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੇ ਸਵਰਗਵਾਸ ਹੋ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਬਚਪਨ ਤੇ ਮੁੱਢਲੀ ਜੀਵਨ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਬੀਤਿਆ ਤੇ ਇਥੇ ਹੀ ਮੁੱਢਲੀ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਕਾਸ਼ੀ ਅਤੇ ਆਗਰੇ ਜਾਕੇ ਵੀ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਪੰਜਾਬੀ, ਹਿੰਦੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਅਰਬੀ ਤੇ ਫਾਰਸੀ ਆਦਿ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਤੀਜੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਤੋਂ ਸਿੱਖੀ ਧਾਰਨ ਕੀਤੀ। ਦੋਬੇ, ਪੰਜਵੇਂ ਅਤੇ ਛੇਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੋਂ ਉਹ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਤੇ ਆਪਣੀ ਨਿਮਰਤਾ ਤੇ ਨਿਰਮਾਣਤਾ ਅਧੀਨ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬਨੇਪਹਿਲਾਂ ਵਾਗ ਹੀ ਕਿਆਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਘਰ ਨਾਲ ਪਿਥੀ ਚੰਦ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸੂਝ ਬੂਝ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਿਆ। ਆਰਥਿਕ ਤੰਗੀ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਦਸਵੰਧ

ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ। ਜਨ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਕੇ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਪਾਦਨ ਵਿਚ ਵੱਡਮੁੱਲਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਰਾਗਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਤਰਤੀਬ ਦੇਣ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਲਿਖਣ ਦਾ ਮਹਾਨ ਕੰਮ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹੀ ਕੀਤਾ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਸੰਕਲਨ ਸਮੇਂ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਵਲੋਂ ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕੋਲ ਕੀਤੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਤੇ ਗਲਤ-ਫ਼ਹਿਮੀ ਨੂੰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਤੇ ਹੋਰ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਸਮੇਤ ਅਕਬਰ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸੁਝਾਬੁਝ ਨਾਲ ਦੂਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦਿਆਂ 17 ਅਗਸਤ, 1637 ਈ. (ਭਾਦਰੋਂ ਸੁਦੀ 8, ਸੰਮਤ 1694 ਬਿ.) ਨੂੰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਸੰਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਸ਼ਰਧਾਜਲੀ ਭੇਟ ਕੀਤੀ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਮਹਾਨ, ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦੇ ਮਾਨਕ ਸਨ। ਸੁਹਣੀ ਸਰੀਰਕ ਰੱਖ, ਸਾਦਾ ਪਹਿਰਾਵਾ, ਸੁੱਧ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਲਿਖਤ, ਬਹੁਪੱਖੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਗਿਆਨਭਾਸ਼ਾ ਨਿਪੁੰਨਤਾ, ਸੰਗੀਤ ਯੋਗੀ, ਤੀਖਣ ਗਹਿਣ ਸ਼ਕਤੀ, ਬਿਬੇਕ ਬੁੱਧੀ, ਕਥਨੀ ਤੇ ਕਰਨੀ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ, ਸੱਚੇ ਸੁੱਚੇ ਗੁਰਸਿੱਖ ਆਦਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦੇ ਗੁਣ ਸਨ।

ਹੁਣ ਤੱਕ ਹੋਈ ਖੋਜ ਅਤੇ ਮਿਲਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਮੱਤਭੇਦ ਹਨ। 41ਵੀਂ ਵਾਰ ਗੁਰਦਾਸ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹੈ। 40ਵੀਂ ਵਾਰ ਵੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 39 ਹੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਬੜਾ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲਿਖੇ 556 ਕਬਿੱਤ-ਸਵੱਈਏ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹਿੱਤ ਕੀਤੀ ਯਾਤਰਾ ਸਮੇਂ ਲਿਖੇ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਗੁਰੂ ਘਰ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਲਿਖੇ 6 ਸੁਲੋਕ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਾਸ਼ੀ ਦੇ ਪੀਛਤਾ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਮਝਾਉਣ ਸੰਬੰਧੀ ਲਿਖੇ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਪੀਛਤ ਬੜੇ ਪ੍ਰਭਾਵਤ

ਹੋਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਵੀ ਕੀਤੀ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਨਾਲ ਝੁੰਘੇ ਤੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਅਤੇ ਗੁਰ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਕਾਫ਼ੀ ਝੁੰਘੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ। ਗੁਰਮਤਿ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਫਲਸਫ਼ੇ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਿਆ ਤੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਉਸ ਫਲਸਫ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਚਾਲੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਰਚਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ 'ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਕੁੰਜੀ' ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਬਖ਼ਸ਼ਿਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਆਖਿਆ, ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇੰਨੀ ਸੰਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪੂਰਨ ਅਨੁਭਵ, ਪੂਰਾ ਆਦਰਸ਼ ਤੇ ਪੂਰਾ ਦਰਸ਼ਨ ਇਸ ਵਿਚ ਉਪਸਥਿਤ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ, ਪਰਮਾਤਮਾ, ਆਤਮਾ, ਸਿਫ਼ਤੀ, ਮਨੁੱਖਾ ਜਨਮ ਦੀ ਉੱਤਮਤਾ, ਸਤਿਗੁਰ, ਗੁਰਮੁਖਿ, ਗੁਰਸਿੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ, ਸਿੱਖੀ ਮਾਰਗ, ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ, ਸਿਮਰਨ, ਸੇਵਾ, ਨਿਮਰਤਾ, ਗਰੀਬੀ, ਹਉਮੈ ਦਾ ਨਿਵਾਰਨ, ਪਰਉਕਾਰ, ਸ਼ਬਦ, ਨਾਮ-ਹਸ, ਕਿਰਤ ਕਰਨਾ, ਵੰਡ ਛਕਣਾ, ਨਾਮਦਾਨ, ਇਸ਼ਨਾਨ, ਗੁਰਮੁਖਿ, ਮਨਮੁਖਿ, ਨਿੰਦਕ, ਅਕਿਤਾਘਣ, ਕਪਟੀ, ਹੰਕਾਰੀ, ਲਿਗੁਰਾ ਆਦਿ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸੁਖੀਨ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸਿਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦਾ ਵੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਪਰ ਅਫ਼ਸੋਸ ਨਾਲ ਕਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਆਦਰਸ਼ਕ ਜੀਵਨ ਜਾਚ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਮੌਤ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਸੁਖੀਨ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਖਾਤਰ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੀ ਗਏ ਉਹ ਸਮੁੱਚੀ ਮਾਨਵਤਾ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਸਰਬ ਸਾਝਾ ਬਣਨ ਦੀ ਥਾਂ ਇਕ ਫਿਰਕੇ(ਸਿੱਖਾਂ) ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸਾਮੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵੇਦ, ਕਤੇਬ,

ਪੁਰਾਣ, ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਖਟ ਦਰਸ਼ਨ, ਸ਼ਾਸਤਰ ਆਦਿ ਸੱਭ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲੇ ਫੇਕਟ ਕਰਮਾਂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਮਤ-ਮਤਾਤਰਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਰਾਹੀਂ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਠਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮਹਾਭਾਰਤ, ਰਮਾਇਣ ਅਤੇ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਆਦਿ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਭ ਠਾਠੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਛੇ ਦਰਸ਼ਨ, ਛੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਠਾਠੇ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਜਾਂ ਕੇ ਮਿਲਦਾ ਪੈਮ ਰੂਪ ਸੁਖ ਫਲ ਛੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਛੇ ਰਸਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਜੇ ਜੀਵ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਇਕਮਿੱਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਮਈ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਨੋਰਥ ਭਾਵੇਂ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੀ ਥਾਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰਿਖਿਆ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਅਤੇ ਸਗੁਣ ਵਾਦੀ ਰੂਪ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਅਤੇ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਜਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਖਿਆਲ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਏਕਤਾ ਤੋਂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕਤਾ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋ ਕੇ ਏਕਤਾ ਤੇ ਸਰਬ ਏਕਤਾ ਤੱਕ ਪੁੱਜਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਗੁਰਦਾਸ ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਏਕਤਾ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋ ਕੇ ਅਨੇਕਤਾ ਦਾ ਪਸਾਰਾ ਪਸਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਾਂਗ ਇਕ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਇਕ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਅਤੇ ਉਸ ਇੱਕ ਠਾਠੇ ਅਭੇਦ ਹੋਣ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਜੋਤਿ ਸਰੂਪ, - ਸਤਿ ਸਰੂਪ, ਸੈਠੀ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਢੰਕਾਰ ਰੂਪ ਹੈ। ਉਹ ਅੰਤਰਜਾਮੀ, ਕਿਪਾਠੂ, ਬਖਸ਼ਿੰਦ ਤੇ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਸਾਰੀ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕਰਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਜ਼ਰੇ ਜ਼ਰੇ ਵਿਚ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ

ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਸਮਾਧੀ ਅਵਸਥਾ ਨਈਂ 'ਸੱਚ ਖੰਡ' ਅਤੇ 'ਸੁੰਨ' ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸਿਰਜਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਤੇ ਸਰਬ-ਉੱਚ ਹੈ। ਉਹ ਦਰਸ਼ਕ ਅਤੇ ਰਸਿਕ ਵੀ ਹੈ। ਜਦ ਵਿਸ਼ਵ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਤਿੱਤਵ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤਾਂ ਵੀ ਅਕਾਲ ਦਾ 'ਸ਼ਬਦ' ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸੇ ਨੂੰ ਹੁਕਮ, ਇੱਛਾ ਅਤੇ ਕਵਾਉ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ 'ਕਵਾਉ' ਤੋਂ ਹੀ ਹੋਲੀ ਹੋਲੀ ਸਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ। ਬ੍ਰਹਮ 'ਸੱਚ ਖੰਡ' ਦਾ ਵਾਸੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਮਹਲ ਸਦਾ ਥਿਰ ਅਤੇ ਸੱਚਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਈਂ ਸੁਰਧਾ, ਨਿਮਰਤਾ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ, ਭਾਉ ਭਗਤਿ, ਗੁਰੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਗੁਰ-ਪ੍ਰਸਾਦ, ਸੰਸਾਰਕ ਬੰਧਨਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ, ਸਤਿਸੰਗ, ਗੁਰਸੰਗਤਿ ਤੇ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ, ਹਉਮੈ ਦਾ ਤਿਆਗ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਜੀਵ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਮੰਨ ਹੈ। ਇਸ ਨਈਂ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਮਨੁੱਖੀ ਹਿਰਦੇ ਅੰਦਰ ਹੈ। ਜੀਵ ਜਿਥੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਹੀ ਸਮਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਦੇਹ' ਇਸ ਜੀਵ ਦੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਥਾਂ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਮਾਤਾ ਦੀ ਰਕਤ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਬੀਂਦ ਤੋਂ ਇਹ ਮੂਰਤਿ ਸੂਰਤਿ ਬਣਾਈ ਹੈ। 'ਦੇਹ' ਹੀ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹੈ। ਪੰਜਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਸਰੀਰ ਹੀ ਨਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਪਿਛੋਂ ਜੀਵ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਜੀਵ ਹੈ। ਜੀਵ-ਜੂਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 84 ਲੱਖ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਜਨਮ ਉੱਤਮ ਹੈ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਜਗਤ ਅਥਵਾ ਸਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਇੱਕ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪਣੇ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜਗਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਜਗਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭੂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇੱਕ ਹੀ ਵਾਕ ਨਾਲ ਜਗਤ ਦਾ ਦਿਸ਼ਟ ਆਕਾਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪਣੇ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਆਪ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਣੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਿਸ਼ਟੀ ਦੀ

ਉਤਪਤੀ ਓਕਾਰ ਤੋਂ ਵੀ ਮੰਨੀ ਹੈ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਵੀ 'ਓਕਾਰ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਸਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਸਤ, ਰਜ ਅਤੇ ਤਮ ਮਾਇਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਦੇਣ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਜੋਰ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਸੱਚ ਸੀ ਉਸ ਸੱਚ ਤੋਂ ਹਵਾ ਉਪਜੀ, ਹਵਾ ਤੋਂ ਜਲ ਅਤੇ ਜਲ ਤੋਂ ਤਿਭਵਣ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ। ਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਜਗਤ ਆਪਸ ਵਿਚ ਅਭੇਦ ਹਨ। ਬ੍ਰਹਮ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਿਰਗੁਣ ਅਤੇ ਸੂਖਮ ਰੂਪ ਤੋਂ ਹੀ ਸਬੂਲ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਈ ਅਰਬ ਜੁੱਗਾਂ ਤੱਕ ਅੰਧਕਾਰ ਹੀ ਅੰਧਕਾਰ ਸੀ। ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਆਪਣੇ ਨਿਰਗੁਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਸੀ।

ਮਾਇਆ ਵਿਰੋਧਾਤਮਕ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਮਾਇਆ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਸਮੇਤ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਕੜ ਵਿਚ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਮਾਇਆ ਦੇ ਸਾਹਿਬਗ ਨਾਲ ਸੰਕੀਰਿਆ ਹੋ ਕੇ ਜਗਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਜਗਤ ਦੇ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਦੀ ਕਾਰਣ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਮਾਇਆ ਹੈ। ਜੀਵ ਮਨ ਪਿਛੇ ਲੱਗਕੇ ਇਸੇ ਮਾਇਆ ਦੀ ਖਾਤਰ ਭੱਜ ਦੌੜ ਕਰਦਾ ਕਾਲ ਦੇ ਪੰਜੇ ਵਿਚ ਡਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਪੈ ਕੇ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਅਹੰਕਾਰ ਆਦਿ ਪੰਜ ਚੇਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਕੇ ਮਨ ਵਿਚੋਂ ਮਾਇਕ ਫੁਰਨੇ ਖਤਮ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਮਾਇਆ ਦੇ ਵੱਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚੋਂ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਅਹੰਕਾਰ, ਦੁਠ, ਨਿੰਦਾ, ਬੇਟੀ ਮੱਤ, ਦੁੱਤ ਭਾਵ, ਆਦਿ ਜੀਵ ਨੂੰ ਸਤਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰਮੁਖਿਗਾੜੀ ਰਾਹੀਂ ਅਤੇ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪਣ ਦੀ ਪੈਰਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਮਾਇਆ ਦੇ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠਕੇ ਆਪਣੇ ਅਸਲੇ ਵਿਚ ਸਮਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਮਾਇਆ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਸੰਸਾਰਕ ਬੰਧਨਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਕੇ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸੰਸਾਰਕ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਨੂੰ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਮੁਕਤੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲ

ਸਕਦੀ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤੀ ਨੂੰ ਉਤਮ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰਕ ਕਾਰ ਵਿਹਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਐਗੁਣਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਸਦਗੁਣ ਧਾਰਨ ਕਰਨੇ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਹੈ। ਅਹੰਕਾਰ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਰੁਕਾਵਟ ਹੈ। ਅਹੰਕਾਰ ਵਸ ਕੀਤੇ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਬੰਧਨ ਹਨ। ਗੁਰਸਿੱਖ ਇਸ ਅਹੰਕਾਰ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਦੈਵੀ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਗਿ੍ਹਸਬ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੀ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਰੱਬੀ ਰਜਾ ਅਤੇ ਭਾਣੇ ਵਿਚ ਹੀ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪ ਵੀ ਤਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਤਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਮੁਕਤੀ ਬਾਰੇ ਇਹੋ ਧਾਰਨਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਧਾਰਨਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੀ ਹੈ।

ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ - ਸੂਚੀ

ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

ਪੰਜਾਬੀ

- ਅਰਜਨ, ਗੁਰੂ (ਸੰਪਾਦਕ) ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ
ਚਤਰ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।
- ਅਤਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਦਿਸ਼ਟੀਕੋਣ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1963.
- ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਜੀਵਨ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਖਾਲਸਾ ਟੈਂਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ,
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1930.
- ਸੋਬੰ, ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ: ਇੱਕ ਅਧਿਐਨ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ,
ਲੁਧਿਆਣਾ, 1975.
- ਸਤਿਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਡਾ ਇਤਿਹਾਸ(ਦਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀਆਂ) ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ
ਨਿਊ ਬੁੱਕ ਕੰਪਨੀ, ਮਾਈ ਹੀਰਾ ਗੇਟ, ਜਲੰਧਰ
1979 ਚੌਥਾ ਐਡੀਸ਼ਨ।
- ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ,
1961.
- ਸਤਿਬਿੰਦੂ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ(ਸੰਪਾ. ਭਾਈ ਵੀਰ
ਸਿੰਘ) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥਾਵਲੀ, ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ,
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਦੂਜੀ ਵਾਰ, 1936.
- ਸ਼ਾਨ, ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਡਾ.(ਸੰਪਾ.) ਪੁਰਾਣਾ ਮਾਥਿਓਂ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1961.
- ਸਾਂਤ, ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ
ਅਧਿਐਨ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, 1984.
- ਸੋਤਲ, ਜੀਤ ਸਿੰਘ(ਡਾ.) ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਇਤਿਹਾਸ,
(ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ) ਪੀਪਸੂ ਬੁੱਕ ਡਿਪੂ, ਪਟਿਆਲਾ, 1973.
- ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ(ਏ.) ਬਾਣੀ-ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਚੈਅਰ,
ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀ. ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1986.

ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ (ਏ.)

ਸੰਤ ਸਿਰੋਮਣੀ ਰਵਿਦਾਸ, ਦੀਪਕ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, 319

ਜਲੰਧਰ, 1983.

ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ (ਏ.)

ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਰਪਣ, ਰਾਜ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼,

ਔਡਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ, ਜਲੰਧਰ, (ਦਸ ਪੋਥੀਆਂ)

ਸਹਿਗਲ, ਮਨਮੋਹਨ (ਡਾ.)

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ: ਇਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਰਵੇਖਣ,

ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, 1987.

ਹੀਰਾ, ਭਗਤ ਸਿੰਘ

ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਚਾਂਦਨੀ

ਚੌਕ ਦਿੱਲੀ, 1969.

ਹਜਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ (ਪੀਡੀ)

ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ (ਭਾਵ ਪਕਾਸ਼ਨੀ ਟੋਕਾ ਸਮੇਤ)

(ਟੋਕਾਕਾਰ)

ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1962.

ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ (ਟੋਕਾਕਾਰ)

ਟੋਕਾ ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ, ਸਿੰਘ ਬਦਰਜ,

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1969.

ਕੋਹਲੀ, ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਡਾ. (ਸੀਪਾ.)

ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ,

ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1973.

ਕੋਹਲੀ, ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.)

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ,

ਲੁਧਿਆਣਾ, 1955, ਦੋਬਾ ਐਡੀਸ਼ਨ।

ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ

ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, 1990, ਪੰਜਵੀਂ ਵਾਰ।

"

ਗੁਰਮਤ ਸੁਧਾਕਰ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ,

1970, ਦੋਬਾ ਐਡੀਸ਼ਨ।

ਕੰਠੀਯਮ, ਜੋਜ਼ਫ ਡੇਵਿਡ

ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ,

(ਅਨੁ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਗੁਰਮੁਖ)

1985, ਤੀਜੀ ਵਾਰ।

ਕਵੀ ਕਾਲੀਦਾਸ, ਪੀਡੀ (ਸੀਪਾ. ਏ.)

ਜੀਵ ਤੇ ਮੁਕਤੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ,

ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ)

1974.

- ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ(ਭਾਗ ਦੂਜਾ) ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ
ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਐਮ.ਡਬਲਯੂ.ਸਰ, 1971, ਦੂਜੀ ਵਾਰ
ਕੁਸ਼ਤਾ, ਮੌਲਾ ਬਖਸ਼ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗੀਰੇ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ,
1950, ਦੂਜੀ ਵਾਰ।
- ਕੋਜ਼ਲੋਵ, ਵ(ਅਨੁ.ਗੁਰਬਖਸ਼) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਪੜ੍ਹਤੀ ਪਕਾਸ਼ਨ, ਮਾਸਕੋ, 1977.
- ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ(ਡਾ.) ਸਿੱਖ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਰਵੀ
ਸਾਹਿਤ ਪਕਾਸ਼ਨ, ਐਮ.ਡਬਲਯੂ.ਸਰ, 1982.
- ਕੋਮਲ, ਹਰਨੇਕ ਸਿੰਘ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ-ਜੀਵਨ, ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਕਲਾ, ਦੀ
ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਈਟਰਜ਼ ਕੋਆਪਰੇਟਿਵ ਸੋਸਾਇਟੀ ਲਿਮ.,
ਲੁਧਿਆਣਾ, 1986.
- ਗਿਆਨੀ, ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ(ਪ੍ਰੋ.) ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ
ਕਮੇਟੀ, ਐਮ.ਡਬਲਯੂ.ਸਰ, 1951.
- ਗੁਪਤਾ, ਸ.ਕ. ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਨਵੀਨ ਰੂਪ ਰੈਖਾ, ਭਾਰਤ
ਪਕਾਸ਼ਨ, ਜਲੰਧਰ।
- ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ(ਹਿੱਸਾ ਪਹਿਲਾ) ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ,
ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1970.
- " ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪਕਾਸ਼, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ,
ਪਟਿਆਲਾ, 1970.
- ਗਿਆਨੀ, ਲਾਲ ਸਿੰਘ(ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੀਆ) ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੀਰ ਪਰੰਪਰਾ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ,
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀ. ਪਟਿਆਲਾ, 1988.
- ਗਿਆਨੀ, ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ(ਪੀਡੀ) ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ-ਸਟੋਕ, ਭਾਈ ਜਵਾਹਰ
ਸਿੰਘ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਐਂਡ ਕੋ. ਐਮ.ਡਬਲਯੂ.ਸਰ, 1986.
- " ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਕੰਬੋਤ ਸਵੱਯੇ, ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ,
ਪਤਾਪ ਸਿੰਘ, ਐਮ.ਡਬਲਯੂ.ਸਰ ।

- ਚਾਕਰ, ਅਮਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.) ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ
ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1964.
- ਛੋਬਰ, ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ. ਡਾ. ਰਤਨ ਬੰਸਾਵਲੀਨਾਮਾ ਦਸਾਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀਆਂ ਦਾ, ਪਰਖ, ਪੰਜਾਬ
ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ) ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1972.
- ਜੋਧ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਸ਼੍ਰੀ ਕਰਤਾਰਪੁਰੀ ਬੀੜ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀ.
ਪਟਿਆਲਾ, 1968.
- " ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ
ਯੂਨੀ. ਪਟਿਆਲਾ, 1982.
- ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ, (ਡਾ.) ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ
ਅਧਿਐਨ, ਪੰਪਸੂ ਬੁੱਕ ਡਿਪੂ, ਪਟਿਆਲਾ, 1974.
- ਜੱਗੀ, ਰਤਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ-ਜੀਵਨੀ ਤੇ ਰਚਨਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀ.
ਪਟਿਆਲਾ, 1974.
- " ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ: ਸ਼ਬਦ-ਅਨੁਕ੍ਰਮਿਕਾ ਅਤੇ ਕੋਸ਼,
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀ. ਪਟਿਆਲਾ, 1966.
- ਜੋਹਰ, ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਨਿਊ ਬੁੱਕ ਕੰਪਨੀ, ਜਲੰਧਰ, 1968.
- ਜੋਸ਼ੀ, ਐਲ. ਐਮ, ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਵਿਦੂ ਧਰਮ ਸੰਗ੍ਰਹ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀ. ਪਟਿਆਲਾ, 1971.
- ਜੱਗੀ, ਰਤਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਅੰਕ (ਖੋਜ ਪਤਿਕਾ), ਪੰਜਾਬੀ
(ਮੁੱਖ ਸੰਪਾਦਕ) ਯੂਨੀ. ਪਟਿਆਲਾ, ਸਤੰਬਰ, 1985.
- ਤਿਲੋਕ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ ਜੀਵਨ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ, ਭਾਈ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ,
ਕਿਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1962.
- ਤਾਲਬ, ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ (ਪੋ.) ਸੰਪਾ.) ਧਰਮ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀ.
ਪਟਿਆਲਾ, 1985.

- ਦੀਵਾਨਾ, ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ(ਡਾ.) ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਗਿਆਨ,
ਕਸਤੂਰੀ ਲਾਲ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1952.
- ਦੀਪ, ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ(ਡਾ.) ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ(ਇਕ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ
ਅਤੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ)ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ।
- " ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ,
ਲੁਧਿਆਣਾ, 1971.
- ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ(ਡਾ.) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਸਾਹਿੱਤਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਤੇ ਹੋਰ ਲੇਖ,
ਫਕੀਰ ਸਿੰਘ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1968.
- ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ: ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ,
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1986.
- ਨਾਰੀਗ, ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਭਾਰਤ ਦਾ ਮੁਸਲਿਮ ਇਤਿਹਾਸ, ਧਨਪਤ ਰਾਏ
ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਜਲੰਧਰ, 1962.
- ਨਾਰੀਗ, ਗੋਕਲ ਚੰਦ(ਡਾ.) ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀ.,
(ਅਨੁ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ) ਪਟਿਆਲਾ, 1973.
- ਪਦਮ, ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਵੰਡਿਆਈ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀ.,
ਪਟਿਆਲਾ ।
- ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਅੰਕ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ,
ਪਟਿਆਲਾ, 1968.
- ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ(ਡਾ.) ਸੁਰਤਿ-ਸ਼ਬਦ ਵਿਚਾਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀ., ਪਟਿਆਲਾ,
1972.
- ਬਿੱਲੀ ਗਰਾਹਮ ਪਰਮੇਸਰ ਨਾਲ ਮੇਲ, ਕਿਸ਼ਚਨ ਫੈਲੋਸ਼ਪ ਸੈਂਟਰ,
ਲੁਧਿਆਣਾ ।
- ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ(ਟੋਕਾਕਾਰ) ਕੰਬੋਤ ਸਵੱਧੈ ਸਟੋਕ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ, ਭਾਈ
ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ, ਕਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਐਂਡ ਕੋ, 1911(ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ)
- ਬਾਹਰੀ, ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ,
ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1969.

ਭੱਲਾ, ਸਰੂਪ ਦਾਸ(ਸੀਪਾ.ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨਾਥਾ, ਬਜ਼ਾਨ ਸਿੰਘ)	<u>ਮਹਿਮਾ ਪਕਾਸ਼, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ,</u> ਪਟਿਆਲਾ, 1971.
ਮਨੀ ਸਿੰਘ(ਭਾਈ)	<u>ਜਨਮ ਸਾਖੀ, ਮੁਫ਼ੀਦਆਮ ਪ੍ਰੈਸ, ਲਾਹੌਰ, 1908.</u>
ਮਹਿਤਾ, ਹਰ ਸ਼(ਡਾ.) ਤਿਲਕ ਵਰਮਾ(ਪੋ.)(ਸੀਪਾ. ਅਤੇ ਅਨੁ)	<u>ਤਿੰਨ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਦੀਪਕ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਜਲੰਧਰ, 1985.</u>
ਰੂਪ, ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	<u>ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਹਿੰਦ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼ ਲਿਮ., ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ,</u> 1952.
ਰਾਜਿੰਦਰ ਕੌਰ	<u>ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ: ਇੱਕ ਸਾਹਿਤਕ ਅਧਿਐਨ,</u> ਨਿਊ ਬੁੱਕ ਕੰਪਨੀ, ਜਲੰਧਰ, 1971.
ਲਾਲ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ(ਸੰਗਰੂਰ)	<u>ਗੁਰਦਾਸ ਦਰਸ਼ਨ, ਗਿਆਨੀ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਸੰਗਰੂਰ,</u> ਲੁਧਿਆਣਾ, 1950.
ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ(ਸੀਪਾ.)	<u>ਕੀਬੱਤ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ(ਦੂਸਰਾ ਸੰਕੀਰਣ) ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ,</u> ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1966.
ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ	<u>ਸ਼੍ਰੀ ਅਸ਼ਟ ਗੁਰੂ ਚਮਤਕਾਰ, ਭਾਗ-2, ਖਾਲਸਾ</u> ਸਮਾਚਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1968.
"	<u>ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, 1970.</u>
"	<u>ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ-6, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ,</u> ਪਟਿਆਲਾ, 1970.
	<u>ਸੁੰਦਰ ਗੁਟਕਾ ਸਟੀਕ, ਖਾਲਸਾ ਬ੍ਰਹਮਚਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।</u>

ਪੱਤਰ, ਪੱਤਰਕਾਵਾਂ ਅਤੇ ਬੇਜ ਪੱਤਰ

ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਪੱਤਰਕਾ, ਦੂਜਾ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਹਾਰ ਸੰਮੇਲਨ ਅੰਕ, ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ,
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨਵੰਬਰ, ਦਸੰਬਰ- 1975.

ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਪੱਤਰਾ, ਮਹਾਨ ਗੁਰਮਤਿ-ਵਿਚਾਰ ਸੰਮੇਲਨ, ਕੇਂਦਰੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ,

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਅਗਸਤ-1976.

ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੋਤਲ(ਡਾ.) ਹਉ ਹਰਿ ਬਿਨੁ ਅਕੁਰ ਨ ਜਾਨਾ, ਰੋਜਾਨਾ ਅਜੀਤ, 22 ਨਵੰਬਰ,
1980.

ਬਾਹਰੀ, ਸੀਤਾ ਰਾਮ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ(ਬੇਜ ਪੱਤਰ)

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 3 ਜੁਲਾਈ, 1968.

ਹਿੰਦੀ ਪੁਸਤਕਾਂ

ਉਮੇਸ਼ ਮਿਸਰ, (ਡਾ.)

ਭਾਰਤੀਯ ਦਰਸ਼ਨ, ਹਿੰਦੀ ਸਮਿਤੀ, ਸੂਰਨਾ

ਵਿਭਾਗ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਲਖਨਊ, 1964.

ਪਿਤੰਬਰ ਦੱਤ ਬੜਥਵਾਲ(ਡਾ.)

ਹਿੰਦੀ ਕਾਵਯ ਮੇਂ ਨਿਰਗੁਣ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਅਵਧ

ਪਬਲਿਸ਼ਿੰਗ ਹਾਊਸ ਪਾਨਦਰੀਬਾ, ਲਖਨਊ(ਪਹਿਲਾ
ਸੰਸਕਰਣ)

ਬਲਦੇਵ ਉਪਾਧਿਆਇ(ਡਾ.)

ਭਾਰਤੀਯ ਦਰਸ਼ਨ, ਅਮਰ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਾ

ਵਾਰਾਣਸੀ, 1978.

"

ਭਾਰਤੀਯ ਪਰਮ ਐਰ ਦਰਸ਼ਨ ਕਾ ਅਨੁਸ਼ੀਲਨ,

ਸ਼ਾਰਦਾ ਸੰਸਥਾਨ, ਵਾਰਾਣਸੀ, 1985.

ਮਨਮੋਹਨ ਸਾਹਿਗਲ(ਡਾ.)

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ-ਏਕ ਸਾਸ਼ਿਕਤਕ ਸਹ-ਵੇਕਸ਼ਣ,

ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1971.

"

ਸੰਤ ਕਾਵਿ ਕਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ, ਭਾਰਤੀਯ

ਭਵਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1965.

ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ(ਡਾ.)

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ: ਵਿਅਕਤਿਤਵ, ਕਰਿੱਤਤਵ ਐਰ ਚਿੰਤਨ,

ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, 1975.

ਕਠੋਪਨਿਸ਼ਠ, ਗੀਤਾ ਪ੍ਰੈਸ ਕੋਰਖਪੁਰ

ਗੀਤਾ, -ਉਹੀ-

ਭਗਵਤ ਪੁਰਾਣ, -ਉਹੀ-

ENGLISH BOOKS

- Avtar Singh(Dr.) Ethics of the Sikhs, Punjabi
University, Patiala, 1970.
- Banerjee, Anil Chandra Guru Nanak and His Times,
Punjabi University Patiala-1971.
- Chhabra, G.S. Advanced History of the Punjab,
New Academic Publishing Co.
Jullundur, 1971.
- Cunningham, Joseph Devey A History of the Sikhs, S.Chand
& Co, Ltd.New Delhi-1972.
- Darshan Singh(Dr.) The Religion of Guru Nanak,
Lyall Book Depot-Ludhiana, 1970.
- " Indian Bhakti Tradition and Sikh
Gurus, Lyall Book Depot, Ludhiana,
1968.
- Dewana, Mohan Singh(Dr.) A History of Panjabi Literature
Bharat Prakashan, Jullundhur, 1971.
- 2 An Introduction to Panjabi
Literature, Nanak Singh Pustak-
mala, Amritsar, 1951.
- Ellicot, H.M.and Dowson, J. The History of India as told
by His Own Historian, London, 1871.

- Fauja Singh(Dr.) & Others Sikhism, Punjabi University,
Patiala, 1969.
- Fauja Singh, A.C. Arora (Edi). Papers on Guru Nanak (Panjab
History Conference Proceedings)
Punjabi Uni. Patiala, 1970.
- Ganda Singh (Kewal) Life of Bhai Gurdas, The Khalsa
Lahore (Ed.) Bhagat Lakshman Singh
(From March 15, 1930 to Aug. 10, 1930)
" Guru Arjun's Martyrdom Reinterprete
ed, Guru Nanak Mission, Patiala,
1969.
- Gopal Singh (Dr.) A History of the Sikh People
(1469--1978) World Sikh Union
Press, 1979.
- Gobind Singh Guru Nanak: World Teacher, India
Book House New Delhi, 1968.
- Ganda Singh The Sikhs, Shiromani Gurdwara
Parbandhak Committee, Amritsar.
" The Sikhs And Sikhism, Sikh
History Society, Patiala, 1959.
- Gupta, Hari Ram History of Sikh Guru's, U.C.
Kapur & Sons, New Delhi, 1973.
- Khushwant Singh A History of the Sikhs Vol-I
(1469--1839) Oxford University Press,
Delhi, 1977.

- 27
- Khusvant Singh The Sikhs, George Allen & Unwin
 Ltd. London, 1953.
- " Hymns of Guru Nanak, Oryent Longmans
 Ltd. 3/5 Asaf Ali Road, N. Delhi, 1969.
- Kohli, Surunder Singh Outlines of Sikh Thought, Munshiram
 Manchar Lala Publishers, N. Delhi, 1978.
- " A Critical Study of Adi Granth,
 Motilala Banarsidass, Delhi, 1976.
- Macauliffe, M.A. The Sikh Religion (Vol-I, III)
 S. Chand & Co. Delhi-1963.
- McLeod, W.H. Guru Nanak And the Sikh Religion,
 Oxford Univ. Press, Delhi, 1976.
- Malcolm, John Sketch of the Sikhs, Vinay Publicati-
 ons, Chandigarh, 1981.
- Narang, Gokal Chand (Dr.) Transformation of Sikhism, New Book
 Society, N. Delhi, 1960.
- Puran Singh, (Prof.) Spirit of the Sikh Part I & II
 Punjabi University, Patiala, 1981.
- " The Book of the Ten Masters, Paunjabi
 Uni., Patiala, 1981.
- Radha Krishnan (Dr.) Indian Philosophy, George Allen &
 Unwin Ltd. London, 1948.
- " Sacred Writings of the Sikhs,
 George Allen & Unwin Ltd, Museum
 Street London UNESCO, 1965.

- RayChowdhary, S.C. Social, Cultural And Economic History of India, Surjeet Publications, Delhi, 1983.
- Sharma, S.R. Mougal Empire In India, Karnatak Pub. House, Bombay, 1940.
- Sarkar, S.C. and Datta K.K. Modern Indian History Vol-I, Indian Press, Allahabad, 1932.
- Srivastave, A.L. The Sultanate of Delhi (4th Edi.) Shiva Lal Aggarwal & Co, Agra, 1964.
- Teja Singh (Prof.) & Canda Singh (Dr.) A Short History of the Sikhs, Vol-I, Orient Longman, Bombay, 1950.
- Vaswani, T.L. Guru Nanak, Prophet of Light, East & West Series, Poona-1, 1957.
- (Ed.) Sikhism and Indian Society, Indian Institute of Advanced Study, Simla, 1967.

Macazine

Guru Gobind Singh, Birthday Souvenir, Third Birth Centenary Celebration Committee-Takhat Harinandirji, Patna Sahib, Jan. 18, 196

